MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

PURUSHOTTAM THOTE COLLEGE OF SOCIAL WORK, NAGPUR

MULTIDISCIPLINARY NATIONAL SEMINAR ON

DEVELOPMENT AND SOCIAL TRANSFORMATION @75 : A REFLECTION

Dr. Vijay R. Bhange
Editor
& Seminar Co-ordinator

❖ **विद्यावार्ता** या आंतरविद्याशाखीय बहूभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. **न्यायक्षेत्र:बीड**

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat**.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Date of Publication
10 Oct. 2023

Vidyawarta™

International Multilingual Research Journal

www.विद्यावार्ता.कॉम
YouTube Channel

Vidyawarta is peer reviewed research journal. The review committee & editorial board formed/appointed by Harshwardhan Publication scrutinizes the received research papers and articles. Then the recommended papers and articles are published. The editor or publisher doesn't claim that this is UGC CARE approved journal or recommended by any university. We publish this journal for creating awareness and aptitude regarding educational research and literary criticism.

The Views expressed in the published articles,Research Papers etc. are their writers own. This Journal dose not take any libility regarding appoval/disapproval by any university, institute, academic body and others. The agreement of the Editor, Editorial Board or Publicaton is not necessary. Editors and publishers have the right to convert all texts published in Vidyavarta (e.g. CD / DVD / Video / Audio / Edited book / Abstract Etc. and other formats).

If any judicial matter occurs, the jurisdiction is limited up to Beed (Maharashtra) court only.

Indexed

IMPACT FACTOR 9.154 iijif

Govt. of India,
Trade Marks Registry
Regd. No. 2611690

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. — ISO 9001:2015 Certified Quality Management System — International Multilingual Research Journal

http://www.printingarea.blogspot.com

Our Inspiration

Dr. P. Y. Thote

Founder President

Ganpatrao Thote Seva Sansthan

Principal

Purushottam Thote college of Social Work, Nagpur

PURUSHOTTAM THOTE COLLEGE OF SOCIAL WORK NAGPUR

A GRADE STATUS BY MINISTRY OF SOCIAL JUSTICE,
GOVERNMENT OF MAHARASHTRA
(NAAC RE-ACCREDITED WITH B)

MULTIDISCIPLINARY NATIONAL SEMINAR ON
DEVELOPMENT AND SOCIAL TRANSFORMATION @75: A REFLECTION
Research Journal Publication Advisory Committee

Editorial Board & Review Committee

Dr. P. Y. Thote
Chairman
&
Principle

Dr. Vijay R. Bhange
Editor
&
Seminar Co-ordinator

---: Advisory Committee :---

1) Dr. Devanand Giradkar
2) Dr. Sarla Dhabekar
3) Dr. Ramprakash Borban
4) Dr. Nandashri Bhure
5) Dr. Sanjoo Utpure
6) Dr. Subhash Jadhav
7) Dr. Vaishali Malewar
8) Dr. Prashant Suryawanshi
9) Dr. Dinesh Dhengle
10) Dr. Tushar Watkar
11) Dr. Jayshree Barai
12) Dr. Arti Padole
13) Dr. Ashok Salame

PURUSHOTTAM THOTE COLLEGE OF SOCIAL WORK NAGPUR

A GRADE STATUS BY MINISTRY OF SOCIAL JUSTICE,
GOVERNMENT OF MAHARASHTRA
(NAAC RE-ACCREDITED WITH B)

MULTIDISCIPLINARY NATIONAL SEMINAR ON
DEVELOPMENT AND SOCIAL TRANSFORMATION @75: A REFLECTION
Research Journal Publication Advisory Committee

Sr.No	Name of Office Bearer	Designation	Committee
1	Dr. P.Y. Thote	Principal	Chairman
2	Dr. Vijay R. Bhange	Associate Professor	Seminar Co-ordinator & Editor-in-Chief
3	Dr. Devanand Giradkar	Associate Professor	Organizing Member
4	Dr. Sarla Dhabekar	Associate Professor	Organizing Member
5	Dr. Ramprakash Borban	Associate Professor	Organizing Member
6	Dr. Nandashri Bhure	Associate Professor	Organizing Member
7	Dr. Sanjoo Utpure	Associate Professor	Organizing Member
8	Dr. Subhash Jadhav	Associate Professor	IQAC- Co-ordinator
9	Dr. Vaishali Malwar	Associate Professor	Organizing Member
10	Dr. Prashant Suryawanshi	Associate Professor	Organizing Member
11	Dr. Dinesh Dhengle	Associate Professor	Organizing Member
12	Dr. Tushar Watkar	Associate Professor	Organizing Member
13	Dr. Jayshree Barai	Associate Professor	Organizing Member
14	Dr. Arti Padole	Associate Professor	Organizing Member
15	Dr. Ashok Salame	Associate Professor	Organizing Member

Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University

"Established by Government of Central Provinces Education Department by Notification No. 513 dated the 1st of August, 1923 & presently a State University governed by Maharashtra Public Universities Act, 2016 (Mah. Act No. VI of 2017)"

Dr. Subhash R. Chaudhari
Vice-Chancellor

Website : www.nagpuruniversity.ac.in
Email : vc@nagpuruniversity.nic.in

Mobile : 9322638418

Jamnalal Bajaj Administrative Building, Mahatma Jotiba Phule Educational Premises, Campus Square to Ambazari T-Point Road, Nagpur - 440033.

MESSAGE

I am extremely happy to know that Purushottam Thote College of Social work, Nagpur is organizing a Multidisciplinary National Seminar on "Development and Social Transformation @ 75: A Reflection" on 28th October 2023.

I am also happy to know that the College is also publishing a Journal on this occasion which, I am sure, will disseminate information for the benefit of the participants.

I hope that the deliberations by the learned speakers are bound to bring well-meaning thoughtful prepositions which will be of long term relevance. I am, therefore, sure that the Seminar will be meaningful, relevant, purposive, interactive and credible worth remembrance and will be the best platform for dealing with all issues related to the field.

I extend my best wishes for the successful organization of the National Seminar.

Nagpur/September 20, 2023

(S.R. Chaudhari)

Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University

"Established by Government of Central Provinces Education Department by Notification No. 513 dated the 1st of August, 1923 & presently a State University governed by Maharashtra Public Universities Act, 2016 (Mah. Act No. VI of 2017)"

Re-accredited by NAAC "A" Grade

Dr. Sanjay S. Dudhe
Pro. Vice-Chancellor

Website : www.nagpuruniversity.ac.in
Email: provc@nagpuruniversity.nic.in

Phone : (0712) 2561347
Mobile : 9423108215

Chhatrapati Shivaji Maharaj Administrative Premises, Ravindranath Tagore Marg, Nagpur - 440 001. (Maharashtra)

MESSAGE

It is indeed a great pleasure to write a message on the occasion of Multidisciplinary National Seminar on **"Development and Social Transformation @75 : A Reflection"** to be held on 28th October, 2023, organized by the **Purushottam Thote College of Social Work, Nagpur**. I am very glad to know that this seminar is being organized when the University is simultaneously celebrating its Centenary Year during 2022-23.

The Purushottam Thote College of Social Work, Nagpur has been leading in the field of social work education over the years and provided opportunities to thousands of students, especially, among the weaker section of society. It is indeed a matter of satisfaction that this College enables the students to develop skills and insights into working with people at the individual, group and community level, and their representatives, and network with other groups and professionals working on similar issues. Thus, this college is playing an important role in the Society; therefore, it is a matter of pride that Purushottam Thote College of Social Work, Nagpur is affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur.

Such Seminar gave exposes to the youth in adopting new values which are secular and more rational. I am confident that this Seminar will provide a collaborative platform for researcher, academicians and students to discuss on the different developments in the areas of Transformation in Social Institution, Dalit Assertion, Population Growth, Participation of Women, Environment, Migration, Social Inclusion and Exclusion, Cultural Change, Economic Change and Health Policies etc. I am sure that the participants will be maximally benefited from the sharing and discussions of ideas that will take place in this Seminar.

I wish the Seminar a grand success.

(Prof. Sanjay Dudhe)
Pro-Vice Chancellor,
Rashtrasant Tukadoji Maharaj
Nagpur University, Nagpur

PURUSHOTTAM THOTE
COLLEGE OF SOCIAL WORK
पुरूषोत्तम थोटे समाजकार्य महाविद्यालय
Narsala Road (B.O.), Nagpur - 440034 (Maharashtra)
नरसाळा रोड, (पो.ऑ.), नागपूर – ४४० ०३४ (महाराष्ट्र)

- NAAC Accrediated
- Affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur. Recog. By Govt. Of Maharashtra
- web - www.pthotecollegesw.org
- E-mail - pthotecswn@yahoo.co.in
- Contact - 0712-2700485, 2700491
- Courses -BSW., MSW, Ph.D(SW),CCRSAT

Ref. No./PTCSWN **Date :**

PRINCIPAL'S MESSAGE

I welcome all here. We are organized a multidisciplinary National Seminar on Development and Social Transformation@75: A Reflection. We all are celebrating "Aazadika Amrit Mahotsav".So on this national event, our college decided to be a part in this national Mahotsav.

Our college always strive to build a strong student-teacher relationship which helps for the academic success of our dear students as well as dear teachers. We have dedicated and supportive staff which is always ready to work for the sake of the college and society.

Though Education is for acquiring knowledge, our social work education is a process of learning skill to lead social life and forming one's personality. I am happy with the progress the college has made. All the credit goes to my dear teachers who are really student-friendly.

Lastly I remind the words by our first prime minister, Pt. Jawaharlal Nehru: "The object of education is to produce a desire to serve the community as a whole and to apply the knowledge gained not only for personal but for public welfare." And that exactly we follow in our social work colleges. In the long thirty years, the journey of our development of college, we did a lot good things though there are some mistakes, I heartily accept. Still we have continuously been walking the path, the path which is endless and full of roses of knowledge. While walking we smell roses, we pluck roses and we bleed and still we enjoy the journey!

Let's us work together to make colleges beautiful for students' point of view....take care! Thank you!

PURUSHOTTAM THOTE COLLEGE OF SOCIAL WORK NARSALA ROAD NAGPUR-34

Dr. P. Y. Thote
Principal
Purushottam Thote College of Social Work
Narsala Road, Nagpur- 34

From the Desk of Editor-in-Chief ...

It gives me immense pleasure in handing this Multidisciplinary National Seminar Journal to the guest invitees, speakers, seminar paper writers and participants. Purushottam Thote college of Social Work is a single Faculty Social Work College affiliated to Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur.

"**Development and Social Transformation @ 75: A Reflection**" This theme is about relations among human beings. All human societies develop ways of grouping their members, as well as norms that govern interactions between individuals and social groups. Social stratification comprises distinctions based on kinship systems, ethnic associations, and hierarchies of gender, race, wealth, and class. The study of world history requires analysis of the processes through which social categories, roles, and practices were created, maintained, and transformed. It also involves analysis of the connections between changes in social structures and other historical shifts, especially trends in political economy, cultural expression, and human ecology.

Societal transformation refers to "a deep and sustained, nonlinear systemic change" in a society. Societal transformations can also refer to changes of an entire culture or civilization. Such transformations often include not only social changes but cultural, technological, political, economic as well as environmental. Socio-economic development is the process of social and economic development in a society. Socioeconomic development is measured with indicators, such as GDP, life expectancy, literacy and levels of employment. Changes in less-tangible factors are also considered, such as personal dignity, freedom of association, personal safety and freedom from fear of physical harm, and the extent of participation in civil society.

Socio-economic transformation is sum of social and economic transformations towards achieving socioeconomic development in a society. It can be defined as the results of changes in the structure of the economy, from low to high productivity activities, and in society towards improving the well-being of every individual so they can reach their full potential. It necessitates a process in which a society increases its various capital stocks across Social, Economic, and Environmental capitals.

I am happy and feel proud to state here that we received 75 seminar papers to be published in this conference journal. The papers have abundant source data of Indian life illustrating various subjects discussed in the faculties of humanities, social sciences, science and technology. They bring forth how our country progressed in the regimes of different party rules ever since 1947. Our paper contributions covered many topics enumerating progress made by our country ranging from ground life to the space life, macro technology to micro technology, conventional energy sources to non-conventional energy sources etc. In short, I would like to conclude with the words that ever since our independence, India has been growing younger, richer and stronger and occupying a place of importance in the world.

Dr. Vijay R. Bhange
Editor &Seminar Convener
Associate Professor & HOD Sociology
.Purushottam Thote college of Social Work, Nagpur

INDEX

01) Impact of $KMnO_4$ on Tomato (Solanum Lycopersicum) seed - borne fungi and ...
Bharati S. Tapase, Gayatri Wadibhasme, Nagpur Maharashtra, India ||14

02) WOMEN EMPOWERMENT
Dr. Aarti S. Pawar, Bhandrara ||21

03) The Role of Non-Governmental Organizations (NGOs) in Promoting ...
DR. AARTI B. PADOLE, Nagpur ||24

04) Development and women
Dr. Prof Mohini Uday Upasani ||32

05) The study of the Socioeconomic Impacts of Development and Migration in ...
Dr. Vinayak R. Sakharkar, Nagpur ||35

06) Development and Challenges of Dalit
Dr. Chandu K. Popatkar, Wardha ||41

07) The Role of Youth in Sustainable Development Perspectivees from India
Prof. Dr. Devanand Giradkar, Nagpur ||46

08) DEVELOPMENT IN HIGHER EDUCATION: INNOVATIVE TEACHING APPROACHES AND ...
Dr. Jaya John Chackuparambil, Hinganghat ||50

09) Women Development : Role Of Self Help Groups In Microfinance
Dr. Jayashri Prabhakar Barai, Nagpur ||53

10) Impact of Development Policies on Health in India
Dr. Kavita P. Kanholkar, Nagpur ||57

11) Contribution of Indian in Corona Period
Dr. Nandashri Bhure, Nagpur ||61

12) चक्रव्यूहात अडकलेल्या शेतकरी उत्पादक कंपन्या व त्यांना भेडसावणाऱ्या/उद्भवणाऱ्या समस्यांचे ...
अमोल सुरेश पाटील, प्रा.डॉ.पी.वाय.थोटे, नागपूर ||62

www.vidyawarta.com/03 – http://www.printingarea.blogspot.com

13) पर्यावरण आणि विकास
प्रा.अरविंद बन्सोड, जि.नागपूर ||68

14) महिला सक्षमीकरण
डॉ. अंकुश ना. बारमाटे, नागपूर ||77

15) विकास, पर्यावरण व समाजकार्याची भुमिका
डॉ. चंदु रामभाऊ पाटील, भंडारा ||83

16) अंधश्रध्दा निर्मुलन कायदयाची सामाजिक विकासात भुमिका व योगदान
प्रा. दिपरत्न रा. राऊत, नागपूर ||87

17) भारतीय विकासाच्या प्रक्रियेत महिला सुरक्षा व अधिकार
डॉ. अजय के. मेश्राम, उमरेड ||90

18) अस्पृश्यांचा शैक्षणीक विकास आणी शासकीय धोरण
डॉ. कैलाश व्ही. बिसांद्रे, वर्धा ||94

19) ग्रामीण भागाच्या विकासात उज्वला योजनेचे योगदान
प्रा. डॉ. मंगला कटरे, गोंदिया ||98

20) महिला सक्षमीकरण आणि शासकीय योजना
प्रा.डॉ.कविता वा. ऊईके, गडचिरोली ||102

21) आरोग्य योजना व विकास
डॉ. मंगला कडवे, जिल्हा—नागपूर ||106

22) शाश्वत विकास आणि पर्यावरण संवर्धन
प्रा. डॉ. मनोज ह. होले, कामठी ||111

23) सावित्रीबाई फुले मनुवादाविरुद्ध संघर्ष करणारी भारतातील पहिली क्रांतिकारी महिला
डॉ. मंजुषा समर्थ, जिल्हा भंडारा ||114

24) महिलांची राजकीयस्थिती व आरक्षण
प्रा. डॉ. मनोज श्रीकृष्णराव पवार, नरखेड ||119

25) महिला विकासासाठी झालेल्या आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय तरतुदी
डॉ. मेघा अशोकराव कनाटे, अमरावती ||123

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

26) मराठी चित्रपट सृष्टीतील कलावंतांच्या आत्मचरीत्रांची भाषाशैली
डॉ.व्यंकटी वाल्मिकराव नागरगोजे, नागपूर ||126

27) विकास आणि लोकसंख्या वाढ
डॉ. प्रफुल ईश्वर ढोके, जिल्हा—नागपूर ||128

28) राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी ग्रामगीतेमध्ये सांगितलेली महिलोन्नती
प्रा. डॉ. प्रशांत सूर्यवंशी, नागपूर ||131

29) भारतातील सामाजिक बहिष्कार : एक चिकित्सक अभ्यास
प्रा.डॉ. प्रेमसिंग प्र. जाधव, अकोला ||135

30) स्त्रियांच्या सक्षमीकरणात राज्यघटनेची भुमिका
प्रा. डॉ. सुधिर मारोतराव गोटे, जि. यवतमाळ (महा.) ||137

31) ग्रामीण भागातील अनुसूचित जाती—जमातीतील महिला लोकप्रतिनिधींचा राजकीय ...
डॉ. तक्षशिला मोटघरे, यवतमाळ ||140

32) शहरी आणि ग्रामीण महिलांचा सक्षमीकरणात सहभाग
प्रा. यादव रामदास गहाणे, गडचिरोली ||143

33) सामाजिक समावेशन : आव्हाने आणि उपाय
Dr.Chandrasekhar N.Mohod, Narkhed ||146

34) भारतातील लोकसंख्या वाढीचा विकास
डॉ. लक्ष्मीकांत चोपकर, नागपूर ||150

35) Development and Women – विकास आणि महिला
Dr. Mahendra A. Pakhale, Pusad ||157

36) तेजस्विनी कार्यकमाचे महिला सक्षमिकरणात योगदान : सद्यास्थिती
डॉ. मनिश प्रभाकरराव मुडे, कामठी ||159

37) समाजिक न्याय व महिलांचा सर्वांगीण विकास
डॉ.नारायण एम. वघाळे, जि. नागपूर ||163

www.vidyawarta.com/03 — http://www.printingarea.blogspot.com

38) कौटुंबिक विकासामध्ये ज्येष्ठ नागरिक महिलांची भूमिका
डॉ. लक्ष्मी सीताराम डाखोळे, नागपूर ||**167**

39) नाभिक समाजातील व्यावसायिक परिवर्तन एक समाजशास्त्रिय अध्ययन
सौ. अर्चना किशोर येऊलकर ||**171**

40) भारत में हाशियाकरण एवं हाशिये पर समूह का संभावित विकास
प्रा. डॉ. अशोक रा. सलामे, नागपूर ||**174**

41) विद्यार्थी जीवन मे खेल प्रतिभा का महत्व एवं व्यक्तिमत्व विकास
प्रा. डॉ. रामप्रकाश बोरबन, नागपूर ||**179**

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
International Multilingual Research Journal
9850203295

www.vidyawarta.com/03 http://www.printingarea.blogspot.com

01

Impact of $KMnO_4$ on Tomato (Solanum Lycopersicum) seed - borne fungi and seed germination

Bharati S. Tapase
Department of Environmental Science,
Sevadal Mahila Mahavidyalaya, Sakkardara Square, Nagpur Maharashtra, India

Gayatri Wadibhasme
Sevadal Mahila Mahavidyalaya, Sakkardara Square, Nagpur Maharashtra, India

****

Abstract

The health of seed is very important for the crop production because seeds are considered as highly effective means for transporting plant pathogens over long distances. Pathogen free healthy seeds are required to reduce enormous losses. In our study we had selected Tomato (Solanum Lycopersicum) seeds. We prepared three different series of $KMnO_4$ i.e. 0.008%, 0.013% and 0.018% for the treatment. In the present investigation four species of fungi were observed during experiment. The observed species was Aspergillus flavus, Aspergillus fumigates, Mucor and Rhizopus nigricans. PDA media was used for culture of fungi associated with tomato seeds. Minimum fungal infection was exhibited by seeds treated with varying concentration of $KMn0_4$ Such as 0.8 mg, l.3 mg and 1.8 mg. results were highly promising of the seed mycoflora, whereas the growth of fungus is inhibited by ($KMnO_4$) compared to control. The result indicates that possible application of $KMnO_4$ as disinfectant on tomato seed that reduces the seed fungal infection. This study shows that tomato seeds were strongly infected.

Keywords: pathogen, mycoflora, PDA, disinfectant, $KMnO_4$.

INTRODUCTION

The soil is the important part of agriculture. Various elements like potassium permagnate can be use for disinfection. The function and appearance of potassium permanganate solution are being studied by scientists the notion that potassium permanganate can actually be used to prevent and control crop pests and diseases is not widely known. Some areas used to soak rice seeds in potassium permanganate in the 1980's; this method was particularly successful in preventing nice blast and blight. Later, the use of chemical fertilisers and pesticides has gradually declined in popularity. The application of potassium permanganate in agriculture Science has made some strides in understanding the function and appearance of potassium permanganate solution. With more palatable preventive benefits farmers have started using potassium permanganate once more in recent years to prevent pests and illnesses first of all potassium permanganate can protect fruits and eggplants from Verticillium wilt and Sudden Falling Disease (SFD).

On crops like tomatoes, peppers, and eggplant, it is more likely to happen. Take tomatoes as an example. Before planting, tomato seeds can be soaked in warm water for 3-4 hours. They can then be dipped 500 times in potassium permanganate for 15 minutes, rinsed with water, allowed to dry naturally in the shade, then sowed Finally, 1000-800 times of solution can be sprayed on the seeds. (Dilute the concentration 3 times) following the sprouting of the seedlings every 7-10 days. Within 2%, the crop's incidence can be managed currently certain scientific investigations into the function and appearance of potassium permanganate solution are being carried out. Additionally, potassium permanganate solution has excellent control and preventative effects for both melon

blight and powdery mildew Potassium permanganate can efficiently increase vegetable yields by acting as both a fertiliser and a pesticide while preventing pests and illnesses and providing crops with two minerals manganese and potassium. Potassium permanganate can also aid in the insect elimination of stored flowers.

The most common microbes in grain storage facilities are fungi. Fungi that affect grain traditionally fall into two categories: field fungi, which attack grain before harvest, and storage fungi, which grow on grain after harvest while being stored. A storage and field fungus is based on the fungi's need for moisture and is not taxonomically justified.

The majority of field fungus species that attack growing seeds are facilitative parasites. There are three subgroups that make up this group of fungi. This includes specialized pathogens that enter seed during development or after it has reached maturity but may not result in obvious harm. The second group of pathogens infect developing seed and are highly unspecialized. Finally, there are those untrained saprophytic fungi that attack damp mature seed Aspergillus niger. Aspergillus fumigates, Aspergillus flavous, mucor Rhizopus nigricane are common species of field fungi colonising tomato seeds Rhizopus. The presence of water in the substrate, temperature, and the makeup of inter granular gas all affect the capacity of storage fungi to germinate, develop, and sporulation in seed. These variables may interact to have a significant impact on the onset of fungal deterioration of seed that has been kept. Understanding the ecological factors that influence mould formation could lead to the creation of more effective and secure seed storage system.

MATERIALS AND METHODS:

Materials:

The material used during the course of investigation are seed, culture media, chemicals, fungicides and bio agents formulations, equipments, glassware, etc.

Seeds:

Tomato seeds were collected from Krushi Kendra.

Culture media:

Potato dextrose agar: PDA (Potato Dextrose Agar) was used for isolation, of the pathogens and other fungi.

Mounting medium: Aniline blue was used as the working media for studying the characteristics of the fungi.

Chemicals: potassium permagnate solution (0.008 %, 0.013% and 0.018%) was used for surface sterilization of seeds.

Glassware's and apparatus: Petri dish, conical flask, glass micro slide, glass cover slip, pipette, weighing balance, Autoclave, BOD incubator, microscope, aluminium foil, candle and lighter, butter paper, cotton were used during the study.

SITE SELECTION:

Collection of seed sample:

First select fresh and dried seeds and bring from Krushi Kendra. Take 50 Tomato (Solanum lycopersicum) seeds for further study.

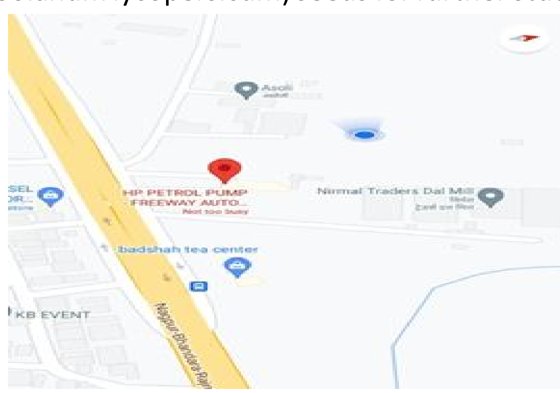

Fig.1 Location of Agricultural farm

Chemical methods for seeds treatment:

To check and determined the effects of chemical treatments on seeds, by detection of fungal growth on tomato by varying doses like (0.008%, 0.013% 0.018%) solution of potassium permagnate ($KMnO_4$). The seeds were treated with $KMnO_4$ solution. For treatment of seeds (0.008%, 0.013% 0.018%), solution of potassium permanganate was prepared by adding 0.8 mg.1.3mg.1.8mg $KMnO_4$ into 100 ml of distilled

water. The surface sterilized seeds were taken and soaked in aqueous solution of potassium permanganate for 12, 18, 24 hours. Then the seeds were placed on agar medium at a fixed distance according to the size of the seeds. Sterilized petri plates are used for this purpose. The mild hot agar medium is poured in each petri plate and seeds were plated carefully under sterilized conditions. The plates were incubated for 6 to 7 days at 26 ±2 degree Celsius in a chamber having alternating cycles of NUV light and darkness. The plates then observed, and they were soaked in water for 24 hours at room for the effect of seed treatment with $KMnO_4$ on internal temperature. Next day seeds are then dissected seed mycoflora. In the present investigation four sp. of fungi were observed during experiment of determination of seed mycofiora. the observed species were, A. flavus. A. fumigates, Mucor and Rizopus nigricans.

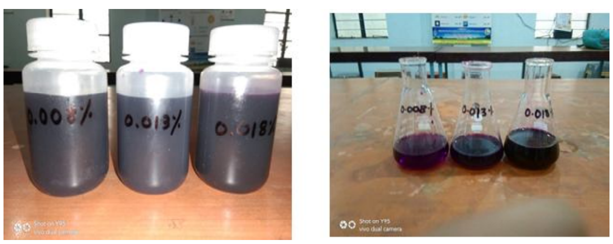

Fig. 2 $KMnO_4$ Solution

Methodology:

1) First choose fresh and dried seeds and bring from Krushi Kendra, take 50 seeds from the collected sample of tomato (Solanum lycopersicum) for further study. To determine the effect of chemical treatments on seeds.

2) By detection of fungal growth on tomato by varying doses like (0.008%, 0.013%, 0.018%) solution of potassium permagnate ($KMnO_4$).

3) The seeds were treated with $KMnO_4$ solution. For treatment of seeds, 0.008%, 0.013%, 0.018 % solution of potassium permanganate was prepared by adding 0.8mg, 1.3mg, 1.8mg, $KMnO_4$ into 100 ml of distilled water. The surface sterilized seeds were taken and soaked in aqueous solution of potassium permanganate for 12, 18, 24 hours.

4) Then the seeds were placed on agar medium at a fixed distance according to the size of the seeds. Sterilized petri plates are used for this purpose. The mild hot agar medium is poured in each petriplate and seeds were plated carefully under sterilized conditions.

5) The plates were incubated for 6 to 7 days at 26 12 degree Celsius in to chamber having alternating cycles of NUV light and darkness. The plates then observed, and they were soaked in water for 24 hours at room for the effect of seed treatment with KMnO4 on internal temperature Next day seeds are then dissected seed mycoflora.

6) In the present investigation of four species of fungi were observed during experiment of determination of seed mycoflora. The observed species was A. flavus, A. fumigates, Mucor, and Rhizopus nigricans.

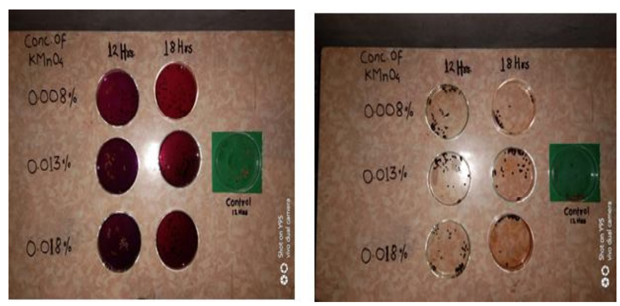

Fig.3 Dosing of Seeds

Pot Preparation:

1) Post were filled with agricultural soil .

2) Ten pots were selected for experiment..

3) Seeds of Indian tomato (Solanum lycopersicum) were obtained from the local market and segregate on smooth soil.

4) Take agricultural soil and fill up the pots ten pots.

5) Then feeds sowed on 14 December 2022 for 12 hrs, 18 hrs and 24 hrs

Then give dosing of conc. of $KMnO_4$, i.e 0.008%, 0.013%, and 0.018% soaked in petriplates.

6) After sowing the seed in petriplate then sowed them in pots.

7) After 5 days of seed sowed get germinated.

8) Seeds were sown in each pot to a depth of 0.5cm and water daily till seed germination.

9) The plants were irrigated with tap water with regular intervals of 2 days avoiding leakage of water from the pots.

10) The above prepared pots were tag with flag as 12hrs .18 hrs, and 24hrs.

11) The soaked seeds were evenly sown in the prepared pots for treatment and set with variable concentration of $KMnO_4$, and add soil and kept under natural condition.

12) The growing plants in each pots were carefully monitored to find out the occurrence of any abnormal morphological physiological or disease symptoms. After 90 days of growth, all the plants were harvested.

Fig .4 Pot preparations

Observation of Growth of Plant:

Fig.5 Growth After 7 days Fig.6 Growth After 15 days

Fig.7 Growth After 30 days Fig.8 Growth After 45 days

Fig.9 Growth After 60 days

Microscopic examination:

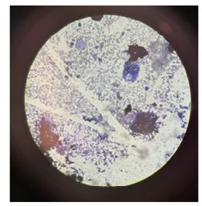

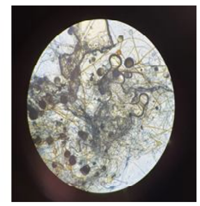

Fig.10 Aspergillus fumigates Fig.11 Aspergillus flavus Fig.12 Mucor

Preparation	Observation
Filled up the post with soil	Pot was filled up ready for sowed
Seed of tomato (solanum lycopersicum) was sowed	Complete seeds in sowed solution
Seed germination has shown after 24hrs of KMnO4 0.008%, 0.013% and 0.018%.	Germination of seed
Seed germination shown in 12hrs. of KMnO4 0.008%, 0.013%,and 0.018%.	Germination of seed
Seed germination shown in 18 hrs. of KMnO4 0.008%, 0.013%,and 0.018%.	Germination of seed
Observe & maintain and add water for Consistent of moisture.	Plant was healthy
First observation after 15 days of seed germination	Observed of leave and stem
Observation & maintenance Consistent moisture.	Plant become more healthy
Second observation after 15 days of seed germination	Observed the number of leaves and flower.
Third observation after 15 days of seed germination	Observed of Flowering and fruiting

Table no. 1

RESULT AND DISCUSSION:

In this work we observed the impact of disinfectant using chemicals like potassium permanganate on the tomato. the mycoflora found on tomato seeds. From December to March 2023, the internal mycoflora of tomato seeds was isolated on the agar plate method with potato dextrose agar method in which potato dextrose agar medium was used.

The results were observed on PDA medium and was found to be suitable for isolation of Aspergillus flavus, A fumigates, Mucor, and Rhizopus nigricans. four fungi including both

saprophytic as well as pathogenic were noted the observation of this study indicates that dominanace of A. flavus, A fumigates, Mucor, and Rhizopus nigricans, After seven days of incubation the highest number of contaminated seeds were detected.

Fungal infection Frequency (FIF) was calculated to determine the most susceptibility of tomato seeds. The total fungal infection in percentage of plating test was detected by following formula.

$$FIF = \frac{\text{Number of seeds infected by pathogen} \times 100}{\text{Total number of seeds}}$$

Fungal growth:

The fungal growth observed in different concentration of KMnO4. In 0.008%% concentration after the 12hrs 18hrs,and 24hrs the infection(fungi)has been grown on seed is 40% 20% and 70%. In 0.013% concentration after the 2hrs, 18 hrs, and 24% the infection (fungi) has been grown on seed 50% 40% and 70% In after the 12hrs, 18 hrs, and24hrs the infection has been grown on seed 40%,40% and 90% (Table no. 1) this result can also be observed.

Table-1 showing the number of infected seed frequency.

Sr. No.	Conc. Of KMnO4	12 Hours	18 Hours	24 Hours
1	Control	80%	-	-
2	0.008 %	40%	20%	70%
3	0.013%	50%	50%	70%
4	0.018%	40%	40%	70%

Table no. 2

Several species of Aspergillus such as A flavus, A. fumigates Mucorand one species of Rhizopus nigricans were isolated from the tomato seeds selected for present research work. PDA media was used for culture of fungi associated with tomato seeds. Seed lots were collected from the local market of Krustu Kendra Minimum fungal infection was exhibited by seeds treated with varying concentration of $KMnO_4$ such as 0.008, 0.013% and 0.018% Thus $KMnO_4$ acts as disinfectant against seed borne fungi of tomato. As reported by the Webber and Posselt, (1972), the primary mode of pathogen inactivation by potassium permanganate is direct oxidation of cell material or specific enzyme destruction. Potassium permanganate is a powerful oxidizing agent in alkaline or acidic solution.

The same result was also reported by the, John R. Edwardson (1996). Potassium permanganate killing and fixing techniques have been made that give excellent preservation of virus particles and aggregates, as well as host cell contents, in ultra section of plant tissues. It was observed that 0.018% cone showing minimum percentage of infected seed as compared to other treatment as well as control after 24 hours of treatment. It was also observed that 0.008% conc. showing maximum percentage of infected seed as compared to other treatment as well as control after 12 hours of treatment. The results were highly promising of the seed mycoflora, whereas the growth of fungus is inhibited by ($KMnO_4$) compared to control. The result indicates that possible application of $KMnO_4$ as disinfectant on tomato seed that reduces the seed fungal infection.

Seed samples of tomato were taken from Krushi Kendra Predominance of seed borne fungi percentage associated with tomato seed was isolated by chemical methods of detection has been reported All four fungi namely Aspergillus flavus A. fumigates Mucor and Rhizopus nigricans were found to be associated with seeds externally as well as internally.

Isolation of seed borne fungi:

The seed fungi associated with the standard agar plate method.

Sr. No.	Fungal pathogen	Percentage of pathogen detected by agar plate method
1	*Aspergillus flavus*	13%
2	*Aspergillus fumigates*	11%
3	*Mucor*	15%
4	*Rhizopus nigricans*	8%

Table no. 3

Germination percentage:

The percentage of seed increased in different conc. of the potassium permagnate was

found to (KMnO4) It is observed that the different cone such as 0.008%, 0.013% and 0.018% has germinated 82% 87% and 90% seeds in 24 hrs where as variation were good. However, in the tap water (control) the germination be moderate this germination can be observed after the 12hrs, 18 hrs and 24 hrs of germination. (Table no.2) this result can also be observed.

Sr. No.	Conc. Of KMnO4	12 Hours	18 Hours	24 Hours
1	Control	80%	-	-
2	0.008 %	40%	20%	70%
3	0.013%	50%	50%	70%
4	0.018%	40%	40%	70%

Table no. 4. Showing the number of seeds germination after dosing.

Fungal Growth after Incubation:

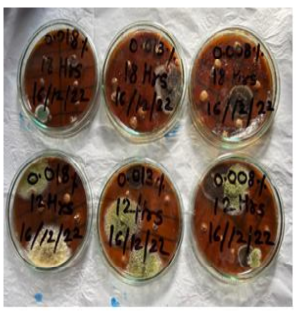

Fig.13. After 24 Hours Incubation

Fig.14. After 48 Hours Incubation

CONCLUSION:

The observation of all the experiment data, it is concluded that $KMnO_4$ work as a good sterilizing agent for seed borne fungi. $KMnO_4$ being a cost effective material may be used as a surface sterilizer for mycoflora. Very low concentration of $KMnO_4$ such as 0.018% exhibited the best result against seed borne fungi as compared to all other treatment as well as control.

The identification result show that the fungi carried by tomato seeds are Aspergillus flavus, A. fumigates, Mucor, and Rhizopus nigricans. The present study conclude that chemical treatment such as conc. of $KMnO_4$ 0.008%,0.013%,0.018% severely affected seed germination it showed percentage of germination is vary in different concentration accumulation in soil decreases the crop productivity.

The effects vary from crop to crop because each plant species has its own tolerance of the different concentration of $KMnO_4$. This can be used for various plants as a good disinfectant and comparatively cheaper source. It can be suggested to farmers for healthy growth of plant for more production of crop in varying doses. Farmers suffer losses of production so it's my suggestion to give such type of doses for decreasing the fungal growth.

The present study reveals that the potassium permanganate has evident resistance induction action on crops; by inducing basic resistance, the ability to resist environmental stress is enhanced, and the occurrence and development of the corn top rot is prevented and controlled. Potassium permanganate is a strong oxidizing agent with some disinfectant properties. It was used extensively before hypochlorite as a drinking water disinfectant. It is still used for this purpose and also for washing fruits and vegetables in parts of the world. Potassium permanganate is also extensively used for medical purposes including as an antiseptic and fungicide.

REFERENCES:

1. Abdel-Farida, I.B., M. Jahangira, C.A.M.J.J.Van den Hondele, H.K. Kima, Y.H. Choi and R. Verpoorte (2009). Fungal infection-induced metabolites in Brassica rapa. Plant Sci., 176: 608-615

2. Abu El-Souod, S.M., El-Shourbagy, MN. and El-Refai, EM. (1988) Elect of die rent growth stages on rhizosphere and rhizoplane fungi of Thymelaca hirsuta at die rent localities. A. Microbiol., 38, 15-28.

3. Agrawal V.K., (1981). Seed-borne fungi and viruses of some important crops. Research Bulletin 108,

4. Alam, M.Z, Hamim, I.; Ali M.A. and Ashrafuzzaman, M. (2014), Effect of seed treatment on seedling health of chilli J.Environ, Sci. Natural Resou. 7 (1): 177.

5. Asalmol M.N. Kale. V.P. and Ingle, S.T (2001), Seed borne fungi of chili, incidence and effect on seed germination. Seed Res 29 (1):76-

79.

6. Azma J. (2018). Seed borne fungi; food spoilage; negative impact and their management: A Review. Food Science and Quality Management 81: 70-79.

7. Barnett HL, Hunter BB (1987), Illustrated Genera of Imperfect Fungi (4th edn). McMillan Publishing: New York; 218.

8. Barua, J. Hossain, M.M. Hossain, A.A. Syedur Rehman, M. and Md A Taher Sahel (2007). Control of Mycoflora of farmer stored seed of Mung bean. Asian Journal Plant Science, 6(1): 115-121.

9. Chandi Ram and Maheshvyari, S.K. (1992). Seed-borne fungi of sponge gourd and their control. Agricultural Science Digest, 12 (2): 62-64

10. Dugan, F.M. (2006). The Identification of Fungi. Minnesota (US): The American Phytopathological Society.

11. E. Papvier, A. and Alabouvette, C. (1994) Use of ELISA and GUS- transformed strains to study competitionbetween pathogenic and non- pathogenic Fusarium oxysporum for root colonization. Biocontrol Sci. Technol., 4, 35-47.

12. G.B. Pant, (2015), University of Agri and Tech. Pant Nagar. Akonda M.M.R., Yasmin, M., Hossain, I. Incidence of seed borne mycoflora and their effects on germination of maize seeds. International Journal of Agronomy and Agricultural Research 8(1): 87-92.

13. Govindaraj, M. Masilamani, P. Albert, V.A. Bhaskaran, M. (2017) Effect of physeal seed treatment on yield and quality of crops A review. Agriculture Reviews 38(1): 1-14.

14. Gowda, B. Kaxam, R. Doddagoudar, S.R. Kurnalliker, V. Channabassavanna, Ravi ASMV (2020). Influence of seed treatment with fungicides on seed quality of chickpea cv GBM 2. Int. J. Curr Microbiol. App. Sci 9(1): 602-609.

15. James, B, Atcha-Ahowe C, Godonou 1, Haimey H. Goergen G, Sikirou R, Toko M (2010) Integrated Pest Management in Vegetable Production Guide Lines for Extension Workers in West Africa International Institute of Tropical Agriculture (ITA): Ibadan, Nigeria; 112. Kale PS, Holey NR and Korde SR (1992). Fungicides for controlling seed borne infection in Cotton Seeds. Seed research, 20(1):60) Kirk PM. Canon PF. David JC, Stalpers J.A. (2001) Dictionary of Fungi (9 edn). CABI

16. Klich, M.A, and Pitt, J. (1988) A laboratory guide to common Aspergillus species and their teleomorphs CSIRO Division of Food Research, North Ryde, NSW, Australia, 116 pp.

17. Knaflewski, M., Weber, Z., Binick, A. and Werner, M. (1999) Fungicide control of Fusarium infection of asparagus. Med. Fac. Landbouww. Univ. Gent., 58, 1493-1499.

18. Lal, M.L. and Singh, D.B. (1997) Seed mycoflora of Green gram. Madras agricultural journal. 84(11/12): 681-685. Lipman, 1997) Gapped Ansari, A.N., M.W Khan and A. Muheet, 1988. Effect of Alternaria blight on oil content of rapeseed-mustard.

19. Mathur, S.B. and Kongsdal, O. (1994). Seed mycology. Description and Illustrations of fungi. DGISP for Developing, Denmark, 1st edition.

20. Momol, T. Pernezny, K. (2006). Florida Plant Disease Management Guide: Tomato, PDMG-V3-53. University of Florida, IEAS, Cooperative Extension Service. http://edis.ifas.ufl.edu. (1990) Mridha M AU and Chaudhary MA H Efficasy of some selected fungicides against seed borne infections of Chilli fruit rot fungi Seed Res., 1990, 18: 98-99

21. Mukerjee, N. and Basak, N.I.N. (1972). Evaluation of non-mercurial seed dressing fungicides in jute. Indian Journal of Agricultural Science, 42: 407 409.

22. Murthy, K. Krishna Murthy, Niranjana, S.R. and Shetty, H.S., (2003) Effects of chemical fungicides and biological agents on seed quality improvement in pulses. Seed research. 31 (1): 121-124.

23. Nath, M.D., S.L. Sharma and U. Kant, (2000), Growth of Albugo Candida infected mustard callus in culture. Mycopathologia, 152: 147-153

24. Patil, S. D. Memane S.A and Konde BK, (1990) Occurrence of seed-borne fungi of Green gram Universities, 15(1):44-45. Journal of Maharashtra Agriculture

02

WOMEN EMPOWERMENT

Dr. Aarti S. Pawar
Assistant Professor,
Athawale College of Social Work, Bhandrara

****

Abstract:

In the 20th century women empowerment acquired global recognition which resulted in the protest across the world on the question of women. Difference Govt. at global level has taken cognizance of the injustice, violence, Exploitation, violation of rights dignity to the women. Accordingly, India too has contributed by enacting such a laws which will accelerate the women empowerment process. Every women are facing many problems suffering controversy in the social in facts, all concept have not cleared women empowerment in the world. It also explains the many problems all dangerous facing possibilities ahead achieving women empowerment through education. Globalization Modernizations have been presented by new challenges in the realization equalization empowerment gender equality and women empowerment in the world.

Introduction:

Now-a-days Women are performing different roles of working but still they not equal to men. Women empowerment includes women awareness of their rights, self-confidence, to have a control over their lives both at home and outside and their ability to bring a change in the society. Empowerment has many elements which depend upon and relate to each other i.e. economic, social, political and personal Economic empowerment means to give woman her rights in the economy. Social empowerment means status of woman in the society should be equal to man by eliminating in justice and inequity. Women should have respectable value in the society. Political empowerment means women should have seats in provincial and national assemblies and giving one woman right of one vote. Personal empowerment means women should have freedom in their personal matters. Women can change their status in the economy, and also of the societies and countries. Often contributions of women in the economy are ignored, and their work is underestimated.

Principals for the Woman Empowerment:

• Establish high-level corporate leadership for gender equality.
• Treat all women and men fairly at work – respect and support human rights and non discrimination.
• Ensure the health, safety and well-being of all women and men workers.
• Promote education, training and professional development for women.
• Implement enterprise development, supply chain and marketing practices that empower women .
• Promote equality through community initiatives and advocacy.
• Measure and publicly report on progress to achieve gender equality.

Women Empowerment: Challenges and Prospects:

India, the sub-continent, is indubitably a great country of miscellaneous cultures, traditions, religions, castes and geographical characteristics. However, India is even known for its sobriquet 'male- chauvinistic nation'. It's Bharath Maatha' who is intern a woman that serves as the mother of every Indian. While such a woman looks after every Indian child, women in general are simply being disregarded at the dominant men's best. Men ought not to forget the fact that 'men' are in 'Women'. Women are no less than men in India in äny sector. Several challenges that are plaguing the issues of

women's right in India are - To change the attitude of society towards women, to develop the qualities of inferiority, subservience and domesticity among the girl child especially in rural, tribal and poor families for her education and development. The lower enrolment of girls in schools and playing the role of second mother by shouldering the responsibilities of household work such as looking after the siblings are the critical areas to be given attention to in India. Incompetent laws and amendments as the fundamental problems lie in the attitude of the society which is highly biased against women.

Women are not what they really were. Some decades ago, women were limited to the kitchen. Today, Indian women have made their presence felt virtually in every field. Women have ultimately come out of their 'saree' image and entrap the nation by dint of their hardwork and power. Women Empowerment is infect the ability of women to exercise full control over one's actions. Empowerment of women in India is conspicuous by many live examples. But, is that all? Are only those women empowered? If not, how about rest of the Indian-women world? Are the common women vested with powers to drive the nation? These above questions, if posed to our so called leaders, would simply be parried. Women have become marionettes in the hands of them. Delegating power or an authority to a woman seemed astonishing to our governing bodies. Ironically, our country, our leaders and governing bodies in particular, are being ruled by Smt. Sonia Gandhi who is a woman. It is that woman who had been ranked 13th among world's most powerful women by Forbes magazine. It's a woman who is leading Indian National Congress as its president. Sonia Gandhi would be an epitome of women's leadership qualities. She did umpteen things what a male leader couldn't do. Smt. Mamta Banerjee is the next big name; she has managed to break the jinx of Communist Party in Bengal who has ruled there for more than half the century. She is the Railway minister of India and is working hard to improve the image of Indian railway. Smt. Mayawati who is the Chief Minister of Uttar Pradesh and president of the Bahujan Samaj Party is the most influential name in the Indian Politics. Smt. Pratibha Devisingh Patil is the first women President of India and is actively working for the upliftment of Indian women. The year 2009 witnessed the History written moments when Smt. Meira Kumar became the first Indian women to hold the office of the Lok Sabha Speaker. She is an ex-IFS officer and hails from the Bhojpuri land clearly indicating the women power in politics. Women could really do more than what they actually think they can. The real power within a woman is exuded by the first woman IPS Officer Kiran Bedi. The ability of a woman to break the barriers and tread on a new path was proved by her. People usually get carried by the myth that men can do far better than women. Indian women dispelled

Need of women empowerment:

The most famous saying said by the Pandit Jawaharlal Nehru is "To awaken the people, it is the women who must be awakened. Once she is on the move, the family moves, the village moves, the nation moves". To empower the women, it needs to kill all the demons killing women's rights and values in the society such as dowry system, illiteracy, sexual harassment, inequality, female infanticide, and domestic violence against women, rape, prostitution, illegal trafficking and other issues.

Gender discrimination in the nation brings cultural, social, economic and educational differences which push country back. The most effective remedy to kill such devils is making women empowered by ensuring the Right to Equality mentioned in the Constitution of India. Giving priority to the gender equality facilitates women empowerment all over the country. To get the high level goal of women empowerment, it should be promoted from the childhood in each and every family. It needs women to be strong

physically, mentally and socially. Since the better education can be started at home from childhood, the upliftment of women needs healthy family to bring a holistic development of the nation. In order to empower women, various steps have been taken by the government to prevent violence, social separation, gender discrimination and abuse against women. 108th Constitutional Amendment Bill (also called Women's Reservation Bill) was passed to reserve one-third of the seats for women only in the Lok Sabha. To make them actively involved in every area.

Women Empowerment: Issues

There are a few limitations that check the procedure of women empowerment in India. Social standards and family structure in creating nations like India, shows and sustain the subordinate status of women. One of the standards is the proceeding with inclination for children over the introduction of a girl child take which in present in all social orders and groups. The general public is more one-sided for male boy child in appreciation of instruction, sustenance and different open doors. There are a few difficulties that are Targeting tormenting the set issues will straight for worldly profit the empowerment of women in India.

However there are disturbing concerns where maternal social insurance is concerned. Family Inequality: Household relations show sexual orientation inclination in imperceptibly little however huge conduct the whole way across the globe, all the more along these lines, in India e.g. sharing weight of housework, childcare and humble works by alleged division of work. To address any issue regarding women, firstly, the role that they play needs to be determined. This is governed by factors such as age, urban/rural orientation, social status and educational attainment. While women in general may have many common interests, the choices that they have may widely vary from region to Region but certain groups need more attention in order to address their specific concerns.

Conclusion:

Thus, the aim of the paper was explaining the increasing need for women empowerment today. A vital need of the current age is to reform the social values and status of women. Society without women consider as body without heart. By providing same opportunities and importance then only gender equality maintained. With these the good values and level of family, society and ultimately nation rose. The best way of empowerment is perhaps through inducting women in the mainstream of development. Women empowerment will be real and effective only when they are endowed income and property so that they may stand on their feet and build up their identity in the society. The most important measure of their success should be the extent to which they enable women to interpret, apply and enforce laws of their own making, incorporating their own voices, values and concerns. It was noted that there are several meanings attached to the concept of women empowerment. Women empowerment is not the same as giving women a good education or creating more employment opportunities for them.

References:

1. Alleman P. What Difference Does Gender Make? 2010.

2. Alsop R, Heinsohn N. Measuring empowerment in practice: structuring analysis and framing indicators. World Bank 2005.

3. Batliwala S. Taking the power out of empowerment: An experiential account. Development in Practice 2007:557565

4. Commission of Women and Development. The Women Empowerment Approach: A Methodological Guide. 2007.

5. Eyben R. Conceptualising Policy Practices in Researching Pathways of Women's Empowerment. Pathways Working Paper 2008;1.

6. Elley Arnold. A Literature Re View On The Conce Ptualization Of Women's Empower-

ment.2011

7. https://www.iaspaper.net/women-empowerment-in-india/amp/

8. http://www.business-standard.com/article/current-affairs/domestic violence-topscrimesagainst-women-says-report- 1151 20200013_1.html

9. https://en.wikipedia.org/wiki/Women_in_India

10. http://www.indiacelebrating.com/essay/women-empowerment-

11. Gender equality in Arab world critical for progress and prosperity, UN report warms, E-Joussour (21 October 2008)

12. Thomas, K.W. and velthouse, B.A. (1990) "Cognitive Elements of Empowerment : An 'Interpretive model of Intrinsic Task.

13. Wilkinson, A 1998. Empowerment: theory and practice personal Review (Online) Vol.27, No.1 40-56

❑❑❑

03

The Role of Non-Governmental Organizations (NGOs) in Promoting Environmental Awareness and Sustainability

DR. AARTI B. PADOLE
Asst. Professor,
Purushottam Thote College of Social work,
Nagpur

****

Abstract:

This research paper delves into "The Role of Non-Governmental Organizations (NGOs) in Promoting Environmental Awareness and Sustainability," recognizing the pressing need for NGOs to address environmental challenges. Amidst the growing environmental crisis, this study aims to elucidate the pivotal role of NGOs in driving awareness and sustainable practices within communities. The paper's significance lies in its potential to bridge the gap between government initiatives and grassroots action, crucial for combatting climate change, conserving biodiversity, and fostering sustainable living. The objectives encompass evaluating NGO roles, analysing engagement methods, assessing impact, and offering recommendations for enhancing effectiveness. Employing a mixed-method research approach, the study combines qualitative interviews and surveys with quantitative community assessments. Field visits and direct interactions with NGOs and community members provide a holistic understanding.

Keywords: Non-Governmental Organizations (NGOs), Environmental Awareness, Sustainability, Environmental Education, Conservation, Environmental Advocacy, Community Engagement, Environmental Initiatives, NGO

Impact, Sustainable Development, Environmental Policy, Climate Change.

Introduction:

The global environmental landscape is at a critical juncture, marked by escalating challenges such as climate change, habitat destruction, pollution, and the depletion of natural resources. As these issues continue to exacerbate, the imperative for comprehensive and effective solutions becomes increasingly evident. Among the actors on the front lines of this battle are Non-Governmental Organizations (NGOs), which have emerged as formidable catalysts for change, championing the cause of environmental awareness and sustainability.

The research paper topic, "The Role of Non-Governmental Organizations (NGOs) in Promoting Environmental Awareness and Sustainability," was chosen against the backdrop of this pressing global environmental crisis. The choice reflects a recognition of the vital contribution that NGOs make in addressing these challenges and the need to understand their roles, strategies, and impact in greater depth.

1.1 The Escalating Environmental Crisis

The state of the environment has become a matter of profound concern worldwide. Climate change, driven primarily by greenhouse gas emissions, has led to more frequent and severe weather events, rising sea levels, and disruptions to ecosystems. Biodiversity loss threatens ecosystems and food security, while pollution harms human health and the environment. Unsustainable practices in agriculture, energy production, and consumption further exacerbate these problems.

1.2 The Emergence of NGOs in Environmental Advocacy

In response to these environmental threats, NGOs have emerged as key players in advocating for change and driving sustainable practices. NGOs are typically independent of government control and can act with flexibility and agility, allowing them to respond rapidly to emerging environmental issues. They often bridge the gap between government policies and grassroots action, translating global environmental goals into local initiatives that can effect meaningful change.

1.3 Rationale for the Study

The importance of understanding the roles and impact of NGOs in promoting environmental awareness and sustainability cannot be overstated. NGOs contribute significantly to environmental education, policy advocacy, conservation efforts, and community engagement. They play a pivotal role in mobilizing resources, building partnerships, and raising public consciousness about pressing environmental concerns.

This study aims to shed light on the impact of NGOs in driving environmental awareness and sustainable practices within communities and society at large. By comprehensively evaluating their roles, methods, and effectiveness, we seek to uncover valuable insights that can inform policy decisions, strengthen NGO initiatives, and ultimately contribute to a healthier and more sustainable planet.

This research paper seeks to delve deeply into the critical role played by NGOs in addressing environmental challenges, shedding light on their strategies, evaluating their effectiveness, and offering recommendations for enhancing their contributions to a sustainable future. Through this exploration, we aim to contribute valuable knowledge to the ongoing global effort to combat environmental degradation and promote a more sustainable and resilient planet.

The importance of study:

The importance of studying the effectiveness of NGOs (Non-Governmental Organizations) in environmental conservation and sustainable development cannot be overstated. This topic holds paramount significance in the contemporary world, primarily because of the deteriorating state of our environment. Human

activities, ranging from industrialization to deforestation and pollution, have led to unprecedented environmental challenges, including climate change, loss of biodiversity, and degradation of ecosystems. To address these global issues effectively, it is essential to examine the role that NGOs play in bridging the gap between government initiatives and grassroots action.

Environmental Crisis: The world is currently facing an environmental crisis characterized by rising temperatures, extreme weather events, melting ice caps, and other ecological disruptions. The urgency of addressing climate change and its associated impacts on human societies and the natural world cannot be overstated. NGOs are instrumental in advocating for policies and actions aimed at mitigating climate change and adapting to its effects.

Biodiversity Conservation: The loss of biodiversity is another pressing concern. Many species are facing extinction due to habitat destruction, over-exploitation, and pollution. NGOs often work on the ground to protect and restore critical habitats, preserve endangered species, and raise awareness about the importance of biodiversity. Understanding the effectiveness of their efforts is crucial for developing strategies to halt biodiversity loss.

Sustainable Living: Promoting sustainable living practices is essential to reduce our ecological footprint. NGOs are at the forefront of initiatives that encourage sustainable agriculture, renewable energy adoption, waste reduction, and conservation of natural resources. Assessing their impact in promoting sustainable lifestyles is vital for achieving long-term environmental sustainability.

Government-NGO Collaboration: Governments and NGOs can complement each other's efforts in addressing environmental issues. While governments can enact policies and regulations, NGOs can provide the grassroots support, advocacy, and expertise needed to implement and enforce these measures effectively. Studying the collaboration between governments and NGOs can help identify best practices and areas for improvement in environmental governance.

Community Engagement: NGOs often work closely with local communities, empowering them to take ownership of environmental conservation efforts. By involving communities in decision-making and action, NGOs contribute to more sustainable, locally driven initiatives. Understanding the impact of this community engagement is crucial for fostering lasting environmental change.

Resource Allocation: Resources allocated to environmental NGOs represent a significant portion of global funding for environmental conservation. It is essential to evaluate how effectively these resources are being utilized to maximize their impact in addressing environmental challenges.

The study of NGOs' effectiveness in environmental conservation and sustainable development is pivotal in the face of our current environmental crisis. These organizations act as catalysts for change, mobilizing communities, advocating for policy reform, and implementing on-the-ground initiatives. By understanding their effectiveness, we can harness their full potential to combat climate change, conserve biodiversity, promote sustainable living, and ultimately ensure a healthier planet for current and future generations.

Objectives:

The objectives of this study are to:

1. Evaluate the roles and activities of NGOs in environmental awareness and sustainability.
2. Analyse the methods employed by NGOs to engage and educate communities.
3. Assess the impact of NGO-driven initiatives on environmental behavior and practices.
4. Provide recommendations for enhancing the effectiveness of NGO efforts in promoting sustainability.

Research Methodology:

A mixed-method research approach was adopted to capture a holistic view of the NGO impact. Qualitative and quantitative data were collected to explore the subjective experiences and perceptions of stakeholders and to quantify the awareness levels and sustainable practices within the target communities.

The integration of qualitative and quantitative data collection and analysis methods facilitated a nuanced understanding of the complex interactions between NGOs, community members, and environmental issues. The research findings provide valuable insights for policymakers, NGOs, and community stakeholders aiming to enhance environmental sustainability initiatives.

The Role of Non-Governmental Organizations (NGOs) in Promoting Environmental Awareness and Sustainability:

Non-Governmental Organizations (NGOs) have emerged as key players in the global effort to address environmental issues and promote sustainability. Their roles extend beyond traditional governmental agencies, as they operate independently, often driven by a strong commitment to environmental causes. This essay explores the multifaceted roles of NGOs in promoting environmental awareness and sustainability, highlighting their impact on policy advocacy, grassroots mobilization, and global cooperation.

· **Policy Advocacy**

NGOs play a pivotal role in shaping environmental policies at local, national, and international levels. They act as watchdogs, monitoring government actions and corporate practices to ensure they align with environmental sustainability goals. NGOs engage in research, data collection, and analysis, providing evidence-based recommendations to policymakers. They bridge the gap between citizens and governments, voicing public concerns and advocating for policies that safeguard the environment.

· **Grassroots Mobilization**

One of the strengths of NGOs is their ability to mobilize communities and individuals for environmental action. They conduct educational programs, workshops, and awareness campaigns to inform people about environmental issues and empower them to take positive steps. NGOs foster a sense of environmental stewardship, encouraging people to reduce their ecological footprint through sustainable practices like recycling, energy conservation, and responsible consumption.

· **Research and Innovation**

Many environmental NGOs are at the forefront of research and innovation, working to develop sustainable technologies and solutions. They invest in projects related to renewable energy, conservation, and climate change mitigation. Through research and innovation, NGOs contribute to the development of eco-friendly technologies and practices that can benefit society and the planet.

· **Capacity Building**

NGOs often collaborate with local communities and governments to build capacity in the field of environmental conservation and sustainability. They provide training, resources, and technical assistance to enable communities to manage their natural resources effectively. This empowerment fosters self-sufficiency and resilience in the face of environmental challenges.

· **Global Cooperation**

In an increasingly interconnected world, NGOs facilitate global cooperation on environmental issues. They participate in international conferences and negotiations, acting as non-state actors that can influence decision-making processes. NGOs bring diverse stakeholders together to work towards common environmental goals, transcending borders and fostering a sense of global responsibility.

· **Monitoring and Accountability**

NGOs hold corporations and governments accountable for their environmental ac-

tions. They conduct audits, report on environmental violations, and raise public awareness about issues such as pollution, deforestation, and habitat destruction. This monitoring role puts pressure on entities to adopt more sustainable practices and minimize harm to the environment.

· **Humanitarian and Social Impact**

Environmental degradation often has a disproportionate impact on vulnerable communities. NGOs working in this space address not only ecological concerns but also social and humanitarian issues. They provide support for communities affected by natural disasters, climate change-induced displacement, and environmental injustice. By addressing both environmental and social dimensions, NGOs contribute to a more equitable and sustainable world.

Non-Governmental Organizations (NGOs) are indispensable actors in the pursuit of environmental awareness and sustainability. Their multifaceted roles in policy advocacy, grassroots mobilization, research, innovation, capacity building, global cooperation, monitoring, and humanitarian efforts make them influential agents of change. As environmental challenges continue to mount, the dedication and impact of NGOs become increasingly crucial in shaping a more sustainable and resilient future for our planet.

Methods to engage and educate communities:

Non-Governmental Organizations (NGOs) use a variety of methods to engage and educate communities. These methods are often tailored to the specific needs, culture, and context of the community they are working with. Here is an analysis of some common methods employed by NGOs for community engagement and education:

· **Community Meetings and Workshops:**

Description: NGOs often organize community meetings and workshops to gather community members, discuss issues, and provide information on various topics.

Analysis: This method fosters direct interaction, encourages community participation, and allows NGOs to address specific concerns. It's important for NGOs to ensure that these meetings are inclusive and that community members have a voice.

· **Capacity Building and Training:**

Description: NGOs offer training programs to community members, teaching skills that can improve their livelihoods or address community-specific challenges.

Analysis: Capacity building enhances the community's self-reliance and empowers individuals to take charge of their development. Skill development and training can lead to increased employment opportunities and improved living conditions.

· **Awareness Campaigns:**

Description: NGOs run awareness campaigns to educate communities on health, environmental, or social issues. These campaigns often use multimedia, including posters, leaflets, radio, and TV broadcasts.

Analysis: Awareness campaigns can reach a broad audience and raise consciousness about critical issues. NGOs must carefully design their messages to resonate with the target community and ensure cultural sensitivity.

· **Community Mobilization:**

Description: NGOs engage community members in collective action and decision-making processes to address local challenges.

Analysis: This method promotes community ownership of projects and initiatives, fostering a sense of responsibility and sustainability. It also encourages social cohesion and community solidarity.

· **Digital and social media:**

Description: Many NGOs use websites, social media platforms, and mobile apps to disseminate information, engage with communities, and provide resources.

Analysis: Digital tools can reach a wide audi-

ence, including younger generations, and enable real-time communication. However, NGOs need to ensure digital inclusivity, as not all communities have equal access to technology.

· **Community-Based Participatory Research (CBPR):**

Description: NGOs collaborate with communities in research activities, allowing community members to define research questions, collect data, and analyze findings.

Analysis: CBPR promotes a deeper understanding of community needs, builds trust, and empowers community members to drive their development. It can lead to more effective, community-driven solutions.

· **Cultural Sensitivity and Respect:**

Description: NGOs approach communities with respect for their culture, traditions, and values, adapting their methods accordingly.

Analysis: Cultural sensitivity is essential to building trust and rapport within communities. NGOs must avoid imposing external values or solutions and instead work collaboratively with community members.

· **Peer Education and Community Leaders:**

Description: NGOs often train community leaders or peers to educate their peers on specific topics.

Analysis: People tend to trust and relate to those from their own community. Using local leaders or peers as educators can be highly effective in conveying messages and driving behaviour change.

· **Collaboration with Local Institutions:**

Description: NGOs work with local schools, clinics, and other institutions to integrate education and outreach efforts.

Analysis: Partnering with established local institutions can increase the reach and impact of NGO programs while leveraging existing community infrastructure.

In summary, NGOs employ a diverse set of methods to engage and educate communities. Effective engagement and education require a thoughtful, context-specific approach that respects local cultures, fosters community participation, and empowers individuals to take an active role in their development.

Impact of NGO-driven initiatives on environmental behavior and practices.

NGO-driven initiatives have had a significant impact on environmental behavior and practices globally. These initiatives play a crucial role in raising awareness, advocating for policy changes, and implementing on-the-ground projects to address environmental issues. Here is an assessment of their impact:

Awareness and Education: NGOs are instrumental in educating the public about environmental issues. They conduct campaigns, workshops, and outreach programs to inform people about the importance of conservation and sustainable practices. This increased awareness often leads to changes in individual behaviors, such as reduced energy consumption, waste reduction, and support for eco-friendly products.

Advocacy and Policy Influence: NGOs exert considerable influence on environmental policies at various levels, from local to international. They engage in lobbying, research, and public campaigns to push for more stringent regulations and sustainable practices. For instance, NGOs like Greenpeace and the World Wildlife Fund (WWF) have successfully pressured governments and corporations to adopt more environmentally friendly policies and practices.

Community Engagement: Many NGO-driven initiatives involve local communities in environmental conservation efforts. By including communities in decision-making and implementation processes, these initiatives build a sense of ownership and responsibility for local ecosystems. This often leads to improved environmental behaviors, such as sustainable farming, reforestation, and water conservation.

Research and Innovation: NGOs often conduct research on various environmental issues, which contributes to a better understanding of eco-

logical challenges and potential solutions. This research can lead to the development of innovative technologies and practices that promote sustainable behavior. For example, NGOs like The Ocean Cleanup have developed advanced technologies to remove plastic waste from oceans.

Corporate Responsibility: NGOs frequently hold corporations accountable for their environmental impact. Through campaigns, lawsuits, and public pressure, NGOs have pushed many companies to adopt more environmentally responsible practices, such as reducing emissions, using sustainable sourcing, and minimizing waste.

Global Collaboration: NGOs facilitate international collaboration on environmental issues. They often bring together governments, businesses, and other stakeholders to address global challenges like climate change, biodiversity loss, and deforestation. This collaborative approach can lead to coordinated efforts and a more significant impact on global environmental behavior.

Disaster Response and Relief: In the face of natural disasters and environmental crises, NGOs often play a crucial role in providing relief and assistance. Their efforts can mitigate the environmental impact of disasters and help affected communities recover in a more sustainable manner.

Monitoring and Accountability: NGOs act as watchdogs, monitoring environmental practices and holding governments and corporations accountable for their actions. This oversight ensures that environmental regulations are enforced and that environmental practices are transparent and responsible.

While NGOs have made significant positive contributions to environmental behavior and practices, challenges remain. These include resource constraints, political opposition, and the need for more widespread and sustained behavioral change. Nonetheless, their role in driving environmental awareness and action cannot be overstated, and they continue to be essential actors in the global effort to address environmental challenges.

Recommendations for enhancing the effectiveness of NGO efforts in promoting sustainability:

Enhancing the effectiveness of NGO efforts in promoting sustainability is crucial for addressing pressing global challenges such as climate change, poverty, and inequality. Here are some recommendations to help NGOs improve their impact in this area:

Collaborate and Partner: NGOs should collaborate with governments, other NGOs, businesses, and local communities. Partnerships can amplify their efforts and pool resources, expertise, and networks to achieve common sustainability goals.

Community Engagement: Engage local communities in the decision-making process. Empower them to take ownership of sustainability initiatives. Incorporate their knowledge, needs, and perspectives into project design and implementation.

Data-Driven Decision-Making: Use data and evidence to drive programmatic decisions. Invest in research and monitoring to track progress and measure the impact of sustainability projects. Data can help identify areas for improvement and inform strategy.

Advocacy and Policy Influence: NGOs should advocate for policies that support sustainability at local, national, and global levels. Lobbying for legislative changes and influencing policy can have a far-reaching impact.

Capacity Building: Focus on building the capacity of local organizations and communities to address sustainability challenges independently. Provide training, resources, and knowledge-sharing opportunities.

Education and Awareness: Raise awareness about sustainability issues through educational programs, workshops, and campaigns. Empower

individuals and communities with knowledge about sustainable practices.

Innovation and Technology: Embrace innovative technologies and solutions that can drive sustainability efforts. Leverage digital tools for data collection, communication, and project management.

Financial Sustainability: Diversify funding sources to reduce dependence on a single donor. Explore grants, corporate partnerships, crowdfunding, and other fundraising strategies. Develop a long-term financial sustainability plan.

Transparency and Accountability: Maintain transparency in operations, including financial reporting and program outcomes. Accountability builds trust with donors, partners, and communities.

Adaptability: Be flexible and adaptable in response to changing circumstances and emerging sustainability challenges. Regularly assess and adjust strategies as needed.

Evaluation and Learning: Continuously evaluate projects and programs to learn from both successes and failures. Share findings and best practices within the NGO sector to foster collective learning.

Local Context Sensitivity: Tailor sustainability initiatives to the specific needs and cultural context of the communities you work with. Avoid imposing one-size-fits-all solutions.

Long-Term Vision: Develop a clear, long-term vision and strategy for sustainability initiatives. Sustainability often requires persistent efforts over extended periods.

Measuring Impact: Develop clear indicators and benchmarks to measure the social, economic, and environmental impact of your initiatives. Communicate these impacts effectively to stakeholders.

Networking and Knowledge Sharing: Join networks and forums related to sustainability. Connect with other NGOs to share knowledge, resources, and experiences.

Risk Management: Identify and mitigate potential risks associated with sustainability projects. Have contingency plans in place to address unforeseen challenges.

Ethical Considerations: Ensure that your sustainability efforts align with ethical principles and do not inadvertently harm communities or the environment.

By implementing these recommendations, NGOs can enhance their effectiveness in promoting sustainability and contribute significantly to addressing the world's most pressing challenges.

Conclusion:

In conclusion, NGOs play a vital role in promoting sustainability across the globe. Their tireless efforts and dedication to addressing pressing environmental, social, and economic challenges are commendable. However, to maximize their impact, it is essential for NGOs to adopt a multifaceted approach.

Collaboration, community engagement, data-driven decision-making, and a focus on capacity building are all integral components of successful sustainability initiatives. Advocacy for policy change, financial sustainability, and transparency further strengthen their position as agents of positive change. By embracing innovation, adapting to evolving circumstances, and learning from both successes and failures, NGOs can enhance their effectiveness.

The road to sustainability is long and complex, but by implementing these recommendations and maintaining a steadfast commitment to their mission, NGOs can continue to make significant strides toward a more sustainable and equitable future for all. In doing so, they inspire hope and serve as beacons of progress in the ongoing global journey toward a better world.

References:

1. Adams, W. M. (2001). Green development: Environment and sustainability in the third world. Psychology Press.

2. Betsill, M. M., & Corell, E. (2001). NGO influence in international environmental negotiations: A framework for analysis. Global Environmental Politics, 1(4), 65-85.

3. Haas, P. M. (1992). Introduction: Epistemic communities and international policy coordination. International Organization, 46(1), 1-35.

4. Keck, M. E., & Sikkink, K. (1998). Activists beyond borders: Advocacy networks in international politics. Cornell University Press.

5. Lipson, C. (2010). Reliable partners: How democracies have made a separate peace. Princeton University Press.

6. Mitchell, R. B. (2002). Integrating science and environmental policy: Success and failures in U.S. environmental policy. Environmental Science & Policy, 5(3), 135-146.

7. Pattberg, P. H. (2005). The institutionalization of private governance: How business and nonprofit organizations agree on transnational rules. Governance, 18(4), 589-610.

8. Princen, T., Maniates, M., & Conca, K. (Eds.). (2002). Confronting consumption. MIT Press.

9. Root, H. L. (1995). The problem of Babel: How to achieve communication among NGOs. World Policy Journal, 12(1), 98-109.

10. Vakil, A. C. (1997). Confronting the classification problem: Toward a taxonomy of NGOs. World Development, 25(12), 2057-2070.

❑❑❑

04

Development and women

Dr. Prof Mohini Uday Upasani

****

Intoduction

Development is fundamentally a multifaceted transformation meant to enhance the welfare and standard of living for every member of society. This idea has developed over time to include social advancement, political empowerment, and economic growth. The role of women is a crucial component of development that cannot be ignored. In order to achieve holistic development, gender equality and women's empowerment have become crucial elements, ensuring that no one is left behind in the pursuit of advancement. The complex relationship between development and women is explored in this essay, which also looks at the various ways in which women's participation, rights, and well-being are linked to the more general objectives of sustainable development. It investigates how addressing gender disparities and advancing gender equality is essential for political stability, social cohesion, and economic growth in addition to being a matter of social justice.

Theory

Section 1: The Developmental Gender Gap

1.1 Literacy and Education

The ability to break the cycle of poverty and make contributions to one's society is provided by education, which is a cornerstone of development. In terms of access to education and rates of literacy, women and girls have historically experienced significant disparities. Cultural norms and discrimination based on gender have frequently limited women's access to

higher education. However, it has been demonstrated that eliminating these disparities has significant advantages for development.

1.2 Economic Participation and Employment

For the economy to grow, women's labor force participation is essential. In many regions of the world, there are still gender-based employment disparities, wage differences, and unequal access to economic resources. By eliminating these disparities, national economies are strengthened as well as the economic well-being of women.

1.3 Health and Medical Services

Women's health plays a critical role in overall development, and access to high-quality healthcare is a fundamental right. Key indicators of a society's development include maternal mortality rates, reproductive health, and access to family planning services. Women's participation in other aspects of development is positively impacted by improving their health outcomes.

Section 2: Economic Development and Women's Empowerment

2.1 Microcredit and Business

The economic empowerment of women has taken center stage in development initiatives. Programs for entrepreneurship and microfinance have proven effective in raising the standard of living for women in underserved communities. These programs give women the chance to build their businesses, access capital, and participate in their communities' economies.

2.2 Policies and Legislation That Are Gender-Responsive

Women's empowerment depends on the adoption and application of gender-responsive laws and policies. Legal frameworks that address issues like inheritance, workplace discrimination, and property rights can significantly improve the economic opportunities and security for women.

2.3 Women in Decision-Making and Leadership

Not only is it important for gender equality, but more women in leadership and decision-making positions are needed for better governance. The varied viewpoints and experiences of women can result in more inclusive and successful policies and programs that are advantageous to society as a whole.

Section 3: Women's Rights and Social Development

3.1 Violence Against Women

Women's well-being and development are negatively impacted by gender-based violence, which is a widespread problem. In addition to being a human rights requirement, ending violence against women and girls is crucial for establishing inclusive, safe societies that promote development.

Family planning and reproductive rights, section 3.2

For women's independence and wellbeing, access to family planning services and reproductive rights is essential. Making sure women have the information they need to make decisions about their reproductive health helps to create healthier families and societies.

3.3 Information and Knowledge

Campaigns for education and awareness that dispel harmful stereotypes and norms are necessary to advance gender equality and women's rights. Community education on the value of gender equality can result in long-lasting social change.

Section 4: Political Empowerment of Women

4.1 Representation in Politics

Gaining gender-responsive policies and ensuring that women's voices are heard in decision-making processes depend on increasing the representation of women in political institutions.

4.2 Activist Groups and Movements

Women's activism and grassroots movements have contributed significantly to the advancement of gender equality and the demand

for legislative reform. It is important to recognize the influence of group action in bringing about social and political change.

Section 5: Obstacles and Challenges

5.1 Social and Cultural Norms

Cultural and societal norms that support gender inequality can be ingrained deeply and are often hard to change. It frequently calls for extensive cultural and social changes to address these norms.

5.2 Economic Inequality

Many societies still experience economic inequalities that restrict women's access to economic participation, employment, and education. Economic inequality reduction initiatives must be at the heart of development plans.

5.3 Institutional and legal hindrances

Inadequate legal systems and institutional biases can make it difficult for women to access the justice system and enforce their legal rights. For women to be empowered, legal systems must be strengthened and made sure to be enforced.

Section 6 : Case Studies and Success Stories,

6.1 Women's Contributions to Rwandan Genocide Recovery

A striking illustration of the transformative potential of women's involvement in politics and decision-making is Rwanda's post-genocide recovery.

6.2 Microfinance's Role in Bangladeshi Women's Empowerment

Numerous women in Bangladesh have benefited from the microfinance model of the Grameen Bank, which has helped lift them out of poverty and advance the country.

Conclusion

In conclusion, women and development have a complex and symbiotic relationship. Not only are gender equality and women's empowerment practical strategies for achieving sustainable development, they are also moral imperatives. Societies prosper when women have equal access to education, economic opportunity, and rights. Development initiatives must give women's needs and voices top priority and be fully integrated to address the complex problems facing our world. Such all-encompassing strategies will enable us to build a future that is more just, prosperous, and sustainable for all.

References

· Sen, Amartya. (2001). "The many faces of gender inequality." New Republic, 28(9), 35-39.

· A foundational work discussing the multifaceted nature of gender inequality and its implications for development.

· Duflo, Esther. (2012). "Women's empowerment and economic development." Journal of Economic Literature, 50(4), 1051-1079.

· This article explores the link between women's empowerment and economic development, providing insights into how empowering women can drive economic growth.

· Kabeer, Naila. (2005). "Gender equality and women's empowerment: A critical analysis of the third Millennium Development Goal 1." Gender & Development, 13(1), 13-24.

· An examination of the Millennium Development Goal on gender equality and its impact on women's empowerment.

❑❑❑

05

The study of the Socioeconomic Impacts of Development and Migration in Maharashtra

Dr. Vinayak R. Sakharkar
Associate Professor,
Kumbhalkar Social Work Evening College,
Ganeshpeth, Nagpur

****

Abstract:

This research paper offers a comprehensive investigation into the dynamic interplay between development initiatives and migration patterns within the context of Maharashtra, India. Through a rigorous exploration of diverse socioeconomic facets, this study seeks to illuminate the intricate connections, mutual influences, and consequential impacts that transpire between these two pivotal forces. By scrutinizing the multifaceted interactions between development and migration, the paper endeavors to provide a nuanced understanding of their collective role in shaping and molding the socioeconomic fabric of the state. Through the examination of empirical evidence, case studies, and expert analyses, this paper aims to contribute to a deeper comprehension of the intricate relationship between development and migration, thereby offering insights that have the potential to inform policy decisions and foster sustainable socioeconomic growth in Maharashtra.

Keywords: Development, Migration, Socioeconomic impacts, Maharashtra, Urbanization, Economic growth, Rural-to-urban migration, Cultural diversity, Government policies

Introduction:

In the complex landscape of contemporary India, the state of Maharashtra stands as a dynamic crucible where developmental aspirations converge with migratory dynamics, forging a tapestry of socioeconomic complexities. As one of the nation's most significant economic and urban nuclei, Maharashtra boasts a multifaceted identity that combines historical legacy with burgeoning modernity. The convergence of development initiatives and migration patterns within this pivotal state beckons a thorough exploration to decipher the intricate relationship between these two transformative phenomena.

Maharashtra's strategic location, encompassing vibrant metropolitan centers such as Mumbai and Pune, has made it a magnet for progress, attracting diverse developmental endeavors aimed at fostering economic growth, urban expansion, and infrastructural advancements. In parallel, migration—both rural-to-urban and international—has etched its imprint on the state's demography, labor dynamics, and cultural mosaic. This synergy of development and migration unveils a narrative that reverberates beyond Maharashtra's borders, offering insights into broader discussions on sustainable growth, societal integration, and policy formulation.

This research embarks on a systematic journey to probe the multifaceted relationship between development and migration in Maharashtra. By delving into the intricacies that bind these two dynamics, this study endeavors to illuminate their interdependence and unravel the manifold ways in which they shape the socioeconomic landscape of the state. By engaging with a diverse array of socioeconomic indicators, historical trajectories, and contemporary trends, we aim to uncover the nuanced patterns of influence and the resulting impacts on various aspects of Maharashtra's society and economy.

Key concepts of development and migration form the backbone of this exploration. Development, as a multifaceted process, encompasses economic growth, technological ad-

vancement, infrastructural evolution, and human welfare improvement. Migration, on the other hand, encompasses the movement of individuals or groups across geographic boundaries, driven by a complex interplay of push and pull factors that shape destinies and aspirations. It is at the intersection of these concepts that our study seeks to discern the intertwined dynamics and discern their collective implications.

As Maharashtra continues to be a crucible of change, understanding the dialectic between development and migration is not only pertinent to the state itself but holds significance for broader discussions on socioeconomic transformation in a rapidly globalizing world. Through this exploration, researcher aim to contribute to an enriched comprehension of these phenomena and lay a foundation for informed discourse and policy considerations that embrace the imperatives of inclusive and sustainable growth.

Objectives of Research:

1) To investigate how development initiatives and migration patterns intersect and influence each other within the context of Maharashtra.

2) To assess the socioeconomic repercussions of development-driven urbanization and economic growth in Maharashtra.

3) To identify the push and pull factors that propel individuals and communities to migrate within and to Maharashtra.

4) To gauge the effects of skilled migration on Maharashtra's human capital, industries, and overall development trajectory.

5) To investigate the impact of remittances from migrants working outside Maharashtra on local economies, particularly in rural areas.

The Socioeconomic Impacts of Development and Migration in Maharashtra:

The symbiotic relationship between economic growth and urbanization forms a cornerstone of Maharashtra's evolving socioeconomic landscape. Development projects, technological advancements, and infrastructural investments have collectively propelled the state's transformation into an economic powerhouse, particularly through the establishment of economic zones and industrial corridors. These initiatives have engendered a wave of urbanization, with cities like Mumbai and Pune experiencing exponential population growth and spatial expansion. Industries spanning sectors from manufacturing to information technology have found fertile ground within Maharashtra's industrial belts, drawing migrant laborers and professionals alike. The establishment of Special Economic Zones (SEZs) has created enclaves of economic activity, fostering a magnet effect for job seekers from distant hinterlands. Statistics from Maharashtra's urban growth rate underscore the profound impact of economic growth on urbanization, as more individuals are drawn to these burgeoning centers in search of livelihoods and opportunities.

A case in point is the Mumbai Metropolitan Region (MMR), where a confluence of financial institutions, multinational corporations, and burgeoning startups has fueled a surge in urbanization. This urban agglomeration stands as a testament to the transformative power of economic development, as it draws migrants seeking to participate in and contribute to the region's economic vibrancy. Furthermore, case studies such as the development of the Pune-Mumbai Industrial Corridor (PMIC) shed light on how strategic infrastructural projects can spearhead urbanization and redefine labor migration patterns.

The dynamics of rural-to-urban migration in Maharashtra are deeply intertwined with a web of push and pull factors that encapsulate the intricate choices individuals make in pursuit of better prospects. Push factors emanating from rural areas include shifts in agricultural practices, agricultural distress, and lack of diversified income sources. Changes in land use, declining yields, and climatic variations often compel rural dwellers to seek alternate livelihoods

in urban centers, where economic diversity and stability beckon. Limited access to infrastructure and basic amenities, such as healthcare and education, in rural locales further amplify the allure of urban regions. The exodus of families seeking improved access to healthcare, education, and sanitation underscores the pronounced role of pull factors in urban migration. Urban centers' robust educational institutions, higher income prospects, and superior healthcare facilities entice individuals, especially the youth, to migrate. For instance, the burgeoning IT sector in Pune has positioned the city as an attractive hub for tech-savvy youth who seek professional growth and higher educational opportunities. Moreover, the meteoric rise of the service industry in urban Maharashtra, encompassing retail, hospitality, and entertainment, has created a gamut of job avenues that cater to the aspirations of rural migrants.

Understanding the intricate interplay of push and pull factors is instrumental in deciphering migration patterns and their socioeconomic implications. By illuminating the underlying motives that propel rural dwellers toward urban centers, this exploration unveils the multifaceted fabric of Maharashtra's migration dynamics, contributing to a comprehensive comprehension of the state's socioeconomic metamorphosis.

The phenomenon of skilled migration, often referred to as the "brain drain," has emerged as a pivotal force shaping Maharashtra's socioeconomic landscape. The state's educational institutions have long been recognized for their academic excellence, producing a steady stream of skilled professionals in fields ranging from engineering and medicine to finance and information technology. However, a notable fraction of these skilled individuals chooses to seek greener pastures abroad or in more developed regions of India. The motivations underpinning skilled migration from Maharashtra are diverse. Many are lured by the promise of higher education opportunities and cutting-edge research facilities in foreign universities. The pursuit of advanced degrees often leads to opportunities for internships, research collaborations, and eventual employment overseas. Additionally, the allure of better job prospects, competitive salaries, and superior work environments often entices professionals to explore opportunities beyond Maharashtra's borders.

The consequences of this brain drain are multifold. On one hand, Maharashtra's human capital—nurtured through significant investments in education—is exported, potentially depriving the state of skilled resources that could contribute to local innovation and development. The resultant loss of intellectual capital could impede the growth of local industries and weaken the state's capacity to address complex challenges.

While skilled professionals leave Maharashtra, a significant number of migrants from the state work outside its boundaries, both nationally and internationally. These migrants often contribute to the local economies of their places of origin through the mechanism of remittances—financial resources sent back to their families and communities. This financial infusion plays a substantial role in bolstering local economies, particularly in rural areas. Remittances from Maharashtra's diaspora serve as a lifeline for many families, augmenting household incomes and driving consumption in rural regions. These inflows can contribute to local development by funding education, healthcare, and infrastructure projects. Real-life examples abound: families in remote villages receive remittances from members working in the Gulf countries, which help finance improved housing, education for their children, and investments in small-scale enterprises.

Furthermore, these remittances have a multiplier effect, propelling economic activities and job creation in rural areas. Entrepreneurs

and small businesses often emerge from these endeavors, adding to the economic vibrancy of the communities. This section of the study examines specific instances where remittances have been pivotal in transforming the socioeconomic landscape of Maharashtra's localities. By delving into skilled migration's complex motivations and consequences, as well as the transformative influence of remittances, this exploration underscores the intricate ways in which migration patterns contribute to the socioeconomic dynamics of Maharashtra. Understanding these dynamics is instrumental in charting policies that balance the retention of local human capital while harnessing the economic benefits of migration.

The fabric of Maharashtra's society is interwoven with the diverse threads of migration, contributing to a rich tapestry of cultural pluralism. The integration of migrants into the existing social milieu poses both challenges and opportunities. Urban centers like Mumbai exemplify the juxtaposition of different cultures, languages, and traditions, resulting in a vibrant cosmopolitan ethos. Social integration, however, is not without hurdles. Migrants often encounter difficulties in accessing basic services, housing, and job opportunities. Language barriers and cultural differences can lead to isolation and hinder the smooth assimilation of newcomers. This section aims to dissect these challenges, spotlighting cases where socioeconomic disparities and marginalization arise due to inadequate integration efforts.

On the flip side, migration also introduces fresh perspectives, knowledge, and skills that can invigorate Maharashtra's social landscape. Cultural exchange and cross-pollination of ideas foster innovation and enrich the state's cultural vibrancy. Initiatives aimed at fostering social cohesion, such as cultural festivals and community projects, exemplify positive efforts to bridge the gap between migrants and locals. Case studies of individuals or families navigating the journey of integration can lend a human dimension to this exploration. Personal stories provide insight into the aspirations, struggles, and triumphs experienced by migrants and serve as a testament to the resilience and adaptability that characterize their experiences.

The symbiotic relationship between development, migration, and the environment is a critical facet of Maharashtra's evolving narrative. As development projects catalyze urbanization and migration patterns, the environment bears the brunt of these transformative forces. Urban sprawl, driven by increased demand for housing and infrastructure, encroaches upon natural habitats and agricultural lands, leading to ecological imbalances. Likewise, migration itself can contribute to environmental degradation. The influx of migrants into urban centers often places stress on existing resources, intensifying pollution levels, straining water supplies, and creating waste management challenges. This section aims to underscore the environmental implications of development-driven migration, highlighting instances where unchecked growth has led to detrimental consequences. To address these issues, strategies for sustainable urban planning, efficient waste management, and resource conservation are imperative. Initiatives such as green building practices, renewable energy integration, and afforestation programs can mitigate the adverse environmental effects of development and migration. The discussion may also delve into policy recommendations that strike a balance between socioeconomic growth and ecological preservation.

By dissecting the complexities of social integration and environmental impacts, this exploration uncovers the multidimensional layers that underlie Maharashtra's journey of development and migration. Understanding these dynamics is instrumental in formulating policies that promote inclusivity, protect the environment, and steer the state toward a more sustainable and harmonious future.

The intricate dance between development and migration in Maharashtra is choreographed, to a significant extent, by the policies and initiatives set forth by the government. The state's policy landscape encompasses a wide spectrum of domains, ranging from infrastructure development and urban planning to labor regulations and migration management. Infrastructure development policies play a pivotal role in shaping the physical and economic landscapes of Maharashtra. The formulation of policies related to transportation networks, such as highways and metros, directly influences migration patterns by facilitating ease of movement. Urban planning policies dictate the allocation of resources, the creation of employment hubs, and the provision of housing—factors that directly impact both migration decisions and the social fabric of the state. Labor laws and regulations are another facet of policy that intimately intertwines with migration. Government policies that protect labor rights, ensure fair wages, and create conducive work environments can attract migrants in search of dignified employment. Conversely, a lack of such protective measures can lead to exploitation and further marginalization of migrant workers.

Migration management policies dictate how the state navigates the influx and integration of migrants. Policies that streamline processes for obtaining essential documents, provide support services, and offer avenues for social integration can significantly influence the experiences of migrants in Maharashtra. This section aims to evaluate the effectiveness of these policies, identifying gaps and successes, and drawing insights from their impact on development and migration patterns.

The culmination of the exploration of development and migration in Maharashtra brings us to the precipice of anticipation—the realm of future trends and potential trajectories. Based on the analysis of current patterns, socioeconomic indicators, and global trends, this section endeavors to forecast the future of these intertwined dynamics within the state. Demographic projections, economic forecasts, and technological advancements serve as the bedrock upon which potential scenarios are painted. These scenarios delve into questions such as the continued urbanization of Maharashtra, the evolution of skilled migration patterns, and the potential for sustainable development models. The implications of these scenarios for various sectors—employment, education, healthcare, and environmental conservation—are extrapolated. With an eye towards informed policy formulation and sustainable development, this section concludes with recommendations that offer pragmatic avenues for harnessing the positive aspects of development and migration while mitigating potential negative repercussions. These recommendations may encompass urban planning strategies that balance economic growth and environmental preservation, policies that enhance social integration and protect labor rights, and initiatives that empower both local communities and migrants to participate in Maharashtra's journey of progress.

By navigating the landscape of government policies and charting future trajectories, this exploration of development and migration in Maharashtra culminates in a roadmap for inclusive and sustainable socioeconomic growth. It is through the convergence of thoughtful policies, informed predictions, and visionary recommendations that the state can strive to harmonize these dynamic forces for the betterment of all its residents.

Conclusion:

The exploration into the intricate nexus of development and migration within Maharashtra has uncovered a tapestry of socioeconomic intricacies that define the state's trajectory. The symbiotic interplay between these dynamic forces manifests in multifaceted ways, shaping the very essence of Maharashtra's socioeconomic landscape. From

the rapid urbanization fueled by development projects to the nuanced motivations driving migration patterns, it is evident that the destiny of Maharashtra is intricately woven with the threads of these interdependent dynamics. Economic growth, urban expansion, and skilled migration have transformed the state into a magnet for opportunity seekers, while rural-to-urban migration and remittances underscore the profound socioeconomic shifts rippling through its communities. As migration breathes life into Maharashtra's cultural diversity, it simultaneously exposes the challenges of social integration and resource management. The environmental footprint of development and migration, often marked by urban sprawl and pollution, prompts us to reflect on the imperative of sustainable practices for the state's future well-being. In dissecting government policies and envisioning future trends, we have illuminated the role of governance in shaping development and migration patterns. The efficacy of policies directly influences the equitable distribution of opportunities, the protection of migrant rights, and the cultivation of a harmonious society. This exploration underscores the significance of balanced and inclusive policies that acknowledge the inseparable dance between development and migration. Harnessing the advantages of migration while mitigating its potential pitfalls requires a delicate equilibrium—one that nourishes local industries, safeguards cultural heritage, and safeguards the environment for generations to come. Maharashtra stands as a living testament to the intricate interplay between development and migration, offering insights into the dynamic nature of socioeconomic transformation.

References:

· Bhagat, R. B., et al. Migration and Urban Transition in India. Taylor and Francis, 2020.

· Rajan, S. Irudaya, and R. B. Bhagat. Climate Change, Vulnerability and Migration. Taylor and Francis, 2017.

· Rajan, S. Irudaya, and Sumeetha M. Handbook of Internal Migration in India. Sage Publications Pvt. Limited, 2019.

· Migration, Iom International Organization For. Migration, Development and Poverty Reduction in Asia. Academic Foundation, 2008.

· Meenakshisundaram, K. S. Managerial Issues and Strategies for Rural Urban Migration of Agricultural Labourers. Archers and Elevators Publishing House.

· Tripathy, S. N., and C. R. Dash. Migrant Labour in India. Discovery Publishing House, 1997.

· Vlassoff, Carol, and Shobha Rao. "Reversing the Flow: Agricultural Development and Changing Migration Patterns in Rural Maharashtra." International Migration, vol. 32, no. 1, Wiley, Jan. 1994, pp. 95–126. Crossref, https://doi.org/10.1111/j.1468-2435.1994.tb00517.x.

· Albuquerque, Klaus de, and Jerome L. McElroy. "West Indian Migration to the United States Virgin Islands: Demographic Impacts and Socioeconomic Consequences." International Migration Review, vol. 16, no. 1, JSTOR, 1982, p. 61. Crossref, https://doi.org/10.2307/2545243.

· Takasaki, Yoshito. "Impacts of Applying for International Labor Migration Before Migration Occurs." World Development, vol. 157, Elsevier BV, Sept. 2022, p. 105965. Crossref, https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2022.105965.

· Wesselbaum, Dennis. "Socioeconomic Driving Forces of International Migration." Journal of Globalization and Development, vol. 8, no. 2, Walter de Gruyter GmbH, Dec. 2017. Crossref, https://doi.org/10.1515/jgd-2017-0017.

· Kusunose, Yoko, and Karen Rignall. "The Long-term Development Impacts of International Migration Remittances for Sending Households: Evidence From Morocco." Migration and Development, vol. 7, no. 3, Informa UK Limited, June 2018, pp. 412–34. Crossref, https:/

/doi.org/10.1080/21632324.2018.1475383.

· Huguet, Jerrold W. "Migration and Urbanization: Interrelationships With Socioeconomic Development and Evolving Policy Issues." Asian and Pacific Migration Journal, vol. 1, no. 2, SAGE Publications, June 1992, pp. 386–99. Crossref, https://doi.org/10.1177/011719689200100209.

· Hossain, Munshi Israil. "Impacts of Social Remittances on Economic Activities: Labour Migration From a Village of Bangladesh to Malaysia." Migration and Development, vol. 11, no. 3, Informa UK Limited, Apr. 2020, pp. 273–90. Crossref, https://doi.org/10.1080/21632324.2020.1753962.

· Whiteford, Peter. "Inequality and Its Socioeconomic Impacts." Australian Economic Review, vol. 48, no. 1, Wiley, Feb. 2015, pp. 83–92. Crossref, https://doi.org/10.1111/1467-8462.12099.

· Howell, Anthony. "Impacts of Migration and Remittances on Ethnic Income Inequality in Rural China." World Development, vol. 94, Elsevier BV, June 2017, pp. 200–11. Crossref, https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2017.01.005.

· SEYDÝ, Fatih, et al. "Environmental and Socioeconomic Impacts of Irregular Migration in Coastal Areas: A Case Study of Musellim Strait." International Journal of Environment and Geoinformatics, vol. 8, no. 4, International Journal of Environment and Geoinformatics, Dec. 2021, pp. 559–71. Crossref, https://doi.org/10.30897/ijegeo.1024768.

· Motrich, E. L., and S. N. Naiden. "Migration Processes in the Socioeconomic Development of the Far East." Studies on Russian Economic Development, vol. 26, no. 5, Pleiades Publishing Ltd, Sept. 2015, pp. 491–98. Crossref, https://doi.org/10.1134/s1075700715050093.

· Thapa, Narbada, et al. "Status of Migration and Socio-reproductive Impacts on Migrants and Their Families Left Behind in Nepal." Migration and Development, vol. 8, no. 3, Informa UK Limited, Jan. 2019, pp. 394–417. Crossref, https://doi.org/10.1080/21632324.2019.1567097.

06

Development and Challenges of Dalit

Dr. Chandu K. Popatkar
Principal,
Kumbhalkar College of Social Work, Wardha

****

Introduction:

In the Indian social system, the position of Dalits is extremely marginalized. In the rural parts of the country, there is a significant presence of the Dalit community among the impoverished population. Hence, the issue of poverty within the Dalit society is often referred to as the "poverty within poverty" problem.

Due to the caste system, Scheduled Castes and Tribes have been historically deprived of equal economic, social, and educational opportunities. To address this inequality, the Indian government introduced special provisions known as "reservation" for Scheduled Castes and Scheduled Tribes, which has also extended to economically weaker sections (EWS). As per these policies, 12.5% reservation is provided for Scheduled Castes and 7.5% for Scheduled Tribes in various educational institutions and government jobs. This has led to significant economic, educational, and cultural advancements for 51 Dalit communities.

Over the years, these policies have contributed to breaking the physical and mental bondage of centuries of oppression for Dalits, allowing them to enter various fields with some degree of success. The reservation in educational institutions has enabled Dalits to access different fields that were previously inaccessible to them, which in turn has accelerated the process of social upliftment.

However, despite advancements in gov-

ernment and non-government employment, many Dalits in urban areas still face challenges in terms of organization, security, and low wages in the informal labor sector. As we contemplate the changing economic landscape of Dalit communities in the country, it is essential to consider the impact of these new economic dynamics on their society.

According to the 1991 census, the percentage of rural laborers working in agriculture is 80%, while 18% work in non-agricultural sectors. Among these, 75% of Scheduled Caste and Tribe members work in agriculture, while 15% work in non-agricultural fields. Half of the agricultural laborers are Dalits, with only 33% being farmers themselves. Among non-Dalits, 55% are farmers, and 20% are agricultural laborers. It can be concluded that through the process of economic reforms in India, even Dalit farmers will eventually become agricultural laborers.

The Economic condition of Dalits

Is more dire compared to other sections of society. The following data will provide a clearer picture of their situation:

Scheduled Caste and Tribe's Social and Economic Status Indicator (All India)

Socio-Economic status chart of SC & ST in India

Sr. No.	Description	SC %	ST %
1	Population	16.48	8.08
2	Literacy	37.82	29.60
3	Male	49.91	40.65
4	Female	23.76	18.19
5	Farmers	25.44	54.50
6	Farm Labour	49.04	32.69
7	Agriculture & Related work	76.22	87.00

(Source: Census Report 1999, National Commission for Scheduled Castes and Scheduled Tribes, Fifth Report 1998-99)

The figures above make it clear that the population of Scheduled Castes is 16.48% and Scheduled Tribes is 8.08%. Despite this, even in these two communities, 37.82% and 29.60% respectively are literate. However, in agriculture-related work, this group is more occupied. The percentage of literate Scheduled Caste farmers is 25.44% and Scheduled Tribe farmers is 54.50%, while Scheduled Caste agricultural laborers are 49.04% and Scheduled Tribe agricultural laborers are 32.69%. It is evident that people from Scheduled Castes and Tribes are more reliant on agriculture for their livelihoods and are heavily engaged in agricultural work. In comparison, only 4% of those working as industrial laborers are from these communities, as reported by the Social Justice Department in 1990.

This data sheds light on the economic condition of Dalits in Indian society and raises questions about their status.

Atrocities on Dalits:

Caste-based atrocities are an inseparable aspect of Dalit lives. According to recent government statistics, at least 50 incidents of atrocities are recorded in the country every day. More than three-fourths of these cases involve violence against Dalit women. Six individuals are turned into bonded laborers each day. Some years ago, a National Commission analyzed a sample of 45 such incidents and found that 13 of them were primarily due to economic reasons. Besides economic factors, atrocities against Dalits are fueled by rising awareness of their human rights, resistance against caste-based discrimination, and a push for equality. This issue goes beyond economic factors and represents a challenge to the deeply rooted caste-based discrimination and inequalities in India.

By the provisions of the Indian constitution, societal caste-based discrimination has not significantly decreased. In educational sectors, caste discrimination is still prevalent. There is a noticeable difference between touchable (privileged) and untouchable (Dalit) castes. In the age of globalization, there was hope that casteism would decrease, and some intellectuals among Dalits expressed this hope early on. However, the concept of globalization itself has turned out to be flawed, as it offers no alternative to the Bhandaval Shahi caste system. The

possibility of a different outcome is unlikely due to the root of globalization being the Bhandaval Shahi caste system. Incidents of atrocities against Dalits, an indicator of caste-based discrimination, increased during the globalization era, as per the records of the National Commission for Scheduled Castes. From 1979 to 1987, there were 515 recorded incidents, and post-globalization, from 1993 to 1995, there were 1339 recorded incidents. In essence, there has been an increase in caste discrimination during the globalization period.

Education of Dalits:

"Education is the ladder of progress," as Dr. B. R. Ambedkar put it. The first step towards eliminating the massive illiteracy problem in the country was providing education to all. Education doesn't merely mean formal school or university education; it encompasses values and awareness. To achieve a direction towards development, India needs an advanced and well-developed education system and democratic governance. These principles, commonly recognized, need to be embraced to steer the nation towards national freedom and economic development. India must invest more in education to ensure these principles are upheld. Education should not be seen as an expense but as an investment in the nation's development.

Dr. Ambedkar's inspirational words, "Education is the milk of the tigress; the one who consumes it will not remain silent," should guide Dalits and society at large in their pursuit of education and progress.The life-saving mantra has become the reality. Those Dalits who have embraced this idea in their behavior have undoubtedly seen significant development. Dalits have no means of livelihood other than education and employment. In the era of globalization, it is not just education, but learning English and mastering computer science that has become essential.

According to the new economic paradigm, Dalits need to excel in education to achieve development and reach a level of equality. However, this educational process is incredibly challenging and intricate. Due to globalization, many educational institutions are now primarily driven by financial interests. Dalits, who have struggled to overcome the expenses of primary education, cannot bear the high costs associated with education at prestigious institutions like IIMs and IITs. Education has become a business, which further exacerbates the divide between the lower and upper classes. Even reservation policies in the educational sector will not make higher education accessible to many deserving Dalit students. Dr. Anand Teltumbde, in his response, points out that while for thousands of years, the doors to education were closed to Dalits, globalization is now pushing them further away from education in a cruel manner.

Globalization has led to the commercialization of education, resulting in increased tuition fees, which has hit Dalit students hard. The lack of Dalit teachers has also hindered the progress of Dalit students in the field of education. The Maharashtra government's Shikshan Sevak Yojana (Teaching Assistant Scheme) was intended to provide students from Scheduled Castes with higher education, but the recent proposal by the planning commission to set a minimum score of 60% in the SSC exam for students to be eligible for the scheme raised concerns. Some argue that this requirement may exclude deserving students from marginalized communities.

Globalization has brought about significant changes, especially for the marginalized communities. Many Dalits may not yet realize the potential benefits of the information technology revolution. The government's approach to Dalit education seems indifferent, which has led to a decline in the quality of future-oriented education. However, it is crucial for the development of Dalits that they take the initiative to establish their own educational institutions.

Economic Exploitation:

After globalization, clear signs of adverse effects on the economic conditions of Dalits are evident. Due to globalization, the devaluation of the rupee has occurred, resulting in increased prices of imported goods, including essential commodities in India. Surprisingly, despite the rise in prices, wages have not increased for Dalits, who largely belong to the working-class. This has led to a decrease in the affordability of essential items for Dalits.

The direct impact of globalization has hit many countries, and this process has now entered India through the open market policies of neoliberalism. Following this, international trade regulations and the control of global banks have been implemented, leading to economic restructuring. The result has been an unprecedented crisis for the common people. In countries where the general population has not experienced such a fundamental shift in their daily lives for several decades, the sudden introduction of the free market has been a shock. The most basic necessities, such as food, have become unaffordable for those who have never experienced such economic hardship. This phenomenon is not limited to India but has occurred worldwide.

This situation has affected India, a developing nation, differently from powerful countries. It has left the already vulnerable Dalits in a dire situation. The infamous system of prostitution, which had been abolished for several decades as the "oldest profession," has resurrected itself as a direct result of this economic restructuring. The value of the free market, often referred to as the "world's oldest profession," has gained prominence once again, causing misery in this neo-liberal regime. The economic downturn has led to the resurgence of the sex trade, which has seen an influx of Russian girls catering to the sexual needs of wealthy Americans.

Welfare of Dalits

The ruling government doesn't seem to have a special focus on the welfare of Dalits, as evident from their budget allocations. The estimated annual expenditure on education, sanitation, and child welfare under the middle-tier governance in 1990 was 26%. In 1994-95, it decreased to 24.9%. Expenditure on Scheduled Castes, Scheduled Tribes, and Other Backward Classes dropped from 8% to 6.7%. Some individuals from these communities might be able to support themselves through self-employment, but the majority of economically disadvantaged people among them will likely face deteriorating conditions.

This possibility was expressed by the socialist thinker Nalini Pandit, who said, "Globalization will have severe consequences for Dalits, the oppressed, the economically weaker sections, and laborers. Reservations for Dalits will disappear. There will be no government schemes for social welfare. Scholarships will be discontinued. The cost of education will increase. Currently, the globalization process is privatizing jobs or education, for which Dalits will struggle to gain access. Agriculture and construction will be mechanized, resulting in a lack of agricultural labor jobs for Dalits. Medical, engineering, or any higher education will become significantly more expensive. Competition in industries and trade will intensify. Dalits will face difficulties in starting businesses and acquiring space for them. Manual scavenging will still exist. No education and no business. What will the future hold for them? The Dalit community will be pushed further into poverty. Their standard of living will be questioned."

The disturbing picture of the living standards of Dalits, as depicted in this scenario, cannot be dismissed when considering the global context. The highest application of global exploitation in the world may have dire consequences for Dalits in India. Dr. B.R. Ambedkar's dream of comprehensive welfare for Dalits seems to face the possibility of being under-

mined by globalization and India's acceptance of new economic forces.

The Reservation Problem

Due to the caste system, which has marginalized certain communities for thousands of years, India introduced a system of reservation in its governance to uplift economically, socially, and educationally disadvantaged Scheduled Castes and Scheduled Tribes. This reservation system allocates a certain percentage of positions in government, non-governmental, public sector enterprises, and other autonomous bodies funded by the government to these communities. As per this policy, 12.5% of positions are reserved for Scheduled Castes and 7.5% for Scheduled Tribes. In reality, reservation is much more than an affirmative action program; it's a lifeline for these historically disadvantaged sections of Indian society.

By capping the extent of reservation to the population of Dalits and expanding its application only up to government sectors, the reservation policy has mitigated the impact of existing disparities. Although the implementation of reservation has not been without challenges and criticism, it has been instrumental in reducing these disparities over the past 50 years.

Dr. Mungekar's study, based on the information provided by the Commission for Scheduled Castes and Scheduled Tribes, central government, public sector enterprises, and nationalized banks (as of January 1, 1987), reveals the following findings regarding reservation:

1. In the central government, public sector, and nationalized banks, no category of reserved jobs has more than 12.5% of the workforce. The lowest percentage (4.86%) of reserved jobs is found in the first category of public sector enterprises.
2. Second-category reserved jobs have slightly higher representation (6.17%) compared to the first category. Nevertheless, there is still a significant gap of approximately three percentage points between the two categories.
3.These findings highlight the extent to which reservation has been implemented in various sectors of the economy, showing that no category of reserved jobs has exceeded the allocated percentage.
4. In the fourth category of reserved jobs, there are only a limited number of positions reserved.
5. Across all categories, the number of reserved positions in the fourth category is significantly higher than the designated quota. In public sector enterprises, these positions exceed the designated quota significantly.

The most note worthy aspect is that the reservation for Scheduled Caste workers in the category of sanitation workers is set at 12.5%. However, in public or nationalized banks, a full 50% of sanitation workers are from Scheduled Castes. In public sector enterprises, their representation is at 78%.

This clearly means that in the junior category, there is only a reservation quota without corresponding fulfillment, and in the senior category, the fulfillment is far below the quota. This analysis, based on data provided by the Commission for Scheduled Castes and Scheduled Tribes and educational institutions in India (as of 1987), highlights the existing imbalances. Even though there may be disparities in the implementation of reservation, it has played a significant role in the economic and educational upliftment of Scheduled Caste communities and has made significant contributions to the cultural sphere.

Summary

In summary, the data indicates that while there are reservations in the junior category, the fulfillment is minimal, and in the senior category, the fulfillment is significantly below the quota. This points to the need for more effective implementation and monitoring of reservation policies to ensure that they achieve their intended goals of reducing disparities in Indian society.

Dr. B. R. Ambedkar played a crucial role in promoting the comprehensive development

of Dalits in the context of the Indian Constitution. After the 1956 religious conversion, the socio-economic condition of Dalits began to improve gradually. They started participating more in employment and education. However, various challenges still hinder their progress, including discrimination, violence, and economic burdens. In many rural areas, the situation remains dire, with limited awareness and opportunities for development. Achieving the expected progress for Dalits remains a significant challenge for both Dalit leaders and society even 75 years after India's independence.

References :

1 Ambedkar, B R.(1977);The Untouchables, Jetavana mahavihara Shrivastava, Balrampur.

2 Dongare, M.K.(1974), Economic Thoughts of Dr. B.R. Ambedkar, Ambedkar Samaj Publication, Nagpur.

3 Thorat Sukhdeo(9197) New Economic policy and its impact on Employment and Poverty of the Scheduled Castes, Deptt.of Sociology, University pf Pune.

४ तेलतुबडे, आनंद (१९९६), आर्थिक सुधार आणि दलित शोषित, प्रबुद्ध भारत प्रकाशन, औरंगाबाद —३.

५ डाहाट, धनराज(२०२१), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा राज्य समाजवाद, संकेत प्रकाशन, नागपूर.

❑❑❑

07

The Role of Youth in Sustainable Development Perspectivees from India

Prof. Dr. Devanand Giradkar
Purushottam Thote College of Social Work,
Nagpur

****

Abstract :

The Sustainable Development Goals (SDGs) address the importance of developing the skills of the labour force and the required reform of labour markets for poverty reduction. SDG 8 aims to 'promote sustained, inclusive and sustainable economic growth, full and productive employment and decent work for all'. The corresponding targets aim to achieve and sustain a decent per capita economic growth and productivity in developing economies. In order to achieve this, market and competition reforms will be required to unlock creativity, innovation and entrepreneurship. Goal 8's focus is also on reducing youth unemployment. This is particularly important India, where one-fifth of the population are 15- to 24-year-olds; young adults continue to account for half of the unemployed; and young people are six times more likely than older workers to be jobless Among young people, women in particular are being left behind due to: constraints on their geographic and occupational mobility, access to education and training, and discriminatory cultural norms.

Key words : Role, Youth, Sustainable, Development

Introduction :

The Millennium Development Goals (MDGs) identified employment as a critical link between growth and poverty reduction. Inclusive employ-

ment policies, programmes and projects particularly aim to get the marginalized and vulnerable segments of the population into work. While investing in skill development is important, equally essential is reforming goods and labour markets to create new jobs so that economic expansion is able to absorb both existing unemployment and incremental increases in the labour force.

The Sustainable Development Goals (SDGs) recognise the importance of inclusive employment in Goal, which aims to 'promote sustained, inclusive and sustainable economic growth, full and productive employment and decent work for all'. Such growth should be broad based and help boost both wage- and self-employment. Governments are expected to carry out market and competition reforms so that creativity, innovation and entrepreneurship can be embraced. The targets under Goal 8 also focus on reducing youth unemployment and providing equal access to work for women, minorities and other marginalised communities. There is also an emphasis on promoting self-employment through financial-sector reform to provide credit swiftly. This will enable new entrepreneurs to access the funds they need to activate their innovative ideas.

It is also important to discuss Goal 8 - particularly the youth- unemployment target - in the context of India one-fifth of its population aged from 15 to 24 years

- the largest number of young people ever to transition into adulthood across the world
- acute youth unemployment, with young adults accounting for half of the unemployed population and young people six times more likely to be jobless than older workers.

The demographic challenges also highlight how important education and skills are for employment. A key message in SDG Goal 3 is to ensure healthy lives and promote well-being for all ages; long-term unemployment can be a threat to both physical and mental quality of life. Recent literature cites two important reasons for the challenges youth unemployment brings in South Asia. First, the slow growth in formal jobs in relation to growth in the real sector's value addition. Second, the skills employers demand do not match the skills of graduates from universities and training institutions among other implications, this means that many young people, even those with training, cannot find decent work.

SDG Goal 8 sets out ambitious targets and, drawing on the recent literature, we argue that South Asian policies and programmes will need to be carefully adapted to meet its agenda. The existing institutions responsible for implementing policies under Goal 8 will need to revamp their business processes to meet the expectations of a large youth population. Such a revamping may require legislative changes, e.g. ensuring gender parity in educational institutions and workplaces. This could also involve increasing the capacity-building of the administration responsible for implementing the legislative changes as well as new policies and programmes towards active and passive labour-market reforms.

Based on the above, and reflecting the ongoing discourse on possible institutional arrangements for SDGs, this review paper discusses:

- constraints to youth employment in South Asia
- priority actions needed to accelerate progress on Goal 8, particularly youth employment
- means of implementation and policy interventions to achieve these priority actions
- possible sharing of experiences on mobilising youth engagement within member countries of the Indian Association for Regional Cooperation (SAARC).

Policies and programmes for youth employment in India

Almost half of India's population is under the age of 25. The current youth bulge has been coupled with increased productivity and value in recent years across major industries, especially manufacturing and services. This has persuaded policy-makers to expand skill development programmes relevant to market-demands locally and internationally. It is reported that 4.7% of India's workforce has taken formal skills training. The report of the World Economic Forum's Global Competitiveness 2015-16 ranks India in higher education and training at 90th in the world, lower than many peer economies

including China (63rd), South Africa (83rd) and Indonesia (65th).[4]

A lack of formal skills training is coupled with lower educational attainments and weak standards of technical training. Such institutional outcomes have increased the capacity-divide between professional, skilled and unskilled cohorts (Suleri et al., 2014). Implementing skill development programmes in India has been decentralised across various ministries and departments including institutions such as the Ministry of Skill Development and Entrepreneurship, the National Skill Development Agency (NSDA), the National Skill Development Corporation (NSDC) and the Directorate General of Employment and Training (DGET), as well as NGOs, industrial associations and donor organisations.

The current government has made a commitment to increasing and improving the quality of humanresources through increasing currently low levels of public spending on education[5] (Figure 6, overleaf) and policy interventions in education and skills. For this purpose, public investment allocations can be observed in central and state-level budgets. The newly established Ministry of Skill Development and Entrepreneurship is also helping to integrate the policies across states and make skills development standards nationally uniform.

The central government has promised to set up 1,500 institutes through public–private partnerships (PPPs) which will help to engage youth from low-income families[6] and the marginalised classes. The participation of women (above 14 years old) in the labour force has decreased, primarily due to cultural barriers and low education-levels, especially in urban areas where the job market demands an educated/ skilled labour force The government will need to look carefully into the factors preventing improvement in female participation, including: physical security in workplaces, the burden of unpaid family work and cultural norms in religious minority populations.

The government managed 'make-in-India' campaign has promoted the manufacturing sector. The envisaged growth in this sector, however, will require another 10 million skilled workers. Another 50 million will be required in the services sector. The existing data informs us that there are 7 million new labour force entrants every year and more than 5 million lack formal training. NSDC is a PPP company that creates, funds, enables and upgrades skill standards, supporting and coordinating private-sector initiatives in training. It has supported more than 50,000 persons' training annually in 38 Sector Skills Councils (SSCs).

The SSCs' create occupational standards and qualifications as well as a competency framework; they train trainers and regularly conduct skill-gap research studies and curricula assessments. The National Skill Qualification Framework (NSQF) provides certification procedures and guidelines related to skill development, uniformity of courses, curriculum, design, examination system and content related to TVET.

• One of NSDA's flagships is Pradhan Mantri Kaushal Vikas Yojana (PMKVY). The project aims to mobilise the private sector to offer outcome-based skills training, certification and activities based on a reward system. Monetary rewards are offered as an incentive to learning, advocacy and mobilisation of youth activities and scaling up participants' training. The scheme aims to offer 0.24 million youth places per year, with fully funded and government-certified training in the industrial sector. This project is also trying to create links with the Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA) programme through the 'Life-MGNREGA' scheme that aims to promote self-reliance and improve the beneficiaries' skill base. This skill development plan in rural areas is supported by placing rural youth under Swarna Jayanti Gram SwarozgarYojana (SGSY-SP).

Hence, the purpose of this small scale research study was to explore the student health problem while studying in online education and tips for parents.

Objectives :

1) To study about the current situation of the youth.

2) To study about the The role of Youth in Sustainable Development

METHODOLOGY :

The purpose of this research is to learn about 80 youth. Qualitative research studies allow researchers to look into a phenomenon from the perspective of an individual's personal experiences in various scenarios and conditions. This study was conducted using a descriptive qualitative methodology in order to obtain relevant responses and give knowledge on The role of Youth in Sustainable Development Perspectivees from India

Conclusion :

The SDGs present tremendous opportunities for the global community to concentrate efforts in tackling major global challenges – economic, social and environmental. Here, we present youth unemployment in India and how the SDGs can help to focus efforts specifically to improve youth labour markets. We have identified both short- and long-term policy measures to ensure that no one is left behind and that a supporting policy framework exists within each country to promote smooth implementation of SDG Goal .

The youth unemployment rate is higher than the overall unemployment rate in India and this region lags behind in most of the Goal 8 targets. Our qualitative inquiry suggests that the current policies for youth employment ought to be grounded in a broader framework of youth and community engagement. Governments in the region have recognised that youth unemployment is an acute problem that needs immediate attention; various official documents and plans provide policies aimed at creating employment and upgrading skills. The skills gap, however, remains a critical issue. Similarly, lower educational attainments and weak standards of technical training are evident in South Asia. All three case-study governments have made a commitment to improve the quality of human resources through education, health and capacity-building programmes.[15]

In order to achieve the Goal 8 targets coordination needs to be improved between various institutions mandated to enhance youth employment potential. Other critical needs include: providing skills that are in demand; introducing monitoring, evaluating and learning across organisations hosting youth capacity-building programmes; establishing minimum standards for skill certification; forming partnerships with civil society organisations and the private sector; and extending the reach of youth skill- development programmes to the informal sector.

Most youth employment programmes have limited coverage and face constraints to their expansion (SDPI, 2013). One reason is that such programmes are usually geared towards the formal sector and ignore the large informal sector.

Labour-market reforms are needed at both country and regional level to provide employment opportunities to large segments of unemployed young people in South Asia. It is also important to provide work opportunities, promote employed people's skill development, and improve marginalised groups' representation in the economically active and employed labour force. This calls for not only active government involvement but also the private sector (which employs a large proportion of youth in the three case-study countries), academia (formal and non-formal educational institutes) and vocational and technical training institutes taking ownership of the Sustainable Development Goals. It is high time that the rapidly expanding youth population realised its productive potential. This will not only promote economic growth but also help in curbing other pressing social problems such as poverty and food insecurity that are central to the SDGs' broader agenda.

Recommendation :-

youth in Participate work inconomics and social work with management for the development

long-term policy actions to build on the priority actions and deepen efforts towards sustainable development.

Youth education and skills development should be encouraged through non-profit

youth employment and a monitoring framework to support policy implementation.

Public-sector secondary schools, colleges and universities should be encouraged to open their technical and vocational education and train-

ing facility for youth.

Youth employment should also be handled in the context of other goals under the SDGs

It is important that such a programme should move away from the 'business as usual' approach of focusing only on young people who can access formal institutions.

strong monitoring and accountability framework under public–private partnership.

REFERENCES :

Ahmed, Vaqar (2012) 'Towards a South Asian model of inclusive and sustainable growth', inD. Bhattacharya and M. Rahman (eds), Global recovery, new risks and sustainable growth: repositioning South Asia. Dhaka: Centre for Policy Dialogue.

Ahmed, Vaqar and Talpur, M. (2016) 'Corporate tax reforms in Pakistan'. Working Paper 155. Sustainable Development Policy Institute.

Ahmed, Vaqar, Suleri, A.Q. and Javed, A. (2015b) 'Strengthening South Asia value chain: prospects and challenges, South Asia Economic Journal 16(2): September 2015.

Hunt, A. and Samman, E. (2016) 'Women's economic empowerment: navigating enablers and constraints'. Research Report. London: Overseas Development Institute.

ILO (2015) World report on child labour 2015: paving the way to decent work for young people. Geneva: International Labour Organization.

ILO (2014) 'Skills assessment in India'. Discussion Paper on Policy, Practice and Capacity. Geneva: International Labour Organization.

ILO (2012) Designing an inclusive skills development program. Geneva: International Labour Organization.

IMF (2016) Fiscal Monitor Database (http://www.imf.org/ en/Data#data), accessed 21 March 2016.

❑❑❑

08

DEVELOPMENT IN HIGHER EDUCATION: INNOVATIVE TEACHING APPROACHES AND STUDENT'S LEARNING

Dr. Jaya John Chackuparambil
Assistant Professor,
R. S. Bidkar College Hinganghat

****

Abstract

This paper endeavours to awareness at the function of ICT and innovations in better schooling for the twenty first century. Specifically the paper has contended that ICTs have affected on instructional exercise in schooling schooling so far in little or no approaches but that the impact will broaden impressively in future years and that ICT will develop into a stable professional for extrade amongst severa instructive practices. It is apparent from the observe that use of ICT in better schooling is increasing fast in exceptional states of India. A standout among the maximum broadly diagnosed problems of making use of Information and Communication Technologies (ICTs) in schooling is to base choices with admire to progressive attainable consequences in preference to instructional needs. In growing countries wherein better schooling is weighted down with true problems at numerous levels, there may be increasing stress to assure that progressive capability consequences are visible on the subject of instructive necessities. The usage of ICT in schooling suits extra understudy centered studying settings and frequently this makes someplace withinside the variety of pressures for some educators and understudies. Be that as it could, with the arena transferring fast into

automatic media and data, the a part of ICT in better schooling is finishing up more and more more vital and this importance will continue to broaden and create withinside the twenty first century.

Keywords: ICT, schooling, develop, India, learning

Introduction

Education is one of the true factors of economic prosperity and human betterment. Education is becoming an important source of superiority as international economic competition intensifies. This contributes to economic improvement and makes rural areas more attractive for jobs and investment. Education is also one of the most important determinants of lifetime income. Education from all kinds of exceptional backgrounds has become increasingly important with the help of statistics and oral communication technology (ICT). In the last 20 years, the use of ICT has usually changed the way teaching works in schools. In today's situation-conscious world, the importance of education and the suitability of ICT as a social need has grown. The social acceptability of statistics and communication tools is crucial to improve public mobility and raise prices and social equality. India's emphasis on better education can be understood from the number of universities in India today and the pleasant teaching they provide. According to UGC website ultra modern facts as of February 2017 India has 789 universities, 37,20 faculties and 11, 3 mine. These numbers keep getting better. The Government of India has been active in ICT sports and has defined a national approach to ICT which is considered and implemented through line ministries and ministries. It is implemented through active sports events by National Informatics Center (NIC) and incentives from University Grants Commission (UGC), All India Council for Technical Education (AICTE) and Department of Science and Technology (DST) in selected states. from the country The National Association of Services and Software Companies (NASSCOM) was also instrumental in the detailed development of these strategies. For a long time, the final was the integration of ICT trends into better school structures surrounding the arena. Even then, the effort to expand a better learning tool, it is complex and dynamic, to integrate the era holistically in the management and delivery of learning programs is daunting. The first part gives a brief overview of better teaching in India. Objects are located in a two-dimensional segment. The 1/3 segment examines the explosion in better teaching in India. In the last segment we give blessings and situations requiring ICT. IInovative Approaches for Students: Growth of ICT in India The contribution of ICT to several dimensions of better education framework in India is rapid. Using audio visual aids, radio, television to help school education and send statistics to improve the country is not new. The use of satellite television on personal computers to improve education began with the Satellite Instructional Television Experiment (EJO) in 1975-1976. It inspired the era of Central Institute of Educational Technology (CIET) and State Institute of Educational Technology (SIET) studios and transfer of faculty-specific projects, started with the University Grants Commission (UGC) a huge consortium of rural schools. In Educational Communication (CEC), as the hub work is the establishment of Educational Media Reference Centers (EMRC) and Audio-Visual Help Center (AVRC) in many universities and faculties. Currently, these developers intend to operate as Vyas channel through CEC and extraordinary EMRC, IGNOU Gyandarshan II, Open School and NCERT speech and broadcast channel. Education Satellite (EDUSAT) was created to meet the communication needs of the school zone. At the same time, the eleventh 5-year plan gives impetus to the application of information and communication technology in school education by implementing the national educational task through ICT. In this regard, the use of in-

formation and communication technology could encourage the decoration of school law and school joy, but at the same time create situations that require attention. For example, sell old-fashioned education and open and distance learning. page a. launched dedicated satellite TV for PC EDUSAT on 20 September 2004. It was assumed that EDUSAT could bring all the quantitative and qualitative revolutions in school education. However, the quantitative growth seems to happen precisely in that massive quantities can be achieved, but with the latest offers and higher enjoyable learning material training, the hoped-for quality revolution is no longer visible. In these studies, predominant awareness at the function of ICT in better schooling for the twenty first century. The usage of ICT has typically modified the operating of better schooling universities and Institutions. In the existing situation aware world, the importance of schooling and adequacy of ICT as a social want has been increasing. Social acceptability of statistics and verbal exchange gear is crucial to beautify the mobility withinside the widespread public and increment the pitch for price and social equity.

HIGHER EDUCATION AND DEVELOPMENT

Although it aims to create knowledge of multidisciplinary subjects to achieve better school education, the EDUSAT program can be used as a percentage of the knowledge gained through modular programs. This can be achieved through networking, emergence of digital laboratories, emergence of databases, access to specialist lectures and technological trends in industry and learning agencies, etc. Teaching and learning can be advanced in the same way by changing traditional teaching. the same old chalk and chat technique in training with progressive strategies like power factor displays and animations, modeling and simulations, videos and AV aids, LCD projectors, etc. ICT plays a major role in the management of educational institutions. in the green use of assets and simplifies management tasks (such as student management, workforce management, large-scale management, etc.) by reducing paper paintings and replaces report maintenance manual reform for digital data recovery that allows for any clean search. with statistics students, work and spread seconds, you get the right to the statistics you want. The integration of ICT into better teaching completes the pleasantness of educational paintings and the additional volume of paintings in the learning of several fields. ICT internationally helps hyperlinks remember and create social networks in all difficulties. This saves these researchers time, money and effort.

E-Learning and ethics

E-Learning is an academic method that leverages at the possibilities of virtual technology for handing over contents, assessing college students' abilities in addition to for reinforcing interplay amongst customers and among educators/instructors and college students. Delivery may be synchronous (wherein interplay among pupil-instructor and pupil-pupil is simultaneous) or asynchronous (wherein interplay among pupil-instructor and pupil-pupil does now no longer take location concurrently with out constraint of time and location). In each types, the scholars want to be encouraged for mastering so as to triumph over the poor results of the separation among each other and from their instructor. Shawar et al stated that, the quantity of interplay performs a high-quality function in effectiveness of tutorial method however loss of bodily interplay stays the largest barrier to the fulfillment of tutorial method in e-Learning. The college students take in ethical and moral values thru bodily interplay of instructors, households and society participants however e-Leaning is poor in offering those values.

Conclusion

In this studies predominant awareness at the function of ICT in better schooling for the twenty first century. The usage of ICT has typically modified the operating of better schooling

universities and Institutions. In the existing situation aware world, the importance of schooling and adequacy of ICT as a social want has been increasing. Social acceptability of statistics and verbal exchange gear is crucial to beautify the mobility withinside the widespread public and increment the pitch for price and social equity. This paper mentioned the evolution of ICT in India. ICT performed very powerful function for students, teachers, studies and administrative workforce in better schooling. This studies is likewise awareness on ICT as a Change agent in Society and better schooling. This paper mentioned demanding situations and blessings of ICT in better schooling. Based on all above dialogue ICT is extra relevant and powerful platform for better schooling.

References

1. Shazli Hasan Khan, “Integration of ICT issue in trainer schooling: Institution unavoidable step towards reworking the pleasant of gift trainer schooling device”.

2. Meenakumari.J, Krishnaveni.R, “ICT primarily based totally and studying in better schooling-A observe”, International Journal of Computer Science and rising technology, 2010

3. Shaikh Saleem,”Role of ICT as a pleasant coaching tool”,An International multidisciplinary journal, 2012.

4. Sukantha Sarkar, “Role of ICT in better schooling for the twenty first centuary, Science Probe, Vol 1, 2012. ISSN-2277-9566.

5. Zeininger.C, 2009, “The use of ICT in HEIs in Mozambique: Institutional web sites as Ambassadors for instructional technology 6. John Daneil, “ICT in schooling a curriculum for colleges and programmer of trainer improvement.

❑❑❑

09

Women Development : Role Of Self Help Groups In Microfinance

Dr. Jayashri Prabhakar Barai
Asst. Professor,
Purushottam Thote college of Social work,
Nagpur

****

ABSTRACT :-

The Concept and role of microfinance for the social upliftment and rural development is well known. Micro financing involves the provision of financial service such as saving, loans and insurance to poor people who are unable to obtain such service from the formal banking system. microfinance is the new mantra for rural financing. The phenomenal growth of microfinance evident from the fact that SHG has increased over 2 million. At present it is estimated that present minimum requirement of microcredit is over 70,000 crore.

Micro financing institutions are plying more significant role in inclusive growth of the country by alleviating poverty and helping in rural development.

KEY WORDS :- micro finance, Rural development poverty, SHGs, institutions, estimated.

INTRODUCTION :-

The main characteristic of any developing economy are low growth rate, dominance of rural population, heavy dependency on agriculture, concentration of industries in urban areas, unequal distribution of income and wealth beside, high incidence of poverty and unemployment, to which India is no exception. To overcome these two major issues one of the important way is micro finance.

Micro finance is claimed to be a powerful tool for Rural Development. micro finance

denotes delivery of credit and other financial service at an affordable cost to the vest sections of the disadvantaged and low income groups.

Self-help groups (SHGs) Play today a major role in poverty alleviation in rural India. A growing number of poor people (mostly women) in various parts of India are members of SHGs and actively engage in savings and credit, as well as in other activities (income generation, natural resource management, literacy, child care and nutrition, etc.

This paper is attempt to see how performance of present SHGs can be improved in order to uplifit the bottom class of society.

MEANING OF MICRO FINANCE :-

Microfinance is the provisions of a broad range of financial services such as deposits, loans, payments, money transfers and insurance to the low- income house-holds and their micro enterprises. The basic purpose of miro finance is to provide access to financial assistance, including credit to the poor to enable them to start or expand micro enterprises to break out of poverty. many people use the term micro finance and micro credit interchangeably. The term micro finance is the wider concept which includes micro credit.

NABARD defines micro credit, “Provision of thrift, credit and other financial service and products of very small amounts to the poor in rural, semi-urban and urban areas thereby enabling them to raise their income levels and improve living standards”

Microfinance aims to reach the poor with financial service. Reaching to those who are excluded from formal financial services.

The advantage of microfinance lies in its ability to organize unoccupied person including women into a productive workforce. It is believed that 25 million people worldwide are now using micro credit to undertake income- generating or self employment activities, and a major proportions i.e. 90% among them are women. microfinance is a powerful tool to assist the stumbling economies to recover and strengthen, thereby making the lives of millions of poor people more self respecting and dignified. micro credit has made women more productive by giving them opportunity to be self- dependent in terms of their finance, helped them to earn, made them more aware of their rights, made them Independent, which in has empowered them. It helps the poor, including poor women in not just obtaining loans but also inculcating in them habits of saving, inverting in insurance policies and money transfer service. It helps them to raise income, be self dependent, build up assets and has a better life, better standard of living. In our country also, micro finance can be a tool for making women self-reliant. These women can provide their children, including girls with edication which in turn can empower them thereby setting a new trend of independent women, enjoying their full potentials.

Micro Finance is emerging as a powerful instrument for poverty alleviation in global economy.

The micro finance service providers include mainly two apex institutions viz. National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD) and Small Industries Development Bank of India (SIDBI) A part from these two main institutions commercial Banks co-operative Banks and regional Rural Banks Provide Micro finance Service.

NEED OF MICROFINANCE :-

The poor people whenever has a credit requirement there demand is generally declined by the banking sector due to following reasons:

Irregular and uncertain flow of income.

credit risk

High transaction and service cost.

No documentary proof about the income.

No tangible assets to give as security.

Due to these reasons nationalized and other private sector bank declined to lend money to these poor people. Alternative left for them

is to borrow high cost loon form private money lenders. As we are aware after the money lenders resorted to unethical practices like taking the thumb impression on a bank stamp paper, chagrining high rate of interest, demanding advance interest etc.

Microfinance makes available finances to people who traditionally lacked access to banking related services because banks did net cater to them.

MICRO FINANCE AND SELF HELP GROUPS (SHGS)

The origin of the concept of SHG started and formed in 1975 and is brain child of Grameen Bank of Bangladesh, which was founded by Mohamed Yunus.

In India it was initiated by NABARD in 1986-87 but the real efforts were taken place after 1991-92 Thus, the microfinance is mostly perceived through SHG bank linkage model and microfinance institution model. (Kuljeet and Rajinder 2007)

In India, self Help Groups represent a unique approach to financial intermediation. The approach combines access to low cost financial service with a process of self management and development for the women who are SHG members. SHG care formed and supported usually by NGOs, by Government agencies linked not only to banks but also to wider development programs SHGs are Seen to Confer many benefits both economic and social.

Self Half Groups (SHGs) have become a popular instrument for rural development and women's empowerment around the world, particularly in south Asia. Hundreds of thousand of self help groups have been organized by government agencies and NGOs to provide access to micro-finance as a route out of poverty and vulnerability. combined with appropriate training programs, SHGs have use micro-finance to empower women by building on their innate productive strengths, significantly the micro finance revolution has brought together national and international agencies, governments and NGOs, and private and public sector actors to join hands in an initiative that goes beyond just economic goals even though economic change is the most important objective of such programs.

FORMATION AND WORKING OF SELF HELP GROUP (SHGS)

Every state has Rural credit Program which gets financial.

Support from the central Government under the scheme of SGSY. in Maharashtra we have program named. "Swarnjayanti Gram Swaym Rojagar Yojana and Maharashtra Rural credit program."

SHG is mainly formed with the group of people who are facing same economic problems. They com together, discuss their problems and share their ideas and experiences and come to a conclusion of forming a group to help themselves.

The membership of group may range from 10-20 and monthly contributions 50 Rs. – 100 Rs. per member. Even 5 members form SHG but it should not exceed 20 members.

The groups selects or elects one member as chairman one member as secretary and one member as a treasurer. SHG has to open an account with a bank their monthly contribution is deposited in the same. The account is to be maintained minimum period of one year to avail micro finance from the banks. The funds collected are used to help the group members. Any member who is in need of money either for their personal purpose or to start very small business can borrow money at very low rate of interest. The borrower has to repay the loan amount in monthly installment. Her/ His monthly contribution will be equal to monthly membership fees + principal repayment monthly interest.

Eligibility criteria for getting micro finance from local municipality After operating the account systematically for six months, the group can be register with the local municipal-

ity for availing all the future benefits municipality will go through the one year account to verity how the funds are managed and if it is satisfied, the group will get financial support of 10,000 (Non refundable) from local municipality, irrespective of the size of the group.

To avail the loan from the bank to start any new venture or to expand their existing. business, they have to approach to municipality with their plant it municipality is satisfied, can recommend the group to bank to avail micro finance with 35% municipality subsidy.

MODELS TO DELIVER MICRO FINANCE :-

There are mainly three models of credit linking model I SHG formed and financed by banks In this model banks themselves take up the job of forming and nurturing the groups, opening their saving accounts, providing bank loans and required information about starting of micro enterprise as per their skills, interest and efficiency.

Model II SHGs financed by banks using intermediaries. Intermediaries could be individual lenders, NGOs' and formal agencies in the field act only as facilitators. They facilitate organizing, forming and nurturing of groups, and train them in thrift and credit management. Banks give loan directly to SHGs.

WOMEN EMPOWERMENT IN INDIA

The word "women empowerment" refers to the power bestowed on women who share equal rights. The concept alludes to women's freedom from socioeconomic dependency constraints. Women account for almost half of the country's population, and the majority of them remain economically reliant on one another in the absence of work. In the age of feminism, a tiny number of women in India have gained the freedom to use their free will and carve out their life as they see fit. However, there is a significant divide among women in this country who seek positive encouragement. Women are still denied basic education in most Indian villages and semi-urban towns, and they are never allowed to continue their education after gaining the necessary knowledge.

Women are recognized for seamlessly performing several duties throughout the day, and they are consequently regarded as the backbone of every civilization. Women play a variety of responsibilities in male-dominated society, including caring moms, loving daughters, and skilled workers. The finest thing is that they are well suited for any job. Nonetheless, they've long been seen as a marginalized section of society in many regions of the globe. As a result, women have had to bear the weight of inequity, financial insecurity, oppression, and other societal ills. For ages, women have been enslaved, preventing them from achieving professional and personal success.

Women's empowerment has been a hot topic in the last several years. Women's empowerment has unquestionably become a necessity in our day. Women must have the freedom, trust, and self-worth to choose their own wants and desires. By looking at the rise of women over the previous few decades, discrimination based on gender is pointless and worthless. Women in households are paid less and regarded as cooks and slaves, and their true ability is not recognized. Women's empowerment in India is necessary to overcome such difficulties and equip them with a self-sufficient position in Indian society.

CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS

As the members of SHGs are mostly poor and from remote places, they face problem in reaching the bank, and government offices for official purpose and financial support and moreover they find problem in marketing their products. couple of issues need to be considered.

How can the participation of the poorest of the poor in SHGs be strengthened?

More effective targeting mechanisms are required, and SHG programs need to be geared towards the specific needs of poor people with hardly any cash income and limited

social capital.

Are SHGs the most effective way of bringing about social and economic change?

As it was pointed out earlier, some critics believe that a lasting improvement especially of the situation of rural women can only be brought about if their control over and access to resources increases. It might be argued that SHG development needs to go hand in hand with policies that increase women's access to productive resources, especially land.

REFERENCES:-

Chambers Robert, whose Reality counts? Putting the first last, united kindom; Intermediate Technology Publications, Isalkar, (1997)

Airyar Swaminathan S. A. Road will lead to rural prosperity (Swaminomics, column in sunday Times of India 3 February 2008) (2008)

Sundaram, Impact of self –help group in socioeconomic development of India IOSR journal of Humanities And social Science (JHSS) ISSN : 2279-0837, ISBN: 2279-0845. Valumes, Issue 1 (Nov. – Dec. 2012) PP20-27

Anand J.S. (2002) Self Help Groups in Empowering women: Casestudy of selected SHGs and NHGs Discussion paper no 38, Discussion paper series, kerela Research Programme on Local level Department, centre for development studies, pp. 101-105

Websites :

http://www.gdrc.org/icm/model/1-credit-model.html.

http://www.nabrad.org/microfinance/mf-institution.asp

❑❑❑

10

Impact of Development Policies on Health in India

Dr. Kavita P. Kanholkar
HOD of Sociology,
Orange City College of Social Work, Nagpur

****

Abstract:

Due to poverty, gender inequality, and illiteracy, India has been a leader in formulating health and population regulations, but there have been significant implementation issues. However, women in India produce three-quarters of the country's annual food production. Only 39.3% of Indian women could read and write in 1991. Women's literacy levels can have an impact on their usage of contraceptives, reproductive behaviour, children's health and upbringing, good hygiene habits, employment opportunities, and general position in society. Different health trajectories result from a combination of risk and protective variables as well as additional effects that are programmed into biobehavioural regulatory systems during crucial and vulnerable times. The process of creating and analysing cancer prevention methods is not new. The prevention of cancer should be stressed at every stage of life, but notably in the early stages. In the future, long-term, large-scale experiments are required to investigate several topics, including the interval for colon cancer screening, the development of direct-acting antiviral medicines for liver cancer, and the Helicobacter pylori vaccination. This framework also supports health care purchasing strategies to promote health throughout life and to create human health capital by proposing innovative approaches to health assessment, service delivery, and research, as well as to im-

prove health outcomes.

INTRODUCTION:

A long-standing issue has been the efficient and open regulation of health workforces in many low- and middle-income countries. State-approved, self-policing organizations like regulatory councils are considered as tools for vested political interests and professional self-interest and are encumbered with onerous bureaucratic systems. As a result, in many LMIC contexts, the institutions in charge of regulating the health workforce have not yet been successful in assuring high-quality professional education and training, and have frequently acted as obstacles to the strengthening, innovation, and reform of health systems. Important lessons about institutional attitudes, regulatory inefficiencies, and how past experiences might better teach current officials on the formulation and execution of change are revealed by historical analysis.

The Medical Council of India (MCI), formerly the country's medical board, is an example of how the colonial past still affects how the health workforce is regulated in LMICs. The struggle of Indian decision-makers and medical professionals to think outside of the colonial-era framework is best illustrated by the persistence of the MCI's fundamental structures and functions from its founding in the 1930s to its recent dissolution. The inability to guarantee minimum quality standards in the delivery of training programs at academic medical institutions, widespread allegations of corruption in exchange for the approval of private medical colleges, and hazy governance structures at the national and state levels of medical professional education have been some of the ongoing difficulties.

DISCUSSION:

India's medical schools and practices

Prior to being replaced by a new regulatory agency, the National Medical Commission (NMC), the MCI served as the top regulating body for medical education and medical practitioners from 1933 to 2018. Determining an appropriate power balance between the federal government and state governments, however, was one of the more difficult topics in the creation of the NMC.

Medical colleges were founded in Calcutta and Madras in 1835, marking the beginning of medical education in India. extension of medical institutes, particularly medical schools, for the purpose of training employees in various regions of British India.

Health policy was influenced by overarching governance reforms in British India during the first two decades of the twentieth century, such as the Morley-Minto and Chelmsford reforms, which brought health directly under the control of the local provincial government. Medical education, on the other hand, soon had multiple overseers, including the GMC in the UK. In 1912, the provinces of India, starting with Bombay, began establishing their own provincial medical councils.

Following several years of routine inspections by their designated inspectors, the GMC ultimately suggested the formation of an official All India Medical Council in 1928. On the basis that health was a provincial matter, the provinces who, in theory, still held some amount of power opposed this idea of a centralized regulating entity. The GMC notified the government in 1930 that it would no longer recognize diplomas from Indian medical schools.

A. H. B. wrote, "The abandonment of an All-India Medical Council and the refusal by the G.M.C. of an alternative proposal for the appointment as a temporary measure pending the establishment of All India Medical Council, of a board to supervise medical qualification, led the GMC in February 1930 to withdraw the recognition of all the Indian medical degrees. This decision of the GMC completely changed the whole atmosphere and made it imperative to establish a central council."

The Indian Medical Council Act, 1956 was adopted by the Indian government to replace the 1933 version after the country gained independence. There were more central government nominees and elected members of the medical fraternity in the new MCI, despite the fact that its makeup was very similar to that of its predecessor. The MCI firmly established the right to establish medical colleges, preventing the provincial government from adding more medical schools. The IMC Act was revised in 1993 to give MCI more authority over medical institutions' regulatory permits in an effort to curb the growth of low-quality private medical colleges. Unfortunately, at this time, corrupt groups of elected and nominated members controlled MCI, which led to the organization becoming involved in significant corruption scandals involving bribery and kickbacks for approving low-quality institutes.

Similar governance issues to those saw during the colonial era plague the recent regulatory legislation overhaul that led to the creation of the NMC in 2019. The NMC appears to favor centralization of authority in its current form, thus reducing the importance of state governments and state councils.

Indian servants played a crucial role in the development of modern medicine beginning with the early years of the East India Company. Graduates of training programs for subordinates were known as sub assistant surgeons beginning in 1911, and starting in 1912, they were able to add the title "Licensed Medical Practitioners" or LMP to their names.

However, the control of the cadre by medical graduates through regulatory committees, and in particular, the regulation of their registration, was the problem that in the end sealed the destiny of LMPs. All provinces passed medical registration legislation between 1912 and 1919, as previously mentioned, and had control over the categories of medical practitioners that fell under their jurisdiction.

The Madras Medical Registration Act of 1914 attempted to put LMPs under "disciplinary control" by recognizing them as licensed medical practitioners. However, the Indian Medical Council Act of 1933, which withdrew LMPs from the register and declared them to be "unqualified" in the eyes of the regulatory system, signalled "the beginning of the final phase of life for licentiates." According to Roger Jeffery, this was done mostly. The Indian Medical Council suggested in 1942 that medical schools should be disbanded or transformed into medical colleges after the Indian Government of India examined licentiate education in 1938. Indian medicine is still in conflict, especially with regard to laws and plans that would give practitioners of traditional medicine governmental approval to use biomedicine sparingly.

Women's health issues in India

Women's health and standing in society are discovered to be interconnected. Because of this, women have lower levels of literacy than males do, a lower sex ratio, and less employment in non-agricultural sectors. The cultural norms, habits, and socioeconomic factors are found to influence the nutritional status of women at the family level. In the current investigation, information on the diet and nutritional health of the female population was gathered from villages in the Allahabad District's Jasara and Chaka blocks. The data demonstrates that the respondents' daily nutrient intake and food consumption patterns fall short of the RDA, which in turn contributes to their poor nutritional status, frequent infections, decreased physical ability, and micronutrient deficiency disorders like iron deficiency anaemia, a very common deficiency disorder among rural women.

The Indian Medical Council Act was updated by the Indian government after the country gained independence, but the change did not represent a significant departure from the past and the regulatory focus on foreign (mostly British government) educational requirements gen-

erally remained unaltered.

CONCLUSION:

The continuation of organizations and structures from the British colonial era has been a recurring subject in India's legislative, judicial, and criminal justice systems. A large part of the difficulties faced by other health professions in India, like nursing, can be attributed to the regulatory frameworks that were put in place during or immediately following colonial rule. Also undergoing transformation are these institutions. In India and many other LMICs, medical education and professional regulation continue to be a significant barrier to increasing the supply, retention, and caliber of health personnel. We come to the conclusion that the colonial roots of Indian regulatory policy offer crucial insight into current arguments over reform. From the standpoint of policy, we must carefully examine the reasons for the framing of our current policies and determine whether they still meet our needs in the twenty-first century.

By reflecting on the past and being prepared and willing to create new regulatory institutions that match our current moment, there are valuable lessons to be learned for future health policy in LMICs.

REFERENCES:

· Bhatt R. Maternal mortality in India. Project Report1992–1994, (In press)

· Cadre of hospital assistants with responsibilities including bandaging, stitching, injections, dressing of wounds and other tasks to assist surgeons and medical staff https://www.nqr.gov.in/sites/default/files/QF%20_Dresser%20_MED206.pdf

· Campbell, F.A., and C.T. Ramey. 1995. Cognitive and School Outcomes for High-Risk African American Students at Middle Adolescence: Positive Effects of Early Intervention. American Education Research Journal **32**(4): 743–72.

· Dash S, Nagral S. The National Medical Commission: a renaming or transformation? The India Forum. 2019. https://www.theindiaforum.in/article/national-medical-commission-renaming-or-transformation.

· Government of India. National Medical Commission Act.2019. https://egazette.nic.in/WriteReadData/2019/210357.

· Government of India. Constitution of India, Seventh Schedule. https://www.mea. gov.in /Images/pdf1/S7.pdf.

· In 2008 the Ministry of Health and Family Welfare amended the Indian Medical Council Act to recognize post-graduate medical qualifications from five foreign countries: Australia, Canada, New Zealand, U.K. and U.S.A. Notification accessed on 12 July 2021: https://main.mohfw.gov.in/medicaleducation counselling/recognition-foreign-post-graduate-medical-qualification."

·K. Buckshee, 16 December 1997, **https://doi.org/10.1016/S0020-7292(97)02887-7**.

· Miles Hochstein; 06 June 2003, **https://doi.org/10.1111/1468-0009.00019**

· Parliament of India. The Functioning of the Medical Council of India. New Delhi, India: Rajya Sabha, Parliament of India; 2016. (Department-Related Parliamentary Standing Committee on Health and Family Welfare). Report No.: Report Number 92.

· Pulla P. Medical Council of India is corrupt, says health minister. BMJ. 2014;349. https://www.bmj.com/content/349/bmj.g4762.

· Rao M. Central transfers to states in India: rewarding performance while ensuring equity. New Delhi, India: National Institute of Public Finance and Policy; 2017. http://www.niti.gov.in/writereaddata/files/document_ publication/Final%20Report _25Sept _2017.pdf. Accessed 7 Jul 2021.

· Veena Sriram, Vikash R. Keshri & Kiran Kumbhar w

· **Web of Science® Google Scholar**

❑❑❑

11

Contribution of Indian in Corona Period

Dr. Nandashri Bhure
Associate Professor,
Purushottam Thote College of Social Work,
Nagpur

****

Indian culture has always been adorned with mercy, religion, humanity, duty, loyalty and morality, that is why Indian culture is still shining like the moon on the world stage, was struggling.

Then at the time of the terrible epidemic of Corona in India where India itself is. He was facing the outbreak of the epidemic and on the other hand, the help of other countries. Indian did not left behind.

India has worked to give life to various countries of the world by given corona vaccine, so that other countries also get the strength to fight against Corona, which confirms India's mercy, religion, morality, and humanity and loyalty to duty.

In this order, you should know that the people of India's rural, urban and rural areas have not been left behind in their contribution to the corona period have served themselves with body, mind and money in the time of corona.

While on the one hand people fulfilled their duty by sending money to the Corona disaster fund, on the other hand, by staying in their homes during the lock down and following other safety rules, they provided the whole world with the ability to deal with Corona.

Because of the money sent by the Indian citizens to the Corona disaster fund, the vaccines were created. In this way, the contribution of India's culture remains appreciable on the world stage in the corona period.

Objectives:

1) To know India's Coronas era work

2) To know the role of inclusiveness and aid in India.

Hypothesis :

1) India helped other countries with medicines during the Corona period so it was possible to bring the death rate under control at the world level.

2) Due to compassionate treatment and care, India had the lowest death rate in the world.

Methods : Snowball method in convenience sample selection.

The opinion of the respondents related to the fact that in other countries of the world due to Corona death there was an atmosphere of great concern.

S.N.	Description	Frequency	Percentage
1	India has helped many small and big countries of the world in the fight against Corona virus, so India respect has increased in the world at present.	27	54
2	The attitude of aid recipient countries towards India has changed for the better.	23	46
	Total	50	100

The table showing respondent's opinion on change in death rate due to use of Lassi during Corona Period-

S.N.	Description	Frequency	Percentage
1	The Government of India had granted a large concession to scientists to develop vaccines	30	60
2	Pharmaceutical endeavors are abundant in India.	20	40
	Total	50	100

Conclusion :

1) During the Corona period, India supplied vaccines to other countries to control the Corona virus, so the citizens of that country got protection from the Corona virus.

2) Scientists in India succeeded in preparing Corona vaccine on a large scale by using intelligence in very adverse conditions, so Corona could be overcome in our country with a large population. The role of the national level government is very important in this.

References :

1) L. N. Koli : Research Methodology Y. K. Publishers, Agra -2, 2006

2) J. K. Khanna : Research Methodology Y. K. Publishers, Agra -2, 2006

3) Dr. P. Y. Thote : समाज विज्ञान संशोधन मानव्यशास्त्र, आंतरविज्ञाशाखा, समाजकार्य, अनुराधा प्रकाशन १९७ सुर्वे ले आऊट, नागपूर. ४४००२४.

❑❑❑

12

चक्रव्यूहात अडकलेल्या शेतकरी उत्पादक कंपन्या व त्यांना भेडसावणाऱ्या/उद्‌भवणाऱ्या समस्यांचे समाजकार्य दृष्टीकोनातून अध्ययन

(विशेष संदर्भ : जळगाव जिल्ह्यातील शेतकरी उत्पादक कंपन्या)

अमोल सुरेश पाटील
संशोधक विद्यार्थी,
राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ, नागपूर

प्रा.डॉ.पी.वाय.थोटे
प्राचार्य,
पुरुषोत्तम थोटे समाजकार्य महाविद्यालय, नागपूर

****

सारांश-

देशभरात मार्च २०२१ पर्यंत स्थापन झालेल्या एकूण १५ हजार ९४८ शेतकरी उत्पादक कंपन्यांपैकी ४५ टक्के शेतकरी कंपन्या या फक्त दोन राज्यांत (महाराष्ट्र आणि उत्तर प्रदेश) नोंदणी झाल्या आहेत. आणखी एक कमालीची बाब म्हणजे उत्पादक कंपनी कायदा आल्यापासून २०१९ पर्यंत (१७ वर्षांत ७३७४) जितक्या कंपन्या नोंदणी झाल्या नाहीत त्याहून अधिक कंपन्या फक्त नंतरच्या दोन वर्षात (८५७४) नोंदणी झाल्या आहेत. हे लक्षात घ्यायला हवे की या दोन्ही वर्षांत मुख्यत: कोरोना लॉकडाउन असतानाही इतक्या मोठ्या प्रमाणात या कंपन्यांची नोंदणी झाली आहे. याहून वाईट म्हणजे यात महिला उत्पादक कंपन्यांचे प्रमाण फक्त २.४ टक्के आहे.

असंघटित शेती, अल्प व अत्यल्प भू-धारकता, क्रयशक्ती किंवा गुंतवणूक करण्याची क्षमता नसणे, निसर्गाचा असमतोल आणि त्यामुळे पिकांचे होणारे नुकसान आदी अनेक प्रश्न शेतकऱ्यांसमोर आहेतच. मात्र यात सर्वांत मूलभूत प्रश्न आहे बाजार आणि बाजारभावाचा. ज्या पिकात मार्केट किमान खात्रीचं दिसतं तिथे वरील सर्व संकटांना पूर्ण क्षमतेने सामोरे जात विक्रमी उत्पादन करताना शेतकरी दिसतात. उदा. ऊस हे पाण्याची प्रचंड गरज असणारे पीक असून सुद्धा दुष्काळी भागातही मोठ्या प्रमाणात

यशस्वीरीत्या घेतले जाते. दुष्काळी भागातील डाळिंब बागा शेतकरी टँकरने पाणी देऊन जगवतात. केळी तसेच द्राक्ष उत्पादक किंवा फळबाग उत्पादक शेतकरी महागड्या असल्या तरीही पिकाच्या रक्षणासाठी नियमित फवारण्या करतात. कारण या शेतकऱ्यांना तुलनेने मार्केट किमान खात्रीचे वाटते.

प्रस्तावना-

संघटित शेती करणे हाच पर्याय....

हे झालं शेतकऱ्यांचे, पण मग मार्केटला काय लागतं ? तर मागणी-पुरवठा सिद्धांतावर आधारित क्वालिटी-क्वांटिटी-कन्सिस्टंसी-कॉम्पिटेटिव्ह रेट ही आहे मार्केटची मूलभूत गरज. हे साध्य करण्यासाठी ८६ टक्क्यांहून अधिक संख्येने असलेल्या अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांना एकत्रित आणून संघटित शेती करणे हाच पर्याय दिसतो. सहकार चळवळीतही हेच तत्त्व अभिप्रेत होते. त्यामध्ये शेतक-यांच्या हिताच्या सर्व गोष्टींचा समावेश करण्यात आला होता. परंतु सहकाराच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांच्या हितासाठी म्हणून ज्या संस्था सुरू झाल्या होत्या, त्या अपवाद वगळता शेतकऱ्यांचे संपूर्ण हित साधण्यात कमी पडल्या. शेतकऱ्यांनी या संस्थांमध्ये भरभरून सहभाग घेतला आणि सहकाराचे तत्त्व अंगीकारले. परंतु नेतृत्वाच्या चुकांमुळे बहुतांश सहकारी मॉडेल अपयशी ठरले. अपवाद अमूलसारख्या मोजक्या सहकारी मॉडेल्सचा.

अशा परिस्थितीतून शेतक-यांना बाहेर काढण्यासाठी प्रा. वाय. के. अलघ यांच्या अध्यक्षतेखाली स्थापन झालेल्या समितीने भारतीय कंपनी स्थापना कायद्यामध्ये सुधारणा करून प्रोड्यूसर्स कंपनी स्थापना कायदा २००२ निर्माण केला. प्रोड्यूसर्स कंपनी ही सहकार आणि प्रायव्हेट लिमिटेड कंपनीचा संकर आहे. त्यामध्ये सहकार आणि प्रायव्हेट लिमिटेड कंपनीचे चांगले-चांगले गुण एकत्र करून शेतकऱ्यांच्या हिताचा विचार करून प्रोड्यूसर्स कंपनीचा कायदा बनवण्यात आला आहे.

शेतकरी उत्पादक कंपनी हे शेतीच्या प्रश्नांची उकल करण्याचे आशादायक मॉडेल वाटायला लागले आणि केंद्र शासनाने १०,००० शेतकरी उत्पादक कंपन्या स्थापनेचा कार्यक्रम घोषित केला. त्या नंतर ज्या वेगाने नव्या शेतकरी उत्पादक कंपन्या नोंदणी करणे सुरू झाले ते पाहून हासुद्धा बुडबुडा तर ठरणार नाही ना असं नेहमी वाटायला लागलं.

बंगळूर येथील अझीम प्रेमजी विद्यापीठातील दोन प्राध्यापक अनुपमा नेती आणि ऋद्या गोविल यांनी नव्याने नुकताच (मार्च २०२२) दुसरा अभ्यास अहवाल सादर केला आहे. त्यांचा पहिला अहवाल मार्च २०२० ला आला होता. फक्त दोन वर्षांत शेतकरी उत्पादक कंपनी भोवती वेगाने झालेल्या हालचाली त्यांनी अचूक टिपल्या आहेत. या अभ्यासातील निष्कर्ष काळजी वाढवणारे आहेत तसेच मार्ग दाखवणारेही आहेत. विशेषतः महाराष्ट्रात आपण या बाबत अधिक काळजी घेणे आवश्यक आहे. कारण देशभरात मार्च २०२१ पर्यंत स्थापन झालेल्या एकूण १५ हजार ९४८ शेतकरी उत्पादक कंपन्यांपैकी ४५ टक्के शेतकरी कंपन्या या फक्त दोन राज्यांत (महाराष्ट्र आणि उत्तर प्रदेश) नोंदणी झाल्या आहेत.

आणखी एक कमालीची बाब म्हणजे उत्पादक कंपनी कायदा आल्या पासून २०१९ पर्यंत (१७ वर्षात ७३७४) जितक्या कंपन्या नोंदणी झाल्या नाहीत त्याहून अधिक कंपन्या फक्त नंतरच्या दोन वर्षांत (८५७४) नोंदणी झाल्या आहेत. हे लक्षात घ्यायला हवे की या दोन्ही वर्षांत मुख्यत: कोरोना लॉकडाउन असतानाही इतक्या मोठ्या प्रमाणात या कंपन्यांची नोंदणी झाली आहे. याहून वाईट म्हणजे यात महिला उत्पादक कंपन्यांचे प्रमाण फक्त २.४ टक्के आहे.

शेतकरी उत्पादक कंपन्यांची ही परिस्थिती पाहता यात गुणवत्ता, सुधारणा पेक्षा अधिकाधिक संख्येत नोंदणी वेगाने सुरू आहे, ठरावीक जिल्ह्यात नोंदणीचे प्रमाण अधिकाधिक एकवटत आहे, सात वर्षे वयाच्या ४५ टक्के उत्पादक कंपन्यांची नोंदणी रद्द झाली आहे. भाग-भांडवलाची उभारणी काळजी करायला लावणारी आहे. सरकारी धोरणे अद्याप प्रोत्साहन देण्यात, नव्या कंपन्यांची नोंदणी मोठ्या प्रमाणात करण्यात अधिक अडकली आहेत. जेव्हा की आता या कंपन्यांना इन्क्युबेशनची, पुढच्या टप्पा बाबत मदत, मार्गदर्शन करण्याची गरज अधिक आहे.

भारतीय शेतीच्या भविष्यात महत्त्वाच्या या फार्मर प्रोड्यूसर कंपन्यांत नेतृत्वाचा अभाव, नियोजन आणि कौशल्याचा अभाव, आर्थिक व इन्फ्रास्ट्रक्चरच्या अडचणी इत्यादींमुळे याचेही दीर्घकालीन परिणाम काय होतील या बद्दलची परिस्थिती चिंता करायला लावणारी आहे. या सर्वांतून बाहेर येत आशादायक कामगिरी करण्यासाठी उपरोक्त दोन्ही प्राध्यापकांनी काही शिफारशीसुद्धा केल्या आहेत.

उद्देश

१) जळगाव जिल्ह्यात स्थापन शेतकरी उत्पादक कंपन्यांची माहिती घेणे.

२) स्थापन शेतकरी उत्पादक कंपन्यांची कार्यपद्धती आणि अंमलबजावणी विषयक अभ्यास.

३) शेतकरी उत्पादक कंपन्यांची उपयुक्तता आणि त्याचा शेतकऱ्यांवर होणारा परिणाम.

४) संचालक मंडळ यांच्याकडून शेतकरी उत्पादक कंपन्यांना

येणाऱ्या अडचणी समस्या ह्याबाबतची माहिती किंवा मते जाणून घेणे.

गृहीतक

१) शेतकरी उत्पादक कंपनीला समर्थन देण्यासाठी योजना आणि धोरणे आणली असूनही, बहुतेक उत्पादक संस्था ह्या सुरु करणे, त्यांचे कार्य वाढवणे व स्थिर करणे यासाठी संघर्ष करत आहेत.

२) शेतकरी उत्पादक संस्थानां उद्भवणाऱ्या अडचणींमुळे त्यांच्या खऱ्या क्षमतेपर्यंत पोहोचण्यास अडथळे निर्माण होत आहेत.

३) आव्हाने आणि सध्याची परिस्थिती कठीण असूनही शेतकरी उत्पादक संस्था हे उत्पन्नात लक्षणीय सुधारणा करण्यासाठी आणि देशातील लहान उत्पादकांची असुरक्षा करण्यासाठी सर्वोत्तम माध्यामांपैकी एक आहे.

निर्देशांक व चल

शेतकरी उत्पादक कंपनी हे मुख्य चल असून शेतकरी उत्पादक कंपन्यांना भेडसावणाऱ्या समस्या तसेच अंमलबजावणी करतांना येणाऱ्या अडचणी हे उपचल आहेत.

नमुना निवड

प्रस्तुत संशोधनासाठी प्राथमिक तथ्यांमधील मुलाखत अनुसूची, निरीक्षण व दुय्यम तथ्यांचा आधार घेण्यात आला आहे. सदर संशोधनासाठी प्राथमिक व दुय्यम तथ्यांचा आधार घेऊन तथ्य संकलनाच्या सहेतुक नमुना निवडीद्वारे जळगाव जिल्ह्यातील १५ तालुक्यातील प्रत्येकी एका कंपनीच्या ५ संचालक यांच्याकडून अशा एकूण ७५ निवेदकांकडून प्रश्नावलीच्या आधारे तथ्य संकलित करण्यात आले.

संशोधन पद्धती व तंत्रे

सदर संशोधनासाठी संशोधकाने प्राथमिक स्त्रोतांमधील मुलाखत अनुसुचीचा तसेच दुय्यम स्त्रोतांमधील शासकीय दस्तऐवज व प्रकाशित सामुग्री तसेच इंटरनेटवरील उपलब्ध माहितीसाठी विविध संकेतस्थळांचा उपयोग केला.

तथ्य निर्वेचन

शेतकरी उत्पादक कंपन्यांना शासकीय योजनांमुळे मिळणारे समर्थन दर्शवणारी सारणी

अ.क्र. शेतकरी उत्पादक कंपन्यांना शासकीय योजेनांमुळे मिळणारे समर्थन वारंवारिता टक्केवारी एकूण टक्केवारी

१ पूर्णतः समर्थन मिळते	२९	३८.६६%	३८.६६%
२ काही प्रमाणात समर्थन मिळते	१५	२०.००%	२०.००%
३ समर्थन मिळत नाही	१८	२४.००%	२४.००%
४ तटस्थ	१३	१७.३४%	१७.३४%
एकूण	७५	१००%	१००%

वरील सारणीवरून असे निदर्शनास येथे कि, शेतकरी उत्पादक कंपन्यांना शासकीय योजनांमुळे पूर्णतः समर्थन मिळणारे निवेदक हे ३८.६६% प्रतिशत आहे. काही प्रमाणात समर्थन मिळणारे २०% प्रतिशत निवेदक आहे. काहीही समर्थन न मिळणारे २४.००% प्रतिशत निवेदक आहे. तसेच शेतकरी उत्पादक कंपनीला मिळणारे समर्थन बद्दल तटस्थ असणारे निवेदक १७.३४% प्रतिशत आहे. तरी वरील सारणी बाबत शेतकरी उत्पादक कंपनीला पूर्णतः समर्थन मिळणाऱ्या निवेदक यांचे प्रमाण जास्त आहे.

शेतकरी उत्पादक कंपनीला समर्थन देण्यासाठी योजना आणि धोरणे आणली असूनही, बहुतेक उत्पादक संस्था ह्या सुरु करणे, त्यांचे कार्य वाढवणे व स्थिर करणे यासाठी संघर्ष करत आहे ह्याविषयी माहिती दर्शवणारी सारणी.

अ.क्र. शेतकरी उत्पादक कंपन्यांना भेडसावणा-या समस्या वारंवारिताटक्केवारी एकूण टक्केवारी

१ व्यवसायविषयी अज्ञान	१०	१३.३३%	१३.३३%
२ अपूर्ण /खराब भागभांडवल आणि निधीची व्याप्ती	१५	२०%	२०%
३ व्यवस्थापकीय क्षमता	३	४%	४%
४ मालकी आणि नियंत्रणे	४	५.३३%	५.३३%
५ नियामक अनुपालन	४	५.३३%	५.३३%
६ व्यवसाय योजना आणि स्केलिंग संधी	३	४%	४%
७ विपणन अडचणी	२३	३०.६७%	३०.६७%
८ शासकीय योजनांचा कृतीसंगम	१३	१७.३४%	१७.३४%
एकूण	७५	१००%	१००%

वरील सारणी वरून असे निदर्शनास येते कि, शेतकरी उत्पादक कंपनीना भेडसावणाऱ्या समस्या ह्याबाबत निवेदकांचे मत जाणून घेतले असता व्यवसायविषयी अज्ञान असणारे निवेदक १३.३३% प्रतिशत आहे. अपूर्ण /खराब भागभांडवल आणि निधीची व्याप्ती हे मत व्यक्त करणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण २०.००% प्रतिशत आहे. व्यवस्थापकीय क्षमता हे मत व्यक्त करणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण ४% प्रतिशत आहे. मालकी आणि नियंत्रणे हे मत व्यक्त करणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण ५.३३% प्रतिशत आहे. नियामक अनुपालन हे मत व्यक्त करणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण ५.३३% प्रतिशत आहे. व्यवसाय योजना आणि स्केलिंग संधी हे मत व्यक्त करणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण ४.००% प्रतिशत आहे. विपणन अडचणी हे मत व्यक्त करणाऱ्या निवेदकाचे मत ३०.६७% प्रतिशत आहे. तसेच शासकीय योजनांचा कृतीसंगम हे मत व्यक्त करणाऱ्या निवेदकांचे

मत १७.३४% प्रतिशत आहे. तरी वरील सारणी स्पष्टीकरण वरून असे निदर्शनास येते कि, शेतकरी उत्पादक कंपन्यांना भेडसावणाऱ्या समस्यांमध्ये सर्वात जास्त मत नोंदविलेली समस्या म्हणजे विपणन अडचणी हि होय.

व्यवसायविषयी अज्ञान (Lack of understanding about business model)

एफपीओ ही शेतकऱ्यांसाठी आणि शेतकऱ्यांची व्यावसायिक संस्था मानली जाते. उत्पादनपूर्व नियोजनापासून ते उत्पादनाच्या विपणनापर्यंतचे सर्व निर्णय शेतकऱ्यांनीच घ्यावेत. जरी, भारतातील शेतकऱ्यांना पिकांची लागवड आणि जनावरे संगोपन करण्याचा समृद्ध अनुभव आहे, तथापि, आधुनिक तंत्रज्ञानाबद्दलचे ज्ञान, जोखीम व्यवस्थापनासाठी वास्तविक वेळेची माहिती, स्वस्त आणि वेळेवर कर्ज मिळणे, उत्पादनाचे विपणन यासंबंधी अनेक समस्या आहेत. सर्वोत्तम किंमत, विपणनापूर्वी मूल्यवर्धन इ. जे चांगल्या उत्पन्नाच्या प्राप्तीसाठी शेतकऱ्यांच्या अपेक्षांवर परिणाम करतात. त्यांना व्यवसाय योजना विकसित करण्यासाठी आणि बाजारातील गुंतागुंत आणि ग्राहकांची मागणी समजून घेण्यासाठी एफपीओच्या निर्मितीनंतर बाजारपेठेतून जास्तीत जास्त फायदे मिळविण्यासाठी धोरणे आखण्यासाठी योग्य क्षमता निर्माण करणे आवश्यक आहे.

अपूर्ण / खराब भागभांडवल आणि निधीची व्याप्ती (Poor capitalization and funding scope)

नाबार्ड आणि/किंवा SFAC द्वारे प्रोत्साहन दिलेल्या एफपीओना विविध सरकारी योजनांतर्गत क्षमता, तांत्रिक सहाय्य आणि FPCs च्या शाश्वततेसाठी नाविन्यपूर्ण आर्थिक प्रणाली विकसित करण्यासाठी निधी सहाय्याची तरतूद आहे. तथापि, अशी आर्थिक मदत सर्व FPO साठी उपलब्ध नाही, विशेषतः नाबार्ड/SFAC च्या कक्षेबाहेर. बहुतेक FPO चे सरासरी पेडअप भांडवल (PUC) रु.१.० ते ३.० लाख दरम्यान आहे. FPO कडे कोणत्याही संपार्श्विक मालमत्तेच्या अभावामुळे, वित्तीय संस्था FPO ला वित्तपुरवठा करण्यास संकोच करतात, जोपर्यंत नंतरचे चांगले भांडवल केले जात नाही (Nikam et al., २०१९). या एफपीओना त्यांच्या खेळत्या भांडवलाच्या गरजा व्यवस्थापित करण्यातही मोठे आव्हान आहे. एवढ्या तुटपुंज्या भांडवलावर व्यवसाय संस्था चालवणे हे जिकिरीचे काम आहे.

व्यवस्थापकीय क्षमता (Managerial capability)

इतर कोणत्याही व्यवसायांप्रमाणेच, FPOs ला देखील त्यांचे व्यवसाय कार्य पुढे नेण्यासाठी तांत्रिक आणि व्यवस्थापकीय कौशल्याची आवश्यकता असते, ज्यात फॉरवर्ड बॅकवर्ड लिंकेज, सर्वोत्तम कृषी पद्धती आणणे, बियाणे उत्पादन, किरकोळ निविष्ठा, स्टोरेज, वाहतूक आणि इतर कृषी उत्पादन सेवा यासारख्या मूल्यवर्धन सेवा प्रदान करणे समाविष्ट आहे. लहान आणि अत्यल्प शेतकरी इत्यादींना त्यांचा व्यवसाय सर्व भागधारकांसाठी टिकाऊ आणि अधिक फायदेशीर बनवण्यासाठी आवश्यक आहे. या व्यतिरिक्त, संस्थेला क्रेडिट सुविधा, सल्लागार सेवा, फर्निशिंग नियामक आवश्यकता इत्यादीसारख्या इतर सहायक सेवांची देखील आवश्यकता आहे. या सर्व ऑपरेशन्स व्यावसायिक कुशल व्यक्तींद्वारे आयोजित केल्या जाऊ शकतात. तथापि, बहुसंख्य एफपीओ आर्थिक क्षमतेच्या अभावामुळे आणि/किंवा जागरूकतेच्या अभावामुळे अशा व्यावसायिकांना नियुक्त करण्याकडे दुर्लक्ष करतात (ट्रेबिन, २०१४).

मालकी आणि नियंत्रणे (Ownership and controls)

काही प्रगतीशील शेतकरी किंवा ग्रामीण कुटुंबांनी अनेक एफपीओ तयार केल्याचेही आढळून आले आहे. या व्यक्तींचा त्यांच्या परिसरातील इतर अल्पभूधारक शेतक-यांना एकत्रितपणे काम करून पाठिंबा देण्याचा चांगला हेतू आहे. तथापि, अशा व्यक्तींना वैयक्तिक हित आणि शेतकरी-सदस्यांचे हित यामध्ये संतुलन राखणे कठीण होते. FPO मध्ये लोकशाही पद्धतीने निवडून आलेल्या व्यक्तीकडे व्यवस्थापनाचा कार्यभार सोपवण्यातही ते कचरतात. या संघर्षामुळे FPO ची प्रशासकीय रचना खराब होते आणि कालांतराने इतर सदस्य FPO च्या व्यवसायात सहभागी होण्यात रस कमी करतात.

नियामक अनुपालन (Regulatory compliances)

उत्पादक कंपनी कायद्यांतर्गत नोंदणीकृत एफपीओ सध्या इतर मोठ्या कंपन्यांप्रमाणेच हाताळले जातात. नियामक पूर्तता जसे की पुस्तक ठेवणे, लेखा, कर आकारणी, मंडळाच्या संचालकांचे दायित्व इत्यादि बाबी शेतकऱ्यांसाठी अत्यंत मागणी आहेत, ज्यांना अशा गोष्टी कधीच आढळल्या नाहीत. दुसरीकडे, वेगवेगळ्या सरकारी योजनांतर्गत ऑफर केलेल्या आर्थिक सहाय्यापर्यंत पोहोचण्यासाठी या अनुपालनांची अत्यावश्यक गरज बनते. त्यामुळे, जोपर्यंत या क्षेत्रांतील FPOs ची संपूर्ण हँडहोल्डिंग सुरुवातीच्या वर्षांत प्रदान केली जात नाही, तोपर्यंत FPOs चे कार्य टिकवणे कठीण होईल.

व्यवसाय योजना आणि स्केलिंग संधी (Business plan and scaling opportunities)

कोणत्याही व्यवसाय संस्थेच्या यशासाठी सु-परिभाषित व्यवसाय योजना आवश्यक घटक आहे. जेव्हा सर्व कार्यकारिणी सदस्य शेतकरी असतात, जे कोणत्याही व्यवसायाच्या विविध पैलूंबद्दल अकुशल असतात तेव्हा हे अधिक जवळ येते. व्यवसाय

योजना संस्थेला सीमारेषेत नेव्हिगेट करण्यासाठी आणि इच्छित ध्येयाकडे नेण्यासाठी रेल्वे-गार्ड प्रदान करते. हे FPO ला त्यांच्या व्यावसायिक क्रियाकलापांमध्ये वैविध्य आणण्यास आणि सुनियोजित पद्धतीने वाढविण्यात मदत करते. सध्या, बहुसंख्य एफपीओकडे अशा व्यवसाय योजनेचा अभाव आहे, आणि म्हणून ते त्यांचे क्रियाकलाप केवळ निविष्ठा आणि/किंवा शेतमालाच्या मोठ्या प्रमाणात खरेदी आणि विक्रीपर्यंत मर्यादित करतात.

विपणन अडचणी (Difficulties in marketing of the produce)

काही प्रकरणांमध्ये (डे, २०१८; मॅथ्यू, २०२०; सैनी, २०२१; अबरार, २०२२) खाजगी कंपन्या आणि सरकारी संस्थांद्वारे खरेदीसाठी विविध प्लॅटफॉर्मवर FPOs ओळखले जात आहेत. खाजगी कंपन्यांना भाजीपाला खरेदीसाठी FPO हा एक चांगला स्त्रोत वाटतो ज्यामुळे त्यांना खरेदीचा खर्च कमी करता येतो आणि गुणवत्ता अधिक प्रमाणात सुनिश्चित होते. परंतु ही प्रथा काही एफपीओपुरती मर्यादित आहे. किंबहुना, कृषी उत्पादनांची मोठ्या प्रमाणात विल्हेवाट लावणे (दास आणि मंडळ, २०२१) यासारख्या फॉरवर्ड लिंकेजपेक्षा बॅकवर्ड लिंकेज स्थापित करण्यात FPO अधिक यशस्वी असल्याचे दिसून आले आहे. तथापि, FPOs च्या दीर्घकालीन टिकावासाठी, शेतमालाच्या उत्पादनासाठी किंवा त्याच्या मूल्यवर्धित उत्पादनांसाठी मजबूत बाजार जोडणीची आवश्यकता आहे (ॲनोनिमस, २०२०).

सूचना / निष्कर्ष

तत्त्वतः, सध्याचे धोरण वातावरण उत्पादक संस्थांसाठी अनुकूल असल्याचे दिसते. तथापि, व्यवहारात FPOs ची ओळख आणि समर्थन नक्की कोणत्या मार्गांनी होत आहे याच्याशी संबंधित चिंतेची अनेक क्षेत्रे आहेत. शिवाय, गेल्या दोन वर्षांत उत्पादक संस्थां ची एकूण परिस्थिती सुधारलेली नाही: पूर्वी ओळखलेली आव्हाने कायम आहेत आणि काही बाबतीत परिस्थिती आणखी बिघडली आहे.

प्रथम, वर ठळक केल्याप्रमाणे, महत्त्वाकांक्षी जिल्ह्यांसारखे सर्वात वंचित गट आणि प्रदेश सोडून, विशिष्ट प्रदेशांमध्ये उत्पादक संस्थां च्या नोंदणीमध्ये भौगोलिक एकाग्रता आहे. उत्पादक संस्थां मध्ये महिलांचा समावेश अत्यल्प आहे. किंबहुना, गेल्या दोन वर्षांत समावेशाच्या या दोन्ही उपाययोजना अधिक बिघडल्या आहेत. हे उत्पादक संस्थां ला समर्थन देण्यासाठी स्थापन केलेल्या धोरणांच्या विरूद्ध चालते.

दुसरे, गेल्या दोन वर्षांत भांडवलीकरणाच्या समस्याही बिघडल्या आहेत: नोंदणीच्या पहिल्या दोन वर्षांत पेड-अप भांडवल (PUC) ५ लाख मिळवणा-या कंपन्यांची टक्केवारी आर्थिक वर्ष २०१८ आणि आर्थिक वर्ष २०१९ मध्ये नोंदणीकृत कंपन्यांमधील २३% वरून १८% पर्यंत कमी झाली आहे. आर्थिक वर्ष २०२० आणि आर्थिक वर्ष २०२१ मध्ये नोंदणीकृत कंपन्यांमध्ये. गेल्या सात वर्षांत फारच कमी उत्पादक संस्थां इक्विटी ग्रँट आणि क्रेडिट गॅरंटी योजनांचा लाभ घेऊ शकले आहेत. कमकुवत ताळेबंदांमुळे उत्पादक संस्थांना खेळते भांडवल आणि दीर्घकालीन कर्ज उभारणे कठीण जात आहे आणि स्थिरता आणि यश मिळविण्यात मर्यादा आहे.

तिसरे, १०,००० FPO योजनेत FPO साठी थेट निधी खूप मर्यादित आहे. एफपीओसाठी थेट निधीचा मोठा हिस्सा इक्विटी ग्रँट आणि क्रेडिट गॅरंटी योजनांच्या स्वरूपात असतो ज्याचा लाभ फारच कमी उत्पादक संस्थां घेऊ शकतात. उर्वरित निधीपैकी बहुतांश निधी प्रोत्साहन देणा-या संस्थांसाठी आणि मुख्य कार्यकारी अधिकारी यांच्या पगारासाठी देण्यात येत आहे (जे मुख्यत: तात्पुरते सीईओ म्हणून काम करण्यासाठी नियुक्त केले जाते).

चौथे, फेडरेशन कार्यप्रणालीसाठी शिफारस करणारे धोरण असूनही, बहुसंख्य FPOs ला एकल कार्यप्रणालीसाठी प्रोत्साहन दिले जात आहे. शिवाय, खूप कमी प्रोत्साहन देणाऱ्या संस्था बहु उत्पादने आणि बहुआयामी कार्यप्रणाली साठी प्रयत्न करत आहेत, जसे की वर वर्णन केलेल्या द्विस्तरीय कार्यप्रणाली, अशा प्रकारे प्रत्येक कंपनीला स्वतःचे संरक्षण करणे आणि स्वतःची इकोसिस्टम विकसित करणे आवश्यक आहे.

पाचवे, एफपीओच्या भूतकाळातील अनुभव असूनही, एफपीओचे व्यावसायिक कौशल्य आणि कौशल्य बळकट करण्याची गरज स्पष्टपणे दर्शवत असली तरी, लहान उत्पादकांच्या बहुसंख्य कंपन्यांसाठी ही एक कमतरता आहे. केवळ मोठ्या, सुशिक्षित आणि चांगल्या प्रकारे जोडलेल्या शेतकऱ्यांनी सुरू केलेल्या कंपन्या या अडथळ्यावर मात करू शकतील असे दिसते, तर बहुतेक ज्यांचे लक्ष लहानांवर केंद्रित होते.

उत्पादक संघर्ष करत आहेत. एकत्रितपणे, वरील परिस्थिती भू-वास्तवाचे चित्र रंगवते जेथे खालील व्यापक निष्कर्ष काढले जाऊ शकतात:

१. FPCs ला समर्थन देण्यासाठी योजना आणि धोरणे आणली असूनही, बहुतेक उत्पादक संस्थां या सुरू करणे, त्यांचे कार्य वाढवणे व स्थिर करणे यासाठी संघर्ष करत आहेत.

२. अनेक मार्गांनी, उत्पादक संस्थां चे एकूण कव्हरेज आणि समावेशन याबाबत बघितल्यास गेल्या दोन वर्षात अधिक वाईट झाले आहेत, ज्यामुळे उपेक्षित गटांच्या समावेशाचे व्यापक धोरण उद्दिष्ट अधू

झाले आहे.

३. क्षमता वाढवणे, भांडवलीकरण, सरकारी योजनांशी संबंध जोडणे, व्यावसायिक कौशल्य विकसित करणे, सुदृढ व्यवस्थापन आणि मजबूत अंतर्गत प्रशासन यांसारख्या व्यावसायिक टिकाऊपणासाठी संरचना आणि यंत्रणा स्थापन करण्याच्या खर्चावर उत्पादक संस्थांच्या संख्येच्या जलद विस्तारावर लक्ष केंद्रित केले गेले आहे.

यामुळे संपूर्ण क्षेत्राचे नुकसान करण्यासाठी जाणूनबुजून फसवणूक किंवा खराब प्रशासनाची घटना घडण्याची शक्यता वाढते, ज्यामुळे लहान उत्पादकांचे जीवनमान सुधारण्याचे सर्वोत्तम साधन खराब होते.

पुढील वाटचाल:

वरील आव्हाने आणि सध्याची परिस्थिती कठीण असूनही, उत्पादक संस्थां हे उत्पन्नात लक्षणीय सुधारणा करण्यासाठी आणि देशातील लहान उत्पादकांची असुरक्षा कमी करण्यासाठी सर्वोत्तम माध्यमांपैकी एक आहे. शेतकऱ्यांना एकत्रित करण्याच्या दृष्टीने पुरेशी प्रगती झाली आहे. (जर उत्पादक संस्थांच्या नोंदणीची संख्या प्रतिनिधीत्व स्वरुपात म्हणून मानली गेली असेल), तर त्यांच्या यशास सक्षम करण्याच्या दृष्टीने फारशी प्रगती झालेली नाही.

उत्पादक संस्थां त्यांच्या ख-या क्षमतेपर्यंत पोहोचण्यास सक्षम करण्याच्या उद्देशाने पुढे जाण्याचा मार्ग यावर लक्ष केंद्रित केले पाहिजे:

१. समावेश आणि कव्हरेज.

२. योग्य कार्यप्रणालीची निवड

३. व्यावसायिक कौशल्य आणि क्षमता वाढवणे

४. सुधारित निधी (इक्विटी आणि कर्ज)

५. मजबूत भांडवलदार व त्यांचे संरक्षण

उत्पादक संस्थां मध्ये लहान आणि अल्पभूधारक शेतकऱ्यांचे समावेशन हे उत्पादक संस्थांना निर्माण करण्यासाठीच्या कोणत्याही कार्यक्रमाच्या मुख्य प्राधान्यांपैकी एक असले पाहिजे. या धोरणामुळे हे सुनिश्चित होईल की महत्त्वकांक्षी जिल्हे, पर्जन्य क्षेत्र आणि/किंवा प्रामुख्याने आदिवासी भागातील उत्पादकांना सामूहिकीकरणाचा लाभ घेण्याची संधी मिळेल. केवळ महिलांच्या उत्पादक संस्थांचे प्रमाण वाढवणेही तितकेच महत्त्वाचे आहे.

वर नमूद केल्याप्रमाणे, एकल कार्यप्रणाली ऐवजी गटांमध्ये उत्पादक संस्थांचा प्रचार करण्याचे बरेच फायदे आहेत. उत्पादन आणि स्थानिक संदर्भानुसार योग्य कार्यप्रणालीची निवड करणे (उदा. एकल आणि द्विस्तरीय) तितकेच महत्त्वाचे आहे. उदाहरणार्थ, ताज्या सेंद्रिय भाज्यांच्या विक्रीवर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या काही शहरी नजीकच्या उत्पादक संस्थांसाठी एकल कार्यप्रणाली योग्य असू शकते, परंतु हि कार्यप्रणाली दुर्गम भागातील बहुतेक उत्पादक संस्थांसाठी अनुचित असेल. अशाप्रकारे, व्यवसाय यशस्वी होण्यासाठी योग्य कार्यप्रणालीची निवड करणे महत्त्वाचे आहे.

गटांमध्ये उत्पादक संस्थांचा प्रचार केल्याने व्यावसायिक कौशल्य आणि कौशल्य विकसित करणे आणि ऑपरेशन्स, आर्थिक व्यवस्थापन आणि किफायतशीर रीतीने अनुपालन क्षमता निर्माण करणे सोपे होते. सशक्त कौशल्य असलेल्या व्यवस्थापकांना नियुक्त करण्याचा आणि कायम ठेवण्याचा खर्च एका कंपनीच्या ऐवजी कंपन्यांच्या गटामध्ये पसरला जाऊ शकतो. जेथे शक्य असेल तेथे, अशा उत्पादक संस्थांच्या गटांना सोशल एंटरप्राइझ इनक्यूबेटरद्वारे समर्थन देणे देखील मोलाचे ठरेल ज्यांना पारंपरिक मॉडेल्स ऐवजी पर्यायी मॉडेल्स शोधण्यात रस असेल.

सध्या कंपनी कायदा उत्पादक संस्थांला गैर-उत्पादकांकडून गुंतवणूक प्राप्त करण्यास परवानगी देत नाही. छोट्या उत्पादकांच्या हितसंबंधांचे संरक्षण करताना मर्यादित बाह्य गुंतवणुकीला परवानगी देण्यासाठी कायद्यातील तरतुदींमध्ये बदल करण्याचा विचार करणे चांगले आहे. (उदा., वेगवेगळ्या वर्गाना नॉन-व्होटिंग शेअर्स आणि इतर यंत्रणांद्वारे गुंतवणूक). दोन-स्तरीय मॉडेलमध्ये उत्पादक संस्थांची उभारणी करणे देखील बाह्य गुंतवणूक आणण्यास मदत करू शकते जर शीर्ष-स्तरीय बाजारपेठेतील कंपनी उत्पादक संस्थांऐवजी खाजगी कंपनी म्हणून नोंदणीकृत असेल. अशा स्थितीत, खाजगी कंपनीचे हितसंबंध जपले जातील याची खातरजमा करण्यासाठी उत्पादक संस्थांकडे भरीव मालकी असणे महत्त्वाचे ठरेल. इक्विटी ग्रँट आणि क्रेडिट गॅरंटी योजनेमध्ये प्रवेश करण्यासाठी असलेल्या पात्रता आवश्यकतांची पुर्नतपासणी करणे गरजेचे आहे, तसेच प्रस्तावित सोशल स्टॉक एक्सचेंजवर FPC समाविष्ट करणे गरजेचे आहे.

वर नमूद केल्याप्रमाणे, लहान आणि सीमांत उत्पादकांना त्यांच्या हक्कांबद्दल मर्यादित समज असल्यामुळे आणि जाणूनबुजून किंवा अनावधनाने गैरव्यवहार किंवा नुकसान झाल्यास स्वतःचे संरक्षण करण्याचे फार कमी मार्ग असल्याने उत्पादक संस्थांमध्ये भागधारकांचे संरक्षण मजबूत करणे देखील अत्यावश्यक आहे. तसेच, त्यांच्या भागधारकांमध्ये उत्पादक संस्थांच्या मालकीची अधिक मजबूत भावना पद्धतशीरपणे विकसित करणे देखील फायदेशीर ठरेल.

उत्पादक संस्थांची सद्यस्थिती आणि त्यांच्यासमोर सततची आव्हाने असूनही, ते लहान आणि सीमांत शेतकऱ्याचे उत्पन्न सुधारण्यासाठी आणि सामाजिक समानता वाढविण्यासाठी सर्वोत्तम माध्यम प्रदान करत आहेत. गेल्या दोन वर्षांतील माहितीने हे स्पष्ट केले आहे की उत्पादक संस्थांच्या प्रमाणापासून गुणवत्तेकडे, प्रमोशनपासून विचारपूर्वक प्रगतीकडे लक्ष केंद्रित करण्याची (धोरण) तातडीने गरज आहे. उत्पादक संस्थां आधीच लाखो लहान उत्पादकांना

समाविष्ट करतात आणि लाखो अधिक उत्पादकांना फायदा मिळवण्याची क्षमता यामध्ये आहे. अशा प्रकारचे सामूहिकीकरण प्रभावी होण्यासाठी, उत्पादक संस्थांना त्यांच्या कामामध्ये सर्वसमावेशक बनले पाहिजेत आणि उलाढाल आणि उत्पादक उत्पन्न वाढवण्यासाठी समर्थन केले पाहिजे.

संदर्भ :

१) DACFW. (२०२०). Formation and promotion of १०,००० farmer producer organizations (FPOs): Operational guidelines.

२) DACFW, Department of Agriculture & Cooperation. (२०२०). Policy and process guidelines for FPOs.

३) FPOs in India: Creating Enabling Ecosystem for their Sustainability, Director ICAR-National Academy of Agricultural Research Management Rajendranagar, Hyderabad- ५०० ०३०, Telangana, INDIA

४) Farmer Producer Organisations (FPOs), Posted On: १३ DEC २०२१ १८:४८ PM, Ministry of Agriculture and Farmersङ Welfare, Accessed on June १६, २०२२, Available: https://pib.gov.in/Factsheet Details.aspx?Id=१४८५८८

५) Farmer Producer Organisations (FPOs) : Status, Issues & Suggested Policy Reforms, National Paper - PLP २०२०-२१

६) Govil, R., Neti, A., & Rao, M. R. (२०२०). Farmer producer companies: Past, present and future. Azim Premji University.

७) Neti, A., & Govil, R. (२०२२). Farmer Producer Companies Report II: Inclusion, capitalisation and Incubation (II). Azim Premji University.

८) Rajesh Kumar Bishnoi and Shivani Kumari (२०२०), Challenges Faced By FPOs & Strategies To Overcome: A Review, International Journal of Advances in Agricultural Science and Technology

९) SFAC. (२०१९b). Strategy paper for promotion of १०,००० farmer producer organisations (FPOs)

१०) दै. ॲग्रोवन वृत्तपत्र लेख

११) शेतकरी उत्पादक कंपनी व्यवस्थापन प्रमाणपत्र शिक्षणक्रम, YCMOU, जानेवारी २०२१,ओम कॉम्प्युटर,नाशिक

13

पर्यावरण आणि विकास

प्रा.अरविंद बन्सोड
सहाय्यक प्राध्यापक,
मदर टेरेसा समाजकार्य महाविद्यालय,
काटोल, जि.नागपूर

****

प्रस्तावना :—

मानवी विकासाच्या कार्यात मानवाच्या आर्थिक गरजा आणि सामाजिक गरजांची प्रकर्षाने पूर्तता होण्यासाठी धडपड सुरु झाली. मानव आणि त्यांचे आर्थिक व्यवसाय या सर्वांशी त्यांच्या सभोवतालच्या परिस्थितीचा अत्याधीक जवळचा संबंध असतो. सभोवतालच्या परिस्थितीनुसार मानवी विकासाची दिशा निश्चित होते तसेच सभोवतालची परिस्थिती व्यवहारास अनुकूल असेल तर त्या त्या ठिकाणी प्रगती होणे शक्य असते. योग्य पर्यावरणात त्या प्रदेशाची प्रगती जलदगतीने होते तर प्रतिकूल पर्यावरणात प्रगती पाहिजे त्या प्रमाणात होत नाही म्हणून आर्थिक विकासाच्या नियोजनासाठी सभोवतालच्या परिस्थितीचा विचार आवश्यक ठरते. पर्यावरण आणि विकास या दोन्ही परस्परांशी जोडल्या गेलेल्या संकल्पना आहेत.

आज जगामध्ये सर्व देश सारख्या प्रमाणात आर्थिक प्रगतीपथावर पोहचलेले नाहीत. ते देश आर्थिक विकासाच्या वेगवेगळया पातळीवर आहेत. त्यातील काही देश जास्त प्रगत किंवा विकसीत आहेत तर काही देश औद्योगिक दिशेने वाटचाल करु लागलेले आहेत, परंतु बरेचशे देश अद्याप मागासलेल्या अवस्थेत आहेत. त्यामुळे आर्थिक विकासाच्या फरकामुळे राहणीमानाच्या दर्जातही फरक पडतो. राहणीमानाचा दर्जा उंचावण्यासाठी मानवाच्या सभोवताची परिस्थिती जबाबदार असते. भौतिक परिस्थितीने मानवाचे जिवन भुतकाळातच बरेच नियंत्रीत केलेले होते, परंतु

आधुनिक काळामध्ये त्याच्या शक्ती कौशल्य आणि परिस्थितीच्या जोरावर मजल, दरमजल गाठण्यास सुरुवात केलेली आहे.

पर्यावरण आणि विकासाच्या आर्थिक उत्पादनासंबंधात प्रत्यक्ष असा संबंध आहे. तसाच मानवी विकासात अप्रत्यक्ष संबंध आहे. भौगोलिक दृष्टया विचार केला तर पर्वतीय प्रदेशातील मनुष्य धाडसी व काटक असतो पण त्या ठिकाणची जमीन नापीक असते त्यामुळे त्या ठिकाणच्या लोकांना त्यांच्या अन्नासाठी इतर बाबीवर जास्त अवलंबून राहावे लागते. लाकूडतोड, फळे गोळा करणे यासारख्या व्यवसायावर तेथील लोक अवलंबून राहतात. त्यांचे जिवन अतिशय कष्टमध्य असते. तसेच वाळवंटी प्रदेशातही शेती करणे अशक्य होते. जास्त तापमान, पाण्याचा अभाव, वाळुकामय जमिनीमुळे शेती विचारात घेतली जात नाही. जिवन चरितार्थासाठी खूप कष्ट घ्यावे लागतात. बर्फाळ प्रदेशातही शेती व्यवसाय शक्य नसतो. अरण्याच्या व्यवसायातही गुंतता येत नाही. मासेमारीचा एकमेव लहान स्वरुपाचा व्यवसाय करणे आवश्यक होते. म्हणून पर्यावरणानुसार पर्वतीय प्रदेश, वाळवंटी प्रदेश किंवा बर्फाळ प्रदेशात विकास होत असतो. मानवी कार्य पर्यावरणानुसार नियंत्रीत होत असते. उष्ण कटीबंधातील लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे. शेती उत्पादनावरच त्यांना आपला उदरनिर्वाह करणे गरजेचे असते. समशीतोष्ण कटीबंधात दुग्ध व्यवसाय, शेती, फळबाग यासारखे व्यवसाय विकसीत होतात. शेती आणि कारखानदारी परस्परांशी निगडीत असते.

भुपृष्ठावर निरनिराळया ठिकाणी राहणाऱ्या लोकांच्या सभोवताली असणारी आणि त्यांच्या जिवनमानावर परंतु क्रमाक्रमाने हळुवारपणे, नकळत परिणाम करणारी नैसर्गिक परिस्थिती पर्यावरण होय. त्या पर्यावरणाची मानवी विकासाशी क्षणोक्षणी संबंध असतो. दुसऱ्या अर्थाने पर्यावरण आणि विकास या दोन्ही बाबी परस्परापासून अलग करता येत नाही. त्या जर दूर राहील्या तर मानवी प्रगतीच अशक्य ठरते.

मानवी विकासात त्यांच्या आर्थिक क्रियांनाच महत्व दिले जाते. मनुष्याचे आर्थिक क्रिया कलाप फक्त अन्न, वस्त्र निवाऱ्याशीच संबंधीत नाहीत. त्यांच्या आशा आकांक्षा, आवडी—निवडी अशा वाढत्या अनंत गरजा असतात त्यामुळे त्यांचे आर्थिक कार्य सुध्दा बदलत्या स्वरुपाचे असते.

आर्थिक आणि सामाजिक गरज :—

मानवी समाज आणि पर्यावरण परस्परांशी निगडीत आहेत. त्या समाजाशी सभोवतालच सामाजिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक पर्यावरणाचा घनिष्ट असा संबंध आहे. व्यक्तीच्या जिवनावर सांस्कृतीक आणि सामाजिक पर्यावरणाचा खोलवर परिणाम होतो. त्यामध्ये लोकसंख्या विषयक घटकाचाही संबंध असतो. मानवी विकास व त्यासाठी त्यांच्या आर्थिक क्रिया यांचा संबंध पर्यावरणाशी आहे. प्रामुख्याने बेकारी, संघर्ष, श्रीमंत, गरीब, शिक्षण, रोजगार, बालमजूर या सर्वाच्या अध्ययनाचा संबंध रोजगार या सर्वांचा संबंध पर्यावरणाशी आहे. मानवी विकासावर परिणाम सामाजीक घटक पर्यावरणाशी निगडीत आहेत. व मानवाचे आरोग्य सुध्दा पर्यावरणाशी निगडीत आहे व त्यांचा निकटचा संबंध आहे.

मानवी लोकसंख्येच्या अमर्याद वाढीमुळे जीवनमानाच्या सर्व साधनावर ताण पडतो. लोकसंख्या वाढीतूनच नैतिक मुल्यामध्ये पतन होत असलेले जाणवते. उदा. माती वाहून नेणे, प्राणीमात्रांची शिकार करणे, नदी नाल्यामध्ये हस्तक्षेप करुन पाणी अडविणे, वृक्षतोड करणे इत्यादी नैतिकदृष्टया निषिध्द आहे. आज पैसा कमविण्यासाठी उघडपणे किंवा सुप्तपणे अशी कार्य मोठया प्रमाणावर सुरु आहेत. समाज हा एक बदलत्या प्रक्रियेसारखा असतो. जमिनीचे क्षेत्र, साधने, नैसर्गिक संपत्ती, पाणी त्यावरील सजीव लोकांच्या राहण्याच्या विविध शैली, त्यांच्या वस्तू, धर्म, संस्कृती इत्यादी भौतिक व अभौतिक साधनांनी मिळून समाजाचे स्वरुप साकारते. यातील नैसर्गिक परिस्थिती, मानवी जीवन आणि त्या सभोवतालच्या वातावरणातून पर्यावरण साकारते. त्यामुळे समाज आणि पर्यावरण यांचे निगडीत संबंध आहेत.

शेती आणि उद्योगधंदे — विकासाचे मुख्य विभाग :— (Agriculture and Industry as major sectors of development)

शेती हा मानवाचा एक प्रमुख व्यवसाय आहे.

जगातील ६० टक्के लोकांचा आधार शेतीच आहे. जमिनीची मशागत, पिकांची लागवड व त्यातून पिकांचे उत्पादन घेण्याची पध्दत म्हणजेच शेती करणे होय. अन्नधान्याचा निश्चित पुरवठा शेतीतून होत असल्याने मनुष्याला स्थिर जिवन जगणे शक्य झाले आहे. परंतु जगाच्या सर्वच भागात शेती करणे प्राकृतीक मर्यादामुळे शक्य नाही.

पृथ्वीच्या पृष्ठभागाचे (जमीन व पाणी) एकूण क्षेत्रफळ १४.८१२ दशलक्ष हेक्टर्स किंवा ३६.५८६ दशलक्ष एकर आहे. एकूण जमिनीच्या द्वोत्रफळापैकी लागवडी खालील जमिनीचे क्षेत्र जवळपास १० टक्के आहे. कुराणाखालील सर्व जमिन व जंगलाखालील काही क्षेत्र पिकांच्या लागवडीखाली आणण्याचे ठरवीले तर जास्तीत जास्त ३० टक्के जमिन पिकाखाली येऊ शकेल. पृथ्वीच्या एकूण जमिनीच्या क्षेत्रफळापैकी ७० टक्के जमिन शेती शिवाय अन्न उपयोगाखाली आहे. जंगलांनी जमिनीचा २८ टक्के भाग व्यापलेला आहे. अरण्ये देखील महत्वाची नैसर्गिक साधन संपत्ती असून जमिनीची होणारी झीज त्यामुळे कमी होते. व इतरही अनेक फायदे मानवाला अरण्यामुळे झालेले आहेत.

शेती : एक महत्वाची अर्थव्यवस्था :— (आर्थिकसंपदा)(Agriculture as a major economy)

मनुष्याच्या आर्थिक प्रयत्नांची शेती हा एक मूलभुत व अत्यंत महत्वाचा घटक होय. यात अन्नधान्याच्या लागवडीबरोबरचे पशुपालनाचाही समावेश होतो. जगातील अनेक नैसर्गिक साधन संपत्तीपैकी शेतजमीन हा महत्वाचा घटक होय. संस्कृतीच्या विकासाबरोबरच मानवी गरजा वाढू लागल्या आहेत. या गरजांची पूर्ती करण्यासाठी मनुष्याला निसर्गाची उत्पादकता वाढवीणे क्रमप्राप्त ठरते. धरणे, कालवे, चांगली बियाणे, शेतीची अवजारे व आधुनिक तंत्रज्ञान, शेतीच्या सुधारीत पध्दती इत्यादीमुळे पिकांचे उत्पादन वाढले. तसेच वाफ, खनिज तेल, नैसगिक वायू, जल, विद्युत व अनुशक्ती शक्तिसाधनांचा शेतीतील उपयोगामुळे शेतीचे यांत्रीकीकरण घडून आले आहे. परंतु शेतीच्या विकासावर व विस्तारावर काही भौगोलिक, जैवीक व सामाजीक व आर्थिक घटकांच्या मर्यादा पडतात त्यांची असणे आवश्यक आहे.

हवामान (Climate) :—

हवामानाच्या घटकांचा जगातील शेतीपध्दतीच्या वितरणावर बराच परिणाम झाला आहे. द्राक्षांचे पीक उष्ण कटीबंधात निघू शकत नाही किंवा खजूराचे पीक वाळवंटातच चांगले येते याला कारण हवामानच असते. वैज्ञानिक प्रगती कितीही झाली तरी हवामानावर फारसे नियंत्रण प्रस्तावीत करणे मनुष्याला शक्य झालेले नाही.

भूरचना (Topography) :-

जगातील सखोल शेतीचे भाग सखल व मैदानी आहेत सपाट जमिनीवर यंत्रीक शेती करणे सुलभ होते. त्यामुळेच अशा भागात दाट लोकवस्ती झाली आहे. सर्वच पीकांना सखल मैदानी प्रदेशांची गरज असते असे नाही. कॉफी व चहासारखी पिके पर्वत उतारावरील जमिनीवर चांगले येतात. ही पिके १५२६ मिटर्स उंचीवरील पर्वत उतारावर आसाम, सिलोन, कोळंबीया व ब्रांझीलच्या पठारी प्रदेशात घेतली जातात. पर्वत उतारावर पाणी साचून राहात नसल्यामुळे झाडांची रोपे सडत नाहीत. काही पर्वतमय प्रदेशातील अरण्ये साफ केलेल्या जमिनीवरील नव्याने तयार झालेल्या मातीत उत्पादनाचे प्रमाण जास्त असते. पण जमिनीचीही झिज होण्याचा धोका जास्त असतो.

माती व मृदा (Soial):—

शेतीमध्ये माती हा देखील महत्वाचा घटक असतो. माती ही अनेक खनीजे व प्राणीज पदार्थांच्या मिश्रणातून तयार झालेली असते. प्राकृतीक व रासायनीक घटनेनुसार मातीचे अनेक प्रकार होतात. त्यामुळेच विविध प्रकारची पिके घेणे शक्य होते. शेतकऱ्यांना मातीचे गुणधर्म माहीती असणे आवश्यक असते. त्यामुळेच त्याला जमिनीचा चांगला उपयोग करता येऊ शकतो. मातीची प्राकृतीक व रासायनिक घटना, रंग त्यातील सेंद्रिय द्रव्ये, प्राणीज पदार्थ खनीजे, मातीची संरचना, मातीची पोत, पाण्याचे प्रमाण, मातीचे तापमान इत्यादी गुणधर्मावर पिकांचे स्वरुप व उत्पादन इत्यादी गोष्टी अवलंबून असतात.

जैविक घटक (Biologycal Factors) :-

शेतीवर व पिकांच्या उत्पादनावर काही जैवीक घटकांचाही परिणाम होतो. गवत, तण, सूक्ष्म जिवजंतू,

खुरटी झाडेझुडपे, वनस्पतीवरील रोग, किटक प्राणी व जनावरे या सर्वांचा यात समावेश होतो. त्यापासून रोपांना पोषक द्रव्ये मिळतात तसेच काही पिकांचा नाश सुध्दा करतात. आपल्याकडे येणाऱ्या टोळधाडी व कॉंग्रेस गवत यामुळे पिकांची बरीच हाणी होते. मातीतील काही किडयापासून फायदेही होतात. उदा. गांडूळ, मुंग्या, साप इत्यादी ते जमिन उकरुन टाकतात त्यामुळे मातीतील थरांचे मिश्रण चांगले होते. तर वाळवी, टोळ, मॅगार्टस व ग्रब्स यासारखे किडे पिकांचे मोठे नुकसान करतात. घुशी व उंदीर पिके फस्त करतात किंवा धान्य जमिनीत साठवून ठेवतात त्यामुळे उत्पादन कमी होते. तसेच जंगली जनावरे रानगायी गवा, डुकरे, वानर, पक्षी हे आलेल्या पिकांचे नुकसान करतात परिणामी उत्पादनात घट होते.

सामाजिक घटक (Social Factors) :-

शेतीवर सामाजिक घटकांचा परिणाम अनेक प्रकारे होत असतो. शेतकऱ्यांच्या सांस्कृतीक विकासावरच शेतीच्या पध्दती अवलंबून असतात. स्थलांतरीत शेती, मिश्र शेती, सखोल शेती, व्यापारी शेती या सर्व शेतीच्या पध्दती शेतकऱ्यांच्या सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक दर्जावर अवलंबून असतात. शेतीपध्दतीवर प्राकृतीक घटक व भुरचना यांचाही प्रभाव असतो. शेतीतील फरक हा जमातीमधील फरकांशी संबंधित असतो. जमिनीचा वंश परंपरागत असलेला मालकी हक्क हा दुसरा मोठा सामाजिक घटक होय. आशियाच्या बहुतेक भागात वडील मालकीच्या जमिनीचे विभाजन त्यांच्या मुलांमध्ये केले जाते. त्यामुळे शेतीचे तुकडे पडतात आर्थिक दृष्टया किफायतशीर ठरत नाही.

आर्थिक घटक (Economical Factors) :-

वरील घटकाशिवाय शेतकऱ्याला आर्थिक घटकही विचारात घ्यावे लागतात. बाजारातील चढ—उतारापेक्षा नैसर्गिक आपत्ती पूर, अवर्षण, अतिवृष्टी यामुळे शेतकऱ्यांचे फार मोठे नुकसान होते. जगाच्या सर्वच शेती पध्दतीवर या तिनही घटकाचा परिणाम होत असतो. शेतीच्या वहीवाटीचा खर्च यांत्रीक पध्दतीने शेती केली जात असेल तर नेहमीच जास्त येतो. शेती उत्पन्नातून हा खर्च निघाला तर शेती करणे फायदेशीर ठरेल. आपली जमीन उत्पादक ठेवण्यासाठी शेतकऱ्याला खर्च करावा लागतो. मजुरी, बियाणे, खते, किटकनाशके, अवजारे इत्यादी भांडवली खर्च शेतकऱ्यांना प्रथम करावा लागतो.

मालाच्या विक्रीसाठी देखील शेतकऱ्याला खर्च येतो. बाजारपेठेपासून अंतर, वाहतुकीचा खर्च, हमाली, दलाली तसेच बाजारपेठेतील तेजी मंदी यामुळे शेतकऱ्यांच्या मालाला योग्य भाव व रास्त भाव मिळत नाही. उत्पादन व खर्च यांचा मेळ बसत नाही. तसेच सहकारी धोरणाचाही शेतकऱ्यावर परिणाम होत असतो. भारतासारख्या देशात शेतीमालाच्या किंमती अनिश्चित असल्यामुळे शेतीचे मोठेचे नुकसान होते. शेतकऱ्यांचा माल निघाल्यावर किंमती कमी होतात त्याचे नुकसान शेतकऱ्यांना सोसावे लागते.

विकासावर परिणामकारक सामाजिक घटक (Social Factors effecting Development) :-

''मानवी विकास'' असा उल्लेख होत असतांना मानवाचा आर्थिक विकास प्रथमतः नजरेसमोर येतो. उदरनिर्वाह सोयी पाहूनच पुढील कार्य करणे सोईस्कर ठरते. दारिद्रिय वशिलेबाजी, शिक्षण, रोजगार, बालविवाह, बालमजूरी, मानवी स्वास्थ व नैतीक मुल्ये यांचा परिणाम मानवी विकासावर होत असतो. मानवी विकासातील अडथळे म्हणूनही याचा उल्लेख केला जातो.

दारिद्रय / गरीबी (Poerty) :-

मानवी विकासाच्या मार्गावरील महत्वाचा अडथळा म्हणजे दारिद्रिय होय. दारिद्रियामुळे प्रचंड प्रमाणात सामाजिक दुष्परिणामांना सामोरे जावे लागते. सामान्यपणे आपल्या मुलभूत गरजांची पूर्तता करुन सामाजिक अपेक्षेप्रमाणे न वागता येणे. पैशाचा अभाव म्हणजे दारिद्रिय होय.

समाजशास्त्रज्ञ गिलीन यांच्या विचारानुसार ज्या परिस्थितीत एखादी व्यक्ती अपूर्ण उत्पन्न किंवा अवास्तव स्वतःची अन मुलाबाळांची, कुटूंबाची, शारिरीक, मानसिक स्थिती उत्तम ठेवू शकत नाही. आणि सामाजिक जिवनमुल्याप्रमाणे स्वतःचे जिवन व्यतीत करु शकत नाही. अशा कठीण परिस्थितीला दारिद्रिय म्हणता येईल.

भारताच्या संदर्भात दरडोई सरासरी वार्षीक

उत्पन्न रु.२००० आहे. या प्रमाणानुसार एका व्यक्तीचे एका दिवसाचे उत्पन्न सुमारे ५ ते ६ रु. एवढेच असते. एवढया कमी पैशात त्याला आपल्या प्राथमिक किंवा दुय्यम गरजा भागविता येत नाही. सर्वच बाबतीत अध्ययनातुन स्पष्ट होते की, भारतात दारिद्रियाचे प्रमाण निश्चितपणे मोठया प्रमाणावर आहे. भारतात प्रत्यक्ष काम करणाऱ्या व्यक्तीची संख्या कमी असून त्यावर अवलंबून असणाऱ्यांचीच संख्या जास्त आहे. त्यामुळे भारतात रोगराई, शारिरीक अपंगता, दौर्बल्यता, मानसिक व्याधी, भिकारी, पागल, साधू, आळसी, बेकार गुंड यांचे प्रमाण जास्त आहे. दारिद्रियावस्थेसाठी काही निश्चित स्वरुपाची कारणे आहेत ते पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

● वाढती लोकसंख्या आणि त्या वाढत्या लोकसंख्येतून निर्माण झालेला पुरवठा व्यवस्थेवरील ताण हे दारिद्रियाचे कारण आहे.

● उद्योगधंदे आणि प्रमुख शेती व्यवसायातील असंतुलनामुळे सर्वांना पुरेसे कार्य व पुरेशा वस्तू उपलब्ध होत नाही.

● काही प्रदेशात असंख्य आपत्तीवर आपत्ती कोसळतात त्यात भुकंप, ज्वालामुखी, अग्नीप्रलय, महापूर इत्यादी सारख्या आपत्तीमध्ये सर्व साधने नष्ट होतात.

● सतत आजारी असणारे लोक, आळशी प्रवृत्ती, बेरोजगारी जे लोक आपल्या गरजा पूर्ण करु शकत नाहीत.

● समाजात काही व्यक्ती व्यसनाधीन होतात त्या व्यवसाधीन व्यक्तींना सतत व्यसनाशिवाय काहीही सूचत नाही. दारु, जुगार, सट्टा इत्यादीमध्ये रममाण झालेले शेवटी दारिद्रियातच खितपत पडतात.

दारिद्रयामध्ये जिवन जगणारी व्यक्ती सर्व सुखापासून वंचीत असते. याचा अर्थ असा की, प्रचलीत तंत्रज्ञानाशी संबंधित अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य, शिक्षण व मनोरंजन यापासून वंचीत असलेल्या व्यक्ती दारिद्रिय आहेत. पर्यावरणामध्ये दारिद्रियता टिकवून ठेवणे सुध्दा अहितकारक असल्याने दारिद्रियता कशी दूर करता येईल याविषयी उपाययोजना केल्या गेलेल्या पाहिजेत.

शिक्षण (Education) :-

मानवी विकासामध्ये शिक्षणाची अत्यंत गरज असते. शिक्षणाशिवाय विकास शाश्वत चैतन्याकडे जाणारा ठरत नाही. मनुष्य स्वःचा विकास करतांना आपल्या कुशाग्र बुध्दीचा उपयोग करतो. आपले अस्तित्व टिकवून ठेवण्यासाठी त्याची सतत धडपड सुरु असते.

आजच्या विज्ञान युगामध्ये अनेक नवीन संघर्ष सूध्दा उदयास आलेली दिसतात. त्या संघर्षावर मात करण्यासाठी मुल्य शिक्षणाची गरज आहे. शिक्षणातून आपण आपल्या आजूबाजूच्या पर्यावरणाचे संतुलनही टिकवून ठेवू शकतो. आपल्याला पर्यावरण संस्कार घडवायचे आहेत. त्यासाठी मुल्यशिक्षणाची गरज आहे. मुल्य शिक्षणात जी निरनिराळी मुल्ये सामावलेली आहेत ती खालीलप्रमाणे आहेत.

१) व्यक्तीगत मुल्ये :— अ) स्वच्छता व सौदर्य
ब) वक्तशीरपणा
क) वैज्ञानिक दृष्टिकोन
ड) श्रमप्रतिष्ठा

२) सामाजिक मुल्येः— अ) स्त्री—पुरुष समानता
ब) सर्व धर्म समभाव
क) संवेदनशीलता
ड) सौजन्यशीलता

३) राष्ट्रीय मुल्येः— अ) राष्ट्रभक्ती
ब) राष्ट्रीय एकात्मता

मुल्य शिक्षणाची उद्दिष्टये खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

● विद्यार्थ्याला सुदृढ स्वास्थकारक जीवन जगण्यास सक्षम करणे.

● आत्मसन्मान, आत्मप्रतिष्ठा, कतृत्ववान व सुसंस्कृत नागरिक बनवीणे.

● धर्म, जात, वंश आदि भेदाभेइ दूर सारुन जागृती निर्माण करणे.

● सभोवतलाच्या वातारणाची, नैसर्गिक पर्यावरणाची जोपासना करणे.

● रुढी, परंपरा, अंधश्रध्दा यातून बाहेर पडून वैज्ञानिक दृष्टिकोन स्विकारणे.

सामाजिक विकासामध्ये भ्रष्टाचार, अनाचार, काळाबाजार, दहशतवाद, प्रदुषण अतिरिक्त लोकसंख्या या सर्व प्रश्नांच्या उत्तरासाठी मुल्य शिक्षणाची गरज आहे.

रोजगार (Employment) :-

मानवी सामाजिक विकासात रोजगार ही महत्वाची बाब आहे. रोजगाराच्या अभावामुळे अनेक समस्या निर्माण होतात. विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीने जुने व्यवसाय नष्ट झालेत आणि हजारो व्यक्ती आपले उदरनिर्वाह करण्यासाठी इतरत्र भटकू लागली. चरीतार्थासाठी वणवण हिंडणाऱ्या तरुणासाठी उत्तम नोकरी, मध्यम व्यवसाय आणि कनिष्ठ शेती ही प्रथा सुरु झाली. रोजगार उपलब्ध होऊ न शकल्यामुळे समाजात तांत्रीक बेकारी, रचनात्मक बेकारी, हंगामी बेकारी, चक्राकार बेकारी, संघर्ष इत्यादी बेकारी सुरु झाली. काही ठिकाणी तर व्यवसायांना अनुसरुन शेतीजन्य बेकारी, कारागीर बेकारी आणि सुशिक्षीत बेकारी उदयास आली.

विकास आणि पर्यावरणाचा परिणाम (Impact of Development and Environment) :-

मनुष्य स्वत:चा सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतीक किंवा राजकीय विकास घडवून आणतो तेव्हा त्याचा अप्रत्यक्ष परिणाम पर्यावरणावर होत असतो. स्वत:च्या व समाजाच्या विकासातूनच औद्योगिकरण, शहरीकरणाची वाढ होते पण त्यातून पर्यावरणाला धोकेही संभवत असतात. विकास करणे आवश्यक आहे पण तो विकास करतांना पर्यावरण संतुलन बिघडणार नाही याची सुध्दा काळजी घेणे काळाची गरज आहे. निसर्ग नियमांना धरुन विकास घडवून आनणे ही प्रक्रिया शाश्वत विकासाची प्रक्रिया होय.

भुमी संसाधन (Land Resources) :-

मानवी विकासात जमिनीचा (भुमीचा) संबंध जन्मापासून ते आतापर्यंत आहे. जमिनीचा उपयोग निरनिराळया कारणांसाठी केला जातो. जेव्हा जमिनीचा उपयोग आर्थिक उत्पादनाशी संबंधित असतो तेव्हा ती जमीन एक संपदा किंवा संसाधनात गणली जाते.

- जमिन किंवा भुमीचा उपयोग मानवी वसाहतीसाठी होतो.
- जमिनीतून शेतीजन्य पिके घेतली जातात. अन्नधान्य उत्पादनासाठी, फळे इत्यादीच्या उपयोगासाठी उत्पादन घेतले जाते.
- जमिनीच्या अंतरंगातील भुगर्भजल पिण्यासाठी पाणी, शेतीसाठी किंवा उद्योगधंद्या—साठी उपयोगात आणले जाते.
- जमिनीच्या भुपश्ठ भागाप्रमाणेच जमिनीच्या आतील भागातून (भूगर्भातून) निरनिराळी खनिजे प्राप्त केले जातात.
- भुमिचा उंचसखलपणा, वनराई, दऱ्याखोऱ्यांचा उपयोग पर्यटन क्षेत्रासाठी होत असतो.
- पर्वत, पठार, मैदाने इत्यादी अनेक भुमिस्वरुपे तयार होऊन त्यांचा उपयोग मानवी कार्यासाठी होत असतो.

म्हणून जमिन किंवा भुमी हे एक महत्वाचे संसाधन आहे.

जमिनीची धूप (Soil Erosin) :-

संपूर्ण मानवी कार्य जमिनीवर अवलंबून असून सतत जमिनीवर कार्यशीलता सुरु आहे. शेती व्यवसायासाठी नांगरणी, बांध घालणे किंवा अन्य प्रक्रिया, कारखानदारी, सपाटीकरण, खनिज संपत्ती, खनन कार्य, गुरे चराई अशा निरनिराळया घटकांमुळे मातीची धूप होत असते. जमिनीच्या अतिवापरामुळे जमिनीची धूप होत जाते. उन, वारा, पाऊस, नदयांचे पूर इत्यादी घटक जबाबदार आहे.

स्तरीय धूप :—

अतिवृष्टीमुळे किंवा पावसाच्या जोरामुळे जमिनीवरील मातीचा स्तर वाहून जातो. यावरील भुपृष्ठाची झीज म्हणजेच स्तरीय धूप होय. ही धूप होण्यास जमिनीचा उतार, पाण्याची तीव्रता (वेग) अन्य घटक जबाबदार असतात.

ओहोळी धूप :—

जमिनीवरील खाच खळग्यामध्ये पाणी साचते, कमी अधिक पावसाने जमिनीवरील खड्डे तुटूंब भरुन वाहू लागतात. खड्यातून एकप्रकारे नाला किंवा ओहोळ वाहू लागतो. खड्यातून आजूबाजूच्या मातीचा थर वाहून जातो. जमिनीची धूप होते.

धळई धूप :—

पावसाचे वेगवान पाणी जमिनीच्या उतारावनुसार वाहात जाते. पर्वतीय भागावर डोंगरावरुन आलेले वेगवान पाणी वाहताना जमिनीवर चाऱ्या धळई निर्माण करतात. धळईच्या स्वरुपात मातीची धूप होत असते.

निर्वणीकरण :—

परिस्थितीकीय दृष्टिकोनातून निर्वणीकरण एक मोठी आपत्ती आहे. निर्वणीकरण झाले म्हणजे संपूर्ण परिसंस्थेवर विपरीत परिणाम होतो. वातावरणाचे संतुलन बिघडते, प्रदुषण वाढते आणि सजीव सृष्टी धोक्यात येते. मानवी विकासामध्ये आणि संस्कृतीच्या जपणूकीसाठी पर्यावरण महत्वाचे आहे. पर्यावरण हे जैविक आणि अजैवीक घटकांनी मिळून तयार होते. त्या सर्व घटकांचे हवा, पाणी, माती, दगड, सुर्यप्रकाश, तापमान, वनस्पती, जीवाणू, किटक, पशुपक्षी आणि मानवाचा समावेश पृथ्वीवरील विपुल प्रमाणात असलेल्या वनस्पती, झाडे—झुडपे आहेत. जंगलामुळेच नैसर्गिक संतुलन टिकून आहे. जंगलामधून मानवी जिवनास खादयान्न, जलाऊ लाकुड, इमारती लाकूड, कच्चा माल, औषधी, चारा, लाख, कथ्था, गोंद इत्यादी आर्थिक प्राप्त होत असते.

नैसर्गिक संसाधने (Natural Resores) :-

आपल्या सभोवतालच्या पर्यावरणातून आपणास दैनंदिन व्यवहारात उपयोगी पडणाऱ्या वस्तू उपलब्ध होतात. या नैसर्गिक शक्ती संसाधनात हवा, पाणी, जमीन, खनीजे त्यासोबतच वातावरण सौर शक्ती, अजैवीक घटक इत्यादी समाविष्ट आहेत. तर सजीव घटकात प्राणी, वनस्पती व भू—जीवांचा समावेश होतो.

पृथ्वीवरील संसाधने व मानव :—

१) पचनासाठी प्राणवायू :— १) वातावरण (Claimet)

२) वन्यप्राण्यासाठी प्राणवायू

पृथ्वीवरील वातावरण हे पृथ्वीभोवती एक संरक्षक कवच निर्माण करते. वातावरणाचा खाळचा थर हा १२ किलोमीटर जाडीचा असून त्याचे तापमान आपणास वास्तव्यासाठी योग्य असल्याने त्यात आपण जिवंत राहू शकतो. या थराला ट्रोपोस्पीअर असे म्हणतात.

पाणी (Water) :—

पिण्यासाठी स्वच्छ पाणी, अन्न शिजविण्यासाठी, कपडे धुण्यासाठी लागणारे पाणी, शेती व उद्योगधंदयासाठी लागणारे पाणी, सागरातून उपलब्ध होणारे मासे, खेकडे व समुद्रवनस्पती अशी नैसर्गिक संसाधने पृथ्वीवरील ती चतुर्थांश भुभाग पाण्याने व्यापला. एकूण पाण्याच्या मात्रेपैकी बहुतांश पाणी समुद्र व महासागरात आहे.

जमीन (Erth) :-

आपल्याला लागणारे अन्न—धान्य शेतीतून मिळते व शेतीसाठी जमीन हा पृथ्वीचा मुलभूत घटक आहे. दगड, वाळू, व खडक यांचा वापर बांधकामासाठी केला जातो. जमीनीतील असणारे पोषक घटक वनस्पतीच्या वाढीसाठी अत्यंत आवश्यक असतात.

नैसर्गिक संसाधनात जंगल संसाधन :—

अ) वाहून जाणाऱ्या पाण्याचे सरंक्षण :—

- जमिनीवरुन वाहून जाणाऱ्या पाण्याचा वेग कमी करणे.
- अचानक येणारी पूरे जमिनीची धूप रोखणे.
- जमिनीवरुन वाहणाऱ्या पाण्याचा वेग कमी करुन दुष्काळी परिस्थितीवर नियंत्रण करणे.

ब) वातावरणावर नियंत्रण :—

- झाडांद्वारे व जंगल संपत्तीमुळे श्वसनक्रिये दरम्यान सुर्याची उष्णता शोषणे.
- झाडांच्या योग्य वाढीसाठी कार्बन प्रणाली वायूच्या मात्रेचे नियंत्रण
- स्थानिक हवामानाचे नियंत्रण व जमीनीची धूप रोखणे.
- जमिनीचे संवर्धन करणे मश्दा संधारण जमिनीतील पोषक द्रव्ये टिकवून जमिनीचे संवर्धन करणे.

जल संसाधन (Water Resoras) :-

उर्ध्वपतन व सांद्रिभवन क्रियांद्वारे जलसंधारण प्रणाली टिकवून ठेवते. या प्रक्रियेद्वारे नद्या, तळी अशी जलसंसाधने निर्माण होतात. दलदली प्रदेश हे जलपरिसंस्था व भुपरिसंस्था या दरम्यानचे प्रदेश असतात. या प्रदेशात दमट वातावरणाशी जुळवून घेवू शकणारे प्राणी, वनस्पती वास्तव्य करतात. जल परिसंस्थांचा वापर लोकांद्वारे आपल्या दैनंदिन गरजा भागविण्यासाठी केला जातो. पिण्यासाठी लागणारे पाणी, जमिनीचे सिंचन करण्यासाठी अशा अनेक बाबींसाठी पाण्याचा वापर केला जातो.

पृथ्वीचा ७० टक्के भाग पाण्याने व्यापला आहे. त्यापैकी केवळ तीन टक्के पाणी हे गोडे पाणी आहे. फक्त १ टक्का पाणी नद्या, तळी व भुगर्भीय जलसाठयात आढळून येते. जागतिक स्तरावर उपलब्ध गोडयापाण्यापैकी ७० टक्के पाण्याचा वापर शेतीसाठी तर २५ टक्के पाण्याचा वापर औद्योगिक

प्रक्रियासाठी व केवळ पाणी घरगुती वापरासाठी उपलब्ध असते. औद्योगिक दृश्या प्रगत प्रदेशात गोडया पाण्याचा अधिक प्रमाणात वापर केल्या जातो. ३० टक्के पाणी शेतीसाठी, ७ टक्के पाणी औद्योगिकरणासाठी व केवळ ३ टक्के पाणी घरगुती वापरासाठी उपयोगात आणले जाते.

जीवविविधता (Biodiversity) :-

जीवविविधता निसर्गाचा एक अविभाज्य घटक असून त्यामध्ये विविध प्रजातीत असणाऱ्या भिन्न जनुकांचा अंतर्भाव होतो. विशिष्ट प्रदेशातील तसेच जगातील देशादेशी असणाऱ्या भु—तसेच जलपरिसंस्थात प्राणी वनस्पतीमध्ये आढळणारे वैवीध्य म्हणजेच जैव विविधता होय.

जनुकीय विविधता (Cloningdiversity) :-

प्रत्येक प्राणी वनस्पती प्रजातील जनुकीय रचना इतर प्रजातीपेक्षा भिन्न असते. प्रत्येक माणूस हा इतर माणसापेक्षा सर्वस्वी निराळा असतो. जनुकीय विविधता प्रजातीत योग्य पुनरुत्पादन होण्यासाठी आवश्यक असते. जर प्रजनन क्षम प्राण्यांची संख्या मर्यादीत झाली तर जनुकीय विविधता कमी होते. त्यामुळे आंतर प्रजातीय प्रजनन वाढीस लागते. परिणामी अशा जीव प्रजाती पृथ्वीवरुन अस्तगंत होऊ शकतात.

जिव प्रजातीत नैसर्गिक स्तरावर उपलब्ध असणाऱ्या जनुकीय विविधतेतून जनुकीय संच (Gene Pool) निर्माण होतो. या जनुकीय संचाद्वारे गेली हजारो वर्षे अनेक प्राणी—वनस्पती प्रजाती विकसीत झाल्या आहेत. निसर्गातील विविधतेचा वापर करुन अधिक उत्पादनक्षम, रोगप्रतिकारक, अधिक सक्षम नवीन प्राणी—वनस्पती प्रजाती विकसीत करण्यात येत आहेत. आधुनिक जिवतंत्रज्ञानाच्या आधारे जनुकांचा वापर करुन अधिक चांगली औषधे व औद्योगीक उत्पादनाची निर्मीती केली जात आहे.

प्रजाती विविधता (Speciec Diversity) :-

एकाच प्रदेशात वनस्पती व प्राण्यांच्या अनेक जाती असतात. या जाती—प्रजाती परस्परांशी जुळवून घेऊन एकत्र राहतात. या विविध प्रजातींना प्रजाती विविधता (Species Diversity) म्हणतात. नैसर्गिक पर्यावरणात अशी प्रजाती विविधता सर्वत्र दिसून येते. ज्या भागात जास्त प्रमाणात उपलब्ध असतात, त्या भागात साहाजिकच जिवविविधता चांगली असते. त्यामुळे उष्ण कटिबंधीय वनामध्ये जीवविविधता सर्वात जास्त असते. उष्ण कटिबंधीय वने जिवविविधतेच्या दृष्टिने जगातील सर्वात समश्ध्द प्रदेश म्हटले पाहिजेत. कारण या वनात सजीवांच्या पोषणासाठी अत्यंत अनुकूल पर्यावरण आहे. याविरुध्द अत्यंत प्रतिकूल पर्यावरणात वाळवंटातील उष्ण, समशीपोष्ण व शीत वाळवंटातील प्रजातींची संख्या सर्वात कमी असते.

परिसंस्था विविधता (Ecosuystem Diversity):-

पर्यावरणातील अजैवीक व जैवीक घटक एकमेकांशी सुसंबंधरितीने परिसंस्था तयार करतात व स्वतंत्र न राहता परिसंस्थेचा भाग होवून राहतात हे आपले आहे. कोणत्याही प्रदेशात अशा वेगवेगळया अनेक परिसंस्था असतात व त्या एकमेकींशी सलग्न असतात. त्यामुळे परिसंस्थांची विविधता निर्माण होते. मानवी हस्तक्षेपाशिवाय नैसर्गिकता ज्या परिसंस्था निर्माण होतात त्यांना आपण नैसर्गिक परिसंस्था म्हणतो. परिसंस्था निरनिराळया पातळीवरही विकसीत होतात. उदा. संपूर्ण जलाशयाची जल परिसंस्था असते. त्याचवेळी जलाशयाच्या पृष्ठभागावर व तळभागावर निरनिराळी परिसंस्था निर्माण होते. वनातील परिसंस्था वेगळी असते. या सर्व परिसंस्था वेगळया असल्या तरी एकमेकांशी सुसंबंध असतात. अनेक परिसंस्था भिन्न पातळीवर विकास होऊन त्यांची विविधता वाढण्यासाठी पुरेसा काळ जावा लागतो. पण मानवी हस्तक्षेपामुळे ही विविधता फार लवकर उध्वस्त होऊ शकते.

जिवविविधतेतील धोके (Threats to Biodiversity):-

जीव विविधतेचा ऱ्हास आधुनिक काळात फार वेगाने होत आहे. त्यामुळे वनस्पती व प्राण्याच्या अनेक प्रजाती कायमच्या नष्ट होण्याचा धोका उत्पन्न झाला आहे. शास्त्रज्ञांच्या अंदाजानुसार इ.स.२०५० पर्यंत सजीवापैकी २५ टक्के जीव प्रजाती नष्ट होतील. यातील कित्येक जीव प्रजाती दुर्मीळ झाल्या आहेत.

जिवविविधतेच्या ऱ्हासाची कारणे (Causes of depletion of Biodiversity) :-

१) नैसर्गिक कारण (Natural Causes) :-

निसर्गात अनेक आपत्ती येत असतात

त्यामध्ये अनेक जीव त्यांच्या परिसंस्था टिकाव धरु शकत नाही. या आपत्ती स्थानीक किंवा प्रादेशिक असतात. या अतिवृष्टी पूर, भुकंप, ज्वालामुखी आणि भुकंप वनवे इत्यादी प्रकारच्या असतात. या आपत्तीमुळे काही काळ प्रदेशाच्या पर्यावरणात मोठी उलथापालथ होते. वादळे किंवा तूफान येतात. तेव्हा थोडयाच अवधित फार मोठे नुकसान करतात. सर्वात जास्त नुकसान जिवविधतेचे होणे.

२) वन्यप्राण्यांची शिकार (Poaching of wild-Life) :-

प्राचीन काळापासून आजतागायत मानव वन्यप्राण्यांची शिकार करीत आला आहे. प्राचीन काळात ही शिकार अन्न मिळविण्यासाठी थोडया प्रमाणात होत असे पण आता ही शिकार मानवाच्या लोभापायी अवैधरितीने व प्राण्यांच्या अस्तित्वाची पर्वा न बाळगता होत आहे. बरेच प्राणी नाहीसे होण्याच्या मार्गावर असल्याने त्यांना कायद्याने सरंक्षण दिले आहे. तरी चोरटया मार्गाने सर्रास प्राण्यांची शिकार चालूच असते. कारण या प्राण्यांची कातडी, अवयव, दात, नखे, शिंगे, केस इत्यादी भाग मौल्यवान असून ते विकून झटपट पैसा मिळविला जातो.

३) प्रदुषण (Polution) :-

मानव मोठया प्रमाणावर पर्यावरणाचे प्रदूषण करीत आहे. हे प्रदूषण हवेत, मातीत व पाण्यात मिसळलेल्या विषारी व हानीकारक पदार्थामुळे होते. यात विविध रासायनिक पदार्थ असतात. ते इतक्या जास्त प्रमाणात असतात की, परिसंस्थेत त्यांचे शोषण होऊन पर्यावरणाचे संतुलन राहू शकत नाही. त्यात प्लॅस्टीकसारखे विघटन न होणारे पदार्थ असतात. ही प्रदूषके अन्न साखळीत शिरुन प्राण्यांच्या शेवटी मानवाच्या आरोग्याला धोकादायक ठरतात.

४) जागतीक तापमान वाढ Global Warming) :-

सध्या जगभर तापमानवाढ हा ज्वलंत प्रश्न आहे. जगाचे तापमान वाढत आहे आणि ते जिवाश्म इंधनाच्या ज्वलनामुळे वाढत आहे. विमाने, मोटारी इत्यादी स्वयंचलीत वाहनातून तसेच वेगवेगळया कारखान्यातून जो धूर वातावरणात सोडला जातो त्यातील कार्बन वायू वातावरणात साठविला जातो. हा वायू पृथ्वीकडून विकसित होणारी उष्णता शोधून घेतो व वातावरणाचे तापमान वाढवीतो, या क्रियेला हरीतगृह परिणाम असे म्हणतात.

ग्लोबल वार्मी नावाचा भस्मासूर पृथ्वीवरील समस्त सजीवसृष्टीच्या अस्तीत्वावर आळा बसला आहे. यूनोच्या माध्यमातून जागतीक पातळीवर दखल घेतली जात आहे. (Inter Governmental Panelon on Climate Change) (IPCC) या संस्थेस त्याकरीता नोबेल पुरस्कार दिला गेला. तापमान वाढीचा परिणाम भारतातील मोसमी वाऱ्यावर होवून भारतातील जगजीवन विस्कळीत होईल.

जागतीक जीवविविधता (Global Biodiversity) :-

जगातील एकूण सजीवांच्या प्रजातींची संयुक्त संस्थानातील गणना केली आहे, त्यावरुन जागतिक विविधतेची कल्पना येते. खालील सारणी विविधता दाखवीते.

जागतिक जिवविविधता

सारणी क्र.१

अ.क्र.	प्रजातीचा गट	प्रजातींची संख्या	अ.क्र.	प्रजातीचा गट	प्रजातींची संख्या
१	जिवाणू व शैवाळ	४,७६०	११	कवचधारी जीव	३८,०००
२	क्वक	४६,९८३	१२	किटक	७,५१,०००
३	शेवाळ	२६,९००	१३	इतर किटक	१,३२,०००
४	भुजल वनस्पती	१७,०००	१४	शिंपले	५०,०००
५	सूचीपर्णी वृक्ष	७५०	१५	स्टार फीश	६,१००
६	सपुल्य वनस्पती	२,५०,०००	१६	मासे	१९,०५६
७	एकपेशी जीव	३०,१००	१७	उभयचर प्राणी	४,१८४
८	स्पंज जीव	५,०००	१८	सरपटपणारे प्राणी	६,३००
९	प्रवाळ व जेलीकीश	९,०००	१९	पक्षी	३,१९८
१०	गांडूळ व क्रमी	२४,०००	२०	सस्तन प्राणी	४,१७०
	एकूण				

सारणी क्र.२

भारतातील नष्ट झालेल्या व संकटग्रस्त जीव प्रजाती

अ.क्र.	प्रजाती	नष्ट झालेल्या प्रजाती	संकटग्रस्त प्रजाती
१	वनस्पती	३८४	१९,०७९
२	पक्षी	१३३	१०३७
३	मासे	२३	३४३
४	सरपटणारे प्राणी	२१	१७०
५	उभयचर प्राणी	२	५०
६	सस्तन प्राणी	८३	४९७
७	कणा नसलेले प्राणी	९८	१३५५
	एकूण	७४४	२२,५३१

जीवविविधता हे आपल्या पृथ्वीचे वैभव आहे त्याची लूट करु नये. उलट आपल्या ज्ञानाचा उपयोग करुन अधिक सहजतेने त्याने जैवविविधतेचे संधारण व सर्वर्धन करावे. यात संपूर्ण सजीव सृष्टीचे व त्यात

त्याचे स्वत:चे हित आहे. पर्यावरणाचे संतुलन राहील तेव्हाच मानवाचा व समाजाचा विकास होईल.

संदर्भ सूची :—

१) भरुचा ऐरक : पर्यावरणशास्त्र, प्रथम प्रकाशन हैदराबाद, वर्ष २००७

२) भारंबे नंदकुमार : मानवी हक्क, निराली प्रकाशन पुणे, वर्ष — २०१२

३) प्रा.चौधरी ऐ.पी. व प्रा.सौ.चौधरी अर्चना: संपूर्ण पर्यावरणशास्त्र, प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव वर्ष २०२१

४) डॉ.झामरे जी. एन : भारतीय अर्थव्यवस्था, पिंपळापूरे प्रकाशन नागपूर वर्ष —२०१६

५) डॉ.पंडित — बापट सुरेखा : पर्यावरणशास्त्र, श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर वर्ष —२००९

६) write a topic.com :- https:// writeatopic.com

७) Wikipedia :- https://in.wikipedia.org

❑❑❑

14

महिला सक्षमीकरण

डॉ. अंकुश ना. बारमाटे

सहाय्यक प्राध्यापक, भूगोल विभागप्रमुख,

श्री चक्रपाणी कला महाविद्यालय हुडकेश्वर रोड, नागपूर

****

सारांश

भारतीय संस्कृतीत प्राचीन काळापासून आधुनिक काळापयर्तं स्त्रियाची भूमिका सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय दृष्टिकोनातून ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून नेहमीच सारखी नव्हती.

महिलांच्या स्थितीत बरेच चढउतार आले आहेत. प्राचीन आणि प्रार्गै तिहासिक कालखंडात, स्त्रियांना पुरु षांच्या बरोबरीचे स्थान दिले गेले कारण तेथे कुटुबं मातृसत्ताक होते. ब्राह्मणी ग्रंथांमध्येही तिला 'स्त्री ही ब्रह्म वभुविवा' म्हणजेच ब्रह्मा (निर्मात्यापमाणे) म्हटले गेले. वैंदिक काळात ती खपू शिक्षित होती, मैत्रेयीसारख्या स्त्री संतांची अनेक उदाहरणे आपल्या प्राचीन ग्रंथात आढळतात. भारत हे पुरुषप्रधान राष्ट्र आहे जिथे महिलांना प्राधान्य दिले गेले आहे, परंतु त्यांना घराच्या चार भिंतीत बंदिस्त करून आणि कौटुंबिक जबाबदाऱ्या पार पाडून त्यांच्या हक्क आणि विकासापासून पूर्णपणे अनभिज्ञ ठेवण्यात आले आहे.

बीजशब्द – महिला सक्षमीकरण, महिलांची भूमिका, महिला सक्षमीकरण योजनेच्या मुख्य संस्था, महिला सक्षमीकरणासाठी सरकारी धोरणे आणि योजना, महिला सक्षमीकरणासाठी घटनात्मक तरतुदी आणि कायदे.

परिचय

महिला सक्षमीकरणाचा अर्थ समजनू घेण्यापूर्वी महिला आणि सक्षमीकरण या दोन्ही शब्दांचा अर्थ समजून घेणे आवश्यक आहे. सशक्तिकरण म्हणजे एखाद्या व्यक्तिच्या दैनंदिन जीवनाशी संबंधित सर्व कामासांठी निर्णय घेण्याची क्षमता. म्हणजेच स्वत:चे वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि स्वत:चे निर्णय घेण्याची क्षमता. महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिलांना

इतके सक्षम आणि सामर्थ्यवान बनवणे, जे त्यांच्या जीवनाशी संबधित निर्णय स्वतः घेऊ शकतील आणि कुटुबं आणि समाजात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावू शकतील. म्हणजेच जिथे स्त्रिया कुटुंब आणि समाजाच्या सर्व बंधनातून मुक्त होऊ शकतात आणि स्वत:च्या निर्णयाच्या निर्मात्या बनू शकतात. सोप्या शब्दात, महिला सक्षमीकरणाचा अर्थ म्हणजे स्त्रियांना त्यांचे जीवन ठरवण्याचे स्वातंत्र्य दणे किंवा त्यांच्यात अशी क्षमता आणि क्षमता बिंबवणे, जेणेकरून त्या समाजात त्याचे योग्य स्थान प्रस्थापित करू शकतील.

आज सगळ्यांनाच प्रश्न पडतो की, शवे टी महिला सक्षमीकरणाची स्थिती काय आहे? कारण देशातील ५० टक्के महिला ज्या कोणत्याही कार्यक्षेत्रात अल्पसंख्याक नाहीत किंवा पुरुषांपेक्षा कमकुवत नाहीत. मग प्रश्न असा पडतो की, पुरुष सक्षमीकरण का नाही तर महिला सशक्तिकरण का? यासाठी हे उत्तर बरोबर आहे की, प्राचीन काळापासनू ते आजच्या सभ्यतेपर्यंत भारतीय स्त्रिया सामाजिक रूढी, अंधश्रद्धा, सामाजिक दुष्कृत्ये आणि पुरुषांच्या संकुचित विचारसरणीने जखडलले या आहेत, घराबाहेर न पडणे, शिक्षण न घेणे, कृती न करणे.

नोकरी वगरै होती. स्वत:चे कुटुंब व समाज व राष्ट्र निर्माण करण्यासाठी महिला सक्षमीकरणाची महत्त्वाची भूमिका निभावण्याची गरज आहे. महिला सक्षमीकरणाशिवाय शतकानुशतके सुरू असलल्या शोषणाच्या बडे ्या तोडण्यात महिला यशस्वी होऊ शकत नाहीत. त्यामुळे महिला सक्षमीकरणाची गरज भासू लागली आणि महिला शक्ती विकसित, परिष्कृत आणि सामाजिक, आर्थिक, न्याय, विकास, धर्म आणि उपासना स्वातंत्र्य, संधीची समानता आणि समाजातील प्रथम व्यक्ती म्हणून समान दर्जा मिळवता यईेल.

महिला सशक्तिकरणाचा अर्थ –

सोप्या शब्दात सांगायचे तर महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिलांना त्यांचे जीवन ठरवण्याचे स्वातंत्र्य देणे किंवा त्याच्यंात अशा क्षमता निर्माण करणे, जेणेकरून त्या समाजात त्याची योग्य ओळख (स्थान) प्रस्थापित करू शकतील.

महिला सक्षमीकरणाची गरज का आहे?

स्त्रियांना परुषाकडू्न हाणोऱ्या शाषेण आणि भदे भावापासून मकु त करण्यासाठी शतकानशु तके सक्षमीकरणाची गरज होती. महिलांचा आवाज प्रत्येक प्रकारे दाबला जातो. जगभरातील पुरुषांद्वारे विविध प्रकारच्या हिंसाचार आणि भेदभावपर्णू प्रथाचें लक्ष्य स्त्रिया आहेत. भारतही त्याला अपवाद नाही. भारत हा विविधतेने नटलेला देश आहे. शतकानुशतके येथे विविध प्रथा, परंपरा आणि प्रथा विकसित झाल्या आहेत. या प्रथा आणि परंपरा, काही चागंल्या आणि काही वाईट, आपल्या समाजाच्या सामूहिक जाणिवेचा भाग बनल्या आहेत. आपण महिलांना दवेी मानतो. आम्ही आमची आई, मुली, बहिणी, पत्नी आणि इतर महिला नातवोईक किंवा मैत्रिणींना देखील खपू महत्त्व दिले जाते. परंतु त्याच वेळी भारतीय त्यांच्या घरात आणि घराबाहेर महिलांशी वाईट वागणुकीसाठी प्रसिद्ध आहेत.

समाजात जवळपास सर्वच प्रकारच्या धार्मिक श्रद्धेचे लोक राहतात. प्रत्येक धर्मात महिलांना विशेष स्थान दिले गेले आहे आणि प्रत्येक धर्म आपल्या महिलांना आदराने आणि सभ्यतेने वागण्याची शिकवण देतो. आजच्या आधुनिक समाजाची विचारसरणी इतकी

विकसित झाली आहे की, शारीरिक, मानसिक अशा दोन्ही वाईट गोष्टी आणि महिलांविरुद्धच्या प्रथा रूढ झाल्या आहेत.

या प्रथा आणि महिलावंरील भेदभाव संपवण्यासाठी विविध घटनात्मक आणि कायदेशीर अधिकार निर्माण केले गेले असले तरी प्रत्यक्षात बरेच काही करणे बाकी आहे. अनेक बचत गट आणि स्वयंसेवी संस्था या दिशेने काम करत आहेत. स्त्रिया देखील सामाजिक बंधने आणि अडथळे तोडत आहेत. स्त्रिया राजकीय, सामाजिक आणि आथिर्क अशा सर्वच परिमाणांमध्ये मोठी उंची गाठत आहेत, परंतु तरीही समाजाने स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने स्वीकारले नाही, ज्याप्रमाणे समाजाने स्त्रियांना परुषांच्या बरोबरीने स्वीकारले आहे. महिलांवरील अत्याचार किंवा गुन्हे अजूनही वाढत आहेत. त्यांना सामोरे जाण्यासाठी सामाजिक योजना आणि संवदे ना कायर्क्रमांच्या माध्यमातून समाजातील जुन्या विचारसरणीच्या लाकोंची मानसिकता बदलली पाहिजे.

शेवटी निष्कर्षाअंती असे म्हणता यईल की, भारतातील महिला त्याच्ंया स्वत:च्या निरकुंश प्रयत्नातून आणि घटनात्मक आणि इतर कायदेशीर तरतुदी आणि सरकारच्या विविध कल्याणकारी योजनाच्ंया मदतीने त्यांचे स्थान शोधण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. देशाच्या

सरकारी क्षेत्रातील सामाजिक–राजकीय उपक्रमांमध्ये त्यांचा सहभाग आणि सर्वोच्च निर्णय घेणाऱ्या संस्थांमध्ये महिलांची उपस्थिती दिवसेंदिवस सुधारत आहे, असे म्हणणे खरे आहे.

महिला सक्षमीकरण म्हणून निरोगी आणि सकारात्मक सामाजिक रचना आजच्या काळात समतवेर आधारित निरोगी समाजव्यवस्थेची गरज आहे, जिथे मानवाकडून मानवाचे शोषण होणार नाही, स्त्री–परुषांनी एकमेकांकडे आदराने पाहिले पाहिजे, वैयक्तिक स्वरूपातील हेवदेवे नको, द्वेष, अहंकार याच्यावर उठून परस्पर सहकार्य, परिश्रम आणि संघटन शक्ती
वापरून राष्ट्राच्या विकासात पूर्ण यागे दान द्या. समाजातील काणे त्याही घटकाने कोणत्याही वगार्प्रती पूवर्ग्रह बाळगू नये, जेणेकरून कोणत्याही व्यक्तिच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या विकासात कोणत्याही प्रकारे अडथळा येऊ नये.

सामाजिक रचनेत महिलांचा सहभाग हा पुरुषांइतकाच महत्त्वाचा आहे. विश्वाची निर्मिती आणि कार्य स्त्रियांशिवाय शक्य नाही. स्त्रीला मातृस्वरूप ही निसर्गाची अमूल्य देणगी आहे. भारतीय समाजाने महिलांना स्थान दिले आहे. मातृशक्ती अशी उत्तम मानवी रत्नेसमाजाला दिली ज्यांचे नाव आजही अजरामर आह. घरची लक्ष्मी, माता म्हणनू जेव्हा तिचा आदर केला जातो तेव्हाच भारताचे नाव जगात होते.

भारतातील महिला सक्षमीकरण –

प्राचीन काळापासून ते आधुनिक काळापर्यंत महिलांची स्थिती सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिकदृष्ट्या समान राहिलेली नाही. महिलांची परिस्थिती अनेक वेळा बदलली आहे.

प्राचीन भारतात स्त्रियाना पुरुषांच्या बरोबरीचे स्थान होते. सुरुवातीच्या वैदिक काळात ती खूप शिक्षित होती. आपल्या प्राचीन ग्रंथांमध्ये मत्रैयीसारख्या स्त्री ऋषींची उदाहरणे देखील आहते, परंतु मनुचा प्रसिद्ध गथ्रं 'मनुस्मृति' आल्यानंतर स्त्रिया पुरुषांच्या अधीन झाल्या.

बालविवाह, देवदासी प्रथा, नगर वधू, सतीप्रथा आदी सर्व प्रकारच्या भेदभाव प्रथा सुरू झाल्या आहेत. महिलांचे सामाजिक आणि राजकीय अधिकार कमी करण्यात आले आणि त्यामुळे त्या कुटुंबातील पुरुष सदस्यावंर पूणर्प णे अवलबून राहिल्या. त्यांच्याकडून
शिक्षणाचा अधिकार, काम करण्याचा अधिकार आणि स्वत:चा निर्णय घेण्याचा अधिकार हिरावून घेण्यात आला. मध्ययुगीन काळात भारतात मुस्लिम शासकांच्या आगमनाने स्त्रियांची स्थिती बिकट झाली. असेच काहीसे ब्रिटिश काळातही होते, पण ब्रिटिश राजवटीने आपल्या देशात पाश्चात्त्य विचारही आणले.

राजा राममाहे न रॉयसारख्या काही प्रबुद्ध भारतीयांनी, स्वातंत्र्य, समानता आणि न्याय या आधुनिक संकल्पनने प्रभावित होऊन, स्त्रियांच्या विरुद्ध प्रचलित भेदभावाच्या प्रयत्नांवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले. त्यांच्या सततच्या प्रयत्नांमुळे इग्रजांना सतीप्रथा बंद करण्यास भाग पाडले गेले. त्याचप्रमाणे ईश्वरचंद विद्यासागर, स्वामी विवेकानंद आचार्य विनोबा भावे इत्यादी अनेक समाजसधु ारकांनी भारतातील महिलांच्या उन्नतीसाठी कार्य केले.

सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि शैक्षणिक क्षेत्रात महिलांची
भूमिका –

समाजात स्त्रिया जन्मापासून मृत्यूपर्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावतात. सर्व भूमिकामंध्ये प्रगल्भता दाखवनू ही आजच्या आधिु नक युगात महिला पुरुषाचं या मागे उभ्या असल्याचे दिसून येते. पुरुषप्रधान समाजात स्त्रीची क्षमता पुरुषापक्षा कमी मानली जाते.
सरकार अनेक जनजागृती कार्यक्रम राबवत असूनही, स्त्रीचे जीवन पुरुषापेक्षा खूपच गुंतागुंतीचे आहे. स्त्रीला तिच्या आयुष्याबरोबरच संपूर्ण कुटुंबाचीही काळजी घ्यावी लागते.

मुलगी, बहीण, पत्नी, आई, सासू, दीदी अशा प्रामाणिकपणाने ती आयुष्यभर वावरते. ही सर्व नाती निभावूनही ती आपल्या कुटुंबाचे आणि देशाचे भविष्य उज्ज्वल व्हावे यासाठी पूर्ण ताकदीने काम करते. देशाचा सर्वांगीण विकास महिलाचं या सहभागाशिवाय शक्य नाही, कारण देशाची निम्मी लोकसख्ंया महिलांची आहे. त्यामुळे महिलांनी देशाच्या राजकारणात सहभागी होणे गरजेचे आहे. त्यांचा आजवरचा राजकारणातील सक्रिय सहभाग नगण्य म्हणता येईल.

सामाजिक क्षेत्रातील महिला –

सभ्यता, संस्कृती, सस्कार, परंपरा एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरित होत आहते ते स्त्रियांमुळचे. त्यामुळे महिलांचे सामाजिक, शैक्षणिक आणि धार्मिक कार्य व्यक्ती, कुटुंब, समाज आणि राष्ट्राला सक्षम करते. सशक्त महिला या सशक्त समाजाचा आधारस्तंभ असल्याचेही म्हटले आहे. आई ही मुलांची पहिली शिक्षिका असते, जिच्यावर मुलांच्या सवार्गीण विकासाची जबाबदारी असते. हा शिक्षक जेव्हा कुटुंबातून बाहेर पडून समाजाला शिक्षणाचे दान देतो, तेव्हा ते उदात्त आणि पवित्र कार्य ठरते. सावित्रीबाई फुले या देशाच्या पहिल्या शिक्षिका होत्या. एक अनुकरणीय उदाहरण.

मैत्रेयी, गार्गी, विश्वंभरा, लापे ामुद्रा, घोष
आणि विदशी या वैदिक संस्कृतीतील महिलांनी शिक्षणाद्वारे सामाजिक विकासात दिलेले योगदान आज उल्लेखनीय आहे. ज्यांनी राष्ट्र उभारणी आणि समाजाच्या उन्नतीसाठी अभूतपूर्व यागे दान दिले.

आर्थिक क्षेत्रातील महिला –

एखाद्या व्यक्तिची सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमी वैयक्तिक विकास आणि दृष्टिकोन ठरवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावते. एखादी व्यक्ती ज्या सामाजिक-आर्थिक स्तराशी संबधित आहे, त्याला त्याच प्रकारच्या जीवनाची संधी मिळते आणि ज्या सामाजिक-सांस्कृतिक मूल्यांमध्ये त्याला प्रशिक्षित केले जाते त्याचा त्याच्या शक्षै णिक उपलब्धी, मूल्ये आणि आकांक्षा यांच्या स्तरावर प्रभाव पडतो.

महिलाच्या आथिर्क विकासाच्या अभ्यासामध्य सामाजिक-आथिर्क पाश्वर्भमीतील बदलाचां अभ्यास समाविष्ट करण्यात आला आहे. त्यामुळे सामाजिक, आर्थिक स्थिती, वय, वैवाहिक स्थिती, पोटजाती, धर्म, कौटुंबिक उत्पन्न, घर, शक्षैणिक स्थिती, व्यावसायिक पार्श्वभूमी, जमीन इत्यादींचा समावशे होतो. पती-पत्नी दाघे ांनीही वैवाहिक जबाबदारी समानतेने वाटून घेण्याची भारतीय परपं रा प्राचीन काळापासून आहे. आज महिला केवळ घरगुती कामापरु त्या मयार्दित न राहता त्या पुरुषाचं या खांद्याला खादा लावनू देशसेवेपर्यंतच्या नोकऱ्यांमध्ये उच्चशिक्षणाच्या सविधा उपलब्ध करून देत आहेत. केंद्र सरकार आणि राज्य सरकारने जारी केलेल्या विविध रोजगाराच्या संधी, योजनांचा योग्य लाभ घेत आहेत. कौटुंबिक परिस्थिती सुधारण्यात ते आपले पूर्ण योगदान देत आहते. त्यामुळे पशपालन, दग्धव्यवसाय यांसारख्या शेती, उद्योग, व्यापार, व्यवसाय आणि शते ीशी निगडित कार्यात महिला उल्लखे नीय भूमिका बजावत आहेत.

महिला सक्षमीकरणाचे उच्च ध्येय साध्य करण्यासाठी प्रत्येक कुटुंबात लहानपणापासूनच त्याचा प्रचार आणि प्रसार केला पाहिजे. महिलांना शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिकदृष्ट्या बळकट होण्यासाठी लहानपणापासूनच घरातून उत्तम शिक्षण सुरू होऊ शकते. महिलांच्या उत्थानासाठी निरोगी कुटबं ाची गरज आहे, जी राष्ट्राच्या सर्वांगीण विकासासाठी आवश्यक आहे.

राजकीय क्षेत्रातील महिला –

जोपर्यंत सवहारा वर्ग स्त्रियांना पूर्ण स्वातंत्र्य मिळवनू देत नाही तापर्यंत त्याला स्वातंत्र्य मिळू शकत नाही. महिलांना राजकारणात आणि सार्वजनिक कामात सामावून घेतले नाही, स्वयंपाकघरातून गुदमरून बाहेर काढले नाही, समान दर्जा मिळाला नाही, तर खऱ्या
स्वातंत्र्याबद्दल बोलणे अशक्य हाईल, लाकशाही, समाजवाद प्रस्थापित करणे अशक्य हाइेल.

आज राजकारणात महिला मोठ्या संख्येने येत आहेत आणि यशस्वी हाते आहेत, पण त्याची संख्या पुरेशी नाही. सत्तेत महिलांच्या आवश्यक संख्येच्या सहभागासाठी त्यांना विधिमंडळात आरक्षण मिळणे आवश्यक आहे. आज ३३ टक्के आरक्षणाची चर्चा आहे, पण ही टक्के वारी न्याय्य आहे का? भारतात महिलांची संख्या एकूण लोकसंख्येच्या निम्मी
असताना त्यांना ५० टक्के आरक्षण द्यायला नको का? महिलांना विधिमंडळात पूर्ण ५० टक्के आरक्षण दिले पाहिजे, असेही नैसर्गिक नियम सांगतो.

प्रशासकीय मडं ळाचे व्यक्तिमत्त्व काय आहे यावर देशाच्या राजकारणाची दिशा आणि स्थिती अवलंबून असते. या अनषुंगाने महिला राजकारणात आपली भूमिका चोख बजावू शकते हे सिद्ध केले आहे. सरोजिनी नायडू, सुचेता कृपलानी, इंदिरा गांधी इत्यादी अनेक महिलांनी त्यांच्या राजकीय प्रतिभेचा उपयोग राष्ट्र उभारणी आणि विकासात केला आहे, जे एक महत्त्वाचे आणि अर्थपूर्ण पाऊल आहे.

महिला शिक्षण –

महिलांचे शैक्षणिक कार्य व्यक्ती, कुटुंब, समाज आणि राष्ट्राला सक्षम बनवते. मुलाच्या सवागीण विकासात आईची भूमिका महत्त्वाची असते, कारण आई ही मुलाची पहिली गुरूअसते. कोणत्याही दशाचा पूर्ण विकास होण्यासाठी त्या देशातील महिला शिक्षित असणे आवश्यक आहे. हे एक प्रकारे त्या औषधासारखे आहे, जे रुग्णाला बरे होण्यास मदत करतेच पण त्याला पनु हा निरोगी हाणे यास मदत करते. स्त्री शिक्षण ही मोठी जबाबदारी आहे एक सुशिक्षित स्त्री हे असे साधन आहे, जी आपल्या कौशल्याने आणि ज्ञानाने भारतीय समाजावर आणि तिच्या कुटुंबावर सकारात्मक प्रभाव पाडते. देशाच्या आर्थिक आणि सामाजिक विकासामागे सुशिक्षित महिलांचे अमूल्य योगदान आहे. अशिक्षित महिलांचे लग्न लवकर होऊन त्या लवकर मुलांना जन्म देतात असे अनेकवेळा दिसून येते. एक सुशिक्षित महिला विचारपूर्वक असे पाऊल

उचलू शकते, ज्याद्वारे देशाची वाढती लोकसंख्याही रोखता येईल.

महिलांनाही शैक्षणिक कार्यात पुरुषांप्रमाणे समान संधी दिली पाहिजे. त्यांना शिक्षणाशी संबंधित काणे त्याही प्रकारच्या कृतीपासून दर् ठेवणे म्हणजे क्रूरता आहे. स्त्रिया आपल्या देशाच्या अर्ध्या लोकसंख्येचे प्रतिनिधित्व करतात. जर स्त्रिया आपले शिक्षण पूर्ण करू शकल्या नाहीत तर याचा अर्थ आपल्या देशाचा विकास दखे ील अपर्ण आहे ज्यामुळे देश मागासलेपणाकडे जाईल. महिलांच्या शिक्षणाने समाजाचा आणि देशाचा विकासही वगाने होईल. महिलांच्या शिक्षणाचे महत्त्व व्यापक स्तरावर पोहोचवण्या-साठी दशे भर जनजागृती करण्याची गरज आहे. सुशिक्षित स्त्रीच आपल्या कुटुंबाचा आणि देशाचा विकास करू शकते.

महिला सक्षमीकरणामुळे महिलामंध्ये सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय आणि आर्थिक स्वावलंबन वाढले आहे, परतु वास्तव काहीसे वेगळे आहे, कारण आज स्त्री-पुरुष समानता प्रस्थापित झाल्याचे दिसते, परंतु ती केवळ फसवणूक आहे. पुरुषप्रधान समाजात स्त्रीचे स्थान गुलामासारखे असते. वैवाहिक जीवनात पुरुष ठरवतो आणि स्त्री त्याचे पालन करते. आजही स्त्रियांच्या जीवनावरून असे दिसून येते की, बहुतेक वैधानिक हक्क सविधानाच्या पानामंध्ये समाविष्ट केले गेले आहेत.

महिला सक्षमीकरण योजनेच्या मुख्य संस्था -

भारतीय राज्यघटनेतील तरतुदीनुसार महिलांना पुरुषांप्रमाणेच सर्व क्षेत्रात समान अधिकार देण्याची कायदेशीर व्यवस्था आहे. महिला आणि बाल विकास विभाग भारतातील बालके आणि महिलांच्या योग्य विकासासाठी चांगले काम करत आहे. प्रत्येक क्षेत्रात हस्तक्षेप करण्याची परवानगी नसली तरी भारतामध्ये प्राचीन काळापासनू महिला आघाडीच्या भूमिकेत होत्या. त्यांच्या वाढीसाठी आणि विकासासाठी त्यांना प्रत्येक क्षणी सशक्त, जागरूक आणि सजग असणे आवश्यक आहे. महिलांचे सक्षमीकरण करणे हे विकासाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे कारण एक सशक्त महिला आपल्या मुलांचे भविष्य घडविण्याबरोबरच देशाचे भविष्य सुनिश्चित करते.

महिलांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी भारत सरकारने अनेक योजना आखल्या आहेत, अनेक आयोग आणि सस्ंथा स्थापन केल्या आहेत. जेणेकरून देशाच्या एकूण लोकसंख्येच्या निम्म्या महिलांचा सर्वांगीण विकास होऊ शकेल. महिला सक्षमीकरण योजनेच्या मख्ुय संस्था पुढीलप्रमाणे आहेत.

राष्ट्रीय महिला आयोग -

राष्ट्रीय महिला आयागाचे उद्दिष्ट भारतातील महिलांच्या हक्काचे प्रतिनिधित्व करणे, त्याच्या समस्या आणि समस्यांसाठी आवाज देणे हे आहे. आयोगाने हुंडाबळी, राजकारण, धर्म, नोकऱ्या आणि कामगारांमध्ये महिलांचे प्रतिनिधित्व, तसेच पोलिस दडपशाही आणि

महिलांवरील अत्याचार यांचा ठळकपणे समावेश केला आहे.

राष्ट्रीय महिला आयागाने बलात्कार पीडिताच्या मदत आणि पुनर्वसनासाठी कायदे बनवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. अनिवासी भारतीय पतींनी बळी पडलेल्या किंवा सोडून दिलल्या महिलांना कायदेशीर आधार देण्यासाठी आयोगाची भूमिकाही अत्यंत प्रशसंनीय आहे.

काम करण्याचा अधिकार -

१) आयोगाचे कार्य संविधान आणि इतर कायद्यांतर्गत महिलासं ाठी प्रदान केलेल्या सुरक्षेचे परीक्षण आणि परीक्षण करणे आहे. तसेच त्यांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी सरकारी उपाययोजनांची शिफारस करणे आणि संविधानातील विद्यमान तरतुदी आणि महिलांवर परिणाम करणाऱ्या इतर कायद्यांचे पुनरावलोकन करणे.

२) याशिवाय, अशा कायद्यांमध्ये कोणतीही कमतरता, अपुरेपणा किंवा कमतरता दूर करण्यासाठी दुरुस्तीची शिफारस करणे आणि उपाययोजना करणे.

३) तक्रारींचा विचार करणे तसेच महिलांच्या हक्कांच्या बांधिलकीशी सबंधित बाबींची काळजी घेणे आणि योग्य अधिकाऱ्यांकडे समस्या मांडणे.

४) महिलांवरील भेदभाव आणि अत्याचारांमुळे उद्भवणारे विशिष्ट त्यांची मुख्य कार्ये समस्या किंवा परिस्थितीची शिफारस करण्यासाठी अडथळे ओळखणे, महिलांच्या सामाजिक-आर्थिक विकासासाठी नियोजन प्रक्रियेत सहभागी होणे, सल्ला दणे े आणि त्यात झालेल्या प्रगतीचे मूल्यमापन करणे आहे.

५) यासोबतच त्यांच्या अधिकारांमध्ये कारागृहांची तपासणी, महिलांना कोठडीत ठेवलेल्या रिमांड होम इत्यादींचा समावेश आहे आणि आवश्यक तेथे उपाययोजना करण्याची मागणी केली आहे. संविधान आणि इतर कायद्यातंर्गत महिलांच्या संरक्षणासाठी केलेल्या उपाययोजनाशी संबंधित प्रकरणांची चौकशी करण्यासाठी आयोगाला दिवाणी न्यायालयाचे अधिकार देण्यात आले आहेत.

राज्य महिला आयोग –

आयोगाच्या कार्ये कायद्याच्या कलम ११ मध्ये आयोगाच्या कार्यांचा तपशीलवार उल्लेख केला आहे. थोडक्यात, आयोगाची मुख्य कार्ये आहेत–

१) महिलांवरील कोणत्याही अन्यायकारक वागणुकीची चौकशी करून निर्णय घेणे आणि त्याबाबत सरकारला शिफारशी करणे.

२) महिलांच्या हितासाठी कायदे अमं लात आणण्यासाठी आणि त्यांची अंमलबजावणी प्रभावी करण्यासाठी पावले उचलणे.

३) राज्य सार्वजनिक सेवा आणि राज्य सार्वजनिक उपक्रमामं ध्ये महिलांविरुद्ध कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव रोखण्यासाठी.

४) महिलांची स्थिती सुधारण्यासाठी पावले उचलणे. आयोगाच्या मतानुसार, जर काणत्याही लोकसवे काने महिलांच्या हिताचे रक्षण करण्यात अत्यंत निष्काळजीपणा किंवा उदासीनता दाखवली असेल, तर तो जबाबदार असेल.

५) शिस्तभंगाच्या कारवाईसाठी सरकारला शिफारस करणे, महिलांशी संबधित असलेल्या सध्याच्या कायद्यांचा आढावा घेणे आणि महिलांना योग्य न्याय मिळावा यासाठी. याबाबत सरकारला कायद्यात आवश्यक सुधारणा करण्याची शिफारस करणे.

(ब) केंद्रीय समाज कल्याण मंडळ

कल्याणकारी राज्य स्थापन करणे हे भारतीय राज्यघटनेचे मुख्य वैशिष्ट्य आहे.

राज्यघटनेच्या प्रस्तावनेतून आणि राज्य धोरणाच्या मागर्द र्शक तत्त्वांवरून हे स्पष्ट होते की, आपले ध्येय सामाजिक कल्याण आहे. या ठरावात भारतीय लोकांसाठी सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्याय सुरक्षित करण्याचे आश्वासन दिले आहे. केंद्रीय सामाजिक कल्याणमंडळाच्या स्थापनेची अधिसूचना भारत सरकारच्या महिला आणि बाल विकास मंत्रालयाने जारी केली आहे.

भूमिका –

समाजातील महिलांचे कल्याण, विकास, सक्षमीकरणासाठी स्वयंसेवी संस्था, स्वयसेंवीसंस्थांसोबत रचनात्मक भागीदारी सनिश्चित करणे आणि या कार्यासाठी अशा अधिकाधिक संस्थांना प्रात्साहन देणे हे केंद्रीय समाज कल्याण मंडळाचे मख्ु य उद्दिष्ट आहे. यासाठी १९५३ मध्ये मंडळाची स्थापना करण्यात आली. केंद्रीय समाज कल्याण मंडळ विविध कार्यक्रमातं र्गत स्वयसेंवी संस्था स्वयसेवी संस्थांना मदत पुरवते. जेणेकरून ते समाजातील त्यांचे स्थान मजबूत करू शकतील आणि महिलांना शिक्षण, प्रशिक्षण, निवारा, समुपदशे न सेवा आणि सहाय्यसेवा देऊन त्यांना सक्षम बनवू शकतील.

केंद्रीय समाज कल्याण मंडळाची रचना –

मेमोरँडम आणि आर्टिकल ऑफ असोसिएशननुसार, केंद्रीय समाज कल्याण मंडळाची
कार्ये पार पाडण्यासाठी एक सर्वसाधारण संस्था आणि कार्यकारी समितीची तरतूद आहे. केंद्रीय समाजकल्याण मंडळाच्या अध्यक्षांच्या अध्यक्षतेखाली सर्वसाधारण सस्ंथा असते. त्यात राज्यसमाज कल्याण मंडळाच्या सर्व अध्यक्षांचा समावेश आहे. प्रक्रिया एकूण पाच (५) व्यावसायिक, प्रत्येकी एक औषध, पोषण, सामाजिक कार्य, शिक्षण आणि सामाजिक विकास.तीन (३) प्रख्यात सामाजिक कार्यकर्ते, महिला आणि बाल विकास मत्रांलय, ग्रमीण विकास, आरोग्य आणि कुटुबं कल्याण, वित्त, नीती आयोग, भारत सरकार इत्यादीचे प्रतिनिधी, लोकसभेतील दोन (२) आणि एक (१) राज्यसभेचे सदस्य आणि केंद्रीय समाज कल्याणमंडळाचे कार्यकारी संचालक त्याचे सदस्य असतील.

निष्कर्ष –

आज, विशेषतः स्वातंत्र्यानंतर आणि आर्थिक सुधारणानंतर भारत आणि राजस्थानमधील महिलांच्या आर्थिक आणि सामाजिक स्थितीत लक्षणीय बदल झाले आहेत. त्याला आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय दृष्टिकोनातून सक्षम कसे करता येईल. याकडे लक्ष वेधण्यात आले आहे. भारतीय राज्यघटना सर्व महिलांना समानतची हमी देते. राज्य लिंगाच्या आधारावर
काणाशीही भेदभाव करत नाही. सवार्नं समान वेतन दण्याची तरतूद आहे. यासह राज्य महिला आणि मुलांच्या बाजनू विशेष तरतदींना परवानगी देते.

आज महिला जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून चालत आहेत.

महिलांच्या भूमिकेशिवाय समाजाची स्थिती आणि दिशा सुधारणे शक्य नाही. महिलांच्या भूमिकेला भक्कम पाया देण्याचे एकमेव आणि एकमेव साधन म्हणजे पंचायत राज व्यवस्था.

राजस्थानमधील महिला सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि शैक्षणिक क्षत्रे ात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. महिला सक्षमीकरणाला चालना देणाऱ्या मुख्य संस्था ज्या

राष्ट्रीय आणि राज्य स्तरावर कार्यरत आहेत.

संदर्भ ग्रंथसूची

१) आशा राणी (१९८३), 'भारतीय नारी दशा आणि दिशा', नॅशनल पब्लिशिंग हाऊस, नवी दिल्ली.

२) शिमट आर, 'सामाजिक विज्ञान विश्वकोषातील नेतृत्वाचे लेख', खंड २००२.

३) सिद्ध सीमा (२००८), 'पंचायती राज आणि महिला सक्षमीकरण', प्रभात प्रकाशन, नवी दिल्ली.

४) सारस्वत स्वप्नील सिंग डॉ. निशांत (२००४), 'सामाजिक राजकारण आणि महिला'(दशा आणि दिशा), राधा पब्लिकेशन, नवी दिल्ली.

५) अराडा, शशी (१९८१), 'राजस्थानमधील महिलाची स्थिती', तरुण प्रकाशन, बिकानेर.

६) त्रिपाठी डॉ. रेणू (२००८), 'महिला सक्षमीकरण वचन आणि वास्तव', राहित पब्लिशिंग हाऊस, नवी दिल्ली.

७) देसाई नीरज (२००२), इडियन सोसायटी नॅशनल बुक ट्रस्ट, नवी दिल्ली.

८) मानवी हक्क संरक्षण कायदा, १९९३.

९) राष्ट्रीय महिला सक्षमीकरण धोरण २००१ मसुदा, भारत सरकार नवी दिल्ली.

१०) मनीष कुमार (२०१०), 'महिला सक्षमीकरण दशा आणि दिशा', कॉलेज बुक डपो,जयपूर.

११) आशतोष गुप्ता राजस्थान सुजस संचय, जयपूर, माहिती जनसंपर्क संचालनालय, राजस्थान, जयपूर (२०११)

१२) शर्मा कविता (२०१२), 'महिला सक्षमीकरण आयागे', राजन प्रकाशन, नवी दिल्ली.

१३) शर्मा राजेश (२००८), 'महिला संरक्षण हक्क आणि कायदे', कुरुक्षेत्र वा ५४, क्र., २ जानेवारी २००८, नवी दिल्ली.

१४) तिवारी, चौधरी आणि चौधरी (२००५), 'राजस्थानमधील पचं ायत कायदा', त्रिघचा पब्लिकेशन, जयपूर.

१५) के.सी. विद्या (२०००), 'गवतातील महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण', कनिष्ठ प्रकाशक, नवी दिल्ली.

❑❑❑

15

विकास, पर्यावरण व समाजकार्याची भुमिका

डॉ. चंदु रामभाऊ पाटील
सहायक प्राध्यापक,
आठवले समाजकार्य महाविद्यालय, भंडारा

****

मानवी विकासाचे मुल्यमापन करतांना पुर्वी केवळ आर्थिक बाबी विचारात घेतल्या जात असे. देशाचा व समाजाचा विकास करित असतांना त्याचा परिणाम पर्यावरणावर पडुन संपुर्ण पर्यावरण दुषित झाले आहे व दिवसंनदिवस हे प्रमाण वाढतच आहे. सजीवांची निर्मिती,वाढ व नाश या नैसर्गिक क्रिया घडण्यासाठी सभोवतालच्या सजीव व निर्जीव घटकांची गरज असते. या सर्वाच्या एकत्रीत स्थितीला पर्यावरण असे म्हणतात. मानवनिर्मित व निसर्गनिर्मित घटकांचे मिळुन पर्यावरण बनते. पर्यावरणातील नैसर्गिक घटकात जल, वायु,भुमी,तापमान,हवामान, जंगल इत्यादी घटकांचा समावेश होतो.तर सामाजीक घटकात समाजसंरचना, सामाजिक समुह, सामाजिक संस्था इत्यादींचा अर्तंभाव असतो. मानवाच्या विकासात्मक क्रियांच्या परिणामस्वरूपी प्रदुषण ही संकल्पना जन्माला आली. टिकावु जीवनशैली निर्माण करू शकु अशी विचारसरणी व जीवनपद्धती विकसीत करण्याची गरज आहे.या कार्यात व्यावसायीक समाजकार्य प्रशिक्षीत समाजकार्यकर्ता हे कार्य उत्तमरित्या करू शकते.

सुचक शब्द : मानवी विकास, पर्यावरण, समाजकार्य, प्रदुषण

विकास प्रक्रिये दरम्यान संपन्न देश आर्थिक दश्ष्टया अधिक सक्षम व संपन्न बनत गेले तर गरीब देश अधिक गरीब होत गेले. या प्रक्रियेत श्रीमंत देशांना हे कळुन चुकले की त्यांचे जीवनमान प्रगतिशील देशांतील पर्यावरणांमुळे प्रभावित होवु शकते. आर्थिक

मूल्यावर आधारित विकासप्रक्रियेमुळे नैसर्गिक संसाधनावर त्याचा परिणम पडतो. या विकासप्रक्रियेमुळे जीवनस्तर व लोकांच्या राहणीमानात सुधारणा घडुन येऊ शकत नाही कारण पर्यावरणाची मोठया प्रमाणावर हानी होत असते.

राष्ट्रपिता महात्मा गांधींनी अनेक वर्षापुर्वी योग्य पर्यावरण नियोजन असलेल्या खेडयांची संकल्पना मांडली होती.या योजनेअंतर्गत मानवी व पशुद्वारे निर्माण होणाऱ्या उत्सर्जकाचे खत तयार करणे व पुनर्वापर करता येण्यासारख्या वस्तुंपासुन बनवने, खेळती हवा असलेले घर निर्माण करण्याची संकल्पना अंतभूत होती. तसेच गावांतील सुंदर व स्वच्छ रस्ते असावेत अशी संकल्पना मांडली. औद्योगिक प्रक्रियेद्वारा निर्मित वस्तूपेक्षा खेडयातील कुटीर उद्योगाद्वारे निर्मित वस्तुचा वापर करण्यावर अधिक भर होता. गांधीजींनी मांडलेल्या या पर्यावरणाविषयीच्या संकल्पना आज दूरगामी टिकाऊ पर्यावरण नियोजनाचा घटक मानली जातात. गांधीजीनी वैयक्तिक स्तरावर अशी पर्यावरणस्नेही टिकावु जीवनशैली अंगीकारली होती. पृथ्वीवरील नैसर्गिक संसाधनाचे रक्षण करण्यासाठी महात्माजींनी साध्या जीवनशैलीचा अवलंब करण्यावर भर दिला.व एकदा बोलले कि इंग्लंड प्रमाणे भारत देशही जर औघोगिकदृष्टया प्रगत व्हायचा असेल तर त्यासाठी जगातील सर्व उपलब्ध संसाधने केवळ भारतीय जनतेद्वारा वापरावी लागतील.

जागतिक पर्यावरण दिन दरवर्षी ५ जुन रोजी साजरा केला जातो आणि पर्यावरणाच्या संरक्षणासाठी जागरूकता आणि कृती करण्यास प्रोत्साहित करतो. हे अनेक गैर सरकारी संस्था, व्यवसाय सरकारी संस्थांद्वारे समर्थित आहे आणि प्राथमिक संयुक्त राष्ट्र आउटरीच डेचे प्रतिनिधित्व करते. मनुष्य आणि पर्यावरण यांचा घनिष्ठ संबंध आहे. संपूर्ण सृष्टी पर्यावरणीय तत्वांनी बनलेली आहे. पर्यावरणाचे प्रमुख घटक जमीन, भूपृष्ठ किंवा माती,पाणी, वातावरण, जंगले, नैसर्गिक वनस्पती प्राणीसंपदा, नैसर्गिक साधनसंपत्ती म्हणजेच खनिज, ऊर्जा इत्यादी आहेत. पृथ्वीतलावर जैविक व अजैविक घटकावर पर्यावरणचा सातत्याने परिणाम होत असतो. प्रत्येक प्राणिमात्राचा सभोवतालच्या परिस्थितीशी संबंध असतो. या सभोवतालच्या वातावरणात नैसर्गिक किंवा मानवी हस्तेक्षेपामुळे विघाड निर्माण झाल्यास निसर्गाचा तोल बिघडतो व पर्यावरणाचा ऱ्हास होतो. आधुनिक काळात संपूर्ण जगात मानव सातत्याने आपले जीवन सुखदायी बनविण्याकरिता धडपड करित आहे. जलद व अधिक विकास घडवून आणण्यासाठी मानवाने पर्यावरण आणि परिस्थितीचा विचार न करता मोठया प्रमाणात जंगलतोड करण्यात आली तसेच विविध औघोगिक प्रकल्पासाठी जंगलकटाई करण्यात आली. जंगलसंपत्तीचा औघोगिक विकासासाठी जास्त प्रमाणात वापर करण्यात आला. जमिनीच्या आतील खनिजे आधुनिक साधनाचा वापर करून काढण्यात येत आहे. पाण्यासाठी मोठमोठे धरणे बांधण्यात आली. विजेच्या उत्पादणासाठी मोठमोठे पावरस्टेशन उभारण्यात आले. या पावरस्टेशनमुळे चिमणीद्वारे परिसरात वायु प्रदुर्षण होत आहे.आसपासच्या पसिरात धुळीचे साम्रज्य निमार्ण झाल्याचे पाहावयास मिळते.तसेच उत्पादनवाढीसाठी कीटकनाशकांचा,रासायनिक खतांचा मोठया प्रमाणात शेतात उपयोग केला जात आहे.या सर्वाचा परिणाम पर्यावरणचा ऱ्हास होत आहे. आर्थीक विकास व पर्यावरणाचा ऱ्हास हयांचे एक दृष्टचक्र विकास प्रक्रीयेत निर्माण झाले आहे. आर्थिक वृध्दी करण्यासाठी परिस्थितीशास्त्राचा विचार न करता निसर्गाचे अनियंत्रीतपणे मानवाने शोषण केले आहे.

परिस्थितीशास्त्रीय ऱ्हासाची कारणे :

पर्यावरणीय ऱ्हासाची कारणे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) मोठया प्रमाणात जंगलतोड (Large Scale Deforestation)

२) अति जलसिंचन (Extreme Irrigation)

३) जमिनीची धुप

४) रासायनिक खते व किटकनाशकांचा अतिशय वापर

५) ओझोनचा क्षय

६) खनिज तेलांचा अतिरेकी वापर

७) औद्योगिकीकरण व शहरीकरण

८) लोकसंख्यावाढ

वरील विविध कारणे परिस्थिकीय ऱ्हासास कारणीभूत आहेत. सन १९७२ मध्ये स्विडनमधील

स्टॉकहोम येथे आंतरराष्ट्रीय परिषद भरविण्यात आली होती. या परिषदेत 'मानवी जीवन आणि पर्यावरण' या विषयावर चर्चा करण्यात आली. सव्र राष्ट्रांनी पर्यावरण संरक्षणासाठी उपाययोजना करण्याचे आवाहन करण्यात आले आहे. तेव्हापासूनच ५ जुन हा दिवस दरवर्षी जागतिक पर्यावरण दिन म्हणून साजरा केला जातो. सन १९५० पासुनच एक स्वतंत्र शास्त्र म्हणुन पर्यावरणाच्या अभ्यासाला सुरूवात झाली.पर्यावरणाकडे दुर्लक्ष करून विकास साधता येत नाही ही बाब आता शास्त्रज्ञांच्या लक्षात आली आहे. आधुनिक काळात पर्यावरण व मानवी अभ्यास हे पर्यावरण विज्ञानाचे एक मूलभूत अंग मानल्या गेले आहे.

संशोधनकर्त्यानी २०२२मध्ये आर्थिक मूल्यावर आधारित विकासप्रक्रियेमुळे नैसर्गिक संसाधनावर त्याचा परिणाम या विषयी भंडारा जिल्हयातील मोहाडी तालुक्यातील कुशारी या गावातील येथील उच्चशिक्षीत लोकांच्या मताचे अध्ययन केले.

संशोधनाचा उद्देश :

१) उच्चशिक्षीत लोकांच्या कौटुंबिक स्थितीचे अध्ययन करणे.

२) आर्थिक मूल्यावर आधारित विकासप्रक्रियेमुळे नैसर्गिक संसाधनावर पडणाऱ्या परिणामाविषयी माहीती जाणुन घेणे.

संशोधनाचा गृहितकृत्य :

१) आर्थिक मूल्यावर आधारित विकासप्रक्रियेमुळे नैसर्गिक संसाधनावर त्याचा परिणाम पडतो.

२) पर्यावरणाकडे दुर्लक्ष करून विकास साधता येत नाही.

संशोधन आराखडा :

प्रस्तुत अध्ययनात अंशत: वर्णनात्मक व अंशत: निदानात्मक संशोधन आराखडयाचा उपयोग करण्यात आला. याद्वारे आर्थिक मूल्यावर आधारित विकासप्रक्रियेमुळे नैसर्गिक संसाधनावर त्याचा परिणामा विषयी माहिती जाणून घेतली.

संशोधन क्षेत्र : प्रस्तुत अध्ययनाचे क्षेत्र हे भंडारा जिल्हयातील मोहाडी तालुक्यातील कुशारी हे गाव आहे.

संशोधन विश्व : प्रस्तुत अध्ययनाचे विश्व हे भंडारा जिल्हयातील मोहाडी तालुक्यातील कुशारी हे गावातील एकुण उच्चशिक्षीत लोक आहे.

नमुना पद्धती : प्रस्तुत अध्ययनात संशोधकाने विश्वातील एककाची व्यापकता पाहुन गैरसंभाव्यता निवड पद्धतील सोयीस्कर नमुना निवड पद्धतीचा उपयोग करून एकुण १६०लोकांना नमुना म्हणुन घेण्यात आला.

तथ्य संकलन : भंडारा जिल्हयातील मोहाडी तालुक्यातील कुशारी हे गावातील एकुण १६० लोकांकडुन माहिती गोळा करण्याकरिता संरचनीत मुलाखत अनुसुची तयार करून तथ्य संकलन करण्यात आले. त्यामध्ये एकुन १७ प्रश्न ठेवण्यात आले होते.

विश्लेषण : तथ्य संकलन केल्यांनतर संशोधकाने एसपिएससॉफट वेअर वर तथ्य अपलोड केले.व या पॅकेजच्या साहयाने वारंवारीता टेबल तयार करून विश्लेषण तयार केले.

आर्थिक मूल्यावर आधारित विकासप्रक्रियेमुळे नैसर्गिक संसाधनावर त्याचा परिणाम पडतो. या बाबत मत दर्शविणारा तक्ता :

मत	वारंवारिता	शेकडा प्रमाण
पूर्णत: असहमत	००३	००१.८७
असहमत	००८	००५.००
अनिश्चित	००२	००१.२५
सहमत	१३६	०८५.००
पूर्णत: सहमत	०११	००६.८८
एकुण	१६०	१००.००

वरील तक्त्यावरून असे निर्देशनास येते कि एकुण १६० उत्तरदात्यापैकी ००३ म्हणजे शेकडा ००१.८७ उत्तरदाते हे आर्थिक मूल्यावर आधारित विकासप्रक्रियेमुळे नैसर्गिक संसाधनावर त्याचा परिणाम पडतो. या विधानासी पूर्णत: असहमत तर ००८म्हणजे शेकडा ००५.००उत्तरदाते हे आर्थिक मूल्यावर आधारित विकासप्रक्रियेमुळे नैसर्गिक संसाधनावर त्याचा परिणाम पडतो. या विधानासी असहमत तर ००२ म्हणजे शेकडा ००१.२५ उत्तरदाते हे आर्थिक मूल्यावर आधारित विकासप्रक्रियेमुळे नैसर्गिक संसाधनावर त्याचा परिणाम पडतो. या विधानासी अनिश्चित आहे. तर

१३६ म्हणजे शेकडा ०८५.०० उत्तरदाते हे आर्थिक मूल्यावर आधारित विकासप्रक्रियेमुळे नैसर्गिक संसाधनावर त्याचा परिणाम पडतो. या विधानासी सहमत आहे. तर ०११म्हणजे शेकडा ००६.८८ उत्तरदाते हे आर्थिक मूल्यावर आधारित विकासप्रक्रियेमुळे नैसर्गिक संसाधनावर त्याचा परिणाम पडतो. या विधानासी पूर्णत: सहमत आहे.

यावरून हे लक्षात येते कि जास्तीत जास्त उत्तरदात्यांनी सांगितले की आर्थिक मूल्यावर आधारित विकासप्रक्रियेमुळे नैसर्गिक संसाधनावर त्याचा परिणाम पडतो.

निकर्ष :

जास्तीत जास्त लोक हिंदू धर्माचे, उच्च माध्यमीक शिक्षण घेतलेले, संयुक्त कुटूंबात राहत असलेले, आर्थिक मूल्यावर आधारित विकासप्रक्रियेमुळे नैसर्गिक संसाधनावर त्याचा परिणाम पडतो, पर्यावरणाकडे दुर्लक्ष करून विकास साधता येत नाही, पर्यावरणाविषयी जागश्त असलेले, सामाजीक कार्यक्रमात सहभागी होत असल्याचे निर्देशनास आले.

गृहितकृत्याचे सत्यापन :

तथ्य संकलनाच्या आधारे जास्तीत जास्त उत्तरदात्यांनी आपले मत सांगितले कि सध्या परिस्थितीत आर्थिक मूल्यावर आधारित विकासप्रक्रियेमुळे नैसर्गिक संसाधनावर त्याचा परिणाम पडतो व पर्यावरणाकडे दुर्लक्ष करून विकास साधता येत नाही असे मत व्यक्त केले म्हणून हे दोन्ही गृहितकृत्य स्विकारण्यात आले.

सुचना व शिफारशी

समाजकार्याचा विचार केला तर समाजातील प्रत्येक घटकापर्यंत पर्यावरणाविषयी जनजागृतीच्या माध्यमातुन चांगल्याप्रकारे कार्य करू शकते. जागतिकिकरणातुन निर्माण होणा—या विशिष्ट परिस्थितीमुळे जमीन पाणि आणि जैविक वैशिष्टये गमावणा—या या समाजात जी मानसिक गुलामगिरी आणि मानसिक मरगळ निर्माण होते आहे, तीचा सामना समाजकार्याला करावयाचा आहे. याकरिता सामाजिक व राजकीय हस्तक्षेपासाठी लोकांच्या ज्ञानपुर्ण सहभागाला कार्यकर्त्यानी प्रोत्साहन देण्याची गरज असते.

संदर्भ ग्रंथ सुची :

शेलकर, ॲड.अभया.(२००४).पर्यावरण संरक्षण कायदा.औरंगाबाद : नाशिक लॉ हाउस.

शिरगावे, डॉ. सदाशिव.(२०१५).मानवी व्यवस्थापन.पुणे : सक्शेस पब्लीकिशन.

भरूचा,एरक. (२०१३).पर्यावरण शास्त्र. मुंबई:ओरिएंट ब्लॅक स्वान प्रायव्हेट लिमिटेड.

कऱ्हाडे,डॉ. बि.एम.(२०१०). भारतीय समाज: प्रश्न आणि समस्या.नागपुर: पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिकेशन.

टांकसाळे, डॉ.प्राजक्ता.(२०१२).व्यावसायिक समाजकार्य — संकल्पना आणि सैध्दांतिक ज्ञान.नागपुर: श्री साईनाथ प्रकाशन.

टांकसाळे, डॉ.प्राजक्ता.(२००७).व्यावसायिक समाजकार्य — विचारधारा व इतिहास.नागपुर: श्री मंगेश प्रकाशन.

Rubin, Allen & Bobbie. (2010).Methodology for Social Work Research. New Delhi: Rawat Publication.

आगलावे, डॉ.प्रदीप. (15Aug.1997).आधुनिक भारतीय समस्या. नागपुर: विद्या प्रकाशन.

❑❑❑

16

अंधश्रध्दा निर्मुलन कायदयाची सामाजिक विकासात भुमिका व योगदान

प्रा. दिपरत्न रा. राऊत
आरेंज सिटी समाजकार्य महाविद्यालय नागपूर

****

सारांश :

अंधश्रद्धा म्हणजे समाजाला लागलेली कीड, अंधश्रधा म्हणजे समाजाला लागलेली वाळवी. ही वाळवी आपल्याला कधी खावून टाकते म्हणजे दारीद्रयाकडे नेते आणी उध्वस्त करते ते कळतही नाही. भारतीय संस्कृतीच्या नावाखाली आपल्या समाजावर लादलेली अंधश्रद्धा ह्या समाजातील ऊच्य शिक्षित तरुणांनी मोडून काढल्या शिवाय समाप्ती होणार नाही.प्रत्येक तरुणाने आपल्या घरात कोणत्याही प्रकारचे अंधविश्वासू, कुकर्म, पूजा पाठ, जप तप, मंत्र होम हवन, प्राण्यांचे बलिदान, ह्या प्रथांना कडाडून विरोध केला पहिजे. तरच ह्या दरिद्रियाकडे नेणाऱ्या, बुद्धीला गंज लावणाऱ्या आणी आशीर्वादाने मिळणाऱ्या गोष्टींकडे आशा लावून बसविण्यास भाग पाडणाऱ्या आशा थोतांड गोष्टींना लाथाडुण लावले पाहिजे तेव्हाच आपण खऱ्या अर्थाने स्वावलंबी होवू शकतो.

अंधश्रद्धा व जादूटोणाविरोधी कायदा करणारे महाराष्ट्र हे देशातील पहिले राज्य आहे. महाराष्ट्राशिवाय देशातील बिहार, झारखंड, छत्तीसगड, राजस्थान, आसाम या राज्यांतही यासाठी कायदा करण्यात आला आहे.

कि वर्ईस : अंधश्रद्धा, शोषण, सामाजिक विकास, योगदान, अंधश्रद्धा निर्मुलन.

प्रस्तावना :—

आंधळेपणाने एखादी गोष्ट स्वीकारणे म्हणजे अंधश्रद्धा होय. अंधश्रध्देमध्ये विविध प्रकार येतात उदाहरण. जादुटोणा, बुवाबाजी, भूत— पिशाच्च, अंगात भूत येणे, तंत्र— मंत्र, नरबळी, अफवा पसरविणे इत्यादी असतात. हयामध्ये डॉ. नरेंद्र दाभोळकरांच्या प्रयत्नानंतर महाराष्ट्र सरकारने अंधश्रद्धा निर्मूलन कायदा अमलात आणला. परंतु त्याची अंबलबजावणी खऱ्या अर्थाने होते का आणि जास्त करून ग्रामीण भागात कायद्याची माहीती तरी आहे का? याला कारणीभूत ठरते तो म्हणजे खेड्यतल्या लोकांमधील अशिक्षितपणा आणि बुवाबाजी करणारे संधीसाधू लोक जे गरीब लोकांना देवाचा शाप बसेल वैगरे म्हणून लुबाडत असतात.

अंधश्रद्धा म्हणजे समाजाला लागलेली कीड, अंधश्रधा म्हणजे समाजाला लागलेली वाळवी.ही वाळवी आपल्याला कधी खावून टाकते म्हणजे दारीद्रयाकडे नेते आणी उध्वस्त करते ते कळतही नाही.

अंधश्रद्धेतून कुणाचे शोषण होऊ नये यासाठी महाराष्ट्र सरकारने २०१३ मध्ये 'महाराष्ट्र नरबळी व इतर अमानुष, अघोरी व दुष्कर्मी प्रथा आणि काळा जादू अधिनियम २०१३' हा कायदा पारीत केला. हा एक गुन्हेगारी कायदा आहे, महाराष्ट्र अंधश्रद्धा निर्मूलन समिती (अंनिस) चे संस्थापक दिवंगत नरेंद्र दाभोळकर यांनी या कायद्याचा मसूदा तयार केला आहे. हा कायदा जादूटोणा, नरबळी, आजार बरे करण्यासाठी काळ्या जादूचा वापर आणि अशाच प्रकारच्या अनेक कृती ज्यामुळे लोकांचे अंधश्रद्धेतून शोषण होऊ शकेल ते कृत्य गुन्हेगारी अपराध ठरवितो.

जादूटोणा विरोधी कायद्यानुसार गुन्हयाचे स्वरूपः—

१. भूत उतरवण्याच्या बहाण्याने एखाद्या व्यक्तीला दोराने किंवा साखळीने बांधून ठेवून तिला मारहाण करणे, काठीने किंवा चाबकाने मारणे, तिला पादत्राणे भिजवलेले पाणी प्यायला लावणे, मिरचीची धुरी देणे, त्या व्यक्तीला छताला टांगणे, त्याला दोराने किंवा केसांनी बांधणे, किंवा त्या व्यक्तीचे केस उपटणे, व्यक्तीच्या शरीरावर किंवा अवयवांवर तापलेल्या वस्तूंचे चटके देऊन इजा पोहोचवणे, व्यक्तीला उघड्यवर लैंगिक कृत्य करण्याची जबरदस्ती करणे, व्यक्तीवर अमानुष कृत्य करणे, व्यक्तीच्या तोंडात जबरदस्तीने मूत्र किंवा विष्ठा घालणे किंवा यासारख्या कोणत्याही कृती करणे.

२. एखाद्या व्यक्तीने तथाकथित चमत्कारांचा प्रयोग प्रदर्शित करून, त्याद्वारे आर्थिक प्राप्ती करणे आणि

तथाकथित चमत्कारांचा प्रचार व प्रसार करून लोकांना फसवणे, ठकवणे आणि त्यांच्यावर दहशत बसवणे.

३. अलौकिक शक्तीची कृपा मिळवण्याच्या हेतूने, ज्यामुळे जीवाला धोका निर्माण होतो किंवा शरीराला जीवघेण्या जखमा होतात अशा अमानुष, अनिष्ट व अघोरी प्रथांचा अवलंब करणे आणि अशा प्रथांचा अवलंब करण्यास इतरांना प्रवृत्त करणे, उत्तेजन देणे किंवा सक्ती करणे.

४. मौल्यवान वस्तू, गुप्त धन आणि जलस्रोत यांचा शोध घेण्याच्या बहाण्याने वा तत्सम कारणाने करणी, भानामती या नावाने कोणतेही अमानुष, अनिष्ट व अघोरी कृत्य आणि जादूटोणा करणे, जारणमारण यांच्या नावाने व त्यासारख्या अन्य कारणाने नरबळी देणे किंवा देण्याचा प्रयत्न करणे, किंवा अशी अमानुष कृत्ये करण्याचा सल्ला देणे, त्यासाठी प्रवृत्त करणे, अथवा प्रोत्साहन देणे.

५. आपल्या अंगात अतिंद्रिय शक्ती असल्याचे भासवून अथवा एखाद्या व्यक्तीत अतिंद्रिय शक्ती संचारली असल्याचा आभास निर्माण करून इतरांच्या मनात भीती निर्माण करणे किंवा त्या व्यक्तीचे सांगणे न ऐकल्यास वाईट परिणाम होतील अशी इतरांना धमकी देणे, फसवणे व ठकवणे.

६. एखादी विशिष्ट व्यक्ती करणी करते, जादुटोणा करते किंवा भूत लावते किंवा मंत्र तंत्राने जनावरांचे दूध आटवते असे सांगून त्या व्यक्तीबाबत तशी समजूत निर्माण करणे, किंवा त्याचप्रमाणे एखादी व्यक्ती अपशकुनी आहे किंवा रोगराई पसरण्यास कारणीभूत ठरणारी आहे असे भासवणे, अशा व्यक्तीचे जगणे मुश्किल करणे, त्रासदायक करणे वा कठीण करणे, एखादी व्यक्ती सैतान असल्याचे किंवा ती सैतानाचा अवतार असल्याचे जाहीर करणे.

७. जारणमारण, करणी किंवा चेटूक केल्याच्या नावाखाली एखाद्या व्यक्तीला मारहाण करणे, तिची नग्नावस्थेत धिंड काढणे, किंवा तिच्या रोजच्या व्यवहारांवर बंदी घालणे.

८. मंत्राच्या सहाय्याने भूत पिशाच्च्यांना आवाहन करून, किंवा भूत पिशाच्यांना आवाहन करीन अशी धमकी देऊन सर्वसामान्य जनतेच्या मनात घबराट निर्माण करणे, एखाद्या व्यक्तीला शारीरिक इजा होण्यास भूताचा किंवा अतिंद्रिय शक्तीचा कोप असल्याचा समज करून देणे, आणि तिला वैद्यकीय उपचार घेण्यापासून रोखून, त्याऐवजी तिला अमानुष, अनिष्ट व अघोरी कृत्य वा उपाय करण्यास प्रवृत्त करणे, जादुटोणा अथवा अमानुष कृत्ये करून किंवा तसा आभास निर्माण करून एखाद्या व्यक्तीला मृत्यूची भीती घालणे, शारीरिक वेदना करण्याची किंवा तिचे आर्थिक नुकसान करण्याची धमकी देणे.

९. कुत्रा, साप किंवा विंचू चावल्यास एखाद्या व्यक्तीला वैद्यकीय उपचार घेण्यापासून रोखून किंवा प्रतिबंध करून, त्याऐवजी मंत्रतंत्र, गंडेदोरे किंवा यासारखे उपचार करणे.

१०. बोटाने शस्त्रक्रिया करून दाखवतो असा दावा करणे किंवा गर्भवती स्त्रीच्या गर्भाचे लिंग बदल करून दाखवतो असा दावा करणे.

११. स्वत:त विशेष अलौकिक शक्ती असल्याचे अथवा कुणाचा तरी अवतार असल्याचे वा स्वत:च पवित्र आत्मा असल्याचे भासवून किंवा त्याच्या नादी लागलेल्या व्यक्तीस पूर्वजन्मी तू माझी पत्नी, पती वा प्रेयसी, प्रियकर होता असे सांगून, अशा व्यक्तीशी लैंगिक संबंध ठेवणे. मूल न होणाऱ्या स्त्रीला अलौकिक शक्तीद्वारे मूल होण्याचे आश्वासन देऊन तिच्याशी लैंगिक संबंध ठेवणे.

१२. एखाद्या मानसिक विकलांग व्यक्तीमध्ये अमानवी शक्ती असल्याचे भासवून त्याद्वारे अन्य व्यक्तीची लुबाडणूक करणे.

या कायद्याचे उल्लंघन केल्यास कमीतकमी सहा महिने शिक्षा आणि जास्तीत जास्त सात वर्षांच्या शिक्षेची तरतूद आहे. यात दंड ५००० ते ५०००० रुपये पर्यंत आहे. हे गुन्हे अजामीनपात्र आणि दखलपात्र आहेत.

२० ऑगस्ट २०११ रोजी नरेंद्र दाभोळकरांची गोळ्या घालून हत्या. दाभोळकरांच्या हत्येनंतर विधेयक मंजूर करण्याची मागणी तीव्र झाली. श्याम मानव यांनी विधेयक सुधारित व पुनर्निर्देशित केले. हा मसुदा २०१३ मधील जादूटोणाविरोधी विधेयक म्हणून सादर करण्यात आला. २१ ऑगस्ट २०१३ रोजी महाराष्ट्र सरकारने अध्यादेश म्हणून विधेयकास मंजूरी दिली.

अंधश्रद्धा व जादूटोणाविरोधी कायदा करणारे महाराष्ट्र हे देशातील पहिले राज्य आहे. महाराष्ट्राशिवाय देशातील बिहार, झारखंड, छत्तीसगड, राजस्थान, आसाम या राज्यांतही यासाठी कायदा करण्यात आला आहे.

संशोधन विषय :—

''अंधश्रध्दा निर्मुलन कायदयाची सामाजिक विकासात भुमिका व योगदान''

संशोधनाचे उददेश :

१) ग्रामीण भागातील महिलांना अंधश्रध्देमुळे येणाऱ्या समस्यांविषयी माहिती प्राप्त करणे.

२) अंधश्रध्दा निर्मुलन कायदयाची सामाजिक विकासात भुमिका व योगदान याविषयी ग्रामीण भागातील महिलांच्या मतांचे अध्ययन करणे.

संशोधन आराखडा व नमुना निवड पध्दती :—

प्रस्तुत संशोधन करतांना वर्णनात्मक संशोधन आराखडयाचा वापर करण्यात आलेला असून नमुना आकार निवडतांना गैरसंभाव्यता नमुना निवड पध्दतीमधील सहेतूक नमुना या पध्दतीचा वापर करून चंद्रपूर जिल्हयातील जिवती तालुक्यामधील ८० महिलांचे मत अभ्यासण्यात आलेले आहे.

निष्कर्ष :—

बहुतांश उत्तरदात्यांच्या मते, अनिष्ट व अघोरी प्रथा, जादूटोणा व पिशाच्च बाधा इत्यादींमुळे तसेच, भोंदूबाबा यांच्याकडून समाजातील सामान्य जनतेचे मानसिक, शारीरिक वा आर्थिक नुकसान व शोषण केले जात आहे.

बहुतांश उत्तरदात्यांच्या मते, अंधश्रध्देमुळे नरबळीच्या घटना फार मोठया संख्येने उघडकीस येत असून हे प्रमाण अत्यंत भयावह आहे.

बहुतांश उत्तरदात्यांच्या मते, जादूटोणा करणाऱ्या व्यक्ती, भोंदूबाबा यांचा आपल्याकडे अद्‌भुत व चमत्कारी उपाय किंवा शक्ती असल्याचा खोटा दावा आणि यांची समाज विघातक व नुकसानकारक कृत्ये यांमुळे समाजाची घडीच विस्कटण्याचा प्रयत्न होतो.

बहुतांश उत्तरदात्यांच्या मते, अधिकृत व शास्त्रीय वैद्यकीय उपाय व उपचार यांवरील सामान्य जनतेच्या विश्वासाला तडा जाण्याचा धोका निर्माण झाला आहे आणि या अंधविश्वासामुळे व अज्ञानामुळे ते अशा भोंदूबाबा आणि जादूटोणा करणाऱ्या व्यक्तींचा आश्रय घेत आहेत.

बहुतांश उत्तरदात्यांच्या मते, भोंदूबाबा यांच्या कुटिल कारस्थानांना बळी पडण्यापासून सामान्य जनतेला वाचवणे व अशा अनिष्ट परिणामांना परिणामकारकरित्या आळा घालण्यासाठी आणि त्यांचे समूळ उच्चाटन करण्यासाठी व या नुकसानकारक प्रथा, परिपाठ व रुढी, तसेच जादूटोण्यावरील विश्वास आणि अशा इतर अनिष्ट अघोरी प्रथा यांचा प्रसार रोखण्यासाठी उचित व कठोर सामाजिक व कायदेविषयक उपाय योजना करणे शासनाला अत्यावश्यक झाले आहे.

बहुतांश उत्तरदात्यांच्या मते, भारतीय संस्कृतीच्या नावाखाली आपल्या समाजावर लादलेली अंधश्रद्धा ह्या समाजातील ऊच्च शिक्षित तरुणांनी मोडून काढल्या शिवाय समाप्ती होणार नाही.

बहुतांश उत्तरदात्यांच्या मते, प्रत्येक महिलेने आपल्या घरात कोणत्याही प्रकारचे अंधविश्वासू, कुकर्म, पूजा पाठ, जप तप, मंत्र होम हवन, प्राण्यांचे बलिदान, ह्या प्रथांना कडाडून विरोध केला पहिजे.

बहुतांश उत्तरदात्यांच्या मते, दरिद्रयाकडे नेणाऱ्या, बुद्धीला गंज लावणाऱ्या आणी आशीर्वादाने मिळणाऱ्या गोष्टींकडे आशा लावून बसविण्यास भाग पाडणाऱ्या आशा थोतांड गोष्टींना लाथाडुण लावले पाहिजे तेव्हाच आपण खऱ्या अर्थाने स्वावलंबी होवू शकतो.

संदर्भ :—

Ambedkar, B.R. 1997. The Buddha and his Dhamma. Nagpur : Buddha Bhomi Publication. 5. Angeelo, S. Report. 1928. Superstitions of Sailors London. Stanley Co. Ltd. 6.

Benno, Torgler. 2003. It is About Believing : Superstition and Religiosity. Switzerland : Center for Research in Economics, Management and the Arts. Downloaded from www.crema_research.ch.

Beliefs M. society. London : C.A. wotts and co. Ltd. 21. Sarantakos, Sotrios. 1998. Social Reserch. London : Macmillan Press.

Bhagat, R.T. (ed.), Sant Sahitya Ani Andhashraddha Nirmulan, Chaitanya Prakashan, Kolhapur, 2002 3. Bhagat, R.T. (ed.), Sant Sahity

Ani Dalit samvedan, Chaitanya Prakashan, Kolhapur, 2003

Dandge, Manorama, Prachinwa Madhyayugin Bharatachaltihas, Amaravati, 2004

5. Gawali, P.A., PeshwekalinSamajwaJaticha Sangharsh, Kolhapur, 1982

Gawali, P.A., Peshwekalin Gulamgiriwa Asprishyata, Kolhapur, 1990

Kausalyayan, Bhadant Anand, Manusmriti Ka Jalali Geli?, Nagpur 8. Keer, Dhananjay, Mahatma Jyotiba Phule: amchya Samaj Krantiche Janak, Mumbai, 1975

Mary. E. John. 2008. Women's Studies in India. New Delhi: Penguin Book India Pvt.Ltd.

Michael, Hill. 1973. A Sociology of Religion, London : Heinemann Educational Book Ltd.

Pande, Rekha & Veelam, Upabya. 1990. Women in India past and present. Allahabad : India. Rawat, H.K. 2013. Contemporary Sociology. Jaipur : Rawat Publications. 20. Raymond, Willams. 1968.

Vakulabharanam, Lalitha. 2011. Women, Religion and Tradition. Jaipur : Rawat Publicatioins.

Patankar Bharat, 'Contemporary Caste System', Critical Quest, New Delhi, 2015.

Vijay ChavanVijay Chavan / Updated:; 2017; Ist, 11:33. "MANS pulled up for not disclosing funds from foreign shores". Pune Mirror (इंग्रजी भाषेत). Archived from the original on 2021-05-13. 2021-05-19 रोजी पाहिले.

महाराष्ट्र अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीमध्ये दुफळी. Maharashtra Times. २०२१–०५–१९ रोजी पाहिले. चंद्रकांत हंडोरे, सामाजिक न्याय मंत्री. दिनांक १३ डिसेंबर २००५ यांनी सभागृहात केलेले भाषण

❑❑❑

17

भारतीय विकासाच्या प्रक्रियेत महिला सुरक्षा व अधिकार

डॉ. अजय के. मेश्राम
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
जोतीराव फुले समाजकार्य महाविदयालय उमरेड

****

प्रस्तावना

वैदिक युगात नर मुलाला स्त्री मुलापेक्षा जास्त प्राधान्य देण्यात आले कारण लोक असा विश्वास करतात की मुले कुटुंबात अधिक योगदान देतात. आपल्या शारीरिक शक्ती, लढाऊ क्षमतेमुळे आणि लग्नानंतरही तो कुटूंबातच राहिल्यामुळे तो अनुकूल होता. मुलांकडे हे प्राधान्य पवित्र साहित्यात प्रतिबिंबित होते, त्यात अथर्ववेदही आहे ज्यात मुलाच्या जन्मासाठी संस्कार केले जात होते. याव्यतिरिक्त, ऋग्वेदात स्तोत्रे आहेत जी देवाच्या दिव्यरित्या उल्लेख करण्यासाठी आली होती, विधवांना अपवित्र म्हणून पाहिले जात होते, परंतु ऋग्वेदांनी त्यांच्या मूल्याची पुष्टी केली आहे. भारतातील मध्ययुगीन काळाची सुरुवात मुस्लिम शासनाच्या आगमनाने झाली, हा काळ जवळजवळ ५०० वर्षे चालला होता. तथापि, रजिया सुलतान, नूरजहां आणि जहांआरा अशा त्या काळातील महिला होत्या ज्यांनी स्त्रि हक्कांच्या बाबतीत सक्रिय सहभाग घेतला, परंतु महिलांच्या स्थितीत फारसा बदल झाला नाही. मध्ययुगीन भारतीय समाजाची पुरुषप्रधान परंपरा हिंदी भाषेतील प्रसिद्ध कवी तुलसीदास यांच्या दोहोंमधून समजू शकते, ज्यांनी घोर, गांवर, शूद्र आणि नारी, तू सब तदान के आदिरी या शाब्दिक भाषेचा अर्थ म्हणजे प्राणी, अशिक्षित, अस्पृश्य व महिलांना शिक्षा झाली पाहिजे. त्यानंतर परिस्थिती बऱ्याच प्रमाणात बदलली आहे आणि या कायद्यात भारतीय कायदा आणि भारतीय न्यायालयांची फार महत्वाची भूमिका आहे.

दैनंदिन जीवनात सहजतेने विविध भूमिका बजावून महिला समाजाची कणा बनली आहेत. कधी एक प्रेमळ मुलगी, कधी एक प्रेमळ आई, कधी एक सक्षम सहकारी, त्यांना अत्यंत कौशल्य आणि प्रेमळपणाने हाताळत आहे. तसेच, महिला सामाजिक असमानता, दडपशाही, आर्थिक अवलंबन आणि इतर सामाजिक अत्याचाराचा बळी आहेत. अनादी काळापासून, स्त्रियांवरील या निर्बंधांमुळे त्यांचे वैयक्तिक आणि व्यावसायिक विकासात अडथळा निर्माण झाला आहे. भारत हा विभिन्न संस्कृती आणि धर्मांचा देश आहे. १५ व्या शतकातभारतात ब्रिटिशांच्या आगमनाने लोकांच्या जीवनात आणि वागण्यात मूलभूत बदल घडविला. या बदलामुळे भारताच्या कायदेशीर व्यवस्थेतही मोठे बदल घडले. वैदिक काळापासून व्यापक बदल घडवून आणणारा भारतीय समाज, ज्याने स्त्रियांचे अनेक हक्क व सार्वजनिक जीवनात महिलांचा सहभाग हरण केला. ब्रिटिशांनी भारतात आल्यानंतर परिस्थिती सुधारली आणि त्यांनी भारताच्या सामाजिक संरचनेत बरेच बदल केले. ब्रिटीश काळातील जेव्हा तत्कालीन गव्हर्नर जनरल विल्यम बेंटिक यांनी सती प्रथा रद्द केली तेव्हा भारताची हळूहळू सर्व क्षेत्रात महिलांचा समावेश साधण्याच्या उद्दीष्ट्यकडे वाटचाल सुरु झाली आणि त्या अनुषंगाने हे साध्य करण्यासाठी अनेक कायदे लागू केले गेले प्रस्तुत शोधपत्रात स्त्रियांचा घटनात्मक हक, सुरक्षा आणि त्यांचे समाजातील स्थान यावर चर्चा झाली आहे.

लिंग असमानता

लैंगिक भेदभावामुळे सर्व देश सामाजिक, आर्थिक आणि धार्मिक असमानतेचे मूळ आहेत. पुरुषप्रधान भारतीय रचनेने स्त्रिया आणि पुरुषांच्या भूमिका असमानपणे परिभाषित केल्या आहेत. जेव्हा एखाद्या स्त्रीला संपत्ती किंवा मालमत्तेच्या रूपात आनंद आणि उत्पादनाचे साधन म्हणून पाहिले जाते तेव्हा लैंगिक शोषणाकडे कल अधिक तीव्र होतो. स्त्रियानि देखील कधी–कधी अनिच्छेने किंवा स्वेच्छेने जीवनाचे वास्तव म्हणून लिंगभेदाची परंपरा स्वीकारली आहेत. तथापि, आता परिस्थिती बदलत आहे. महिलांना त्यांच्या मानवी हक्कांची जाणीव होत आहे आणि त्याविरोधात आवाज उठविला जात आहे. महिला मानवाधिकारांचे उल्लंघन करण्याची प्रक्रिया महिला भ्रूणहत्येपासून सुरू होते. १९८४ मध्ये जेव्हा भारतात भ्रूण चाचणी सुरू केली गेली तेव्हा ४०००० भ्रूणहत्येची नोंद झाली. विसाव्या शतकाच्या सुरूवातीपासूनच महिलांच्या जन्म दरांमध्ये निरंतर घट होत आहे. अशा प्रकारे, स्त्रियांच्या जीवनाचा मूलभूत अधिकार नाकारला जात आहे.

महिला अधिकार

मानवाधिकारांच्या संरक्षणासाठी भारतीय राज्यघटनेत पुरेशा तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. याव्यतिरिक्त, राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग मानवी हक्कांचे संरक्षण आणि प्रोत्साहन देण्यासाठी कार्य करीत आहे. समाजातील कोणत्याही व्यक्तीचे भेदभावपूर्ण वर्तन हे सामाजिक अन्यायाचे एक प्रकार आहे. जगण्यासाठी सामाजिक न्यायाची नितांत आवश्यकता आहे. जाती–धर्म–लिंगावर आधारित असमानता भारतीय समाजात दिसून येते. ही असमानता ही व्यक्तीच्या मानवाधिकारांचे उल्लंघन आहे. प्रत्येकास आदर आणि निर्भयपणे जगण्याचा मानवी हक्क आहे. हा अधिकार एखाद्या व्यक्तीच्या विकासासाठी आणि आनंदासाठी देखील आवश्यक आहे. मानवाधिकारांच्या सार्वत्रिक व्यवस्थेचे मुख्य उद्दीष्ट अशी परिस्थिती निर्माण करणे आहे की ज्यामध्ये व्यक्ती सर्व समाजात सन्मानाने जगू शकेल. मानवी हक्क प्रत्येक मानवामध्ये मूळचा असतो. महिला अधिकार आणि कायदे

अंतर्गत तक्रारी समिती ची स्थापना

सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेल्या सूचनेनुसार १९ जून, २०१४ रोजी महाराष्ट्र शासन, महिला व बालविकास विभागाने शासन ठराव क्र. ३, त्यानुसार, कामाच्या ठिकाणी महिलांच्या लैंगिक छळाच्या तक्रारींची चौकशी करण्यासाठी प्रत्येक कार्यालयात 'अंतर्गत तक्रारी समिती' तयार करण्याचे निर्देश आहेत. निर्णयाची प्रभावी अंमलबजावणी प्रत्येक कार्यालयात झाली पाहिजे.

बेटी बचाओ–बेटी पढाओ अभियान

केंद्र सरकारच्या अभियाना अंतर्गत २१ फेब्रुवारी २०१५ रोजी मुलींचा जन्मदर कमी असण्याच्या १०० जिल्ह्यांमध्ये बेटी बचाओ–बेटी पढाओ ही मोहीम सुरू केली गेली. त्यात महाराष्ट्रातील १६ जिल्हे समाविष्ट

आहेत.

हुंडा प्रतिबंधक सल्लागार मंडळ

हुंडा निषेध कायदा १९६१ नुसार २६ नोव्हेंबर हा दिवस हुंडा निषेध दिन म्हणून पाळला जातो आणि हुंडा घेणे देणे कायद्यानुसार गुन्हा ठरला आहे. प्रत्येक पोलिस ठाणे व जिल्ह्यात हुंडा प्रतिबंधक अधिकारी नियुक्त करण्यात आले असून या कायद्यांतर्गत तालुकास्तरीय समित्यांची स्थापना करण्यात आली आहे. हे कायदे महिलांनी ओळखले पाहिजेत आणि हुंडा घेणायाविरुध्द तक्रार दाखल करावी. हुंडा म्हणजे लग्नात मुलीला दिलेली सर्व वस्तू, कपडे, रोकड, सोने इ.

मेरी बेटी भाग्यश्री योजना

महाराष्ट्र राज्यातील मुलींचे शिक्षण आणि आरोग्य सुधारण्यासाठी, त्यांच्या उज्वल भविष्यासाठी आर्थिक तरतूद करणे, स्त्री भ्रूणहत्या रोखण्यासाठी, मुलींच्या जन्माबद्दल समाजात सकारात्मक विचार आणणे, बालविवाह रोखणे आणि जन्म दर वाढविणे याकरिता ०१ जानेवारी २०१४ पासून जन्मलेल्या मुलींसाठी सुकन्या योजना अमलात आणली आहे.

विशाखा गाइड लाइन्स

नोकरीच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ रोखण्यासाठी राज्यात विशाखा गाईड लाईन्सची अंमलबजावणी सुरू आहे. यासाठी राज्यभरात तक्रार निवारण समित्यांची स्थापना करण्यात आली असून महिला, मुली आणि मुलांच्या अवैध मानवी तस्करीस आळा घालण्यासाठी राज्य टास्क फोर्स स्थापन करण्यात आले आहे.

महिला वारसांची नावे नोंदविणे

महिलांना पुरुषांना समान मालमत्ता हक्क देण्यासाठी केंद्र आणि राज्य सरकारांनी कायद्यात बदल केला आहे. या दुरुस्ती अंतर्गत महाराष्ट्र जमीन महसूल अधिनियम, १९६६ च्या कलम १४९ अन्वये अनुक्रमे नोंदी बदलताना महिलांची नावे हक्कात नोंदविणे कायदेशीर आणि आवश्यक आहे.

दाव्याच्या पत्रासंबंधी

महिलांवर अनेकदा त्यांच्या उत्पन्नाचा दावा करण्यासाठी दबाव आणला जातो. अस्वीकरण कराराचे प्रमाणपत्र देताना, प्रमाणपत्र देणाया अधिका—यास दुय्यम निबंधकांसह अशा नोंदींचे प्रमाणपत्र देण्यासह महिलेस तिच्या उत्पन्नाच्या हक्काबद्दल तरतूद करावी लागेल.

महिला हक्क समिती

सर्व सरकारी आणि सार्वजनिक कार्यालयांमध्ये महिला हक्कांविषयी जागरूकता वाढवायला हवी. त्याकरिता महिला हक्क समिती आवश्यक असणे अनिवार्य.

महिला कायदेशीर हक्क

महिलांना विनामूल्य कायदेशीर सल्ला घेण्याचा अधिकार आहे. महिलांना पोलिस ठाण्यात बोलावले जाऊ शकत नाही, अर्थातच पोलिसांनी त्या महिलेच्या घरी जाऊन तिची चौकशी केली पाहिजे. महिलेची तक्रार पोलिस नाकारू शकत नाहीत. सूर्यास्तानंतर महिलेस अटक करता येणार नाही. विनंती केल्यास महिलेचा प्रतिसाद गोपनीय ठेवता येतो. तिच्या परवानगीशिवाय महिलेची ओळख उघड करता येणार नाही.

बाल विवाह कायदा

बाल विवाह कायदा १९२९च्या कलम ३,४ आणि ५अन्वये कोणत्याही मुलीचे वय १८ वर्षे पूर्ण न करताच लग्न करणे दंडनीय गुन्हा आहे.

कलम ३७६ / ३७७

एखाद्या स्त्रीला तिच्या संमतीशिवाय संभोग करणे हे भारतीय दंड संहितेच्या कलम ३७६ आणि ३७७ नुसार दंडनीय आहे.

कलम ४९६ / ४९७

महिलांशी व्यभिचार करणे हा भारतीय दंड संहितेच्या कलम ४९६ आणि ४९७ अन्वये दंडनीय गुन्हा आहे.

कलम ३५९ / ३७४

तिच्या संमतीशिवाय महिलेचे अपहरण करणे हा भारतीय दंड संहितेच्या कलम ३५९ आणि ३७४ अंतर्गत गुन्हा आहे.

कलम ३५४

स्त्रीला लाज आणणारी कोणतीही गोष्ट करणे भारतीय दंड संहितेच्या कलम ३५४ अंतर्गत दंडनीय गुन्हा आहे.

कलम ३०४ बी

लग्नाच्या सात वर्षांत एखाद्या महिलेचा संशयास्पद मृत्यू झाल्यास भारतीय दंड संहितेच्या कलम ३०४—बी अंतर्गत हुंडाबळीचा गुन्हा नोंदविला जाऊ शकतो.

कलम ४९८ ए

विवाहित महिलेवर तिच्या नातेवाईकांनी अत्याचार करणे हा भारतीय दंड संहितेच्या कलम ४९८—अ अन्वये दंडनीय

सारांश

भारतीय समाजव्यवस्थेच्या इतिहासातील महिलांच्या स्थितीचा विश्लेषणात्मक अभ्यास असे दर्शवितो की महिलांची स्थिति बऱ्याच काळापासून विवादाचा विषय बनली आहे. सत्य हे आहे की भारतीय समाजातील स्त्रियांची स्थिती वेगवेगळ्या कालखंडात, भिन्न धर्मांमध्ये, वेगवेगळ्या वर्गांमध्ये, वेगवेगळ्या प्रदेशांमध्ये, विभिन्न संस्कृतीत भिन्न—भिन्न आहे. महिला पुरुषांपेक्षा वेगळ्या आहेत, हा निसर्गाचा नियम आहे. भारतने १९९४ मध्ये स्त्री भ्रूणहत्या प्रतिबंधक कायदा लागू केला. घरगुती हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा २००५ मध्ये लागू झाला. परंतु हे उपाय फार प्रभावी असल्याचे दिसून येत नाही. कारण कायदे असूनही, त्यांची अंमलबजावणी करणाऱ्या यंत्रणेची मानसिकता पुरुषप्रधान आहे. समाजाची मानसिकता महत्वाची आहे. भारतात कठोर कायदे लागू करूनही ग्रामीण भागातील महिलांची स्थिती फारशी बदललेली नाही. या भागांत समानतेची संकल्पना अजूनही वाईट अवस्थेत आहे, परंतु भारतातील स्त्रियांचे घटते जन्म दर असे सूचित करते की आजही मुलगीपेक्षा मुलगा होण्याची तीव्र इच्छा वाढली आहे. कामाच्या ठिकाणीही महिलांच्या मानवी हक्कांचे सहज उल्लंघन केले जाते. स्त्रियांवरील शारीरिक आणि मानसिक अत्याचार, पुरुष व स्त्रियांना समान काम करण्यासाठी समान वेतन न दिल्याची प्रकरणे आहेत. पुरुषप्रधान व्यवस्था स्त्रियांसाठी अत्यंत धोकादायक आहे. महिलांना दुहेरी जखम सहन करावी लागत आहे. त्यांना गृहकाम आणि बाहेरील कामे (नोकरी, व्यवसाय) करावे लागतात. कोणत्याही देशाची संस्कृती हि त्या देशातील स्त्री सन्मानावर अवलंबून असते. अशा परिस्थितीत आपण म्हणू शकतो काय की भारतीय संस्कृती श्रेष्ठ आहे? आपण पुराणमतवादी विचारसरणीतून, विषम मानसिकतेतून बाहेर पडून उदारमतवादी, समतावादी आणि विकासाभिमुख प्रगतीशील दृष्टीकोन स्वीकारण्याची गरज आहे. जेव्हा महिलांच्या मानवी हक्कांचे संरक्षण आणि पालन पोषण होईल तेव्हाच देश सामाजिक—आर्थिक आणि राजकीयदृष्ट्या सक्षम होईल.

संदर्भ सूची

• अमर्त्य सेन — मिसीन्ग वूमन, ब्रिटीश मेडीकॅल जरनल (१९९२)

• bonjourplanetearth-blogspot-com-au

• KishwarMadhu Where daughters are unwanted] Manushi

• L-S, Vishwanathwomen Infanticide The Colonial Experience Economic and Political

• कृष्ण वल्लभ सिंघ — मानवाधिकार के आयाम दिल्ली पब्लीकेशण,

• प्रदीप त्रिपाठी भारतीय संविधान और मानवाधिकार राधा पब्लिकेशन दिल्ली २००६

• कृष्ण कुमार — भारतीय दलित और मानवाधिकार, बुक एनक्लेव, जयपूर २००२

❑❑❑

18

अस्पृश्यांचा शैक्षणीक विकास आणी शासकीय धोरण

डॉ. कैलाश व्ही. बिसांद्रे
अनिकेत समाजकार्य महाविद्यालय, वर्धा

****

प्रस्तुत विषयाचे संशोधन शास्त्रीय पध्दतीने आणी व्यावहारीक उपयोगी व्हावे या उद्देशाने अध्ययनाचे क्षेत्र अमरावती जिल्हातील पाळा हे गाव घेवुन अस्पृश्यांचा (दलित) शैक्षणीक विकास आणी शासकीय धोरण या विषयावर शास्त्रीय निकषांच्या आधारे शोधनिबंध पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

प्रस्तावना :

देशाच्या भवितव्या संबंधी डॉ. बाबा साहेब आंबेडकरांचे मत जहाल होते. १९१८ मध्ये साउथ बरो कमिशन समोर बोलतांना म्हटले होते की, “स्वराज्य जर ब्राम्हणांचा जन्म सिध्द हक्क आहे तसा तो अस्पृशांचा हक्क आहे. म्हणुन पुढारलेल्या वर्गांनी दलितांना शिक्षण देऊन त्या मनाची आणी सामाजिक दर्जाची उंची वाढविणे हे त्याचे आद्य कर्तव्य आहे. जेव्हापर्यत हे होणार नाही तोवर भारताचा स्वराज्य दीन बराच दुर राहणार हे निश्चित”!

रावबहादुर नारायणराव केळकरांना मानपत्र :

१९२३ मध्येच मध्ये प्रातांतील महार समाजातर्फे रा. ब. नारायणराव केळकर यांना मानपत्र देऊन त्यांचा सत्कार करण्यात आला. हि घटना सुध्दा महत्वाची आहे. रा. ब. केळकर हे प्रथम १९२० मध्ये मध्यप्रांत वऱ्हाडच्या प्रांतीक कायदे कौंसिलचे सदस्य म्हणुन निवडुन आले आणी शिक्षण व स्थानिक स्वराज्य संस्था या खात्याचे मिनिस्टर झाले. त्यावेळी अस्पृश्य समाजाचे त्यांच्या विषयी मत फारशे नव्हते. परंतु शिक्षण खात्याचे दिवान म्हणुन त्यांनी आपल्या तीन वर्षाच्या कार्यकाळात अस्पृश्य वर्गाच्या हिताचे कार्य करुन आश्चर्याचा धक्का दिला. अस्पृश्य समाजाची प्रगती व्हावी याबद्दल त्यांच्या मनात आस्था होती. तळमळ होती. त्यांनी बोलावलेल्या सभा संम्मेलनात खेडयापाडयाच्या ठिकाणी सुद्वा ते उपस्थित राहिले आहेत.त्यांच्या सवर्ण जातभाईंनी त्यांची टिंगल उडवण्याचा प्रयत्न केला. तरी त्यांची अस्पृश्य समाजाविषयीची तळमळ किंचितही कमी झाली नाही. ते मोकळेपणाने या समाजात मिसळत असत.

रा. व. नारायणराव केळकर हे १९२०—२३ च्या कालखंडात मिनिस्टर असतांना त्यांनी शिक्षण विषयक बाबतीत महत्वाची सुधारणा घडवून आणली. पहिली गोष्ट ही की शैक्षणिक कायद्यात (Educational Manual) असलेले जाती विषयक निर्बंध त्यांनी काढून टाकले. त्यामुळे अस्पृश्य मानलेल्या जातींना शिक्षण घेण्याच्या मार्गात जे अडथळे येत असत ते दूर झाले. दुसरी गोष्ट, अस्पृश्य वर्गाच्या स्वतंत्र शाळा असल्या पाहीजेत याला त्यांनी मुळीच प्रोत्साहन दिले नाही. त्यामुळे अस्पृश्य समाजाला समानतेच्या पातळीवर उभे राहण्याचा हक्क प्राप्त झाला. आणि तिसरी गोष्ट, कालीवरण नंदागवळी यांनी कायदे कौंशिलात ठराव आणून अस्पृश्य वर्गीय लोकांना सार्वजनिक विहीरी व मुसाफीरखाने वापरण्यास पुर्ण मोकळीक असावी अशी मागणी केली, तेव्हा रा. व. केळकरांनी तो ठराव स्वीकृत केला. अस्पृश्य वर्गाला सामाजिक न्याय मिळवून देण्याच्या दृष्टीने रा. व. केळकरांचे कार्य अत्यंत महत्वपूर्ण व थोर होते.

अस्पृश्य मुलींची शाळा :

महार सभेच्या १९१३ च्या (परिशिष्ट१(५) नमूद केले आहे की, कालीचरण नंदागवळी मालगुजार, मेंबर म्युनिसिपल कमेटी गोंदीया यांनी ३००० रूपये खर्च करून गोंदीया येथे मुलींची शाळा स्थापन केली. यावरून आपल्या समाजातील मुलींच्या शिक्षणाची सोय स्वखर्चाने करण्याचा पहिला मान कालीचरण नंदागवळी यांना द्यावा लागेल. या प्रांतातील ही पहिली आणि स्वतंत्र अस्पृश्य मुलींची शाळा होय.

वऱ्हाड अस्पृश्य शिक्षण समाज दर्यापूर :

महार परिषदेच्या द्वारे अस्पृश्य समाजाला जागृती होऊ लागलेली होती. अस्पृश्य समाजाची अधिक

भरीव व विस्तृत स्वरूपाची उन्नती व्हावी म्हणुन वऱ्हाड अस्पृश्य शिक्षण समाज दर्यापूर या संस्थेची स्थापना १९२४ साली करण्यात आली. अस्पृश्य समाजाने आपल्या स्वत:च्या पायावर उभे राहणे अत्यंत आवश्यक आहे. आपला उद्धार आपण स्वत:च केला पाहिजे. आपल्या सुधारणेला एकच मार्ग आहे आणि तो म्हणजे आपल्या मुलामुलींना शिक्षण देणे. हा या संस्थेचा उद्देश होता.

शैक्षणिक :

आवश्यक त्या ठिकाणी शाळा काढणे व मास्तरांचा पगार डी. बोर्ड किंवा म्यु.कमेटी यांना देणे भाग पाडण्याचा प्रयत्न करणे, शाळेत मुले पाठविण्याकरीता कमिटया नेमण. बोर्डींगची जेथे आवश्यकता असेल तेथे बोर्डींग काढण्याची तजबीज करणे, खादीचा प्रसार करणे, पूर्वी आपल्या लोकांमध्ये खादीचे कारखाने पुष्कळ होते. परंतु हल्ली त्याचा अजिबात नायनाट झाला आहे. सबब तसे कारखाने पुन्हा सुरू करण्याबद्दल खटपट करणे, नॉर्मल स्कुलमध्ये काही सवलतीने मुले भरती करणे, सरकारकडून इंग्रजी, मराठी शाळा व हायस्कुलकरिता जितक्या स्कॉलरशिपा मिळत आहेत त्यापेक्षा जास्त स्कॉलरशिपा मिळविण्याचा प्रयत्न करणे, मुलींना ज्या अटीवर स्कॉलरशिपा मिळतात त्या खेरीज करून निराळया स्कॉलरशिप्स मिळविणे बद्दल प्रयत्न, आपले लोकांचे मास्तर भरती करून घेण्याबद्दल डी. बोर्ड व म्युनि. कमेटया यांना विनंती करणे, आपले लोकांचे सुपरव्हिजींग करण्याकरिता आपल्यातील सुपरवायजर नेमण्याकरीता योग्य संस्थेकडे अगर अधिकाऱ्याकडे विनंती करणे, खेडयापाडयातून निघालेल्या इंग्रजी शाळांमध् ये फ्रिशिप्स मिळविण्याचा प्रयत्न करणे, धंदे शिक्षणाचे (हॅडीक्रॅफ्ट) शाळेत मुले भरती करणे.

अस्पृश्यता निवारणाचा प्रयत्न :

या संबंधीची माहीती महाराष्ट्राच्या १ जून १९३० च्या अंकात प्रसिद्ध झाली आहे. वऱ्हाडातील शेंदूरजनागावी एकूण ११ हजार लोकवस्तीपैकी पाचशे वस्ती अस्पृश्याची आहे. एवढया लोकांकरिता पुरेशा पाण्याच्या विहीरी नाहीत. ज्या आहेत त्याही उन्हाळयात कोरडया होतात. हा त्रास दरवर्षीचाच आहे. पण तिकडे हिंदूनी कधी लक्षच दिले नाही. पण यंदा पुण्याच्या लॉ कॉलेजातील अभ्यास सोडून आलेले श्री अकर्ते यांनी येथील समाज सेवक संघाचे दहा स्वयंसेवक बरोबर घेऊन अस्पृश्यांच्या घरोघरी जाऊन त्यांच्या अडचणी समजाऊन घेतल्या व त्यांना आपली घरे, रस्ते व मो—या स्वच्छ करण्यास सांगितले. ज्यांनी केली नाहीत त्यांच्या घरादाराची स्वच्छता स्वत:स्वयंसेवकांनी केली. कित्येक दिवसात ज्यांना आंघोळ घडली नव्हती अशा मुलांना विहीरीवर साबनाने धुवून स्नाने घातली. त्याचप्रमाणे व्याख्यानाद्वारे स्पृश्य व अस्पृश्य समाजात जागृतीही सुरू केली. मध्यंतरी रागावून जावून पालकांनी या स्वयंसेवकांना घराबाहेर घालवून दिले व गावातही त्यांच्यावर बहिष्कार टाकण्यात आला. पण मागाहून ता. २३—५—१९३० ला पंचायत भरून हा बहिष्कार उठविण्यात आला. हे सर्व स्वयंसेवक विद्यार्थी आहे.

अस्पृश्य वर्गाची उन्नती :

राजकीय अधिकार मिळण्याच्या आवश्यकतेबद्दल मी आतापर्यंत चर्चा केलेली आहे. परंतु त्यबरोबरच मला एक सूचना करावयाची आहे की केवळ राजकीय अधिकार प्राप्त झाल्याने अस्पृश्यांच्या समस्त दु:खाचे निवारण होणार नाही. त्याकरीता त्यांचा सामाजिक स्तर उंचावणे हाच खरा उपाय होय. अस्पृश्यांनी सर्वच वाईट आचारांचा त्याग केला पाहिजे. त्यांच्या राहण्याच्या वाईट पध्दतीत सुधारणा झाली पाहिजे. त्यांच्या राहण्याच्या पध्दतीत बदल घडवून आणल्यावर त्यांना आदर व मित्रत्वास पात्र केले पाहिजे. त्यांना सुशिक्षित केले पाहिजे. नुसत्या शिक्षणाने भागणार नाही, तर उच्च दर्जाचे शिक्षण त्यांना मिळाले पाहिजे. त्यामुळे त्यांच्या बरोबर सर्व समाजाचा दर्जा उंचावेल. त्यांच्या अत्यल्पतुष्ट मनोवृत्तीला हादरा देणे त्याशिवाय सर्व प्रकारच्या आत्मोन्नतीची चैतन्य शक्ती असलेला दैवी असंतोष त्यांच्यात चेतविणे फार जरूरीचे आहे. शेवटी अस्पृश्यांनी सर्वथा निर्भय होण्याकरीता आणि इतरांच्या बरोबरीने माणुसकीचे अधिकार प्रत्यक्ष कृतीत आणण्याचा प्रयास सुरू करण्याकरिता, त्यांना प्रोत्साहीत करणे व दमदार बनविणे अत्यावश्यक आहे. आपल्या हाती राजकीय अधिकार आले तरी हया सुधारणा घडून येणार नाहीत. आपले ध्येय गाठण्याच्या मार्गातील

राजकीय अधिकार हे एक साधन आहे, हे आपण समजले पाहिजे. आपल्या मधील काही थोडे लोक कायदे मंडळाचे सभासद होतील आणि त्यामुळे अस्पृश्य वर्ग आता अस्पृश्यच राहिलेला नाही असे समजण्याचा फार मोठा धोका यात अंतर्भूत असल्यामुळे तो टाळण्याच्या उद्देशाने मी ही सावधगिरीची सूचना करीत आहे. हे सर्व सामाजिक उन्नतीचे कार्य आहे.कै. गोखले यांची सर्वंटस ऑफ इंडिया सोसायटी किंवा कै.लाला लजपतराय यांची सर्वंटस ऑफ पिपल सोसायटी या संस्थांच्या कार्यपध्दतीप्रमाणे अस्पृश्य वर्गांनी आपल्या संस्था उभारून कार्य केले पाहिजे.

शिक्षण :

शिक्षणासंबंधी

१. पक्ष मुक्त व सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाची योजना अंमलात आणील.

२. सर्व जनतेला साक्षर करण्यासाठी पक्ष प्रौढ शिक्षणाची योजना सुरू करील.

३. पक्ष तांत्रीक शिक्षणावर विशेष भर देईल.

४. शिक्षणाच्या बाबतीत जे मागासलेले वर्ग आहेत, त्यांच्यातील योग्य व्यक्तींना देशात व परदेशात उच्च शिक्षणाच्या सवलती मिळण्याच्या दृष्टीने सरकारकडून मदत मिळावी याकरीता पक्ष प्रयत्नशील राहील.

५. प्रांतातील विद्यापीठ शिक्षणाची पुनर्रचना करून विभागीय विद्यापीठे स्थापन करण्यासाठी आणि ती शिक्षण देणारी विद्यापीठे बनविण्यासाठी पक्ष कायदा करील. पक्षाचे असे मत आहे की, केवळ याच एका उपायाने हुशार व प्रयत्नशील विद्यार्थी वर्गाचे परीक्षेच्या शापामुळे होत असलेले घोर नुकसान टाळता येईल.

समाजिक सुधारणा—कायदेविषयक धोरण :

समाजिक सुधारणा बाबत (१) सर्वच आवश्यक सुधारणांच्या प्रगतीकरीता पक्ष कायदा करील, त्यामुळे (अ) पुराणमतवादी लोकांनी समाज सुधारकाला जाति बहिष्कृत करण्यावर बंदी घातली जाईल आणि (ब) कायदयाने मिळालेला हक्क व स्वातंत्र्यावर कोणीही व्यक्ती अगर वर्गावर ते उपभोगण्याच्या बाबतीत कोणत्याही प्रकारे संघटीत प्रयत्नाव्दारे प्रत्यक्ष जुलूम, जबरदस्ती व बहिष्काराव्दारे अडथळे निर्माण करणाऱ्यांना शिक्षा केली जाईल.

२. सार्वजनिक धर्मार्थ संस्थातील कारभारात दिसून येत असलेला गैर कारभार दूर करून तसेच धर्मार्थ फंडाचा गैरवापर थोपवून त्या संस्थांचा कारभार सुव्यवस्थित चालावा या दृष्टीने आणि अशा संस्थानाकडे जो शिल्लक फंड राहील त्याचा विनियोग शिक्षणासारख्या चांगल्या कामाकरिता व्हावा या उद्देशाने पक्ष कायदा करील.

३. भिकारी व निराश्रीत लोकांच्या प्रश्नावर पक्ष कायदा करेल.

ग्रामीण पुनर्रचनेसंबंधी पक्षाचे धोरण असे राहील:

१. ग्रामीण जीवन सुखी करण्याकरिता जीवनाला ज्या काही आवश्यक गरजेच्या गोष्टी लागतात, त्या सर्व पुरविण्यास पक्ष कटिबध्द राहील.

२. ग्रामीण आरोग्य व गृहविषयक सुधारणा या प्रश्नाबाबत पक्ष शहर सुधारणेच्या धर्तीवर ग्रामीण सुधारणा योजना सुरू करील.

३. ग्रामीण माणसाच्या विचारात आधुनिक वैचारीक बदल घडवून आणण्याच्या हेतूने व त्याला विकसशील व्यक्ति बनविण्यासाठी पक्ष ग्रामीण वाचनालय, ग्रामीण भवन, नभोवाणी व फिरत्या सिनेमा गश्हाची व्यवस्था करण्याास झटेल.

अस्पृश्यता निवारक परिषद, पुलगाव :

अस्पृश्यता निवारक परिषद २५ जानेवारी १९२६ ला पुलगाव जि.वर्धा येथे घेण्यात आली. या परिषदेचे सेक्रेटरी गोविंदा गणपती दमके होते. अस्पृश्यांच्या सर्वांगीण विकासासंबंधी, तसेच त्यांच्यात शिक्षणाचा प्रसार करणे,समाजातील वाईट चाली व व्यसने नाहीशी करणे व त्यांच्या हक्काची जाणीव करून देणे, याबाबत विचार करण्याकरीता ही परिषद बोलावण्यात आली होती.

अस्पृश्य समाजाची शैक्षणिक प्रगती :

अस्पृश्यामध्ये शिक्षणाचा फार मोठा अभाव होता. त्याची शैक्षणिक प्रगती तर नावालाही नव्हती. कारण शिक्षणाची दारच त्यांच्या साठी बंद होती. अस्पृश्यांनी शिक्षण घेणे म्हणजे धर्मबाहय वर्तन करणे होते. कारण धर्मग्रंथानुसार अस्पृश्यांना शिक्षणाचा अधिकार नव्हता. यामुळे शिक्षणाचे ज्ञानमंदीरे अस्पृश्यांसाठी नेहमीकरीता बंद करण्यात आली होती. अस्पृश्यांने शिक्षणाची इच्छा व्यक्त केली तरीही स्पृश्य

हिंदू त्याला शाळेत प्रवेश देत नव्हते. महार, मांग आणि तत्सम अस्पृश्य जातींना जातीभेदाच्या आणि उच्च—निचतेच्या दुषित पुर्वग्रहामुळे शाळामधुन वगळण्यात आले आहे. चकुन एखादी अस्पृश्य मुलगा कुण्या शाळेत आलाच तर त्याला स्पृश्य मुलांजवळ बसता येत नव्हते. आपल्या देशातील उच्चभ्र लोकांची तऱ्याच उलटी होते.

अस्पृशांना शिक्षण देणे ही बाबच उच्यवर्णीयांना पटण्यासारखी नव्हती आणि म्हणुनच चुकुन एखादया शाळेत अस्पृश्यांचा मुलगा शिक्षण घेण्यासाठी आलाच तर स्पृश्य मुले त्याच्यांवर व शाळेवरही बहिष्कार घालीत. सरकारचे प्रयत्नही या बाबतीत फारच तोकडे होते. कारण सरकारचे मोठेमोठे अधिकारही सवर्णच असल्यामुळे तेही अस्पृशांच्या शिक्षणाला अनुकुल नव्हतेच. इंग्रजांनी आपल्या राजवटीत काही प्रमाणात निम्न जातीच्या शिक्षणाालाा सुरवात केली होती आणी याचा एक भाग म्हणुन हिदुस्थानातील शिक्षविषयक प्रश्नासंबंधी चौकशी करुन सुधारणा सुचविण्यासाठी इ. स. १८८२ इंग्रज सरकारने 'हंटर कमिशन' नेमले.

छत्रपती शाहु महाराजांनी अस्पृश्य वर्गाच्या मुलांकरीता सन १९०८ ला एक वसतीगृह सूरु केले. या वसतीगृहाच्या नामकरण समारंभाला विद्यार्थी असतांना कर्मविर भाऊराव पाटील उपस्थीत राहीले ही बातमी ते राहत असलेल्या जैन वसतिगृहाच्या अधिक्षकाला कळताच त्यांना शिक्षा म्हणून वसतीगृहातुन हाकलण्यात आले.

१२ मार्च, १९२७ ला मुंबई विधान मंडळात शिक्षण अनुदान विधेयकावरील चर्चेत डॉ. आंबेडकरांनी दलित शोषित जंगल पहाडावर राहणा—या लोकांची शिक्षण क्षेत्रातील आकडेवारी सादर केली होती. या प्रसंगी ते म्हणाले की, अध्ययन विश्लेषणाच्या आधारावर विविध जाती जमातींच्या शैक्षणिक स्थितीत असलेली तफावत मी आपल्या नजरेस आणून दिली आहे. आकडेवारीद्वारे ही विषमता कदाचित अधिक स्पष्ट होईल.

समस्या निवड :

भारतात पुरातन काळापासून जाती व्यवस्था आहे. आणी जाती व्यवस्थेमुळे येथील लोक सनाजनवादी असल्यामुळे परीवर्तन व्हायला नकोसे होते. पुरातनकाळ ते ईंग्रजांच्या काळामध्ये आणि भारत स्वतंत्र झाला तेव्हापासुन तर आजपर्यंत भारतात जाती व्यवस्था आहे. आणि येथील लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे व शेतीच्या व्यवसायात सर्वात जास्त राबणारा व्यक्ती म्हणजे महिला आहेत. पण पुरातन काळापासुन तर आजपर्यंत अस्पृश्यांना शैक्षणिक राजकिय, सामाजिक व आर्थिक निर्णयात त्यांचा सहभाग नव्हता. अस्पृश्य जो हिंदू धर्माचा भाग असुन सनातनी स्पृश्यांनी त्यांच्या धर्मातील एक माणुस कधीही मानले नाही. त्याचा स्पर्श किवा सावली अशुभ मानल्या जात होती. डॉं. आंबेडकरांनी म्हटल्या प्रमाणे शैक्षणिक प्रगती झाल्याशिवाय अस्पृश्यांना आपले अधिकार कळणार नाही. अस्पृश्यांचा (दलित) शैक्षणीक विकास आणी शासकीय धोरण या विषयाची निवड केली आहे.

संशोधनाचे उद्देश :

१. अस्पृश्यांचा (दलित) शैक्षणीक विकास आणी शासकीय धोरण या विषयी जाणुन घेणे.

२. अस्पृश्यांच्या शैक्षणीक विकासात येणाऱ्या अडचणी जाणून घेणे.

गृहीतके :

१. अस्पृश्यांचा (दलित) शैक्षणीक विकास आणी शासकीय धोरण यांच्या विषयी माहिती आहे.

२. अस्पृश्यांनी मोठया प्रमाणात शैक्षणिक विकास केला आहे.

संशोधन पध्दती :

अस्पृश्यांचा (दलित) शैक्षणीक विकास आणी शासकीय धोरण या विषयावर संशोधन करण्याकरीता अमरावती जिल्हयातील पाळा गावाची अध्ययन क्षेत्र म्हणून निवड करण्यात आली. पाळा येथील एकूण लोकसंख्या ३००० आहे. त्यामध्ये अस्पृश्यांची लोकसंख्या ७५० आहे. यात संभाव्य नमूना निवड पध्दतीचा वापर करुन त्यात साधा यादृच्छिक नमूना मधील लॉटरी तंत्राचा वापर करुन ४० उतरदात्यांची संशोधनाकरीता निवड करण्यात आली. तथ्य संकलन करण्याकरीता मूलाखत अनुसूची आणि दुय्यम तथ्य संकलन (इंटरनेट, मासिक, संदर्भ ग्रंथ) यांचा वापर करण्यात आला व त्यावरुन सारणी तयार करण्यात आली.

निष्कर्ष आणि गृहीतकृत्याची पडताळणी :

१. अस्पृश्यांचा (दलित) शैक्षणीक विकास आणी शासकीय धोरण यांच्याविषयी माहीती आहे:

प्रस्तुत संशोधनामध्ये अस्पृश्यांचा (दलित) शैक्षणीक विकास आणी शासकीय धोरण यांच्या विषयी जेव्हा उत्तरदात्याकडून तथ्यांचे संकलन करण्यात आले. त्याचप्रकारे द्वितीय तथ्य संकलन करण्यात आले. त्यावरुन असा निष्कर्ष निघतो कि, या विषयी त्यांना सुरूवातीपासुन कमी प्रमाणात माहिती होती. पण जसा—जसा काळ समोर गेला तस—तसा त्यांच्यासाठी शासनाची शैक्षणिक विकासाची धोरण (भारतीय संविधान) यात कायदयांच्या माध्यमातुन त्यांनी आपला विकास करून घेतला व आज समाजात अस्पृश्य (दलित) यांनी शिक्षणात सर्वात जास्त प्रगती केली. यावरुन प्रस्तुत विषयाचे गृहीतके बरोबर सिध्द होते.

२.अस्पृश्यांनी मोठया प्रमाणात शैक्षणीक विकास केला आहे.

प्रस्तुत संशोधनामध्ये अस्पृश्यांचा (दलित) शैक्षणीक विकास आणी शासकीय धोरण या विषयाच्या अनुसंगाने उतरदात्यांकडुन माहीती विचारण्यात आली त्यामध्ये प्राथमिक व व्दितीय तथ्य संकलनाच्या पध्दतीचा वापर केला. तथ्याच्या आधारे असा निष्कर्ष की, अस्पृश्यांसाठी सुरवातीचा काळात मानव म्हणुन कुठलाही अधिकार नव्हता. डॉ. आंबेडकरांनी सनातन्याशी संघर्ष करुन भारतीय संविधानाची निर्मीती केली त्यामध्ये अस्पृश्य / मागास (SC) वर्गासाठी आरक्षणाची व्यवस्था केली. जेणेकरुन या दलीत शोषीत समाजाचा शैक्षणिक तसेच सर्वांगीण विकास होईल. यावरुन प्रस्तुत विषयाचे गृहीतके बरोबर सिध्द होते.

संदर्भ ग्रंथ सुची :

१. एच. एल. कोसारे, बि. ए. विदर्भातील दलित चळवळीचा इतिहास (स्वातंत्र्यपूर्व काळ) प्रकाशक ज्ञान प्रदीप प्रकाशन नवि शुक्रवारी नागपूर—२, १९८४

२. बाबासाहेब आंबेडकर— भालचंद्र फडके, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, श्री विद्या प्रकाशन २५० शनिवार, पुणे ३०

३. टी. जी. गेडाम, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे धर्मांतर, प्रकाशिका प्रा. सौ. शारदा गेडाम

४. मा. क. गांजरे, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भाषणे—प्रकाशक—प्रज्ञा प्रकाशन मंडळ, भीमनगर बुध्दविहार, नागपूर

19

ग्रामीण भागाच्या विकासात उज्वला योजनेचे योगदान

प्रा. डॉ. मंगला कटरे
राजीव गांधी समाजकार्य महाविद्यालय गोंदिया

****

सारांश :

प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजनेच्या (पीएमयुवाय) लाभार्थ्यांना प्रति वर्ष १२ रिफिलसाठी प्रति १४.२ किलोच्या सिलिंडरसाठी २०० रुपये अनुदान द्यायला मान्यता दिली आहे. १ मार्च २०२३ पर्यंत या योजनेच्या ९.५९ कोटी लाभार्थ्यांची नोंद झाली. २०२२—२३ या आर्थिक वर्षासाठी एकूण ६,१०० कोटी रुपये आणि २०२३—२४ साठी ७,६८० कोटी रुपये खर्च केले जातील. पात्र लाभार्थ्यांच्या बँक खात्यात अनुदानाची रक्कम थेट जमा केली जाते. इंडियन ऑईल कॉर्पोरेशन लिमिटेड (आओसीएल), भारत पेट्रोलियम कॉर्पोरेशन लिमिटेड (बीपीसीएल) आणि हिंदुस्तान पेट्रोलियम कॉर्पोरेशन लिमिटेड (एचपीसीएल) या सार्वजनिक क्षेत्रातील तेल विपणन कंपन्या २२ मे २०२२ पासून हे अनुदान देत आहेत.

विविध भू—राजकीय कारणांमुळे एलपीजी (घरगुती वापरासाठीचा गॅस) च्या आंतरराष्ट्रीय किमतीत मोठी वाढ झाली आहे. एलपीजीच्या वाढलेल्या दरांपासून लाभार्थीचे संरक्षण करणे महत्त्वाचे आहे.

कि वर्ड्स : ग्रामीण भाग, विकास, उज्वला योजना, योगदान, महिला विकास

प्रस्तावना :—

केंद्र सरकार आपली देशातील गरीब जनतेच्या हितासाठी विविध सरकारी योजना राबवित असते.त्या योजनांपैकीच एक योजना देशात बहुतांश कुटुंब हे दारिद्र रेषेखाली स्वत:चे जीवन जगत आहेत. आर्थिक परिस्थिती गरीब असल्यामुळे त्यांना गॅस कनेक्शन घेणे

शक्य नसते त्यामुळे ते चुलीवर जेवण बनवतात त्यामुळे जंगल तोड केली जाते तसेच चुलीवर जेवण बनवल्यामुळे वायू प्रदूषण मोठ्या प्रमाणात होतो त्यामुळे महिलांच्या आरोग्यावर त्या चुलीच्या धुराचा त्रास होतो व ते दम्या सारख्या आजारांना बळी पडतात या सर्व गोष्टींचा विचार करून १ मे २०१६ रोजी प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना संपूर्ण भारतात सुरु करण्यात आली. भारतातील गरीब व दारिद्र रेषेखालील जे कुटुंब आहेत त्यांना या योजनेअंतर्गत मोफत गॅस सिलेंडर दिले जातील.

या योजनेअंतर्गत १४.२ किलो वजनाचा सिलेंडर दिला जातो परंतु डोंगराळ भागात इतक्या भारी वजनाचा सिलेंडर घेऊन जाणे शक्य नसते त्यामुळे शासनाने ५ किलो वजनाचे २ सिलेंडर उपलब्ध करून दिले आहेत जे घेऊन जाणे शक्य होईल. या योजनेसाठी केंद्र सरकारकडून १६०० रुपये दिले जातात या योजनेची महत्त्वपूर्ण गोष्ट म्हणजे या योजनेअंतर्गत दिले जाणारे गॅस कनेक्शन फक्त कुटुंबातील महिलेच्या नावावर दिले जाते.

या योजनेअंतर्गत सर्वात प्रथम ५ करोड कुटुंबांना या योजनेचा लाभ द्यायचा उद्देश होता त्याची संख्या वाढवून ८ करोड केली गेली. उज्वला गॅस योजनेचा लाभ घेण्याची प्रक्रिया अत्यंत सोपी केली गेली आहे या योजनेच्या अंतर्गत लाभार्थ्याला आपल्या जवळच्या गॅस वितरण केंद्रावर जाऊन या योजनेअंतर्गत गॅस कनेक्शन साठी अर्ज घ्यायचा आहे. उज्वला गॅस योजनेच्या दुसऱ्या टप्प्यात नवीन नियमानुसार लाभार्थ्याला भरलेला सिलेंडर मोफत दिला जातो व शासनाकडून गॅस कनेक्शन साठी ८०० रू. रुपये अनुदान दिले जाते.

उज्वला गॅस सब्सिडी :—

प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजनेच्या (पीएमयुवाय) लाभार्थ्यांना प्रति वर्ष १२ रिफिलसाठी प्रति १४.२ किलोच्या सिलिंडरसाठी २०० रुपये अनुदान द्यायला मान्यता दिली आहे. १ मार्च २०२३ पर्यंत या योजनेच्या ९.५९ कोटी लाभार्थ्यांची नोंद झाली.

२०२२—२३ या आर्थिक वर्षासाठी एकूण ६,१०० कोटी रुपये आणि २०२३—२४ साठी ७,६८० कोटी रुपये खर्च केले जातील. पात्र लाभार्थ्यांच्या बँक खात्यात अनुदानाची रक्कम थेट जमा केली जाते. इंडियन ऑइल कॉर्पोरेशन लिमिटेड (आओसीएल), भारत पेट्रोलियम कॉर्पोरेशन लिमिटेड (बीपीसीएल) आणि हिंदुस्तान पेट्रोलियम कॉर्पोरेशन लिमिटेड (एचपीसीएल) या सार्वजनिक क्षेत्रातील तेल विपणन कंपन्या २२ मे २०२२ पासून हे अनुदान देत आहेत. विविध भू—राजकीय कारणांमुळे एलपीजी (घरगुती वापरासाठीचा गॅस) च्या आंतरराष्ट्रीय किमतीत मोठी वाढ झाली आहे. एलपीजीच्या वाढलेल्या दरांपासून लाभार्थींचे संरक्षण करणे महत्त्वाचे आहे.

ग्राहकांना एलपीजीच्या दरात दिलासा दिला तर ते एलपीजीच्या सतत वापरासाठी प्रोत्साहित होतात. उज्ज्वला योजनेतल्या ग्राहकांनी पूर्णपणे स्वच्छ स्वयंपाक इंधनाकडे वळावे यासाठी त्यांनी सतत एलपीजीचा अवलंब आणि वापर करणे महत्त्वाचे आहे योजनेतील ग्राहकांचा एलपीजीचा सरासरी वापर २०१९—२० मधील ३.०१ रिफिलवरून २० टक्क्यांनी वाढून २०२१—२२ मध्ये ३.६८ झाला आहे. सर्व लाभार्थी या अनुदानासाठी पात्र आहेत.

ग्रामीण आणि वंचित गरीब कुटुंबांना लिक्विफाइड पेट्रोलियम गॅस (एलपीजी), स्वच्छ स्वयंपाक इंधन उपलब्ध करून देण्यासाठी सरकारने मे २०१६ मध्ये प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना सुरू केली. गरीब घरातील प्रौढ महिलांना डिपॉझिट न ठेवता मोफत एलपीजी जोडणी या योजनेअंतर्गत दिली जाते.

प्रधानमंत्री उज्वला गॅस योजनेची उद्दिष्टे :—

• प्रधानमंत्री उज्वला गॅस योजनेचा मुख्य उद्देश (PMUY) हा आहे की देशातील सर्व गरीब कुटुंबांना गॅस कलेक्शन उपलब्ध करून देणे.

• ग्रामीण भागात महिला जेवण बनवण्यासाठी चुलीचा वापर करतात त्यामुळे वायू प्रदूषण होते त्यामुळे उज्वला गॅस योजना च्या मदतीने वायुप्रदूषण कमी करणे हा देखील एक उद्देश आहे.

• राज्यातील व्यक्तीचे जीवनमान सुधारणे

• राज्यातील व्यक्तीचा सामाजिक तसेच आर्थिक विकास करणे

• राज्यातील व्यक्तींना आत्मनिर्भर बनविणे

• प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजनेची सुरुवात केंद्र सरकार द्वारे संपूर्ण देशात सुरु करण्यात आली आहे.

• पेट्रोलियम आणि नैसर्गिक वायू मंत्रालयाने (एमओपीएनजी) मे २०१६ मध्ये ग्रामीण आणि वंचित कुटुंबांना एलपीजीसारखे स्वच्छ स्वयंपाकाचे इंधन उपलब्ध करून देण्यासाठी प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना (पीएमयूवाय) एक महत्वाकांशी योजना लागू केली. जळाऊ लाकूड, कोळसा, गोवऱ्या इत्यादीं स्वयंपाकाच्या पारंपारिक इंधनाचा वापरामुळे ग्रामीण महिलांच्या आरोग्यावर तसेच पर्यावरणावरही विपरीत परिणाम होत असतो.

• या योजनेअंतर्गत लाभार्थी कुटुंबास गॅस सिलेंडर घेण्यासाठी अनुदान देण्यात येते.

• प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजनेअंतर्गत अर्ज करण्याची पद्धत अत्यंत सोपी करण्यात आली आहे अर्जदार आपल्या जवळच्या गॅस वितरण केंद्रात जाऊन अर्ज करू शकतो.

• आर्थिक परिस्थितीमुळे ज्या कुटुंबाला गॅस कनेक्शन घेणे शक्य नाही अशा गरीब कुटुंबाना या योजनेअंतर्गत लाभ मिळणार आहे.

• प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजनेअंतर्गत देशातील कुटुंबे सशक्त आणि आत्मनिर्भर बनतील.

• या योजनेअंतर्गत प्रदूषणावर नियंत्रण करणे शक्य होईल.

• राज्यातील अत्यंत दुर्मिळ डोंगराळ भागातील कुटुंबाना या योजनेचा लाभ घेता येईल.

• आर्थिक दृष्ट्या कमजोर कुटुंबांचा या योजनेअंतर्गत आर्थिक विकास होईल.

प्रधानमंत्री उज्वला योजनेचा लाभ :—

• चुलीवर जेवण बनवल्यामुळे धुराचे प्रदूषण होते या कारणांमुळे महिलांना आरोग्याच्या समस्या निर्माण होतात त्या थांबवण्यासाठी या योजनेचा लाभ होतो.

• चुलीतील धुरामुळे घरातील लहान मुलांना श्वास घेण्यासारखे विविध आजार होतात त्यामुळे या योजनेअंतर्गत या सर्व समस्यांचे निवारण होते.

• चुलीवर जेवण बनवताना वापरले जाणारे इंधन अशुद्ध असल्याकारणामुळे मोठी दुर्घटना होण्याची शक्यता असते त्यामुळे मृत्यू होण्याचा धोका देखील मोठ्या प्रमाणात असतो परंतु उज्वला गॅस योजनेअंतर्गत हा धोका टाळण्यासाठी मदत होते.

• या योजनेअंतर्गत मोफत गॅस कनेक्शन दिले जाते.

• चुलीवर जेवण बनवताना कुटुंबातील महिलांना वेगवेगळ्या समस्यांना सामोरे जावे लागते परंतु या योजनेच्या मदतीने जेवण बनवणे अत्यंत सोपे झाले आहे आणि महिलांना आरोग्याच्या समस्या देखील होत नाहीत.

• गॅस कलेक्शन मुळे पर्यावरणाला याचा लाभ होईल पर्यावरण स्वच्छ आणि साफ राहील.

• चुलीवर जेवण बनवण्यासाठी लाकडाची गरज लागते त्यामुळे वृक्षतोड मोठ्या प्रमाणात केली जाते त्यामुळे पर्यावरणाला हानी पोहोचते गॅस कनेक्शन च्या मदतीने वश्क्षतोड होत नाही त्यामुळे पर्यावरणाचा समतोल राखला जातो.

प्रधानमंत्री उज्वला गॅस योजनेअंतर्गत मिळणारे फायदे :—

प्रधानमंत्री उज्वला योजनेअंतर्गत कनेक्शनसाठी भारत सरकारद्वारे रोख मदत करण्यात येते.

१४.२ किलो सिलेंडरसाठी १६०० रुपये व ५ किलो सिलेंडरसाठी ११५० रुपये यात खालील बाबींचा समावेश आहे

• सिलेंडरसाठी सुरक्षा ठेवरू १४.२ किलो सिलेंडरसाठी १२५० रुपये व ५ किलो सिलेंडरसाठी ८०० रुपये
• प्रेशर रेग्युलेटर १५० रुपये
• एलपीजी नळी १०० रुपये
• घरगुती गॅस ग्राहक कार्ड २५ रुपये
• तपासणी, मांडणी, प्रात्यक्षिक शुल्क ७५ रुपये
• याव्यतिरिक्त, सर्व प्रधानमंत्री उज्वला योजनेच्या लाभार्थ्यांना त्यांच्या ठेवी मुक्त कनेक्शन बरोबर तेल विपणन कंपन्यां (ओएमसी) तर्फे पहिले एलपीजी रीफिल आणि स्टोव्ह (हॉटप्लेट) दोन्ही विनामूल्य प्रदान केले जातात.

एलपीजी कनेक्शन देण्यापूर्वी, आयएस—४२४६ प्रमाणीत आयएसआय मार्क हॉटप्लेट आणि आयएस ९५७३ (टाइप IV) प्रमाणीत सुरक्षा एलपीजी नळी असावी, जेणेकरून तुमचे इंडेन कनेक्शन मंजुन केल्यानंतर, आपल्या निवासस्थानी त्वरित संचमांडणी

करता येईल. तुम्हाला एलपीजी कनेक्शन देण्यापूर्वी सुरक्षा ठेव भरावी लागेल.

प्रधानमंत्री उज्वला गॅस योजनेचे लाभार्थी :—

• दारिद्रय रेषेखालील कुटुंब
• सेक्शन ११ च्या अंतर्गत लाभार्थी यादीमधील महिला.
• वनक्षेत्रात राहणारे कुटुंब
• अनुसूचित जाती/अनुसूचित जमाती, बौद्ध, मागासवर्गीय आणि गरीब कुटुंब
• प्रधानमंत्री आवास योजना (ग्रामीण) लाभार्थी
• अति मागासवर्गीय (एमबीसी)
• अंत्योदय अन्न योजना (एएवाय)
• चहा आणि माजी चहा बाग जमाती
• वनवासी
• बेटे आणि नदी बेटांचे रहिवासी
• एसइसीसी कुटुंबांतर्गत (एएचएल टिन) किंवा १४—कलमी घोषणेनुसार कोणत्याही गरीब कुटुंबांतर्गत नोंदणी केलेले
• देशातील दुर्गम भाग जिथे लोकांना जेवण बनवण्यासाठी गॅस कनेक्शन उपलब्ध नाही आणि त्यामुळे त्यांना चुलीवर जेवण बनवावे लागते अशा महिलांना या योजनेअंतर्गत समाविष्ट करण्यात आलेले आहे.

केंद्र शासनाच्या प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना आणि विस्तारित प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना २.० अंतर्गत महाराष्ट्रातील पात्र कुटुंबांना शोधून त्यांना एलपीजी कनेक्शन देण्याचे काम विभागामार्फत तेल कंपन्यांच्या सहकार्याने युद्धपातळीवर सुरु आहे, महाराष्ट्र राज्यात २०१९ पर्यंत प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना व विस्तारित प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना २.० अंतर्गत ४०.६३ लाख कुटुंबांनी गॅस कनेक्शनचा लाभ मिळविला आहे. परंतु अद्यापही काही कुटुंबे एलपीजी कनेक्शनच्या लाभापासून वंचित आहेत. यातील सर्व पात्र कुटुंबांना शोधून त्यांना केंद्र शासनाच्या प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना व विस्तारित प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना—२ मध्ये लाभ देण्यासाठी शासनाने उज्ज्वला योजना महाराष्ट्र सुरु करण्यात आली आहे.

संशोधन विषय :—

''ग्रामीण भागाच्या विकासात उज्वला योजनेचे योगदान''

संशोधनाचे उददेश :

१) ग्रामीण भागातील महिलांना अशिक्षितपणा व अज्ञानतेमुळे उज्वला योजनेचा लाभ घेतांना आलेल्या समस्यांविषयी माहिती प्राप्त करणे.

२) ग्रामीण भागातील महिलांनी उज्वला योजनेच्या लाभ घेतल्यामुळे त्यांच्या कुटुंबाचा जीवनस्तर उंचावण्यावर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास करणे.

संशोधन आराखडा व नमुना निवड पध्दती :—

प्रस्तुत संशोधन करतांना वर्णणात्मक संशोधन आराखडयाचा वापर करण्यात आलेला असून नमुना आकार निवडतांना गैरसंभाव्यता नमुना निवड पध्दतीमधील सहेतूक नमुना या पध्दतीचा वापर करून गोरेगाव तालुक्यातील उज्वला योजनेच्या ८० लाभार्थ्यांचे मत अभ्यासण्यात आलेले आहे.

निष्कर्ष :—

तळागाळातील गोरगरीब, मागासवर्गीय, अल्पसंख्याक, आदिवासी, झोपडपट्टीधारक व पालावर राहणाऱ्या लोकांकरीता जाहिर केलेल्या योजनांचा,संपूर्ण जगात बोभाटा करून,वश्त्तपत्रांना मोठमोठ्या जाहिराती देऊन प्रसिद्ध करीत मोठा गाजावाजा करीत शुभारंभ तर करण्यात आला.परंतु आतामात्र त्याची अंमलबजावनीच नसल्याने त्या योजना अडगळीत जमा होण्याचीच जास्त चिन्हे आहेत. जसे की,कामधंदे सोडून लोकांना जन धन योजनांचे बँक खाते काढायला लावले होते.परंतु लाखो गोरगरीब झोपडपट्टीवासियांचा त्या खात्यामध्ये व्यवहारच नाही. शिवाय खाते काढते वेळी शासनाकडून जनधन खात्यात पैसे टाकण्यात येणार असल्याचे सांगण्यात आले होते. मात्र शासनामार्फत एक रुपयाही टाकला जात नसल्याने ही योजना प्रलंबित आहे. शासनामार्फत प्रधानमंत्री विमा योजनेचे पैसे नियमीत कपात होतात याची माहितीच नागरीकांना मिळत नसल्याने या योजनेचा लाभ गोरगरिबांना मिळतच नाही. उज्वला गॅस योजना धुमधडाक्यात सुरु करून आदिवासी, झोपडपट्टीधारकांना गॅस जोडणी देण्यात आली.परंतु गॅस सिलेंडरचे भाव चौपटीने वाढल्याने लोकांकडे सिलेंडर आणायला पैसे मिळत नाही.

गॅस सिलेंडर वर मिळणारी सबसिडी बंद करण्यात आलेली आहे. त्यामुळे त्या लोकांना परत चुली वरील स्वयंपाकाकडे वळावे लागले. त्यामुळे गोरगरीबांना खोटी आमिष दाखवून प्रत्यक्ष शासनानेच

त्यांची फसवणूक केल्याचे चित्र दिसत आहे.शिवाय आता कोणताही मंत्री,खासदार,आमदार लोकसभेत—विधानसभेत गांभिर्याने या विषयावर बोलत नसल्याने व गरीबी निर्मूलनावर निर्णय होत नसल्याने शासनाच्या योजना कुचकामी ठरल्याचे निर्विवाद सत्य आहे.

संदर्भ :—

१. भांडारकर पु.ल. ''सामाजिक संशोधन पद्धती'' महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती.

२. राऊत वर्षा, आपला चंद्रपूर जिल्हा (जिल्हा विशेष)

३. समाज कल्याण मासीक, नई बुलंदियो के सपने, जाने.—२००८.

४. स्मरणीका (सरदार पटेल, भारतीय आदिवासींच्या बोलीभाषा व त्यांचे महाविद्यालय, चंद्रपूर) साहीत्य, अक्षरबोली, हरीवंश प्रकाशन चंद्रपूर—२०१२.

५. माहीती पुस्तिका, अनुसूचीत जाती व इतर पारंपारिक वननिवासी, (वनहक्क मान्य करणे अधिनियम २००६), नियम २००८.

६. माहिती पुस्तिका, महाराष्ट्र शासन आदिवासी विकास विभाग, २०११—१२.

७. गोंडवाना कोईतुर (सा.), नेतृत्व अभावी दिशाहीन आदिवासी, दिनांक : १६.११.२००३.

८. गोंडवाना कोईतुर (सा.), घटनात्मक हक्क, राजकीय व सामाजिक नेतृत्व, दिनांक : १८.१०. २००३.

Majumder, P.P., and Mukherjee B.N., 1993. Genetic diversity and affinities among Indian populations: an overview, In Majumder, New York, Plenum Press. Pp. 255-275.

Menon, S., Vahia, M.N., and Kailash, R., 2012. Stone alignments with solar and other sightlines in South India. Current Science, 102, 683-684

Moorjani, P., Patterson, N., Loh, P.-R., Lipson, M., Kisfali, P., Melegh, B.I., 2013. Reconstructing Roma History from Genome-Wide Data. PLoS ONE, 8(3), e58633.

Rao, V.R., Sathe, M.S., Gorakshakar, A.C., and Vasantha, K., 2002 population structure of the Vidarbha region of Maharashtra. Human Biology, 64, 903-917.

20

महिला सक्षमीकरण आणि शासकीय योजना

प्रा.डॉ.कविता वा. ऊईके
फुले —आंबेडकर कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, गडचिरोली

****

सारांश:

सामाजिक विकासाकरिता महिला सक्षमीकरणाची आज गरज आहे. आज स्त्रीला राजकीय स्वातंत्र मिळाले त्यामुळे राजकारणात उतरून ती प्रभावी कार्य करित आहे. समाजाच्या प्रगतीबरोबर स्त्रीची प्रगती तर होत आहे पण सोबतच तिच्यावर हुंडयासाठी शोषण, अत्याचार, बलात्कार, फुस लावून पळवून नेणे, जबरदस्तीने तिच्याकडुन वेश्या व्यवसाय करवून घेणे, लिंग परिक्षण करून मुलगी असेल तर गर्भातच तिला मारूण टाकणे या प्रकारचा छळ होत आहे. ती उपभोगाची वस्तू समजली जाते. यासंबंधी स्त्रीयांनी जागृत असायला हवे. स्त्रियांच्या संरक्षणासाठी विविध कायदे आहेत. त्या कायदयाची माहिती ठेवली पाहिजे. शासन स्त्रियांसाठी विविध योजना राबवित आहे. त्याची माहिती ठेवली पहिजे. त्यांचा लाभ घेतला पाहिजे. बचतगट स्थापन केले पाहिजे. त्याचे सदस्य बनायला पाहिजे. स्त्रीसशक्तीकरणाचा बचतगट हा एक पाया आहे. आपले अधिकार काय आहे? आपले हक्क काय याची? जाणीव ठेवली पहिजे. याबाबत महिला किती जागृत आहे याचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. महिला सक्षमीकरणात आर्थिक, सामाजिक दृष्ट्य केल्या जाणाऱ्या सुधारणामंधून स्त्री—पुरुषांमध्ये व्यक्ती, समाज समूह, वा जात—जमात म्हणून स्त्रियांच्या दृष्टीने परिवर्तन होणे ही सबलीकरणाची अट आहे. स्त्री नावाचा भारतीय समाजातील जो घटक आहे त्याला आपल्या जीवनात सर्व क्षेत्रात आपल्या सुप्त क्षमता प्रत्यक्ष वापरता येतील असा समज निर्माण करणे म्हणजे सबलीकरण

सक्षमीकरण होय.

प्रस्तावना:—

महिला सक्षमीकरणाची सुरवात सर्वप्रथम १९८५ मध्ये नैरोबी मध्ये संपूर्ण आंतरराष्ट्रीय महिला संमेलनामध्ये झाली होती. यानंतर जगाच्या सर्व भागामध्ये यांनी एका आंदोलनाचे रूप घेतले. महाराष्ट्रात महिला सक्षमीकरण धोरण २२ जून १९९४ रोजी लागू झाले.

महिला सक्षमीकरणाचा अर्थ आहे महिलेला शक्तीसंपन्न बनविणे, परंतू याचा व्यापक अर्थ आहे सत्ता, प्रतिष्ठा तसेच जीवनातील सर्व क्षेत्रात महिलांना स्वावलंबी बनविणे. तसेच निर्णय घेण्याच्या प्रकियेत सर्वच स्तरावर त्यांचा सहभाग असणे. महिला सक्षमीकरणाची व्याख्या करण्यासाठी सामान्यपणे ज्या शब्दावलीचा उपयोग केला जातो. त्यामध्ये शिक्षण साधनावर नियंत्रण, त्याची उपलब्धता, आत्मनिर्भरता, सन्मान, अधिकारासाठी संघर्ष, शक्ती, स्वतंत्रता, स्वायत्तता, आपली आवड तसेच निर्णय घेण्याची क्षमता या संदर्भात महिलांची शक्ती सारखे शब्द अंतर्भूत केलेले आहे.

पुरुष आणि स्त्री संसाराच्या रथाची दोन्ही चाके असली तरी पुरूषांकडचे चाक कमी पडले. तर स्त्री ते भार स्वत: पेलविते. संकटातून कुटूंबाला बाहेर काढते. कुटूंबाला बलवान करते. तेव्हा स्त्री सक्षम व्हावी म्हणून सर्वांनी प्रयत्न करायला हवेत की नको? त्यांच्या सक्षमीकरणासाठी प्रयत्न निच्छित व्हायला पाहिजेत. त्याच बरोबर स्त्री हिंसा रोखून स्त्रीसमानता कायदा प्रभावीपणे राबवायला हवा.

स्त्री हि कुटुंबातील अत्यंत महत्वाची व्यक्ती असून तिच्या आरोग्य संपन्नतेवरच कुटूंबातील सर्वांचे आरोग्य अवलंबून असते. हि वस्तूस्थिती आहे. असे असले तरी रूढी, परंपरा यामुळे सामाजिक विकासावर फार मोठया प्रमाणावर परिणाम झालेला दिसून येतो. स्वामी विवेकानंदानी म्हटले आहे की, समाजरूपी गरूडाची स्त्री आणि पुरूष दोन पंख आहे. जर एक पंख सबल आहे आणि दुसरा पंख दृर्बल आहे, तर त्यांच्यामध्ये आकाशाला स्पर्श करण्याची शक्ती कशी येईल.

या परिस्थीत बदल घडवून आणायचा असेल तर समाजातील सर्व स्त्रियांना शिक्षित करणे अत्यंत आवश्यक आहे. देशाला स्वातंत्र मिळून ६८— ६९ वर्ष झाली. तरीही आजही शंभरातील ६० स्त्रीयांना लिहिता—वाचता येत नाही. हि स्थिती निश्चितच समाधानकारक नाही. शाळेतील १०० पैकी ३५ मुली चौथी अखेर शाळा सोडतात. तर ५८ मुली ७ वी अखेरीस शाळा सोडतात. मुलीच्या शिणाची आदिवासी भागात हयापेक्षा दयनीय परिस्थिती आहे.

स्त्रीचा व्यक्ती म्हणून विकासाकडे लक्ष दिले तर तिला घरात डांबून तिचा सर्वांगीण विकास शक्य नाही. म्हणूनच शिक्षण, आरोग्य, स्वावलंबन, निर्भयता आणि आत्मसन्मान या पाचही घटकांचा विकास घडवून आणणे आवश्यक आहे. स्त्रीचे व्यक्तिमत्व संपन्न झाले तर स्त्री स्वत: बरोबर कुटूंबाचा, गावाचा पर्यायाने देशाचा विकास घडवून आणू शकेल. यासाठी स्त्री शिक्षणास अग्रकम दिला पाहिजे. स्त्री व पुरुष समाज रथांची दोन चाके मानली जातात. मात्र रथ योग्य रितीने चालण्यासाठी दोन्हीचे महत्व समान आहे.

महिला ही शक्ती आहे. महिला ताकद आहे. तिच्या समर्थ खांद्यावर आज संपूर्ण पृथ्वीचा भार आहे. आकाश, जल आणि पृथ्वी याला पुरून उरणारी महिलाच आहे. तरीही महिला दीन आहे. महिला आजही अबला आहे. हेही तितकेच सत्य आहे. महिलांचा जीव पोटातच असतांना भृणहत्या केली जाते. महिलाच सर्वस्व आहे. मात्र, महिलाच सर्वांना दुश्मन का वाटतात? त्यांच्या जीवावर का उठतात? महिला शिकल्या म्हणजे संपूर्ण कुटूंब सुसंस्कृत होते. मात्र असे असूनही या घरात महिलांना वेदना सहन कराव्या लागतात, असे का? हि परिस्थिती कधीच बदलणार नाही का? आज महिलांच्या प्रगतीच्या अनेक सुरस कथा सांगितल्या जातात. दुसरे टोक मात्र शोकांतीकांचे आहे. अत्याचार, हुंडयासाठी छळ, अनेक व्यवस्थापनामध्ये होणारा महिलांवर अन्याय हे सर्व पाहता महिलांची प्रगती झाली म्हणायची की अधोगती!

महिलांना सबला करण्यासाठी अनेक समाज सुधारकांनी पुढाकार घेतला. आज कोणत्याच क्षेत्रात महिला मागे नाहित, हे सत्य आहे. मात्र प्रत्येक क्षेत्रात

अगदी घरापासूनच या ना त्या गोष्टीमध्ये अत्याचार सहन करावा लागत आहे. महिलांचे सबलीकरण करण्यासाठी घरापासूनच सुरूवात व्हायला हवी. घरात मुलीला, सुनेला महत्वाचे स्थान मिळायला माहिजे. त्यांना श्रीमंती नको पण अत्याचाराची छळ कधी लागणार नाही याची काळजी सर्वांना घेतली पाहिजे. स्त्रियांनीही आपल्या सन्मानाला धक्का लागणार नाही याची काळजी घेतली पाहिजे.

स्त्रियांची प्रगती ज्या प्रमाणात झाली असेल त्यावरून एखाद्या समाजाची प्रगती मोजत असतो, असं भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी म्हटले होते. डॉ. आंबेडकरानी पाहिलेल्या प्रगत समाजाच स्वप्न आज साकार होत आहे. कारण आज असं एकही क्षेत्र नाही, ज्यात महिलांना आपल्या कर्तुत्वाचा ठसा उमटवला नाही. प्रत्येक क्षेत्रात महिला पुरूषांच्या खांदयाला खांदा भिडवून नाही तर त्यांच्या एक दोन पाउल पुढे असल्याचे पहायला मिळते. माता जिजाउ, राणी लक्ष्मीबाई, सावित्रीबाई फुले, अहिल्याबाई होळकर, मदर टेरेसा, इंदिरा गांधी, कल्पना चावला, लता मंगेशकर या आणि अशा असंख्य कर्तृत्ववान महिलांचा आदर्श घेत आजच्या महिला यशाची नवनवीन शिखर पादाक्रांत करत आहेत. नारीशक्तीच्या याच यशाचा उत्सव साजरा करण्याचा दिवस म्हणजे जागतिक महिला दिन आहे.

महिला 'सक्षम' करणारा महिला आयोगः—

भारतात राजपत्राच्या ३६ व्या अंकात प्रकाशित करण्यात आलेल्या निवेदनानुसार एका विशेष कायद्याच्या आधारे राष्ट्रीय महिला आयोगाची स्थापना करण्यात आलेली आहे.राष्ट्रीय महिला आयोग कायदा १९९० या कायद्यातील तरतुदीनुसार स्थापन करण्यात आलेला हा महिला आयोग जम्मू व काश्मीर राज्य वगळता सर्व देशभरात कार्य करणारा असेल. स्त्रियांच्या प्रगतीसाठी स्त्रीपुरुष समानता हा विचार स्वीकारायला हवा.हे जगातील सर्व देशात माण्य झाले. त्यातूनच संयुक्त राष्ट्र संघाच्या जागतिक महिला आयोगाने १९७५ हे जागतिक महिला वर्ष म्हणून जाहीर केले तर १९७५ ते १९८५ हे जागतिक महिला दशक म्हणून जाहीर केले.

आयोगाच्या स्थापनेचा उद्देश —

महिलाना शैक्षणिक दृष्ट्या स्वावलंबी बनवण्याबरोबरच आर्थिकदृष्टया हि स्वावलंबी बनावे हाच या मागचा मुख्य दृष्टीकोन आहे. आज समाजातील महिलांचा आर्थिक, सामाजिक व राजकीय दर्जा उंचावण्यासाठी व त्यांना सक्षम बनविण्यासाठी शासन प्रयत्नशील आहे. त्याचाच एक भाग महणजे राज्य महिला आयोगाची स्थापना होय. महाराष्ट्र राज्य महिला आयोगाची सपना जून १९९३ मध्ये करण्यात आली. आज या आयोगाचा दर्जा एक स्वयंशासित संस्था असा असून या आयोगास दिवाणी न्यायालयाचे अधिकार आहेत. —

स्त्रियाच्या शिक्षणाचाबतचे राष्ट्रीय धोरण (इ.स. १९८८—२०००) —

भारतातील शासनाने महिलांच्या शिक्षणासाठी आखलेल्या धोरणाला प्राधान्य दिले आहे. महिलांमधील साक्षरतेचे प्रमाण वाढवून आणि त्यांची शैक्षणिक पातळी उचावण्याच्या दृष्टीने हे धोरण स्वीकारल्यास त्यांच्यामध्ये कोणते सांस्कृतिक सामाजिक बदल होवू शकतात, या धोरणात विचार केला आहे.

स्त्रियांची आर्थिक क्षेत्रात वाटचाल :—

स्त्रियांचे पश्न सोडविणे व विकास यासाठी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर प्रयत्न

बचत गट— बचत गट क्रांतीचे खरे जनक डॉ महम्मद युनुस

बचत गटास सुरवातः—

१९८३ पासून बांगलादेश येथे संसदेचे रूपांतर हे ग्रामिण बँकेत आहे. भारतातील लोकप्रिय असलेल्या बचत गटाचा लाभ हे ह्या संकल्पनेवर आधारित आहे. भारतात बचत गट सुरू करण्याचा निर्णय १९९१ ते १९९८ या चळवळीस वेग आला. 'कर्ज लहान पण बचत महान' हे या चळवळीचे सूत्र आहे.

हेतूः—

घरातील स्त्रीचा विकास झाला तर मुलाचा व घराचा विकास होईल. तसेच महिलांचे सक्षमीकरण व्हावे. त्या आर्थिक दृष्ट्य स्वावलंबी बनाव्यात व त्यांच्या मध्ये आत्मविश्वास निर्माण व्हावा, महिलाच्या विकास प्रक्रियेला चालना मिळावी यासाठी देशात बचतगट स्थापनेच्या चळवळीला शासनाने प्रोस्ताहन

दिले.

तेजस्वीनेद्वारे सक्षमीकरण —:

महिला आर्थिक महामंडळाने निर्माण केलेल्या गटाची गुणवत्ता वाढविणे आणि ती टिकवून ठेवण्याकरिता तसेच स्वयंसाह्यता गटांना चांगल्या सेवा सुविधा देण्या करिता आंतरराष्ट्रीय कृषी विकास निधी सहाय्यित तेजस्विनी महाराष्ट्र ग्रामीण महिला सक्षमीकरण कार्यक्रम राज्य शासनाने सुरू केला आहे. महिला बचत गट हा खऱ्या अर्थाने एक आदर्श उपक्रम ठराला आहे. थेंबे थेंबे तळे साचे या युक्तीप्रमाणे तर ही चळवळ यशस्वी होत आहे.

कायदा आणि महिला संरक्षणः—

१) महिलावरील आत्याचार रोखणारा कायदा— २०१३
२) कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण —२००५
३) हुंडा प्रतिबंधक कायदा— १९६१
४) गर्भलिग चाचणी प्रतिबंधक कायदा —१९९४
५) गर्भपातामा कायदा —१९७२

महिलांना सक्षम बनविण्याच्या उद्देशाने सरकारमार्फत चालविण्यात येणाऱ्या योजना —

वर्ष	योजनेचे नाव	उद्देश
1982	डवाकरा योजना	ग्रामीण महिलांना रोजगार उपलब्ध करणे तसेच आरोग्य, शिक्षण, स्वच्छता, पोषक आहार या सेवा प्रदान करणे.
1992	मातृ एवं शिशु स्वास्थ कार्यक्रम	माता आणि बालकांना पोषक आहार उपलब्ध करून माता आणि बालमृत्यू कमी करणे.
1994	राष्ट्रीय मातृत्व लाभ	ग्रामीण व शहरी क्षेत्रातील महिलांना आर्थिकदृष्ट्रीने स्वावलंबी बनविणे.
1998	महिल्या सुशक्ती योजना	महिलेला स्वयंसहायता गटाच्या माध्यमातून आर्थिक व सामाजिक दृष्ट्रीने सक्षम बनविणे.
2000	स्त्री पुरस्कार योजना	महिलांच्या अधिकारा करिता संघर्ष करणाऱ्या महिलांकरिता राष्ट्रीय पुरस्कार व प्रोत्साहनाच्या विशेष योजना.

महिला सक्षमीकरणासाठी शासनामार्फत आणखी काही योजना व कार्यक्रम सुद्धा पुढीलप्रमाणे राबविण्यात आलेले आहे.

१. पंचायत महिला व महिला सशक्तिकरण अभियान
२. सर्व शिक्षा अभियान
३. कामधेनू योजना
४. बालिका समृद्धी योजना
५. उज्वला योजना
६. वर्किंग वुमन होस्टेल
७. मनोधैर्य योजना
८. आदिवासी महिला सशक्तिकरण योजना
९. स्वाधार गृह
१०. एकात्मिक बाल विकास योजना
११ तेजस्विनी महाराष्ट्र ग्रामीण महिला सशक्तिकरण कार्यक्रम
१२. नॅशनल लिटरेसी मिशन
१३. इंदिरा गांधी मातृत्व सहयोग योजना
१४. वन स्टॉप सेंटर स्कीम
१५. बेटी बचाव बेटी पढाओ योजना
१६. जीवनदायी आरोग्य योजना
१७ देवदासी निर्वाह अनुदान
१८. जननी सुरक्षा योजना
१९. मदर अँड चाइल्ड ट्रेकिंग सिस्टीम २००९
२०. देवदासी पुनर्वसन योजना
२१. वुमन हेल्पलाइन स्कीम
२२. इंदिरा गांधी नॅशनल ओल्ड एज पेन्शन स्कीम
२३ नॅशनल रुरल हेल्थ मिशन
२४. व्यावसायिक प्रशिक्षण घेणाऱ्या मुलींना विद्यावेतन
२५. आशा स्वयंसेविका
२६. प्रधानमंत्री उज्वला योजना
२७. इंदिरा आवास योजना
२८. निराश्रीत महिलांसाठी शासकीय राज्यगृहे
२९. सावित्रीबाई फुले बहुउद्देशीय महिला केंद्र
३०. महिला मंडळाच्या महिला प्रशिक्षण केंद्रास अनुदान
३१. राष्ट्रीय बायोगॅस विकास योजना
३२. महात्मा गांधी नॅशनल रुरल एम्प्लॉयमेंट गॅरंटी स्कीम
३३. इंदिरा गांधी नॅशनल विडो पेन्शन स्कीम
३४. सायन्स अँड टेक्नॉलॉजी फॉर वुमेन

संदर्भ ग्रंथसूची —:

आगलावे डॉ प्रदीप — आधुनिक भारतातील सामाजिक समस्या (विद्या प्रकाशन,ऑगस्ट १९९७)

देशपांडे विलास — महाराष्ट्र आरोग्य पत्रिका

कहाडे, डॉ बी एम —भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या, पिपळपुरे अँड कं. पब्लिशर्स नागपूर जुन २०१७, २ आवृत्ती, पृ. २३७, २३९, २४१, २४५, २४६, २४७

कुळकर्णी, प्रा. पी के— भारतातील सामाजिक समस्या, श्री प्रमोद मुजे विद्या प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्तही १९९८, पृ. २४२

कवि, प्रा सौ माधवो – महिला कल्याण आणि विकास, प्रमोद मुजे विद्या प्रकाशन, नागपूर,प्रथमावृत्ती २००६, पृ. १६२

'लोटे राज– भारतीय संस्कृती व समाज २००४

'मेश्राम डॉ सुरेश – प्रत्याक्षिक सामाजिक संशोधन, (यश प्रकाशन–२०००)

'नाहटा विजय – लोकराज्य

पागुळ डॉ. नंदा– मुक्त व्हायचय मला (आर बी प्रकाशन, नागपूर)

'पाटणकर मनीषा– महासंजीवनी

पार्क डॉ जे ई– सामाजिक आरोग्य परिचर्या

रेमी कुमारी – योजना (स्त्री सशक्तीकरण)

'सिंह सीमा– पंचायती राज और महिला सशक्तीकरण

वृत्तपत्रे – लोकमत, देशोन्नती

❑❑❑

21

आरोग्य योजना व विकास

डॉ. मंगला कडवे
मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय नरखेड, जिल्हा–नागपूर

****

आरोग्य या संकल्पनेशी निगडीत अनेक घटक असतात. ज्यांचा परिणाम आरोग्यावर होतो.उदा. अनुवंशिकता, पर्यावरण, मनोसामाजिक परिस्थिती, भौतिक व जैविक परिस्थिती ज्या घटकांवर नियंत्रण ठेवणे शक्य असते त्यावर नियंत्रण ठेवून मानवी आरोग्य सुदृढ ठेवणे सुलभ होते. उदा. पर्यावरण, भौतिक व जैविक परिस्थिती देशातील सर्वसामान्य नागरिकांचे आरोग्य सुरक्षित राहावे, आरोग्यविषयक कोणत्याही समस्या उद्भवू नयेत, सशक्त व निरोगी नागरिक हे राष्ट्राची संपत्ती असतात, हे महत्वाचे मानून विविध प्रकारच्या कार्यक्रमाची अमंलबजावणी सरकारमार्फत केली जाते. आरोग्यविषयक धोरण ठरविण्यासाठी सुरुवातीच्या काळात विविध समित्यांची नियुक्ती केली व समित्यांनी सुचविलेल्या शिफारशींना अनुसरुन आरोग्यविषयक धोरण निर्माण झाले. सर्वसामान्यांचे आरोग्य सुरक्षित राहावे यादृष्टीने विविध कृती कार्यक्रमांवर भर दिला गेला. पण त्याचबरोबरीने प्रतिबंधात्मक, संवर्धनात्मक व पुनर्वसनात्मक उपाय ही योजले गेले. आरोग्य हा मुलभूत अधिकार आहे व तो प्रत्येकालाच मिळण्यासाठी भारत सरकारमार्फत विशेष अर्थसंकल्पीय तरतूद करण्यात आलेली आढळते

आरोग्य म्हणजे काय ?

शारीरिक, मानसिक, सामाजिक दृष्टिने व्यवस्थित आणि रोगमुक्त असण्याची अवस्था म्हणजेच आरोग्य होय.जागतिक आरोग्य संघटनेच्या दृष्टीने आरोग्य म्हणजे केवळ रोगांचा अभाव नसून ती एक शारीरिक, मानसिक, सामाजिक आणि आध्यात्मिक समतोलाची अवस्था

आहे.

शारिरीक आरोग्य : व्यक्तीचे शरीर हेच तिच्या अस्तित्वाची खूण असते. शरीराचे अस्तित्व टिकविण्यासाठी शरीर आरोग्यसंपन्न राखण्यासाठी काही गोष्टी अतिशय महत्वाच्या असतात. उदा. पोषण, आहार, व्यायाम, स्वच्छता, इतरांशी वैयक्तिक संबंध वगैरे.

मानसिक आरोग्य : मानसिक आरोग्य म्हणजे व्यक्तीची मानसिक संघर्षापासून मुक्तता होय. बदलत्या परिस्थितीशी समायोजन साधणे भावनेच्या आहारी न जाता व्यवहार्य दृष्टीकोन स्वीकारणे अशा उपाययोजना अंमलात आणल्यास मानसिक आरोग्य चांगले राहते. वैद्यकशास्त्राच्या दृष्टीने ताण, चिंतात्मक अवस्था, भावनात्मक अस्वस्थता, दीर्घकालीन मानसिक बिघाड या विकारांचा मानसिक आरोग्य संकल्पनेत समावेश होतो. मानसिक आरोग्य म्हणजे व्यक्तीची मानसिक संघर्षापासून मुक्तता होय. बाह्य जगाशी जुळवून घेणे आणि समायोजन साधणे. आत्मसंयम राखणे, कोणत्याही भावनेच्या अति आहारी न जाणे हे मानसिक आरोग्याचे महत्वाचे अंग आहे.

सामाजिक आरोग्य : व्यक्ती ज्या समाजात जीवन जगते त्या सामाजिक संदर्भांना आरोग्यापासून वेगळे करता येत नाही. सामाजिक, सांस्कृतिक वातावरणात बदल घडवून आणल्याशिवाय आरोग्याचा स्तर उंचविता येत नाही. सामाजिक, सांस्कृतिक वातारवरणाप्रमाणे व्यक्तीला लागणाऱ्या कौटुंबिक वातावरणाचा प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष परिणाम आरोग्यावर होत असतो. व्यक्ती ज्या समाजात वावरते त्या समाजातील परिस्थिती व्यक्तीची इतरांशी होणारी आंतरक्रिया, आंतरसंबंध हे नेहमीच परस्परांशी मेळ घालणारे असतीलच असे नाही. त्याचा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष परिणाम व्यक्तीच्या आरोग्यावर होत असते. त्यामुळे जेव्हा आरोग्य संकल्पनेचा विचार केला जातो तेव्हा व्यक्तीची सामाजिक परिस्थिती विचारात घेणे आवश्यक असते.

आरोग्य विकासाची घटक :

आनुवंशिकता : मानवाच्या आरोग्याचे निर्धारण करणारा अस्त महत्वपूर्ण घटक म्हणून आनुवंशिकता या घटकाकडे पाहिले जाते. काही महत्वपूर्ण अनुदेशक गुण व्यक्तीला माता—पित्यांकडून रंगसूत्राच्या माध्यमातून संक्रमित होतात, एकदा आनुवंशिक वारसा कोणत्याही परिस्थितीत बदलता येत नाही. उदा. डोलीचा रंग, नाकाची ठेवण, उंची, चालण्याची पद्धत, वर्ग र अनुशामुळे व्यक्तीला केवळ विविध गुण प्राप्त होतात असे नसून काही विकृतीचे संक्रमन है। माता—पित्याकडून होते. उदा. रातांधळेपणा, मधुमेह किंवा रक्तदाबासारखे आजार, युद्ध दगैरे. आनुवंशिकतेच्या संदर्भात उगडेल, गाल्टन, टर्मन, ऑस्टॉटल यासरख्या विविध शास्त्रये विचार समान आहेत.

पर्यावरण : आरोग्याचा दुसरा महत्त्वपूर्ण निर्धारिक पर्यावरण आहे. मानसशास्त्रज्ञ व जीवशास्त्रज्ञ यांच्या दृष्टीकोनानुसार मानवाला लाभणाऱ्या पर्यावरणाची सुरुवात गर्भधारणा झाल्यापासून होते. मानवी जीवनात पर्यावरणाचा प्रारंभ जन्मापूर्वी होतो व शेवट मानवी मृत्यूनेच होतो. मानवाच्या आरोग्यावर पर्यावरणाचा प्रभाव होतो. हे आज सर्व शास्त्रज्ञ व विचारवंतांनी मान्य केले आहे. मनुष्याला आयुष्यभर ज्या पर्यावरणाचा गत करावा लागतो त्या पर्यावरणाचा मानवावर चांगला व वाईट असा दोन्ही प्रकारचा परिणाम होतो. मानवास लाभलेल्या पर्यावरणाचे दोन गटात वर्गीकरण केले जाते.

मनोसामाजिक पर्यावरण : व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्वास योग्य आकार देण्यात मनोसामाजिक पर्यावरणाचा महत्वपूर्ण वाटा असतो. वैद्यकीय समाजशास्त्रज्ञ यांच्या मते मनोसामाजिक वातावरणाचा आरोग्याशी अत्यंत जवळचा संबंध असतो. आरोग्याची अवस्था निश्चित करण्यास बाह्य घटक जसे कारणीभूत असतात तसेच मनुष्य स्वत:सुद्धा आरोग्य चांगले ठेवण्यास किंवा विकण्यास कारणीभूत असतो. धुम्रपान किंवा तंबाखूचे सेवन करणाऱ्या सर्वच व्यक्तींना कर्करोग होतोच असे नाही. मात्र धुम्रपान करणाऱ्या व्यक्तीस श्वसनाचा आजार होतो. व्यक्ती मद्यपान, धुम्रपान किंवा तंबाखूचे सेवन का करते याची कारणे शोधून ती नष्ट केल्यास व्यक्तीचे आरोग्य सुदृढ राहण्यास मदत होऊ शकते. बहुतांशी जी व्यसने केली जातात. त्याला मनोसामाजिक कारणे/घटक कारणीभूत असतात.

जैविक पर्यावरण : आपल्या सभोवताली असणाऱ्या पर्यावरणाशी व्यक्तीला समायोजन साधावे लागते.

पर्यावरणात होणाऱ्या बिघाडामुळे रोगजंतूंचा प्रसार होतो. त्या माध्यमातून विविध रोगांचा फैलाव होतो. डास, पिसवा, माश्या, ढेकूण, झुरळे या सारखे छोटे—मोठे किटक रोगांचा प्रसार करतात व मानवी शरीराचे संतुलन बिघडते, स्वच्छतेसंबंधी काही गोष्टीचे काटेकोर पालन केल्यास पर्यावरण प्रदूषणास आळा घालणे शक्य होते. उदा. घरातील ओला व सुका कचरा कचराकुंडीत टाकणे, लहान मुलांना शौचालयाचा वापर करण्यास शिकविणे, तंबाखू, गुटका खाऊन रस्त्यावर न थुंकणे, अशा छोट्या—मोठया कृतींद्वारा व्यक्ती जैविक वातावरण चांगले ठेवते

भौतिक पर्यावरण : भौतिक पर्यावरणात हवामान, जमीन, सूर्यप्रकाश, पाणी, खनिज संपत्ती या घटकांचा समावेश होतो. या सर्व घटकांशी व्यक्तीचा सतत संबंध येत असतो. भौतिक पर्यावरणाचा स्वत:च्या फायद्यासाठी विशेष उपयोग केला जातो. पावसाचे पाणी वाहून जाऊ नये यासाठी मोठमोठी धरणे बांधणे. त्यातील पाण्याचा उपयोग पिण्यासाठी व शेतीसाठी करणे. त्याद्वारा विजनिर्मिती ही केली जाते. एकीकडे भौतिक परिस्थितीत अनुकूल बदल घडवलेले असल्याचे आढळते तर दुसरीकडे भौतिक परिस्थितीत निर्माण झालेल्या असमतोलामुळे मानवी जीवनात विविध समस्या निर्माण झाल्या आहेत. उदा. सतत वाढणारे प्रदुषण पावसाचे अनिश्चित प्रमाण वाढते. उष्णता, भूकंप, ज्वालामुखी त्सुनामीच्या लाटा.

आरोग्यविषयक वर्तमानकालीन योजना :

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर स्वतंत्र भारताने जी राज्यघटना स्वीकारली. त्यात कल्याणकारी राज्य संकल्पनेचा प्रामुख्याने स्वीकार करण्यात आला. मुलभूत गरजांची पूर्तता करण्याबरोबरच शिक्षण व आरोग्य या दोन गरजांचाही समावेश झाला. राष्ट्रातील जनतेच्या आरोग्य संरक्षणाबरोबरच त्यांचे एकंदर जीवनमान सुधारण्याच्या दृष्टीने राष्ट्रीय आरोग्य धोरण तयार केलेले असून जनतेच्या आरोग्याची जोपासना व संवर्धन करण्याच्या दृष्टीने विविध समित्यांची स्थापना करण्यात आली. त्यांनी सुचविलेल्या शिफारशीची पूर्तता करण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न केले गेले. त्या अंतर्गत स्थापना झालेल्या समित्या पुढीलप्रमाणे भोर समिती, मुदलियार समिती, मुखर्जी समिती, जंगलवाला समिती, कर्तारसिंग समिती श्रीवास्तव समिती वगैरे.

ब्रिटीशांच्या कालावधीत भारतात प्रतिबंधात्मक उपायांपेक्षा उपचारात्मक उपायांवर जास्त भर देण्यात आला स्वातंर्त्यप्राप्तीनंतर आरोग्यविषयक सुविधांचा दर्जा उंचावण्याच्या दृष्टीने राष्ट्रीय पातळीवर सर्वेक्षण केले गेले. सर्वेक्षण अहवालाने सुचविल्याप्रमाणे वैद्यकिय शिक्षण संशोधन, आरोग्य सेवांचा विकास यासाठी एकात्मक आणि सर्व समावेशक असा दृष्टीकोन स्वीकारण्याची आवश्यकता असल्याने पंचवार्षिक योजनेत भारतीय जनतेचे आरोग्य सुधारावे यासाठी सरकारने विशेष आर्थिक तरतूद केली गेली. आरोग्य क्षेत्रावर जास्तीत जास्त रक्कम खर्च करण्यात आला. तसेच जे राष्ट्रीय आरोग्य धोरण अंमलात आणले गेले.

१. संसर्गजन्य व साथीच्या रोगांवर नियंत्रण ठेवणे. उदा. मलेरिया, कॉलरा, डेंग्यू, चिकन गुनिया, एड्स इ. तर देवी आणि प्लेग सारखे रोग पूर्णपणे नामशेष झालेले आहेत.

२. सर्वसामान्यांच्या आरोग्याचा विचार करणे विशेषत: आदिवासी आणि ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांना केंद्रस्थानी ठेवून त्यांना आरोग्यविषयक सेवा पुरविण्यासाठी विविध यंत्रणा निर्माण केल्या गेल्या. प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व उपकेंद्राच्या माध्यमातून शहरी भागात उपलब्ध असणाऱ्या सेवा ग्रामीण व आदिवासी भागात पोहचविण्याच्या दृष्टीने विशेष प्रयत्न केले गेले.

३. लोकसंख्या नियंत्रित करण्यासाठी विविध कार्यक्रमांची अंमलबजावणी करण्यात आली. यासाठी विशेष आर्थिक प्रोत्साहन देणे, नसबंदी शिबिरे आयोजित करणे, गर्भ निरोधक साधनांचे अल्प दरात वा नि:शुल्क दरात वाटप करणे. स्त्रियांना पाळणा लांबविण्यासाठी विशेष आर्थिक प्रोत्साहन देणे वगैरे.

४. आरोग्य संरक्षणासाठी आवश्यक असलेल्या मनुष्यबळाची व साधनसामुग्रीची उपलब्धता करुन देणे. यासाठी तज्ञ डॉक्टर्स परिचारिका पुरुष व स्त्री सेविका, प्रयोगशाळेतील तज्ञ यांची नियुक्ती करणे.

५. भौतिक प्रगतीनुसार रोगांमध्ये झालेला बदल व फरक लक्षात घेऊन वैद्यकिय शिक्षण आणि वैद्यकीय

क्षेत्रात संशोधन करण्याच्या दृष्टीने अनेक प्रयोगशाळांची निर्मिती करणे.

आपल्या राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रमात पारंपारिक औषध पद्धतीचा विकास करणे व त्याला प्रोत्साहन देणे अशा कार्यक्रमांना प्राथमिकता दिलेली असून आयुर्वेद, होमिओपॅथी औषध पद्धती, निसर्गोपचार पद्धती, योगसाधना यांना देखील अॅलोपॅथीप्रमाणेच महत्व दिलेले आहे. व्यक्तीचे आरोग्य सुरक्षित ठेवण्याच्या दृष्टीने प्रतिबंधात्मक उपाय केले जातात. याअंतर्गत विशेष लसीकरण मोहिम राबविली जाते. उदा. पोलिओ प्रतिबंधात्मक उपायाबरोबरच संवर्धनात्मक उपाय ही केले जातात. दारुबंदी, गुटका बंदी, वाहनांच्या वेगावर नियंत्रण तसेच प्रदूषण निर्मूलन उपायांची अंमलबजावणी करणे अशा कार्यक्रमांद्वारा सरकार जनतेच्या आरोग्याचे रक्षण करते. उदा. गुटका, दारू, तंबाखू, धुम्रपान यासारख्या सवयींमुळे यकृताचा, आतड्याचा तसेच घशाचा कर्करोग संभवतो. तसेच प्रदूषित वातावरणामुळे त्वचेचे, श्वसनाचे आजार उदभवतात. यावर नियंत्रण येते. काही रोगांमुळे मनुष्याला जे शारिरीक व मानसिक अपंगत्व येते त्यातून व्यक्तीला बाहेर काढण्यासाठी व त्यांच्यावर योग्य उपचार करण्यासाठी शासकीय तसेच विविध स्वयंसेवी संस्थांच्या माध्यमातून पुनर्वसन केंद्रांची निर्मिती केली जाते, ज्याद्वारा सर्वसामान्यांच्या आरोग्याची जपवणूक होते.

भारतीय आरोग्यविषयक योजना व विकास :

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारताने जी राज्यघटना अवलंबली त्यात आरोग्यविषयक बाबींना महत्व देण्यात आले. राज्यघटनेच्या कलम २३५ अन्वये आणि राज्यघटनेच्या सातव्या सूचीत आरोग्यविषयक बाबींचा समावेश करण्यात आला. आरोग्य हा विषय केंद्र, राज्य आणि समवर्ती सूचीत समाविष्ट करण्यात आला. जनतेच्या आरोग्याचे रक्षण व्हावे तसेच जनतेचे आरोग्य सुधारावे यासाठी राष्ट्रीय पातळीवर अनेक उपाय योजण्यात आले आहेत. भारत सरकारच्या आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालयाने इ. स.१९८३ साली जे आरोग्यविषयक धोरण स्वीकारले त्याअंतर्गत मुलांना होणाऱ्या सर्वसामान्य रोगांचा प्रतिबंध करण्यासाठी लसीकरण कार्यक्रम राबविणे यावर मोठ्या प्रमाणात भर देण्यात आला. तसेच मलेरिया, कुष्ठरोग, क्षयरोग यांच्या निर्मूलनासाठी सार्वत्रिक लसीकरण, कुटुंब कल्याण कार्यक्रम, स्वच्छ व शुद्ध पाणी पुरवठा व सार्वजनिक स्वच्छता अशा कार्यक्रमांवर भर देण्यात आला. इ. स. १९८४ साली माजी पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी २० कलमी कार्यक्रमांची घोषणा केली व त्या अंतर्गत सर्वांसाठी आरोग्य, लोकसंख्या नियोजन, शिक्षणाचा प्रसार व विस्तार, झोपडपट्टी सुधारणा कार्यक्रमावर भर देण्यात आला.१९९८ साली अंधत्व निर्मूलनाचा कार्यक्रम घोषित करण्यात आला. या कार्यक्रमात नेत्रपेढ्यांची स्थापना करणे लोकांना मरणोत्तर नेत्रदानासाठी प्रवृत्त करणे, नेत्रशिबिरांचे आयोजन करून नेत्ररोगाबाबत जागृती करणे या घटकांवर विशेष भर देण्यात आला. याचवर्षी महारोग किंवा कुष्ठरोग जागृती कार्यक्रम आखण्यात आला. महारोग ही केवळ वैद्यकीय समस्या नसून समाजशास्त्रीय समस्या ही आहे असे लक्षात आल्याने या रोगासंबंधी लोकांच्या मनात असणाऱ्या अंधश्रद्धा व गैरसमजुती दूर करण्यावर भर देण्यात आला. वेळीच उपचार झाल्यास रोगग्रस्त व्यक्ती रोगातून पूर्णपणे बरा होऊ शकतो. हा विश्वास लोकांच्या मनात रुजविण्यासाठी विशेष प्रयत्न केले गेले.

भारत सरकारने एड्स निर्मूलन कार्यक्रम तयार केला. एड्सच्या विरोधात जी मोहिम राबविण्यात आली त्याचा परिणाम म्हणून एड्सच्या रुग्णांचे प्रमाण कमी झाले. व्यापक जनजागृती तसेच एड्स रोगाची भयावहता विविध मार्गाने स्पष्ट करण्यात आल्याने देशात २००२ पासून २००७ पर्यंत एड्सग्रस्तांच्या संख्येत कमालीची घट घडून आलेली आढळते. राष्ट्रीय कंठग्रंथी सूज नियंत्रण कार्यक्रमातंर्गत कंठग्रंथीला सूज आलेल्या रुग्णांचा शोध घेऊन त्यांच्यावर उपचार केले गेले. व या रोगाचे निर्मूलन करण्यासाठी आयोडीनयुक्त मीठाचे उत्पादन करुन त्याचे वाटप करण्यावर भर देण्यात आला. शहरी व ग्रामीण भागात प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, सरकारी इस्पितळे, उपकेंद्रे यांच्यामार्फत बालकांना लसी मोफत पुरविण्यात येतात. लसीकरणाचा कार्यक्रम गेले २५ वर्षे सातत्याने राबविण्यात येत असून त्यात कोणत्याही प्रकारचा खंड पडू नये असे धोरण सरकारने आखलेले आहे.वरील सर्व मुद्दे विचारात घेता असे नमूद करता

येईल की राष्ट्रातील नागरिकांचे आरोग्य सुरक्षित राहावे, आरोग्य विषयक कोणत्याही समस्या उद्‌भवू नयेत, सशक्त आणि निरोगी नागरिक ही राष्ट्राची संपत्ती आहेत. हे महत्त्वाचे मानून विविध प्रकारच्या कार्यक्रमाची अंमलबजावणी होत असलेली आढळते.

अध्ययन क्षेत्र :

प्रस्तुत अध्ययन क्षेत्र हे नरखेड तालुका आहे.

अध्ययनाचे उद्देश :

१. आरोग्य विषयक शासनाची भुमिका समजून घेणे .
२. आरोग्य विषयक योजना व लोकांचा विकास सहसबंध अभ्यासणे.

गृहितकृत्य :

१. आरोग्य विषयक योजनाचा लाभ मिळाल्यामुळे लोकांचा विकास होतो.
२. नागरिकांना आरोग्य विषयक कोणत्याही समस्या उद्‌भवू नयेत, सशक्त आणि निरोगी राष्ट्राची निर्मिती ही शासनाची भुमिका आहे.

आरोग्य विषयक योजनाचा लाभ मिळाल्यामुळे लोकांचा विकास होतो :

अ.क्र.	विवरण	वरंवारिता	टक्केवारी
१	पुर्णत: विकास होतो	१२	१८.८
२	बऱ्याच प्रमाणात विकास होतो	२३	३५.९
३	काही प्रमाणात विकास होतो	२७	४२.२
४	मुळीच विकास नाही	२	३.१
एकूण		६४	१००

उपरोक्त सारणीनुसार अध्ययना अंतर्गत घेतलेल्या एकूण ६४ लोकांपैकी १२ आरोग्य विषयक योजनाचा लाभ मिळाल्यामुळे पुर्णत: विकास होतो म्हणणारे असुन त्यांचे शेकडा प्रमाण १८.८ आहे. तर २३ लोकांना आरोग्य विषयक योजनाचा लाभ मिळाल्यामुळे विकास बऱ्याच प्रमाणात होतो म्हणणारे असुन त्यांचे शेकडा प्रमाण ३५.९ आहे व २७ लोकांना आरोग्य विषयक योजनाचा लाभ मिळाल्यामुळे विकास काही प्रमाणात होतो म्हणणारे असुन त्यांचे शेकडा प्रमाण ४२.८ आहे. तसेच २ लोकांना आरोग्य विषयक योजनाचा लाभ मिळाल्यामुळे विकास मुळीच होत नाही म्हणणारे असुन त्यांचे शेकडा प्रमाण ३.१ आहे.

वरिल सारणीवरुन असा निष्कर्ष निघतो की, जास्तीत जास्त २७ लोकांना आरोग्य विषयक योजनाचा लाभ मिळाल्यामुळे विकास काही प्रमाणात होतो म्हणणारे असुन त्यांचे शेकडा प्रमाण ४२.८ आहे.

संदर्भग्रंथ :

१. अलोनी, (२००७)सामाजिक आरोग्य व विकास,नागपुर: साईनाथ प्रकाशन.
२. नाडगोंड, (२०००)सामाजिक आरोग्य परिचार्य,नागपुर: फडके प्रकाशन.
३. भांडारकर, (२०१०),शासकीय आरोग्य योजना नागपुर: महाराष्ट्र शासन प्रकाशन.
४. संगव, (२०२३)भारतातील सामाजिक समस्या,पुणे: पॉप्युलर प्रकाशन

वेबसाईट :

1. https://sg.inflibnet.ac.in
2. https://marathi.thewire.in
3. https://www.maayboli.com
4. https://hi.wikipedia.org

❑❑❑

22

शाश्वत विकास आणि पर्यावरण संवर्धन

प्रा. डॉ. मनोज ह. होले
सहाय्यक प्राध्यापक,
कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, कामठी

****

सारांश

विकास व पर्यावरण यांचा खुब जवळचा संबंध आहे. भारतात किंवा इतर देशात विकास हा पर्यावरणावर अवलंबुन आहे. फरक ऐवढाच की त्याचा उपयोग कसा करायचा, तो म्हणजे नैसर्गीक संसाधनाचा योग्य तो वापर करून? नैसर्गीक संसाधनाचा नाश करून? नैसर्गीक साधनाचा योग्य त्या प्रकारे समतोल राखुन? हे सर्व आपल्या देशातील शासन, प्रशासन व देशातील लोकांनवर अवलंबुन असते. देशात विकास म्हणजे रस्ते बाधणे व विस्तार करणे, औद्योगीक क्षेत्र निर्माण करणे, उडाण पुल बांधणे ऐवढाच संकुचित विचार म्हणजे विकास असे समजण्यात येते. यामुळे शाश्वत विकासाला मोठे खिंडार पडले आहे. मोठया प्रमाणात वृक्ष तोड झाली व जंगले नष्ट झाली आहे. जागतिक तापमाणात मोठया प्रमाणात वाढ झाली असुन संचयीत ग्लेश्र विरघडायला लागली आहे. त्यामुळे नैसर्गीक असमतोल निर्माण झाला असुन निसर्गाचा व मानवी जिवंणाच्या अस्तित्वाचा प्रश्न निर्माण झाला आहे.

प्रस्तावना

खरं तर, शाश्वत विकासाचे मुख्य सुत्र ज्यांच्या दिशेने आहे, ते समाज आणि अर्थव्यवस्थेला त्यांच्या सेवा प्रदान करण्यासाठी नैसर्गिक संसाधने आणि परिसंस्थेच्या सामर्थ्यावर भर देते. नैसर्गिक संसाधनांची अखंडता आणि टिकाऊपणा प्रभावित न करता मानवी गरजा पुर्ण केल्या जाणाऱ्या प्रणालीच्या बळकटीकरणास हे प्रोत्साहन देते. अशाप्रकारे शाश्वत विकास म्हणजे असा विकास ज्यामध्ये भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजा आजच्या पिढीच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी तडजोड केली जात नाही. याशिवाय पर्यावरण संरक्षणामुळे काही प्रमाणात स्वेच्छेने विकासाची शाश्वतताही वाढते. त्यामुळे हे स्पष्ट आहे की पर्यावरण संरक्षण आणि शाश्वत विकास हे केवळ पूरक नसुन दोन्हीच्या स्वतंत्र संकल्पना अपूर्णतेची भावणा देतात.

पर्यावरण म्हणजे आपल्या चारही बाजूनी वेढलेले आवरण, पर्यावरण हा शब्द परी आणि कव्हर या दोन शब्दांपासुन बनलेला आहे. जेथे परी म्हणजे आजूबाजूला आणि कापर म्हणजे वेढलेले ज्यापासून पर्यावरण हा शब्द तयार झाला आहे. मानवाचा नेहमीच निसर्गाशी संबंध राहिला आहे. आपण पुर्णपणे निसर्गावर अवलंबून आहोत. आपल्या सर्व जिवनावश्यक गोष्टी आपल्याला निसर्गाकिडुनच मिळतात. विकासाचा पर्यावरणावर वाईट परिणाम झाला आहे. कारण आपल्याला प्रत्येक संसाधनासाठी निसर्गावर अवलंबुन राहावे लागते. मानवाने आपल्या अमर्याद गरजा पुर्ण करण्याकरीता पर्यावरणाची हानी करत आहे. मानवाच्या वाढत्या गरजामुळे वातावरण बदलण्यास भाग पाडले आहे. आपण हे विसरता कामा नये की विकास व पर्यावरण यांचा समतोल जर राखला गेला नाही तर पृथ्वीवर मानवाला जगणे कठीण होईल.

पर्यावरण संरक्षण आणि विकास अनेकदा वेगळे मानले जातात, काहीवेळा परस्परविरोधीही असतात. पण सत्य हे आहे की त्यांना एकत्र आणल्याशिवाय सध्याच्या पर्यावरणीय आणि आर्थिक आव्हानांचा सामना करणे कठीण आहे. विकासात्मक प्रकल्पांना मंजुरी देण्यापूर्वी त्यांच्या संभाव्य पर्यावरणीय बाबींचा पूरेशा संवेदनशीलतेने विचार केल्याचे क्वचितच दिसुन येते. नैसर्गिक समतोल राखला तरच विकास शाश्वत होऊ शकतो नैसर्गिक आणि भौगोलिक वातावरणात पाणी, वनस्पती, पशुधन, खनिज संपत्ती इत्यादींचा समावेश होतो. नैसर्गिक वातावरणाचा आपल्या सामाजिक आणि आर्थिक जीवनावर व्यापक प्रभाव पडतो. कृत्रिम आणि सामाजिक वातावरणाची निर्मीती आपल्या आंनदी आणि समृध्द जीवनासाठी जबाबदार आहे.

शाश्वत विकासाच्या दुष्टीकोनातुन दुर्मिळ संसाधनांचा योग्य वापर कसा होईल हे ठरवावे लागेल. असे बरेच पुरावे आहेत की अशा धोरणामुळे संपूर्ण मानवी कल्याण कमी होऊ शकते. आर्थिक वाढ ही नैसर्गीक साधनसंपत्तीच्या इष्टतम वापरावर आधारीत असली पाहीजे आणि त्याच वेळी विकास पर्यावरणाचा समतोल राखला गेला पाहिजे. पर्यावरण आणि संसाधनांची काळजी घेतली गेली पाहिजे.

कीटकनाशकांचा अतिवापरामुळे होणारे व्यापक प्रदुषण ज्यांचा मानव व इतर प्राण्यांच्या आरोग्यावर होणारा हानिकारक परिणामाने मोठया प्रमाणात मानवी जिवन धोक्यात आले आहे. शाश्वत विकासाची सुरूवात पर्यावरण स्थिरतेच्या कल्पनेपासुन होते. निसर्ग संवर्धनाच्या संदर्भात धार्मिक व धर्मनिरपेक्ष अशा दोन बाजु आहे. धार्मिकतेची जोड निसर्गासोबत जोडली गेली तर भारतासारख्या देशाला त्याचा मोठया प्रमाणात फायदा होईल. पृथ्वी ग्रह मानवजातीच्या व इतर प्राण्यांच्या कल्याणाकरीता तसेच त्यांचे अस्तित्व टिकुन राहावे या करीता अस्तिवात आली आहे असे ठाम मत आहे. इतर ग्रहावर मानवी जिवन अस्तित्व नाही हे निश्चित आहे. पुरातन काळात पुजाअर्चा, धर्म व धार्मिकता ही निसर्गावर अधारीत होती निसर्ग हाच देव होता. नविन विचारसरणी मानवजात निसर्गाचा एक भाग आहे आणि सर्व जीवसुष्टी एकमेकांशी जोडलेली आहे. जर मानव जातीने ग्रहाला वंश करण्याचा प्रयत्न केला तर मानव स्वत:निसर्गासह मानवजातीच्या नाशाला कारणीभुत ठरेल. मानव केद्रिंत स्थिती त्यांच्या विविध रूपामध्ये राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय समाजांच्या मुख्य प्रवाहातील विचारामध्ये प्रबळ आहे. शाश्वत विकासाकडे मानवाने सकारात्मक दुष्टीने बघीतले पाहीजे.

विकास आणि पर्यावरण संवर्धन यांच्यातील संघर्ष देशाच्या औद्योगिक बनविण्याचा आणि आर्थिकदृष्टया विकसित राष्ट्रे म्हणुन त्यांचे स्थान सुरक्षित करण्याच्या महत्त्वाकांक्षेतून उध्दभवतो. हे स्पष्ट आहे की विकास आणि पर्यावरण संरक्षण हे अतूटपणे जोडलेले आहेत. कारण एखाद्या देशाचा विकास त्याच्या पर्यावरण आणि संसाधनांचा वापर करण्यावर अवलंबुन असतो. आधुनिकीकरणाच्या आणि प्रगतीच्या शर्यतीत आम्ही पर्यावरणाचे मोठया प्रमाणात नुकसान केले आहे. पर्यावरणाच्या ऱ्हासामुळे होणाऱ्या नैसर्गीक आपत्ती अधिक सामान्य झाल्या आहे. ज्यामुळे संपुर्ण मानवजातीसाठी धोका निर्माण झाला आहे. भूस्खलन, चक्रीवादळ, विनाशकारी पूर, सुनामी इ. हे पुर्णत: मानवनिर्मित कारणामुळे आहे.

हवामान बदल हा जगातील सर्वात गंभीर समस्यांपैकी एक म्हणुन उदयास आला, ज्यामुळे पृथ्वी आणि भविष्यातील पिढ्यांसाठीच्या आपल्या जबाबदाऱ्याबद्दल चिंता निर्माण झाली आहे. अनेक वर्षापासुन, तलाव आणि नद्या यांसारख्या नैसर्गीक सांधनसंपत्तीचा विध्वंस व्यावसायिक आणि निवासी वापरामुळे होणारे नुकसान, मोठया प्रमाणात खडकांचे उत्खनन, पाणीपुरवठा, शेत जमीन आणि वन्यजीवांचा नाश होत आहे. या सर्व बाबींकडे आम्ही डोळे बंद करून बघत आहो. विकास साधतांना पर्यावरणाचे रक्षण करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार्य, कायदे, आंतरराष्ट्रीय संस्था सुनिश्चित असतांना देखील जागतिक पर्यावरणात प्रदुषनाचे प्रमाण कमी होताना दिसत नाही. विकसनशील आणि अल्पविकसित देशांवर मोठी किमंत लादली गेली, कारण प्राथमिक गुन्हेगार नसतानाही त्यांना पर्यावरण प्रदुषणाचा फटका सहन करावा लागला त्यामुळे अशा देशांचा विकास नेहमीच मंद राहीला.

पर्यावरण व अर्थव्यवस्था — नैसर्गिक संसाधनांची कमतरता ही विकसनशील देशाची महत्वाची समस्या आहे. हिरवे उत्पादन आणि हरित वापर ही आधुनिक जगाची मागणी आहे. उत्पादनाचे तीन घटक आहेत नैसर्गिक, भौतिक आणि मानवी घटक व नैसर्गिक घटकांचा थेट संबंध पर्यावरणाशी आहे. पर्यावरणीय संसाधने त्यांचे वाटप आणि वापर त्यांच्या आर्थिक खर्चाच्या फायद्यांच्या दुष्टीने विचारात घेतले जातात. पर्यावरणाच्या समस्या मुळात मानवनिर्मित आहेत. नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा अतिवापर होता कामा नये. पर्यावरणाच्या हानीमुळे केवळ शाश्वत आर्थिक विकासातच अडथळे निर्माण होत नाहीत तर मानवी आरोग्य आणि जीवनप्रणाली, नैसर्गीक जगासाठी आणि सामाजिक सांस्कृतिक वातारणासाठी देखील मोठा धोका निर्माण झाला आहे. पर्यावरण हानीचा वाढता

वेग आणि प्रमाण कमी करायचा असेल तर नविन संकल्पनात्मक चौकट आणि धोरणाची गरज आहे तसेच राजकीय इच्छाशक्तीची आवश्यकता आहे. समाज, शासन, आणि आंतरराष्ट्रीय समुदायाकडुन वैयक्तीक आणि सामूहिक प्रयत्नामुळेच भविष्यातील आव्हानांना तोंड देण्यासाठी सज्ज करू शकतो.

पर्यावरण संरक्षण कायदा — १९८६ मध्ये लागू झाला.

हा कायदा केंद्र सरकारला पर्यावरणाची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी आणि संरक्षित करण्यासाठी, स्त्रोतांपासुन होणारे प्रदुषण कमी आणि नियंत्रीत आणि पर्यावरणीय कारणास्तव कोणत्याही औद्योगिक सुविधेची स्थापना आणि ऑपरेशन प्रतिबंधीत किंवा प्रतिबधित करण्यासाठी अधिकृत करते.

पर्यावरण संरक्षण कायद्याची उदिष्टे पुढीलप्रमाणे.

१. पर्यावरण आणि त्याच्याशी निगडीत गोष्टींचे संरक्षण आणि सुधारणा प्रदान करण्याच्या मुख्य बोधवाक्याने ते लागू केले गेले.

२. पर्यावरणाची हानी करणाऱ्यांवर कारवाई करणे.

३. चांगले वातावरण आणि पर्यावरणीय परिस्थितीचे रक्षण करण्यासाठी.

४. स्टॉकहोम येथे १९७२ मध्ये झालेल्या संयुक्त राष्ट्रांच्या मानवी पर्यावरण परिषदेत घेतलेल्या निर्णयांना लागु करणे.

५. प्रचलित कायद्यांमध्ये समाविष्ट नसलेल्या प्रदेशांमध्ये पर्यावरणाच्या संरक्षणाशी संबंधित कायदे लागू करणे.

निष्कर्ष

नैसर्गिक संसाधनांच्या वापरासाठी आपण काही मूलभूत मानके विकसित केली पाहीजे. कारण औद्योगीकीकरण हे नैसर्गीक साधनसंपत्तीच्या शोषनावर आधारीत आहे. औद्यगिक आणि घरगुती कचरा हे जल प्रदुषण आणि वायु प्रदुषणाचे प्रमुख कारण आहेत. प्रदूषित पाणी जमिनीत शोषल्या जाते, आणि मातीचे प्रदूषण होते. हवा, जमीन, पाणी, नद्या, महासागर इ. सार्वजनिक वस्तू आहेत, यांचे संरक्षण करणे आपले कर्तव्य मानले पाहीजे. पर्यावरण संरक्षणाबरोबर विकासाची जोड देउन सर्व कायदयांचे सर्वकस पालन होणे आावश्यक आहे.

संदर्भ

घारपुरे विठ्ठल, पर्यावरणशास्त्र, २००५, प्रकाशक. मनोहर पिंपळापुरे

भरूचा एरक, पर्यावरणशास्त्र, २००७, प्रकाशक. ओरिएंट लॉगमन प्रायव्हेट लिमिटेड

https://www.legalserviceindia.com/legal/article-9864-development-and-environment-the-conflict-of-interest.html

https://www.drishtiias.com/hindi/daily-news-editorials/a-mindful-development

https://www.drishtiias.com/hindi/printpdf/development-versus-environment

https://brainly.in/question/24062193

https://www.gyaangranth.com/vikas-se-paryavaran-kaise-prabhavit-hua/ नितेश हारोडे यांनी ८ फेब्रुवारी 2023

https://hi.triangleinnovationhub.com/linkage-between-environment#

https://maharashtratimes.com/editorial/article/-/articleshow/7044592.cms

❑❑❑

23

सावित्रीबाई फुले मनुवादाविरुद्ध संघर्ष करणारी भारतातील पहिली क्रांतिकारी महिला

डॉ. मंजुषा समर्थ
आर्टस कॉलेज सिहोरा, जिल्हा भंडारा

****

सारांश :

प्राचीन काळापासून भारतीय हिंदू समाजव्यवस्था मनुवादाच्या परंपरेवर चालत आली होती. या मनुवादामध्ये हिंदू महिलांना समाजव्यवस्थेमध्ये दुय्यम स्थान देण्यात आले आहे आणि हीच परंपरा चालू ठेवणे आपले कर्तव्य आहे या भूमिकेमध्ये असलेल्या पुरुषी मानसिक वश्त्तीने महिलांना परंपरेच्या जोखडात कायम बांधून ठेवले. त्याचप्रमाणे महिलांना सुद्धा हेच जोखड स्विकारले आणि येणा—या पिढीला परंपरेच्या रूपाने दिले. जवळजवळ एकोणिसाव्या शतकापर्यंत हीच परंपरा कायम होती. या परंपरेविरुद्ध आवाज उठविण्याची ताकद कोणत्याही महिलेमध्ये नव्हती. याच परंपरेविरुद्ध पहिला आवाज उठविला तो सावित्रीबाई फुले यांनी एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीच्या भारतात राजा राममोहन रॉय यांच्या माध्यमातून सामाजिक सुधारणेला सुरवात झाली. परंतु या सर्व सुधारणावादी चळवळी केवळ पुरुषांनी चालवल्या होत्या. अशा परिस्थितीत महिलांच्या हक्काकरिता आवाज उठविणारी पहिली महिला म्हणून समोर येणारे नाव म्हणजे वीरांगना सावित्रीबाई फुले आणि ते सुद्धा कर्मठ आणि रूढीप्रिय असलेल्या ब्राम्हणीवादी सर्वाधिक लोकसंख्या असलेल्या पुणे शहरात. ज्यांनी त्यांचे पती ज्योतिबा फुले यांच्यासमवेत महिलांना त्यांच्या परंपरागत जोखडातून मुक्त करणे आणि महिलांना त्यांच्या हक्काची जाणीव करून देण्याकरिता जीवनभर पुरूषी समाजव्यवस्थेचा अपमान सहन केला. सावित्रीबाईंनी केवळ स्त्री शिक्षणासाठी केवळ यशस्वी प्रयत्नच केले नाहीत तर तत्कालीन समाजव्यवस्थेत कार्यरत असलेल्या सती प्रथा, बालविवाह आणि निरक्षरता यांच्या विरोधातही तीव्र संघर्ष केला. पुरूषप्रधान समाजव्यवस्थेच्या बळी ठरलेल्या विधवा आणि निराधार महिलांसाठी हक्काचे घर म्हणून भारतातील पहिले बालहत्या प्रतिबंध गृह सुद्धा त्यांनी सुरु केले. त्याचे कार्य म्हणजे प्रचलित समाजव्यवस्थेला आव्हान देणारे एक क्रांतिकारी कार्य ज्यास आजपर्यंत एक हजार वर्षाच्या काळात कोणी आव्हान दिले नव्हते. भारताच्या प्राचीन इतिहासातील पुराव्यानुसार सर्वसाधारणपणे उत्तर वैदिक काळ ते ब्राम्हणयुगामध्ये हिंदू महिलांवर सामाजिक बंधने लादण्यास सुरवात झाली. उत्तरोत्तर ही आणखी जाचक होत गेली. परंतु कोणत्याही भारतीय महिलेने या जाचक प्रथेविरुद्ध आवाज उठविला नाही ते कार्य सर्वात प्रथम सावित्रीबाई फुले यांनी केले. अशा या सावित्रीबाई फुले या भारतातील पहिल्या महिला शिक्षिका, सामाजिक कार्यकर्त्या, कवयित्री आणि समाजातील वंचित महिलांचा एक सशक्त आवाज मानल्या जाणा—या सावित्रीबाई फुले यांच्या जिवनावर दोन शब्द मांडण्याचा या लेखामध्ये मी प्रयत्न करीत आहे.

सावित्रीबाई फुले यांचा परिचय:

सावित्रीबाई फुले यांचा जन्म ३ जानेवारी १८३१ रोजी झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव खंडोजी नेवसे आणि आईचे नाव लक्ष्मी होते. ज्या घरात त्याचे वडील पुस्तक घेण्याच्या विरोधात होते अशा घरात त्याचा जन्म झाला. याची पुष्टी सावित्रीच्या आयुष्यातील एका घटनेवरून दिसून येते, लहानपणी एकदा ती घाईघाईने एका इंग्रजी पुस्तकाची पाने उलटत असतांना अचानक तिच्या वडिलांनी तिला पाहिले. एवढेच नाही तर वडिलांनी ते पुस्तक त्यांच्या हातून काढून घेतले आणि खिडकीबाहेर फेकून दिले. पुन्हा वाचू नका. अशा कडक सूचनाही दिल्या. त्या वेळी सावित्रीला वाचनही कळत नव्हते आणि अभ्यासाचे महत्त्व या विषयाची खोली समजून घेण्याचेही तिचे वय नव्हते. पण या घटनेने त्यांच्या मनात कुठेतरी जिद्द होती, पण त्या वेळी त्या गप्प राहिल्या. १८४० मध्ये वयाच्या

नवव्या वर्षी ज्योतिराव फुले यांच्याशी १३ व्या वर्षी सावित्रीबाईंचा विवाह झाला. ज्योतिबा फुले हे शिक्षणाचे खंबीर समर्थक होते आणि स्त्रियांच्या स्वावलंबनाचे आणि सामाजिक अन्यायापासून मुक्ततेसाठी शिक्षण हे एकमेव साधन असा असे मानत असे. हेच कारण होते की त्यांनी आपल्या निरक्षर पत्नी सावित्री हिला केवळ शिकविलेच नाही तर भारतातील पहिली महिला शिक्षीका होण्याचा मान त्यांना मिळवून दिला. ज्या काळात महिला शिक्षीत करणे म्हणजे समाजबाहय व धर्मबाहय घटना मानली जात असे. अशा कठीण परिस्थतीमध्ये जोतिबांनी महिला शिक्षणाचा विडा उचलला होता आणि आपल्या पत्नीला शिक्षिका म्हणून समाजापुढे आणले होते. यावरुन लक्षात येते की, फुले दापत्याला त्याकाळात कर्मठ समाजव्यवस्थेविरुद्ध किती संघर्ष करावा लागला असेल? संकुचित विचारांच्या मुळापर्यंत पोहोचून, समाजाच्या मानसिकतेत खोलवर बसून, त्यांना पोकळ करण्याचे अवघड काम सावित्रीबाई फुले यांच्यासारखी शूरवीरच करू शकते. सावित्रीबाई फुले यांच्या आजारपणाच्या शेवटच्या दिवसात प्लेगचा प्रादुर्भाव झाला. प्लेग हा संसर्गजन्य आजार आहे, हे माहीत असतांनाही तिने रुग्णांना वाचवण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न केले. शेवटी, रुग्णांना वाचवण्याच्या प्रयत्नात, त्यांच्या स्वत:च्या आजाराला बळी पडून मृत्यू झाला.

अभ्यासाचे उद्दिष्टे :

१. सावित्रीबाई फुले यांचे स्त्री शिक्षणातील योगदान अभ्यासणे.

२. सावित्रीबाई फुले यांनी दलितांच्या उन्नतीसाठी कसे योगदान द्यावे यावर चर्चा केली.

३. सावित्रीबाई फुले यांचे समाजावर होणारे परिणाम वर्णन केले आहेत.

त्याकाळातील भारतीय समाजात महिलांचे स्थान आणि सावित्रीबाईंचे योगदान :

भारतात वैदिक काळात स्त्रियांकडे देवी म्हणून पाहिले जायचे. भार्गवी आणि लोपमुद्रा या महिलांनी वेदांच्या रचनेमध्ये आपले योगदान दिले. उत्तर वैदिक काळात भारतीय समाजव्यवस्थेतील महिलांचे स्थान घसरत गेले आणि पुरुषसत्ताक प्रवृत्ती समाजव्यवस्थेत बळकट होत गेली. समाजात स्त्रियांबद्दल नैसर्गिक स्त्रीवादासारखी नकारात्मक ऊर्जा निर्माण होऊ लागली. वर्णव्यवस्थेच्या आणि मनुवादाच्या प्राबल्यामुळे समाजव्यवस्था वर्णव्यवस्थेत अडकट गेली कालांतराने जातीव्यवस्था बळकट झाली आणि महिलांचे स्थान समाजव्यवस्थेत दुय्यम होत गेले. या समाजात स्त्रियांसाठी वर्ण, जात, धर्म आणि कर्म कधीच नव्हते. गेल्या दोन शतकांतील स्त्री चळवळीचा इतिहास पाहिला तर सावित्रीबाई फुले यांच्या नावाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. ज्या काळात भारतीय समाजाने महिलांचे जीवन जगण्याचे मूलभूत लोकशाही अधिकार नाकारले होते. अशा वेळी सावित्रीबाईंनी महिलांच्या अधिकाराकरिता आवाज उठवला होता. हा तो काळ होता जेव्हा महिला पुरुषांच्या अधीन राहून, पितश्सत्ताक दडपशाही आणि शोषणाच्या अधीन राहून, केवळ पुरूषांच्या आश्रयाने आपले जीवन जगत होत्या. एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरुवातीच्या सुधारणावादी चळवळी केवळ पुरुषांनी चालवल्या होत्या. राजा राममोहन राय, ईश्वरचंद्र विद्यासागर अशा प्रभुतींनी महिलांच्या हक्काकरिता आंदोलने केलीत. परंतु स्त्रियांच्या अधिकाराकरिता प्रचलित समाजव्यवस्थेविरुद्ध आवाज उठविणा—या पहिल्या वीरांगना म्हणजे सावित्रीबाई फुले होय. ज्योतिबा फुले यांच्यासमवेत दलितांच्या उत्थानासाठी आणि स्त्री शिक्षणासाठी केवळ यशस्वी प्रयत्नच केले नाहीत तर तत्कालीन सती प्रथा, बालविवाह आणि निरक्षरता यांच्या विरोधातही तीव्र संघर्ष करणा—या भारतातील पहिल्या महिला म्हणजे सावित्रीबाईचे होय. सावित्रीबाईनी जाती—धर्माच्या संकुचित व्यवस्थेच्या वर येऊन समाजातील दलित, शोषित, पीडित महिलांच्या जिवनात चेतना पेटविण्याचे कार्य केले. सावित्रीबाई फुले यांच्या कार्यामुळे आज मध्यमवर्गीय आणि दलित समाजातील स्त्रिया अनेक व्यवसायात आणि पदांवर विराजमान झाल्या आहेत.

सावित्रीबाई फुले यांचे शिक्षण क्षेत्रातील योगदान:

महात्मा ज्योतिबा फुले स्वत: एक महान विचारवंत, कार्यकर्ते, समाजसुधारक, लेखक, तत्वज्ञ, संपादक आणि क्रांतिकारक होते. त्यावेळी मुलींची अवस्था अत्यंत दयनीय होती आणि त्यावेळसच्या समाजामध्ये मुलींना वाचन—लेखन करण्यासही परवानगी

नव्हती. ही पद्धत मोडण्यासाठी ज्योतिबांनी लग्नानंतर सावित्रीबाईंना लिहायला, वाचायला शिकवले आणि संपूर्ण देशातील पहिल्या शिक्षीका म्हणून त्यांना गौरव प्राप्त करून दिला. जोतीबांनी १८४८ मध्ये सावित्रीबाईंच्या नेतृत्वाखाली पुण्यातील भिडे वाड्यात मुलींसाठी पहिली शाळा स्थापन केली. भारतात मुलींसाठी सुरु होणारी ही पहिली महिला शाळा होती. पहिल्या दिवशी पटावर केवळ नऊ मुली होत्या. सावित्रीबाई फुले मुलींना शिकवण्यासाठी या शाळेत जात असतांना त्यांना पुण्यातील कर्मठ लोकांचा विरोध सहन करावा लागत असे. सावित्रीबाईंनी केवळ अशा लोकांकडून केवळ शाब्दिक अपमान सहन केला नाही तर, या कर्मठ लोकांनी फेकलेल्या दगडांचा फटका ही सहन केला. सावित्रीबाई शाळेत जात असताना धर्माचे स्वंयघोषित कंत्राटदार सावित्रीबाईंवर कचरा, गाळ आणि शेणच नव्हे तर मानवी मलदेखील त्यांच्यावर टाकत असे. यामुळे सावित्रीबाईंचे कपडे खूप घाणेरडे व्हायचे, म्हणून त्या आणखी एक साडी आपल्याबरोबर आणायच्या आणि शाळेत आल्यावर ती बदलत असे. इतके असूनही त्यांनी हार मानली नाही व मुलींच्या शिक्षणाचे कार्य चालू ठेवले.

सावित्रीबाई केवळ शिक्षिका होवून स्वस्थ बसल्या नाहीत तर, त्यांनी महिला शिक्षकांची एक टीमही तयार केली होती, या टीममध्ये फातिमा शेख नावाच्या महिलेने त्यांना साथ दिल्याचे सांगण्यात येत आहे. या पहिल्या नारी शाळेसाठी पुस्तकांचे व्यवस्थापन सदाशिव गोवंडे यांनी केले. सावित्रीबाई स्वत: इतक्या चांगल्या शिक्षिका होत्या की काही दिवसांतच त्यांची शाळा पुण्यातील एक उत्कृष्ट शाळा म्हणून नावारुपास आली. सनातनांच्या वाढत्या अत्याचारामुळे सावित्रीबाईंना काही काळ शाळा बंद करावी लागली. पण त्याची प्रबळ इच्छाशक्ती, अफाट ताकद आणि अदम्य उत्साह यामुळे लवकरच नवीन ठिकाणी नवीन शाळा सुरू केल्या. अल्पावधीतच त्यांनी आपला मुलींच्या शिक्षण कार्याचा विस्तार केला. १८४९ मध्ये पुणे, सातारा, अहमदनगर येथे मिळून १८ शाळा स्थापन केल्या.

सावित्रीबाई फुले या भारतातील पहिल्या शिक्षिका किंवा समाजसुधारक नव्हत्या तर, त्या सिद्धहस्त निसर्गप्रेमी कवयित्री सुद्धा होत्या. त्यांचे लेखन वैशिष्ट्यपूर्ण होते. काव्य फुले हे त्यांचे पहिले पुस्तक १८५४ मध्ये प्रकाशित झाले. त्यांच्या बहुतेक कविता स्त्रियांच्या समस्या, शिक्षण, जात आणि अधीनता यावर होत्या. निसर्गावर त्यांनी काही कविताही लिहिल्या. त्यांचा बावनकशी व सुबोध रत्नाकर हे काव्यसंग्रह प्रसिद्ध आहेत.

सावित्रीबाई फुले यांचे सामाजिक प्रवश्त्तीच्या विरोधातील योगदान :

२८ नोव्हेंबर १८९० रोजी महात्मा फुले यांचे निधन झाले. संघर्षाचा महत्वपूर्ण आधार गेल्यामुळे आतून तुटल्या होत्या. अशाही स्थितीमध्ये त्याच्या नातेवाईकांनी मरणाचे टिटवे पकडण्याचा वाद उपस्थित केला. अटल वीरांगना सावित्रीने आपल्या महान गुरू आणि मार्गदर्शक महात्मा फुले यांचे टिटवे स्वत: हाती घेतले आणि जोतिबाच्या पार्थिवावर अंत्यसंकार केले. अंत्यसंस्काराच्या सनातनी परंपरा नाकारून, समाजासमोर पुन्हा एकदा एक उदाहरण बनले. अंत्यसंस्कार यांसारख्या विधींमध्ये महिलांना समान अधिकारांची वकिली करणारी ती भारतीय इतिहासातील पहिली महिला ठरली. महात्मा फुले यांच्यानंतर सावित्रीबाई फुले यांनी सर्व अपूर्ण समाजसुधारणेची जबाबदारी त्यांच्यावर घेतली. १८९६ च्या भीषण दुष्काळात त्यांनी पीडितांना आधार देण्यासाठी अथक परिश्रम घेतले. एक वर्षानंतर १८९७ मध्ये सावित्रीबाई फुले यांनी रुग्णांच्या सेवेसाठी स्वत:ला पूर्णपणे वाहून घेतले. याच काळात पुण्यामध्ये प्लेगची मोठी साथ आली होती. अशा कठीण काळात त्या प्लेगच्या त्या दिवसभर रूग्णांची सेवा करीत असे आणि दररोज सुमारे दोन हजार मुलांना आहार पुरवित असे. प्लेगने ग्रासलेली मुले मातृत्वाच्या आडून सावरत होती. अशातच स्वत: सावित्रीबाईंना प्लेगचा फटका बसला आणि त्यातच त्यांचे १० मार्च १८९७ रोजी निधन झाले. मृत्यूच्या शेवटच्या क्षणापर्यंत या भारतीय नायिकेने आपले जीवनाचे उद्दिष्ट यशस्वीपणे पूर्ण केले आणि आयुष्याच्या शेवटच्या श्वासापर्यंत समाज आणि महिलांची सेवा करत चिरसमाधीत तल्लीन झाले.

सावित्रीबाई फुले यांचे विधवांच्या उन्नतीचे कार्य:

भारतीय समाजव्यवस्थेत महिला आणि शूद्रांना

अधिकार नाकारण्यात आले आहेत. त्यांच्या अधिकारांवर कटकारस्थानाखाली अनेक ठिकाणी उल्लेख असलेल्या धार्मिक ग्रंथात बंदी घालण्यात आली आहे. तुलसी रामचरित मानसमध्ये ढोल गवर शूद्र पशु नारी, ये सब है तेरी रचना, जे शूद्र आणि स्त्रियांचा छळ करण्यासाठी प्रसिद्ध आहे. सावित्रीबाई फुलेंच्या काळात या धार्मिक आणि सनातनी परंपरांच्या श्रद्धेमुळे स्त्रिया आणि दलितांची स्थिती अमानवी होती, जी आज कमी—अधिक प्रमाणात आहे. समकालीन समाजात स्त्री शिक्षण, विधवा मुंडण, सती प्रथा, बालविवाह, देवदासी प्रथा, विधवा महिलांचे शारीरिक व मानसिक शोषण आणि शूद्रांचे शिक्षण यांवर निर्बंध आहेत, त्यामुळे शूद्रांना सार्वजनिक ठिकाणी आणि अनेक प्रकारे सनातनी परंपरा वापरण्याची मुभा आहे. परवानगी नाही. अत्याचारासारखे, अस्तित्वात होते.

सावित्रीबाई फुले यांनी सनातनी सामाजिक परंपरा मोडून काढण्यासाठी पुढाकार घेतला आणि महिला आणि अतिशुद्र, शूद्रांचे जीवनमान सुधारले. १८५२ मध्ये त्यांनी पतीच्या मदतीने महिला मंडळाची स्थापना केली. सनातनी परंपरा आणि धार्मिक समजुतींच्या विरोधात समाजसुधारणेच्या विचारांना धरून ठेवणे आणि पुढे नेणे सोपे नाही. नेहमी अडचणी आणि धोके असतात. मात्र, यशाचेही कौतुक होत आहे. सामाजिक कार्यामुळे फुले दाम्पत्यालाही अनेक अडचणींचा सामना करावा लागला. समाजाच्या दबावाखाली सासरच्या मंडळींना घरातून हाकलून दिले. सामाजिक कार्यामुळे त्यांच्या विरोधकांनी त्यांचा जीव घेण्याचा प्रयत्न केला, पण ते आपल्या कृतीवर ठाम राहिले.

सावित्रीबाई फुले यांचे सामाजिक कार्य :

राजाराममोहन राय यांनी बंगाल प्राप्त केलेल्या सतीप्रथा बंद आंदोलनामळे विल्यम बेंटीकने सन १८२९ मध्ये सतीप्रथा बंद कायदा पास केला आणि मुंबई प्रांतात नाना शंकरशेट यांनी हा कायदा ब्रिटीशांना मंजूर करण्यास भाग पाडले. सतीप्रथा बंद झाली परंतु समाजामध्ये विधवांची संख्या वाढू लागली. कारण मरणाला टेकलेला म्हातारा तरूण मुलींसोबत लग्न करीत असे आणि मरतांना तिला विधवा म्हणून दुस—यांच्या भरवशावर सोडून जात असे. यामुळे समाजात विधवांची संख्या वाढू लागली. अशा तरूण विधवांना मात्र नरक यातनांपेक्षाही भयानक जीवन जगावे लागत असे. तत्कालीन समाजात अशा विधवा महिलांचा आप्तांकडून अनेक प्रकारे छळ करण्यात येत असे. विधवांचे केवळ मुंडणच केले जात नसे तर त्यांना धार्मिक आणि सांस्कृतिक कार्यक्रमांमध्ये भाग घेण्यास मनाई होती. इतकेच नव्हेतर अशा विधवांचे त्यांच्याच कुटुंबीयांकडून मोठ्या प्रामाणात शारीरिक आणि मानसिक शोषण होत असे. दुस—याच्या चुकीने गरोदर राहीलेल्या विधवांना एकतर आत्महत्या करावी लागेल किंवा भ्रुणहत्येचे पाप स्विकारावे लागत असे. त्यांना पुनर्विवाह करण्याची परवानगी नव्हती. समाजातील अशा महिलांना आधार देण्याच्या उद्देशाने सावित्रीबाई फुले यांनी २८ जानेवारी १८५३ रोजी भारतातील सर्वात पहिले बालहत्या प्रतिबंधगृह उघडले आणि नंतर अनाथाश्रम स्थापन केले. सावित्रीबाईंच्या या प्रसूतीगृहात त्यांनी ६६ महिलांना प्रवेश देण्यात आला होता. अशाच गरोदर राहिल्यावर आत्महत्या करायला निघालेली विधवा स्त्री 'काशीबाई' या ब्राह्मण महिलेची तिच्या माहेरात प्रसूती झाली आणि तिला मुलगा फुले दापत्यांनी दत्तक घेतला. पुण्यामध्ये विधवांच्या केशवपनाविरुद्ध नागरिकांना संघटीत करून नाभिकांचा संप घडवून आणण्याचा कल्पक उपक्रम कामगार नेते नारायण मेघाजी लोखंडे यांनी केला. त्यामागची प्रेरणा सावित्रीबाईंचीच होती.

जुलै १८८७ मध्ये ज्योतिरावांना पक्षाघाताचा आजार झाला. त्याचे उजवे अंग लुळे पडले. त्यांच्या आजारपणात सावित्रीबाईंनी त्यांची अहोरात्र शुश्रूषा केली. २८ नोव्हेंबर १८९० रोजी ज्योतिरावांचे त्या आजारात निधन झाले. अंत्ययात्रेच्या वेळी जो टिटवे धरतो त्याला वारसा हक्क मिळत असल्याने ज्योतिरावाचे पुतणे आडवे आले आणि ज्योतिरावांचा दत्तक पुत्र यशवंतरावांना विरोध करू लागले. त्यावेळेस सावित्रीबाई धैर्याने पुढे आल्या व स्वत: टिटवे धरले. अंत्ययात्रेच्या अग्रभागी चालल्या आणि स्वत:च्या हाताने ज्योतिरावांच्या पार्थिवाला अग्नी दिला. यशवंतराव हा विधवेचा मुलगा असल्याने त्याला कुणीही मुलगी द्यायला तयार नव्हते. तेव्हा कार्यकर्ता ज्ञानोबा कृष्णाजी ससाणे यांच्या राधा नावाच्या

मुलीशी ४ फेब्रुवारी १८८९ रोजीयशवंतचा विवाह करून दिला. हाच महाराष्ट्रातील पहिला आंतरजातीय विवाह होय. यावरून सावित्रीबाईंच्या अंगी असलेली कर्मठ समाजाविरुद्ध लढण्याची त्यांची वृत्ती दिसून येते.

जोतीबा फुले यांनी १८७३ मध्ये सामाजिक कार्याच्या बहुजन समाजाला प्राचीन परंपरेच्या जोखडातून मुक्त करण्याच्या उद्देशाने सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. ज्याद्वारे त्यांनी आंतरजातीय विवाह, विधवा संरक्षण, बाल संरक्षण, अंधश्रद्धा निर्मुलन आणि जनजागश्तीचे कार्य सुरू केले. जोतीबाच्या मृत्यूनंतर ही सावित्रीबाईंनी चालविली. १८९३ रोजी सासवड येथे झालेल्या 'सत्यशोधक परिषदे' चे अध्यक्षपद सावित्रीबाईंनी भूषविले होते.

निष्कर्ष :

एका पुरुषांच्या मागे एका स्त्रीची सोबत असल्यामुळे एक व्यक्ती काय करून शकतो हे समाजाने जोतिबा फुले यांच्या रूपाने बघितले. तसेच एक स्त्री शिक्षीत झाली आणि तिला आपल्या व्यक्तीचा आधार असेल तर, समाजामध्ये काय परिवर्तन घडू शकते हे महाराष्ट्राने सावित्रीबाई फुले यांच्या रूपाने बघितले आहे. सावित्रीबाई फुले या एकमेव स्त्री आहे, ज्यांनी त्यांचे पती ज्योतिबा फुले यांच्यासमवेत केवळ दलितांच्या उत्थानासाठी आणि स्त्री शिक्षणासाठीच नव्हे, तर तत्कालीन सतीप्रथा, बालविवाह आणि निरक्षरता आणि विधवा पुनर्विवाह यांच्या विरोधात यशस्वी प्रयत्न केले. प्रचंड संघर्ष केला आणि निराधार महिलांचे जीवन. त्यांच्यासाठी घरकुल उभारण्यासारखे सामाजिक कार्य करत असतांनाच त्यांनी क्रांतिकारी दिशेने वाटचाल केली. सावित्रीबाई फुले या भारतातील पहिल्या महिला शिक्षिका, सामाजिक कार्यकर्त्या, कवयित्री आणि वंचितांचा एक सशक्त आवाज मानल्या जातात. फुले दाम्पत्याने प्रथम शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवली. पुण्यातील धर्ममार्तंडांनी 'धर्म बुडाला' ओरड करून सावित्रीबाईंवर शेणमाती, दगड फेकू लागले. तरीसुद्धा त्या आपल्या कार्यापासून हटल्या नाहीत. अस्पृश्यांना शिकविल्यामुळे सनातनी मंडळी जास्तच चिडली. त्यांनी ज्योतिरावांच्या वडिलांवर सामाजिक बहिष्कार टाकण्याची धमकी दिली. त्यामुळे ज्योतिरावांच्या वडिलांनी त्यांना घराबाहेर काढले. वयाच्या अवघ्या १९ व्या वर्षी सावित्रीबाई फुले यांना घराबाहेर पडणे भाग पडले. अशाही परिस्थितीत फुले दापत्यांनी आपले शिक्षणाचे कार्य सोडले नाही आणि सावित्रीबाईंनी ज्योतिरावांच्या कार्यात त्यांनी पूर्णपणे साथ देण्याची तयारी केली होती. सन १८४८ ते १८५२ पर्यंत त्यांनी एकूण १८ शाळा काढल्या. त्यांच्या शाळेची नोंद सरकारी दफ्तरात झाली. तेव्हा १२ फेब्रुवारी १८५२ मध्ये मेजर कॅन्डी यांच्या हस्ते महात्मा फुले व सावित्रीबाई फुले यांचा शाल व श्रीफळ देऊन सत्कार करण्यात आला. तसेच शाळांना सरकारी अनुदान जाहीर केले.

संदर्भ यादी :

१. मिशेल, एस. एम. (संपादक), आधुनिक भारतातील दलित, १९९९, विस्तारा प्रकाशन, नवी दिल्ली

२. कीर, धनंजय — महात्मा ज्योतीराव फुले — भारताच्या क्रांतीचे जनक, १९९७, पॉप्युलर पब्लिकेशन्स प्रा. लिमिटेड — ३५ — सी पंडित मदन मोहन मालविय मार्ग, ताडदेव, मुंबई — ४०००३४

३. प्रा. पी. जी. पाटील, महात्मा ज्योतीराव फुले, खंड — २ शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई

४. एच. सी. उपाध्याय, भारतातील महिलांची स्थिती खंड २, १९९१, अनमोल प्रकाशन, नवी दिल्ली ५

५. सुबोध पत्रिका

६. दीनबंधू

७. मासिक — महाराष्ट्र मानस — महात्मा ज्योतिराव फुले स्मृती शताब्दी विशेषांक — १६ फेब्रुवारी १९९१. अरुण पाटणकर संपादकीय पत्ता — माहिती व जनसंपर्क, सामान्य कार्यालय, नवीन प्रशासन इमारत, १७ वा मजला, मुंबई

८. मासिक मासिके — हम दलित — संपादक — प्रेम कपाडिया, सोशल ॲक्शन ट्रस्ट — १० — इन्स्टिट्यूट शनलरिया, लोधी रोड, नवी दिल्ली

९. वेबसाईड आणि वृत्तपत्रातील लेख

24

महिलांची राजकीयस्थिती व आरक्षण

प्रा. डॉ. मनोज श्रीकृष्णराव पवार
मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य
महाविद्यालय नरखेड

****

प्रस्तावणा:—

जगातील सर्वात मोठी संसदीय लोकशाही म्हणुन भारताचा उल्लेख करावा लागेल.आपल्या देशाच्या संसदेचे जे लोक प्रतिनिधीत्व करतात ते लोकान मधुन निवडून आलेले असतात एकून ५५२ प्रतिनिधी ससंदेमध्ये आपल्या देशाचे प्रतिनिधीत्व करतात. भारतीय लोकशाही व्यवस्थेत सर्वसाधारण लोकांना लोकप्रतीनिधी निवडणुका हे शासन यंत्रणेत स्वामील होण्याचे हे एक फार महत्वाचे साधन आहे. हे भारतातील लोकांचे वेगवेगळया क्षेत्रातील जसे लोकसभा विधानसभा पंचायती राज संस्था व अनेक सेवाभावी संस्था पतसंस्था या सर्वठिकाणी निवडुन येणारे लोक प्रतिनिधी हे एक प्रकारची देश विकासाची महत्वाची मोहीमच आहे. या मोहीमेत अनेक लोक सहभागी होतात. आपल्या कला गुणांच्या व प्रभावाच्या माध्यमातुन जनतेला प्रभावीत करुन जनते मधुन लोकप्रतीनिधी म्हणुन निवडुन येतात. या मध्ये महीलांची संख्या सुध्दा खुप मोठया प्रमाणावर वाढलेली दिसुन येते. महिलांच्या संदर्भात पुर्वीची परिस्थीती आणि आजची परिस्थीती यामध्ये खुप मोठया प्रमाणावर बदल झालेला दिसुन येतो आहे. पुर्वी महीलांच्या बाबतीत चुल आणि मुल इतकेच काम महीलांना राहत होते. परंतु आजच्या परीस्थीतीत खुप मोठया प्रमाणावर बदल झालेला दिसुन येतो. ज्या दुष्टीकोनातुन आज आपल्याला लोक प्रतीनिधी म्हणुन उत्तमरीत्या काम करतांना महिला प्रत्येक क्षेत्रात दिसुन येत आहे. ज्याचे कारण आपली भारतीय लोकशाही व भारतीय संविधान आहे. ज्या माध्यमातुन भारतीय निवडनुकीत प्रत्येक घटकाला लोकशाही पध्दतीतुन सामिल होण्याची संधी मिळते आहे. लोकशाही शासन पध्दती व्यक्तीला स्वतंत्र देते. या स्वतंत्र्याचा उपयोग करुन व्यक्ती आणि समाजा सोबत गाव, तालुका, जिल्हा, प्रदेश, व देश हा समृध्द होतो म्हणुनच राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजानी आपल्या 'ग्रामगीतेच्या' माध्यमातुन सांगतात की । **गाव हा विश्वाचा नकाशा गाव वरुन देशाची परिक्षा गावची भंगता अवदशा येई देशा।** असे आपल्या ग्रामगीतेच्या माध्यमातुन त्यांना सांगायचे आहे. गाव हा देशाचा नकाशा आहे. आणि खऱ्या लोक प्रतीनिधीची प्रतिनिधीत्व करण्याची सुरवात हि गावापासुनच होत असते. म्हणुनच लोकप्रतीनिधी निवडनुकीच्या दृष्टीने योग्य निवडल्या जावा ज्या दृष्टीने देशाचा विकास होईल. परंतु अशा लोक प्रतिनिधीतुन जर भष्ट्रलोक प्रतिनिधी निवडल्या गेला तर देशाला सुध्दा अवदशा यायला वेळ लागणार नाही. हे ग्रामगीतेतुन स्पष्ट केले आहे.

राजकारण हा सत्ता संघर्षाचा खेळ आहे आणि नियंत्रण हा सत्तेचा स्थायी भाव आहे. व्यक्ती गट अथवा समाज यात आवश्यक बदल घडून आणने हे सत्येचे कार्य आहे. मानवी इतिहासात व्यक्ती गट अथवा वर्ग हे सत्येची केंद्रे राहिली असली तरी या सर्वांचे स्वरूप पुरूष प्रभुत्वात्मक राहीले आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्री सुधारणा कार्यक्रमाची सुरूवात झाली यामध्ये प्रामुख्याने केंद्रीय समाज कल्याण मंडळ, महिला आयोग, महिला विकास महामंडळ इत्यादीच्या माध्यमातून महिला विकासाला सुरवात झाली. स्वातंत्र्यानंतर महिलांना अनेक अधिकार व हक्क देण्यात आलेत. या हक्का बरोबर महिलांना मतदानाचा हक्क मिळाला परंतु महिलांना राजकारणामध्ये योग्य सहभाग मिळाला नाही राजकारणामध्ये महिलांचा सहभाग हा फारच अल्प स्वरूपाचा होता. देशाचा एंकदरीत जर विकास साधायचा असेल तर देशाच्या अर्ध्या लोकसंख्येला विकास प्रक्रियेपासून दूर ठेवून विकास साध्य करता येणार नाही म्हणून महिलांचा राजकारणातील सहभाग वाढविणे आवश्यक आहे. ही बाब लक्षात घेवून महिलांचा राजकारणातील सहभाग वाढविण्यासाठी २४

एप्रिल १९९३ ला महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्था व पंचायत राज मध्ये ३३ टक्के आरक्षण देण्याकरिता ७३ आणि ७४ व्या घटना दुरूस्ती करून स्थानिक स्वराज्य संस्था व पंचायत राज संस्थेमधील जागांवर त्याच बरोबर पदावर ३३ टक्के आरक्षण स्त्रीयांना देण्यात आले आहे. या आरक्षणामुळे अनेक महिला राजकारणात आल्यात आणि त्यांनी आपल्या कतर्ईत्वाचा ठसा उमटविला. आणि राजकारणातील महिलांचा सहभाग वाढला. त्यामुळे २०११ ला स्थानिक स्वराज्य संस्थेमधिल महिला आरक्षण हे ३३ टक्के वरून ५० टक्के करण्यात आले. आणि यामुळे महिलांचा स्थानिक राजकारणातील सहभाग वाढला व या सहभागामुळे मोठया प्रमाणात त्या राजकारणात आल्या व त्यामुळे स्त्रीयांचा राजकारणातील सहभाग तर वाढलाच व सोबतच सामाजिकरणातील सहभाग सुद्धा वाढला इतकेच नाही तर अनेक महिला वेगवेगळया पदावर आल्या आणि पदभार सांभाळतांना महिलांनी आपल्या कार्याचा ठसा देखील उमटविला. काही स्त्रीयांनी तर पुरूषांनाही लाजवेल अशा पध्दतीने कामे करून दाखविले आहे. आज मोठया प्रमाणात स्त्रीया राजकारणामध्ये सहभाग घेत असतानां दिसून येते. परंतु हा सहभाग स्थानिक राजकारणापर्यंतच मर्यादित राहला आहे. केंद व राज्य पातळीवरील राजकारणामध्ये महिलांचा सहभाग मात्र फारच अल्प आहे. केंद्र व राज्य पातळीवरील राजकारणामध्ये महिलांचा सहभाग सुनिश्चित करण्याच्या दशष्टिकोणतुन महीला आरक्षण विधेयक आणण्याचा पर्यत्न अनेकवेळा करण्यात आला.

महिला आरक्षणाकरीता करण्यात आलेले पर्यंन:—

➢ १९९६:— पहिले महिला आरक्षण विधेयक संसदेमध्ये मांडण्यात आले.

➢ १९९८—२००३:— मध्ये सरकार कडुन चार वेळा महिला आरक्षण विधेयक संसदेमध्ये मांडण्यात आले परंतु पारीत करण्यात असफल राहीले.

➢ २००९:— विविध राजकिय पक्षाच्या विरोधतही विधेयक संसदेमध्ये मांडण्यात आले. परंतु पारीत होवु शकले नाही.

➢ २०१०:— महिला आरक्षण विधेयक केंदीय मंत्रिमंडळामध्ये व राज्यसभा मध्ये पारीत परतु लोकसभेत मांडण्यात आले नाही.

महिलाच्या राजकीय सहभागाची आवश्यता :—

—:संसदेत महिलांचे प्रतिनिधीत्व:—

१९५२ ते २०१९ या काळातील १७ निवडणुकीतील स्त्री प्रतिनिधीत्वाचा आढावा घेतल्यास पुरुषाच्या तुलनेत स्त्रीचे प्रतिनिधीत्व अत्यल्प आहे.

अ. क्र.	वर्ष	लोकसभा		
		एकूण जागा	महिला खासदार	महिला खासदारांचे शे.प्रमाण
१	१९५२	४९९	२२	४.४
२	१९५७	५००	२७	५.४
३	१९६२	५०३	३४	६.७
४	१९६७	५२३	३१	५.९
५	१९७१	५२८	२२	४.२
६	१९७७	५४४	१९	३.४
७	१९८०	५४४	२८	७.९
८	१९८५	५४४	४४	८.१
९	१९९०	५२५	२८	५.३
१०	१९९१	५११	३९	७.२
११	१९९६	५३७	४०	७.२
१२	१९९८	५४४	४४	८.०
१३	१९९९	५४८	४८	८.८
१४	२००४	५४५	४८	८.८
१५	२००९	५४५	४९	१०.८२
१६	२०१४	५४५	७८	१४.५८
१७	२०१९	५४३	७८	१४.३६

—: राज्यसभेतील स्त्री सदस्य :—

वर्ष	एकूण सदस्य	महिला प्रतिनिधी	शेकडा प्रमाण
१९५२	२१९	१६	७.३
१९५७	२३७	१८	७.५
१९६२	२३८	१८	७.६
१९६७	२४०	२०	८.३
१९७१	२४३	१७	७.०
१९७७	२४४	२५	१०.२
१९८०	२४४	२४	९.८
१९८४	२४४	२८	११.४
१९८९	२४५	२४	९.७
१९९१	२४५	३८	१५.५
१९९६	२२३	२०	९.०
१९९८	२४५	१५	६.१
१९९९	२४५	१९	७.८
२००४	२४५	२८	११.४
२००५	२४५	२८	११.४

(www.parliamentofindia.nic.in)

विधेयकाची आवश्यकता:—

● लोकसभेत ८२ महिला खासदार (१५.२%) आणि राज्यसभेत ३१ महिला (१३%) आहेत.

● पहिल्या लोकसभेपासून (५%) ही संख्या लक्षणीयरीत्या वाढली असली तरी ती अनेक देशांच्या तुलनेत खूपच कमी आहे.

● अलीकडील सयुंक्त राष्ट्रच्या आकडेवारीनुसार, रवांडा (६१%), क्युबा (५३%), निकाराग्वा (५२%) हे महिला प्रतिनिधीत्वात अव्वल तीन देश आहेत. बांगलादेश (२१%) आणि पाकिस्तान (२०%) देखील महिला प्रतिनिधित्वाच्या बाबतीत भारतापेक्षा पुढे आहेत.

विधेयकाची प्रमुख वैशिष्ट्ये :—

■ कनिष्ठ सभागृहात महिलांसाठी आरक्षण.

■ या विधेयकात कलम ३३० मधील तरतुदींमधून निर्माण झालेल्या घटनेत कलम ३३०अ समाविष्ट करण्याची तरतूद आहे. त्यात लोकसभेतील अनुसूचित जाती/जमातींसाठी जागांच्या आरक्षणाची तरतूद आहे.

■ या विधेयकात अशी तरतूद करण्यात आली आहे की महिलांसाठी राखीव जागा राज्ये किंवा केंद्रशासित प्रदेशांमधील वेगवेगळ्या मतदारसंघांमध्ये रोटेशनद्वारे वाटप केल्या जाऊ शकतात.

■ अनुसूचित जाती/अनुसूचित जमातींसाठी राखीव जागांपैकी एक तश्तीयांश जागा रोटेशनच्या आधारावर महिलांसाठी राखीव ठेवण्याचा या विधेयकाचा प्रयत्न आहे.

■ राज्यांच्या विधानसभांमध्ये महिलांसाठी आरक्षण.

■ विधेयकात कलम ३३२अ लागू करण्यात आले आहे, जे प्रत्येक राज्याच्या विधानसभेत महिलांसाठी आरक्षण अनिवार्य करते. याशिवाय अनुसूचित जाती आणि जमातीसाठी राखीव असलेल्या जागांपैकी एक तश्तीयांश जागा महिलांसाठी दिल्या जाव्यात आणि विधानसभेच्या थेट मतदानातून भरलेल्या एकूण जागांपैकी एक तृतीयांश जागाही महिलांसाठी राखीव ठेवाव्यात.

■ राष्ट्रीय राजधानी प्रदेश दिल्लीतील महिलांसाठी आरक्षण (२३९अ अ मधील नवीन विभाग):

■ राज्यघटनेचे अनुच्छेद २३९अ अ केंद्रशासित प्रदेश दिल्लीला त्याच्या प्रशासकीय आणि विधायी कार्यांच्या संदर्भात राष्ट्रीय राजधानी म्हणून विशेष दर्जा प्रदान करते.

■ विधेयकाने अनुच्छेद २३९ अ अ (२)(इ) मध्ये त्यानुसार सुधारणा केली आणि जोडले की संसदेने बनवलेले कायदे राष्ट्रीय राजधानी प्रदेश दिल्लीला लागू होतील.

■ आरक्षणाचा परिचय (नवीन कलम ३३४ अ):

■ या विधेयकाच्या अंमलबजावणीनंतर होर्णाया जनगणनेच्या प्रकाशनात आरक्षण प्रभावी होईल. जनगणनेच्या आधारे महिलांसाठी राखीव जागा ठेवण्यासाठी सीमांकन केले जाईल.

■ आरक्षण १५ वर्षांच्या कालावधीसाठी दिले जाईल. तथापि, ते संसदेने बनविलेल्या कायद्याद्वारे निश्चित केल्या जाणार्या तारखेपर्यंत सुरू राहील.

■ आसनांचे रोटेशन:

■ महिलांसाठी राखीव जागा संसदेने बनविलेल्या कायद्याने ठरविल्यानुसार, प्रत्येक सीमांकनानंतर फिरवल्या जातील.

राजकारणातील महिला आरक्षणामुळे राजकारणातील महिलांचा सहभाग वाढेल. व महिलाचे राजकीय व सामाजिक सक्षमीकरणाचा एक नवा मार्ग सुरू होईल. राजकारणातील सहभागामुळे राजकीय व सामाजिक जबाबदारीचा जाणिव महिलांमध्ये निर्माण होवून महिला सक्षमीकरणाला गती मिळेल. या राजकीय सहभागामुळे महिला विकासा सोबतच समाज विकासात काय बदल घडून येईल हे पाहणे महत्वाचे ठरले.

संशोधनाचे उदेश :—

१) राजकारणामध्ये महीला सहभागामुळे होणाऱ्या संभावित बदलाचे अध्ययन करणे.

२) महीला आरक्षणामुळे महिलांनमध्ये होणाऱ्या बदलाचे अध्ययन करणे.

३) महिलांची राजकीय सहभागाची आवश्यकता अभ्यासणे.

अध्ययन पद्धती:—

प्रस्तुत संशोधनात अमरावती जिल्ह्यातील तिवसा तालुक्याचा समावेश करण्यााात आला. समाजकार्य संशोधनामध्ये सामाजिक प्रश्न व सामाजिक समस्या यांचा अत्यंत बारकाईने अभ्यास करावा लागतो. ज्या माध्यमातून सामाजिक प्रश्नाला योग्य न्याय देता येईल. व करीता अध्ययन विश्वातील प्रातिनिधीक

एककांचा समावेश अध्ययनाच्या नमुन्यामध्ये करता आला. प्रस्तुत विषयाच्या अध्ययन विश्वामध्ये अमरावती जिल्ह्यातील तिवसा तालुक्याताल निवडक महिला गावकऱ्यांचा समावेश करण्यात आला. प्रस्तुत अध्ययनामध्ये अमरावती जिल्ह्यातील तिवसा तालुक्याताल निवडक महिला गावकऱ्यांचा समावेश करुन या तालुक्यातीले मागील तीन वर्षपिक्षा अधिक कालखंडापासून काम करित असलेल्या सर्वच प्रवर्गातील महिलांचा समावेश करण्याच्या दृष्टीकोणातून गैरसंभाव्यता नमुणा निवड पध्दतीतील सहहेतुक नमुणा निवड पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला. अशा प्रकारे महिलांचा समावेश करण्यात आला. प्रस्तुत संशोधनात अध्ययनाचे उत्तरदात्ते सर्वच जातीच्या प्रवर्गातील असून त्यांच्या एकंदरित त्याचा शैक्षणिक व सामाजिक दर्जाच्या अभ्यास करुन मुलाखत अनूसुचीच्या माध्यमातून प्राथमिक तथ्य करण्यात आली. तर दुय्यम तंथ संकलीत करण्याकरिता पुस्तके व इंटरनेटचा वापर करण्यात आला.

निकर्ष:—

राजकारणामध्ये महीला सहभागामुळे त्यांच्या कौटूंबिक व्यवस्थेतील असमानतेमध्ये बदल घडून येण्यास मदत झाली. कौटूंबिक असमानता कमी होवुन म्हणजेच स्त्री, पुरूष, श्रेष्ठ कनिष्ठ ही सामाजिक दरी कमी झाली. स्त्रीया निर्णयक्षम बनल्यात व त्यांचे सक्षमीकरण झाले.हा सकारात्मक बदल दिसत असलातरी पुर्णता समाधानाची स्थिती आलेली नाही.

महिलांसाठी मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण या धोरणाचा राजकारणामध्ये महीला सहभागाबाबत फारसा उपयोग झालेला दिसून येत नाही. कारण परंपरागत पुरूष प्रधान संस्कृतीचा समाजावर असलेला पगडा व समाजातील महिलांचे दुय्यम स्थान हे समाजानेच नव्हे तर महिलांनी सुध्दा आपली धारणा तशीच बनविली आहे. त्यामुळे सामाजिक घटक हे सहभागासाठी जबाबदार आहेत. महिलांचे राजकारणामध्ये स्थान हे पुरूष वर्गाचे प्रतिनिधीत्व बनले आहे. स्त्री सुध्दा स्वत:चे निर्णय स्वत: न घेता पुरूष मंडळीच्या मार्फतच कारभार बघत आहे. त्यामुळे पुरूष प्रधान संस्कृतीचे प्रबोधन होणे गरजेचे आहे. तर शिक्षणाच्या प्रमाणात राजकीय सहभाग वाढेल.

महिला सहभागामुळे सर्वच संवर्गातील महिलांना स्थानिक निर्णय प्रक्रियेत प्रवेश मिळाला.ग्रामीण विकासात महिलांचा राजकीय सहभाग परिणामकारक दिसत आहे आज महिला सर्व ग्रामीण विकास कार्यक्रमात सहभागी होतात.

प्रस्तुत संशोधन हे अमरावती जिल्ह्यातील तिवसा तालुक्याताल निवडक महिलांवर आधारित होते. या संशोधनाद्वारे महिलांचा राजकारणतील सहभाग पुरुषासोबत काम करित असतांना निर्माण होणाऱ्या समस्या, राजकीय व सामाजिक जिवनामध्ये होणारा बदल व तिवसा तालुक्यामधिल प्रशासनाच्या माध्यमातून महिलांशी निगडीत प्रश्न सोडविण्यासाठी झालेली मदत इत्यादी विषयांचा अभ्यास करण्यात आला.

समाजकार्यकर्त्याची भूमिका व समुपदेशन:—

राजकारणमध्ये आज महिला काम करित आहे. या महिलांचा सहभाग हा समाधानकारक आहे. परंतू महिला नेतश्त्वाचा पुर्ण क्षमतेत उपयोग आजही प्रशासनात होत नाही. त्यामुळे महिला नेतृत्व पुर्णपणे सक्षम करण्याकरिता निर्वाचित महिलांकरिता शासन पातळीवर प्रशिक्षण देण्याची गरज आहे. ज्या प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून महिलांचे नेतश्त्व अधिक क्षमतेने विकसित होवून प्रशासनाने पुर्णपणे काम करु शकेल. प्रशासणची जी दश्ष्टी महिलांमध्ये ज्या पध्दतीने विकसित व्हायला पाहिजे होती. त्या पध्दतीने विकसित होवू शकली नाही.तसेच मतदानाबाबत मतदारांमध्ये कर्तव्य भावना निर्माण करणे अंत्यत आवश्यक आहे. लोकशाही बळकटीकरण करण्याचा मुख्य हेतू म्हणजे सत्ता ही लोककेंद्रित करुण समाजातील सर्व घटकांना समान संधी, समान न्याय मिळावा. या सर्व प्रक्रीयेत नवमतदाराची भुमीका अतीशय महत्वाची जी टक्केवारी आहे ही फारसी समाधानकारक नाही. युवकांमध्ये मतदानाप्रती निरुत्साह वाढत आहे ही बाब लोकशाही व्यवस्थे करीता समाधानकारक नसुन फारच चिंतेची बाब आहे यामध्ये मोठया प्रमाणात सुधारणा होण्याची गरज आहे.महिलांचा राजकीय सहभाग वाढला तर महिलांचे सामाजिक,राजकीय,व शैक्षणिक प्रश्न सोडविण्यास मदत होईल. महिला विकास प्रक्रीयत

सक्रीय सहभागी होवुन महिलांचा आर्थिक दर्जा सुधारण्यास मदत होईल. शासकीय पातळीवरील विभिन्न शासकीय योजणामध्ये महिलांचा सहभाग वाढविण्यासाठी मदत होईल. महिला नेत्वृवाचा विकास होवून महिलांन मधिल निर्णय क्षमता,संघटण कौशल्य विकसीत होवून त्यांच्या क्षमतेमध्ये वाढ होईल व महिला सर्वच दृष्टिकोणातुन विकसीत होण्यास मदत होईल.

संदर्भ :—

- डॉ. बी. एम. कऱ्हाडे, ''शास्त्रीय संशोधन पद्धती,'' जानेवारी २०१८
- आगलावे प्रदिप, ''सामाजिक संशोधन पद्धती''साईनाथ प्रकाशन २०१६
- ज्योती लांजेवार, ''भारतीय समाज आणि स्त्री'' सुगावा प्रकाशन,२००५
- दमयंती पाठक, ''वैदर्भीय महिलांचे संग्रामातील सहकार्य'' मंगेश प्रकाशन, नागपुर २००३
- स्मिता मेहत्रे, ''भारतीय स्त्री आणि मानवाधिकार'' साईनाथ प्रकाशन,२०११
- पद्मजा पाटील, प्रा. शोभना जाधव, ''भारातीय इतिहासतील स्त्रीया'' फडके प्रकाशन,२०११
- शाम शिरसाठ, ''भारतीय स्थानिक स्वराज्य संस्था'' विद्या बुक पब्लीर्शस, औरगाबाद
- सतिश ठोंबरे, 'जिल्हा प्रशासन आणि स्थानिक स्वशासन'' कैलास पब्लीर्शस,२००७
- दिपक पवार, महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण
- राजसत्तेला कारभारणी, अमरावती अधिवेशन स्मरणिका
- समाज कल्याण सप्टेंबर २०१८
- रा.तु. भगत राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज गौरव ग्रंथ चैतन्य प्रकाशन कोल्हापूर २००९
- राष्ट्रसंत तूकडोजी महाराज, ग्रामगीता, श्रीगूरूदेव प्रकाशन गूरूकुंज २०११
- अ.ना कुलकर्णी,भारतातील स्थानिक स्वशासन विद्या प्रकाशन कोल्हापुर २००९

❑❑❑

25

महिला विकासासाठी झालेल्या आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय तरतुदी

डॉ. मेघा अशोकराव कनाटे
समाजकार्य महाविद्यालय बडनेरा, अमरावती

****

मनुष्याचा जन्मच नाते, सुखदु:ख, अपेक्षा ,इच्छा ,आकांक्षा राग,द्वेष,प्रेम,करुणा,भावना घेऊन होत असतो. जन्मत: प्रत्येक मनुष्य सारखाय मात्र लिंग योनीनुसार तो स्त्री —पुरुष आणि तृतीयपंथीय असे विभागाला जातो .

सृष्टीने हे लिंग निर्माण करताना त्यामागील भावना आणि पुन्हा सृष्टी निर्माण करण्यासाठी या लिंगाची निर्मिती केली असावी !मात्र समाजाने मनुष्याच्या शारीरिक रचनेनुसार पुरुष म्हणजे सशक्त, बलवान बुद्धिमान ,धाडसी तर यस्त्री म्हणजे दुबळी ,कमजोर, मंदबुद्धी ,भित्री अशी समाजाने प्रतिमा निर्माण केली आणि मग अशा प्रतिमेतून समाज स्त्रीला आणखीनच दुबळी व अबला बनवत केला. तिच्या प्रेमळ व भावनिक हळव्या स्वभावाचा समाज नेहमी फायदा घेत राहिला.

समाजातील पुरुष कधी तिचा छळ उपभोगाची वस्तू म्हणून करू लागला यतर कधी स्त्रीच स्त्रीची वैरी झाली हे तिलाच कळले नाही. स्त्री जन्म घेताच तिच्या पायात समाजाने कर्तव्याच्या बेड्या घालणे सुरू केले, जन्माला आल्यावर वडिलांच्या दडपणात ,तारुण्यात भावाच्या दडपणात आणि लग्न झाल्यावर नवऱ्याच्या दडपणा यतर म्हातारपणात सुद्धा मुलांच्या दडपणात जगणे तिला भाग पडू लागले.

मला आज प्रश्न पडला आहे कि, आज खरोखर स्त्रीचे सबलीकरण ,सशक्तिकरण किंवा विकास झालेला आहे का? की फक्त तिच्यासमोर झालेल्या संविधानिक तरतुदी ह्या प्रलोभने म्हणून ठेवण्यात आलेल्या

आहेत. आज ती कितीही मोठ्या पदावर गेली तरी तिच्यासाठी सर्व बंधने तशीच आहे.थोडी का स्वत:च्या मनाने जगायला गेली की समाजाची तिच्याकडे पाहण्याची दृष्टी बदलते आणि मग समाजातून तिचा तिरस्कार सुरू होतो .स्त्रीला पौराणिक काळापासून फक्त परीक्षांचा सामना करावा लागला आहे यमग ती रामायणातील सीता असो महाभारतातील द्रौपदी असो हे फक्त हिंदू धर्मात स्त्री चे गौण स्थान नाही, तर इतर धर्मातही ती उपेक्षित राहिली आहे.

गौतम बुद्धांनी आपल्या मुलाचा व पत्नीचा त्या करून सत्याच्या शोधात निघून गेले व ते गौतम बुद्ध भगवान झाले यमात्र तीच स्त्री आपल्या मुलांचा व नवऱ्याला टाकून सत्याच्या शोधात निघाली असती तर, ती कलंकिनी झाली असती असे का? असा भेदभाव का? मुस्लिम धर्मामध्ये अनेक स्त्रियांशी विवाह करण्याची अनुमती आहे.त्याची कारण त्यांच्या धर्मातील पुरुषांची सेक्चुअलिटी मग यस्त्रीने अनेक विवाह केल्यास तिला वेश्या का ठरवतात.

प्रत्येक धर्माने स्त्रीला उपभोग वस्तू म्हणून पाहण्याचा प्रयत्न केला.तिच्या भावनेचा तिच्या स्त्रीत्वाचा आदर फार कमी पाहायला मिळतो.

भारतीय संविधानात सर्व धर्मांसाठी त्यांच्या संरक्षणासाठी तरतुदी आहे खालच्या जातीचा उद्धार झाला पण मी आज विचारते त्या खालच्या जातीतील लोकांनी स्त्रियांचा उद्धार करण्याचा प्रयत्न केला का? आज विविध पदावर महिला काम करताना दिसून येतात यमात्र स्वत:च्या आयुष्याचे निर्णय घेण्याची क्षमता तिच्यात समाजाने विकसित होऊ दिली नाही. भारतीय समाजात स्त्रीची स्थितीय दयनीय आहे तिला तिचे कोणतेच अस्तित्व नाही. ती इतरांच्या मदतीने चालणार व जगणार.... अशी भावना आजही दिसून येते.

महिला विकास व मानवी हक्क

महिला विकास व मानवी हक्क यांचा फार निकटचा संबंध आहे महिलांच्या मागासलेपणाचे सर्वात महत्त्वाचे कारण त्यांना आतापर्यंत अनेक मानवी हक्कापासून वंचित ठेवण्यात आले होते स्त्री ही मानव समाजातील महत्त्वाचा घटक असून तिला पर्व पुरुषाच्या बरोबरीने हक्क मिळाले नव्हते त्यामुळे तिचा सर्वांगीण विकास करूच घेणे शक्य होत नव्हते तेव्हा महिला विकासाचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी स्त्रियांना त्यांचे मूलभूत मानवी हक्क मिळतील अशी व्यवस्था करणे गरजेचे आहे तथापि पुरुषप्रधान समाज व्यवस्था धार्मिक कल्याण सामाजिक रूढी व परंपरा इत्यादी कारणांमुळे स्त्रियांच्या हक्कांचे रक्षण करण्याच्या प्रश्नाकडे गांभीर्याने पाहिले गेलेले नव्हते सर्वप्रथम संयुक्त राष्ट्र संघटनेने पुढाकार घेऊन स्त्रियांच्या हक्कासंबंधीचा प्रश्न मांडला संयुक्त राष्ट्राच्या सनदेतही लिंग समानतेचा आग्रह संयुक्त राष्ट्राच्या सनदेच्या पहिल्या कलमात असे म्हटले आहे की वंश लिंग भाषा किंवा धर्म या आधारावर कोणताही भेदभाव न करता सर्वांकरिता मानवी हक्क आणि मूलभूत स्वातंत्र्य वृद्धिंगत करणे व त्याचा सन्मान प्राप्त करून देणे.

मानवी हक्काचा सार्वत्रिक जाहीरनामा १९४८

संयुक्त राष्ट्राचा आर्थिक सामाजिक व सांस्कृतिक हक्क विषयक आंतरराष्ट्रीय करारनामा तसेच नागरी व राजकीय हक्क विषयक आंतरराष्ट्रीय करारनामा यातही स्त्री पुरुष समानतेच्या तत्त्वाला मान्यता देण्यात आली आहे.

महिला आयोग

स्त्रियांच्या हक्काचे रक्षण करण्यासाठी आणि त्यांच्या समस्या दूर करण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रांनी १९४६ मध्ये महिला आयोगाची स्थापना केली.

महिलांच्या राजकीय हक्काचा ठराव

संयुक्त राष्ट्राच्या आमसभेने १९५२ मध्ये महिलांच्या राजकीय हक्कांचा ठराव संमत केला या ठरावात महिलांना पुरुषाच्या बरोबरीने राजकीय हक्क देण्यासंबंधी आग्रह धरण्यात आला आहे.

विवाहित महिलांच्या राष्ट्रीयत्वासंबंधीचा ठराव

संयुक्त राष्ट्राच्या आमसभेने १९५७ मध्ये विवाहित महिलांच्या राष्ट्रत्वासंबंधीचा ठराव संमत केला.

विवाह विवाहाचे किमान वय व नोंदणी यासंबंधीचा ठराव

संयुक्त राष्ट्राच्या आमसभेने १९६२ मध्ये विवाह विवाहातील किमान वय व विवाहाची नोंदणी यासंबंधीचा ठराव संमत केला.

भेदभावाचे निर्मूलन करण्यासंबंधीचा जाहीरनामा

संयुक्त राष्ट्राच्या आमसभेने १९६७ मध्ये महिलाविरुद्धच्या दुधा भाव किंवा भेदभाव दूर करण्यासंबंधीचा जाहीरनामा स्वीकृत केला १९७९

मध्ये त्यासंबंधीचा एक ठरावरी संमत केला.

आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष

संयुक्त राष्ट्राने सन १९७५ हे वर्ष आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष म्हणून साजरे केले होते

स्त्री पुरुष समानतेच्या तत्वाला चालना देणे स्त्रियांच्या प्रश्नांकडे सर्वांचे लक्ष वेधणे आर्थिक व सामाजिक सांस्कृतिक विकासाच्या कार्यात्स्रियांचा सहभाग करून घेणे राष्ट्रीय जीवनातील स्त्रियांच्या सहभागाचे महत्त्व लक्षात आणून देणे आणि आंतरराष्ट्रीय शांतता प्रस्थापित करण्याच्या तसेच आंतरराष्ट्रीय सहकार्य व सद्भाव वृद्धिंगत करण्याच्या कार्यातील स्त्रियांच्या योगदानाची दखल घेणे

आंतरराष्ट्रीय महिला परिषद

आंतरराष्ट्रीय महिला वर्षाच्या निमित्ताने १९७५ मध्ये मेक्सिको शहरात आंतरराष्ट्रीय महिला परिषदेच्या आयोजन करण्यात आले होते आदर्श समाज निर्माण करण्यासाठी स्त्री पुरुष समानतेच्या तत्त्वाचा स्वीकार करणे आणि स्त्री पुरुष व मुलांचे स्वातंत्र्य प्रतिष्ठा व न्याय यांचे रक्षण करणे कसे आवश्यक आहे. याकडे लक्ष वेधण्यात आले होते.

संयुक्त राष्ट्राचा महिला विकास निधी

सन १९७५ मध्ये संयुक्त राष्ट्राचा महिला विकास निधी स्थापन करण्यात आला

संयुक्त राष्ट्राचे महिला दशक

संयुक्त राष्ट्राच्या आमसभेने सन १९७६ ते १९८५ हे दशक संयुक्त राष्ट्राचे महिला दशक म्हणून साजरे करण्याचा निर्णय घेतला होता.

जागतिक महिला परिषद १९८०,८५,९५

कोपनहेगण, नैरोबी बिजिंग ठिकाणी जागतिक महिला परिषदेच्या आयोजन करण्यात आले होते

महिलांच्या हक्का संबंधी राज्यघटनेतील तरतुदी

७३वावी घटना दुरुस्ती

महिलांसाठी राखीव जागा

७४ वी घटनादुरुस्ती

महिला आरक्षण

सर्व महत्त्वाचे घटनात्मक अधिकार पदे महिलांसाठी खुले

महत्त्वाचे महिलाभिमुख कायदे

१) अनैतिक व्यापार(प्रतिबंधक) कायदा १९५६ सन (१९८६ च्या दुरुस्तीसह)

२) मातृत्व लाभ कायदा १९६१

३) हुंडाबंदी कायदा १९६१ (सन १९८६ च्या दुरुस्तीसह)

४) स्त्रियांचे असभ्य प्रदर्शन(प्रतिबंध) कायदा १९८६

५) सती प्रथा प्रतिबंध कायदा १९८७

६) राष्ट्रीय महिला आयोग कायदा १९९०

७) कौटुंबिक हिंसाचारापासून स्त्रियांचे संरक्षण कायदा २००५

८) बालविवाह बंदी कायदा २००६

९) कामाच्या ठिकाणी महिलांची लैंगिक छळवणूक (प्रतिबंध, प्रतिषेध व निवारण अधिनियम २०१३)

महिला आणि बाल विकास खाते

शिक्षण व समाज कल्याण मंत्रालयाकडे एकेकाळी महिला व बालविकास यांच्या विषयांची जबाबदारी सोपवली होती सप्टेंबर १९८५ मध्ये केंद्रीय मंत्रालयाचे पुनर्रचना करण्यात येऊन जेव्हा मानव संसाधन विकास मंत्रालयाची स्थापना करण्यात आली तेव्हाच महिला व बालविकास खाते निर्माण करण्यात येऊन ते त्या मंत्रालयाच्या अंतर्गत कार्यरत झाले या खात्यातील दोन कार्यालय ब्युरो आहेत.

१ पोषक आहार आणि बालविकास

२ महिला कल्याण आणि विकास

स्त्री कल्याण आणि विकास कार्यालय

धोरणे आपने अमलात आणणे व श्री कल्याण आणि विकास कार्यक्रमांची कार्यवाही करणे ही कार्य हे कार्यालय पार पाडते हे कार्यक्रम किमती मंत्रालय संबंधित खातील स्त्रियांच्या स्वयंसेवी संघटना आणि केंद्रीय समाज कल्याण मंडळ यांच्या सल्ल्याने आखले जातात.

महिलांच्या विकास करण्यासंबंधी शासन विविध योजना संबंधित क्षेत्रात राबवितात.

संदर्भ ग्रंथ सूची

थोटे,पुरुषोत्तम. समुदाय विकास आणि दुर्बल गटाचे कल्याण.नागपूरः अष्टविनायक प्रकाशन

डॉ.डी. आर.सचदेव(२०१८). भारतातील समाजकल्याण व समाजकल्याण प्रशासन.पुणेः के'सागर पब्लिकेशन

सौ. शोभादेवी क्षीरसागर(२०१८). महिला व बाल विका (गट–ब)

संगीता तेज ,तेजस्कर पाण्डेय(२०१३). समाजकार्य(समाज कार्य पर व्याख्यान). लखनऊः जुबली 'एच'फाउंडेशन

26

मराठी चित्रपट सृष्टीतील कलावंतांच्या आत्मचरीत्रांची भाषाशौली

डॉ.व्यंकटी वाल्मिकराव नागरगोजे
मराठी विभाग प्रमुख,
ऑरेंज सिटी समाजकार्य महाविदयालय नागपूर

****

कुठल्याही कलाकृतीतुन लेखक कलावंत जेव्हा अभिव्यक्त होत असतो. जिवनाचे दर्शन एका साहित्य प्रकारातून घडवण्याचा प्रयत्न करतो तेव्हा त्या वाड:मय प्रकाराचे काही वाड:मयीन घटकाचा विचार अपरीहार्यपणे लेखकाकडुन होतो. पण लेखकांची स्व:ताची भाषाशैली तो ज्या वर्ग समाज व क्षेत्रातून आला आहे. त्याचे संदर्भ भाषा याचा प्रभाव वापर लेखकाकडुन त्याच्या निर्माण केलेल्या कलाकृतीत पडत असतो.

याला कलावतांचे आत्मचरीत्रही अपवाद नाहित मराठी चित्रपट सृष्टीतील कलावतांनी आपल्या चंदेरी दुनीयेतील क्षेत्रातील पडदा व पडदयामागील जीवन आपल्या आत्मचरीत्रातून प्रेक्षक वाचका समोर ठेवले आहे. ही अभिव्यक्ती होत असताना सिनेक्षेत्राशी निगडीत भाषाशैली समीश्र मिश्र भाषेचा काही विशिष्ट शब्दांचा वापर यात झालेला आपल्याला पाहायला मिळतो. समाजात प्रत्येक समूह क्षेत्राची एक विशिष्ट भाषा असते. त्याची वेगळी लकब असते. त्या त्या क्षेत्रातील व्यक्ती त्या भाषेतून बोलत व्यक्त होत असतात. त्या क्षेत्राचा सांस्कृतीक स्तर भाषेतून व्यक्त होत असतो. या संदर्भत भाषाशैलीचा विचार करताना डॉ. प्रल्हाद तुलेकर यांच्या मताचा येथे विचार करावा लागतो. (भाषा व्यक्तीला आणि व्यक्ती मनाला समाजाला आणि समाज मनाला व्यक्त करत असते. माणसाचे राग लोभ आत्मीयता रोष दोष असुया आदि मानवी विकार आणि भाषेचे क्षोभ प्रक्षोक भाषेतून व्यक्त होतात.)

कलावंताच्या आत्मचरीत्रातील भाषाशैलीचा विचार करताना आपल्याला काही कलावंताच्या अत्मचरीत्राचे शब्दांकन इतरांनी केले आहे. त्यांच्या भाषा शैलीचा प्रभावही यावर पडला आहे. या गोष्टीचाही प्रमुख्याने विचार करावा लागतो.

कलाकृतीचा भाषाशैलीचा विचार करताना त्यातील आशय अभिव्यक्ती याचा विचार करावा लागतो आशय हा विशिष्ट भाषाशैलीत व्यक्त झाला नाही तर तो कलाकृतीला मारक ठरतो. लेखक कलावंताची भाषाशैली ही त्यांच्या कलाकृतीतून व्यक्त होत असते. लेखक आपला समाज प्रदेश क्षेत्रातील भाषेचा वापर लेखना साठी करत असतो.

मराठी चित्रपट सृष्टीतील कलावंताच्या आत्मचरीत्रा संबंधी विचार करताना एक गोष्ट ठळकपणे जाणवते यात समिश्र भाषाशैलीचा वापर झाला आहे.

प्रत्येक क्षेत्राची एक विशिष्ट बोलीभाषा असते. काही विशिष्ट शब्दांची विशिष्ट घाटणी लकब असते. याप्रमाणे चित्रपटसृष्टीशी निगडीत मराठी, हिंदी, इंग्रजी यांची मिश्र भाषाशैली ही कलावंताच्या आत्मचरीत्रात आलेली आहे. आपल्या क्षेत्रातील भाषा आपल्या बोलणे लेखनावर पडणे अपरीहार्य आहे.

सिनेक्षेत्रातील कलावतांचा वावर ज्या लोकात झाला जीवन शहरात व सिनेसृष्टीत व्यथित झाले या अभिनय कला क्षेत्रात भाषेला उच्चारण, लकब, घाटणी, शब्दांचा चढ उतार याला खुप महत्व दिले जाते ही आत्मचरीत्र प्रामुख्याने प्रमाण भाषेतच अभिव्यक्त झाली आहेत. व सिनेक्षेत्राशी निगडीत मराठी, हिंदी समीश्र शब्दांचा वापर यात झालेला दिसून येतो. या संदर्भातील सीमा देव यांच्या सुवासीन या आत्मचरीत्रातील पुढील भाषाशैलीचा उल्लेख लक्षात घेता येतो. (माझ काम मी सिन्सीअरली करत होते हा रोल माझी खरी कसरतच होती.)

भाषा दर बारा कोसाला बदलते याचा विचारही आपल्याला करावा लागतो. मराठी चित्रपट सृष्टीतील कलावतांच्या आत्मचरीत्राची भाषा ही प्रमाण भाषा असली तरी चित्रपट सृष्टीतील विशिष्ट भाषाशैलीचा तिला गंध जाणवतो सहजपणा व साधेपणा ही वैशिष्ट या आत्मचरित्रात दिसून येते. या आत्मचरीत्रातील

अनेक घटना प्रसंगातील निवेदनावरून यातील भाषीक सहजता व साधेपणा जाणवतो याचा प्रत्यय भालजी पेंढारकर यांच्या साधे माणूस या आत्मचरीत्रातील भाषाशैली आपल्याला अभ्यासावरून समजते.

या संदर्भात दादा कोडके यांचे एकटा जीव हे आत्मचरीत्र भाषाशैली दृष्टया अधिक समृध्द वैशिष्टयपुर्ण वाटते त्यात त्यांनी प्रमाण भाषेबरोबर आशयाला अनुरूप बोली भाषा दुअर्थी शब्दांचा वापर केला आहे. या संदर्भात पुढील वाक्य एकटा जीव मधील महत्वाचे वाटते (ती मुलगी मठ सारखी उभी राहिली. एखादी बाई जर एकटक लावून आपल्याकडे बघायला लागली तर कुणालाही अवघडल्या सारख होईल. तिच अवस्था आमची झाली.)

या आत्मचरित्रातील ही भाषाशैली आत्मचरीत्राला भाषीकदृष्टया अधिक समृध्द करते

मराठी चित्रपट सृष्टितील कलावंतांच्या आत्मचरीत्राची भाषा ही सिनेक्षेत्राशी निगडित मिश्र स्वरूपाची असून लेखन नियमाने प्रमाण भाषा असून आशय प्रसंगानुरूप बोली भाषेचा वापर केलेला आहे.

एकंदरीत कलावंतांच्या आत्मचरीत्राची भाषा ही प्रमाणबध्द विशिष्ट क्षेत्राशी निगडीत असलेली भाषाशैली चा वापर असला तरी साधेपणा व सहजता या भाषिक गुणवैशिष्टयामुळे ती वाचकांना आत्मचरीत्रात गुंतवूण ठेवण्यात यशस्वी झाली आहेत. यामुळे ही आत्मचरीत्र रसपूर्ण वाचनीय लोकप्रिय झाली आहेत. त्यात भाषाशैली या वैशिष्टयाचा वाटाही महत्वपूर्ण असल्याचे आपल्याला आत्मचरीत्राच्या अभ्यास मिमंसेवरून जाणवते.

जवळपास सर्व कलावंतांच्या आत्मचरीत्रातुन सिनेसृष्टिशी निगडीत सारखेच शब्द अनेक आत्मचरीत्रात आले आहेत. हे विलक्षण भाषिक साम्य या सर्व आत्मचरीत्रातुन आढळून येते.

चित्रपट तंत्र व्यवहार अभिनय माध्यम यांच्याशी निगडीत विपूल हिंदी, इंग्रजी शब्दाचा वापर यात झाला आहे. व्यक्ती ज्या क्षेत्रात वावरतो तेथील शब्द भाषा व्यक्त होणे अपरीहार्य असते व ते त्या कलाकृतीतील आशयाची गरज असते कलावंताच्या आत्मचरीत्रात आलेल्या अशा शब्दामुळे ही आत्मचरीत्र अधिक समृध्द झाली आहेत.

साधारणपणे मरीठी चित्रपट सृष्टितील कलावंतांची आत्मचरीत्र ही जीवन आशय अनुभवा बरोबरच वाङ:मयीन कलात्मक पातळीवर महत्वपूर्ण ठरतात.

ही आत्मचरीत्र ही प्रामुख्याने प्रमाणबध्द शहरी भाषेत व्यक्त झाली असून या भाषाशैलीला चित्रपटसृष्टितील मिश्रीत भाषेचा पदर लाभला आहे. घटना प्रसंगाला अनुरूप व्यक्त होताना काहि ठिकाणी बोली भाषेचाही वापर झालेला आहे. यात अनेक म्हणी, वाक्यप्रचार आले असून प्रतिक प्रतिमांचाही वापर मोठया प्रमाणात झालेला आहे.

काही आत्मचरीत्र लेखक हे स्व:त गितकार आहेत. त्याच्या अभिव्यक्ती भाषेला काव्यात्मकता लाभली आहे. वरील प्रमाणे मराठी कलावंतांच्या आत्मचरीत्राची भाषाशैली असुन ही भाषिकदृष्टया समृध्द असुन ही वाचनीय व लोकप्रिय होण्यास यातील भाषाशैली या घटक हे महत्वपुर्ण कारण ठरले असल्याचे आपल्याला याच्या अभ्यास मिमंसेवरून दिसून येते.

संदर्भ :—

लेखकाचे नाव पुस्तकाचे नाव

१) डॉ. प्रल्हाद लुकेकर वेदनेचा प्रेरेथ पृ.क्र. २०१

२) सिमा रेव सुवासनी पृ.क्र. ३५

३) दादा कोंडके एकटा जीव पृ.क्र.३३८

४) डॉ. श्रीराम लागु लमाण

५) भालजी पेंढारकर साधा माणूस

६) हंसा वाडकर सांगत्ये ऐका

७) वनमाला परतीचा प्रवास

८) आनंद यादव आत्मचरीत्र मिंमासा भाभा

❑❑❑

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Journal
Oct. To Dec. 2023
Special Issue - I

27

विकास आणि लोकसंख्या वाढ

डॉ. प्रफुल ईश्वर ढोके
मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य
महाविद्यालय नरखेड, जिल्हा—नागपूर

****

प्रस्तावना

देश कोणताही असो, विकसित अथवा अविकसित असो. लोकसंख्येकडे दुहेरी दृष्टिकोनातून पाहता येते. देशातील लोकसंख्येत होणारी वाढ किंवा घट याचे परिणाम उत्पादन व उपभोग प्रक्रियेवर निश्चितच पडतात. लोकसंख्येकडे आर्थिक विकासाचे एक साधन म्हणून पाहिले जाते परंतु काही वेळा लोकसंख्या अतिरिक्त स्वरूपाची असल्यास हीच लोकसंख्या आर्थिक विकासाला मारक असल्याचे दिसून येते. लोकसंख्येच्या आकारमानाचा देशाच्या आर्थिक विकासावर प्रभाव पडत असतो म्हणून लोकसंख्येच्या आकारमान मर्यादित असल्यास आर्थिक विकासाला चालना मिळते परंतु लोकसंख्येच्या आकारमान मोठी किंवा अतिरिक्त असल्यास आर्थिक विकासाला प्रतिरोध होतो थोडक्यात लोकसंख्या व देशाचा आर्थिक विकास यांचा निकटचा संबंध असल्याचे दिसून येते.

अध्ययनाचे उद्देश—

१) लोकसंख्येच्या वर्तमान आकार बाबत अध्ययन करणे.

२) विकासाचे प्रक्रियेवर लोकसंख्या वाढीचा झालेला परिणाम अभ्यासणे.

तथ्य संकलन पद्धती— सदर अध्ययन कार्यात दुय्यम तथ्य संकलित करण्यासाठी पुस्तके व इंटरनेट इत्यादी साधनांचा उपयोग करण्यात आलेला आहे.

लोकसंख्येचा विस्फोट ही फक्त भारतीय समाज समोरील समस्या नसून ती जागतिक पातळीवरील समस्या आहे.वर्तमानात जागतिक पातळीवर न्यून लोकसंख्या व अतिरिक्त लोकसंख्या या दोन्ही समस्या देश परत्वे भेडसावत आहेत. काही देश न्यून लोकसंख्या असल्याने आपल्या आर्थिक विकासाला लागलेली खीळ कमी करण्यासाठी लोकसंख्या वाढीला प्रोत्साहन देत आहेत .उदाहरणार्थ तर काही देश आर्थिक विकासात बाधक ठरणाऱ्या अतिरिक्त लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी उपाययोजना करताना दिसतात उदा.चीन भारत. सर्वात अलीकडे वर्ल्ड मीटरने स्पष्ट केलेल्या संयुक्त राष्ट्राच्या अंदाजानुसार, ३ आक्टोंबर २०२० पर्यंत सध्याची जगाची लोकसंख्या ८००कोटी पेक्षा जास्त आहे.११ जुलै १९८७ ला ही लोकसंख्या ५०० कोटी झाली. त्यावेळी वाढता लोकसंख्येविषयी जनमानसात जागृती निर्माण व्हावी यासाठी युनो ने ११ जुलै हा दिवस जागतिक लोकसंख्या दिन म्हणून जगात घोषित केला. १९८७ ते २०२३ या जवळपास ३५वर्षाच्या काळात जगाची लोकसंख्या ३००कोटीने वाढली. जगाची लोकसंख्या खालील आकडेवारीत दर्शविण्यात आलेली आहे.

जगाची लोकसंख्या

वर्ष	लोकसंख्या अब्ज्यात
१८०४	१
१९२७	२
१९५९	३
१९७४	४
१९८७	५
१९९९	६
२०११	७
२०२३	८

भारतीय देशात १९५१ पासून ते २०११ पर्यंतच्या जनगणनेनुसार लोकसंख्येची आकडेवारी खालील प्रमाणे दर्शविण्यात आलेली आहे

भारतीय लोकसंख्या वाढ

लोकसंख्या गणनेचे वर्ष	एकून लोकसंख्या कोटी मध्ये
१९५१	३६ कोटी ११लक्ष
१९६१	४४कोटी २४लक्ष
१९७१	५५कोटी १३लक्ष
१९८१	६९कोटी ०१लक्ष
१९९१	८४कोटी ६३लक्ष
२००१	१०२कोटी८७ लक्ष
२०११	१२१कोटी०२ लक्ष

कोविड १९च्या आपत्तीमुळे भारताची २०२१ ची जनगणना होऊ शकली नाही. सध्या भारताची लोकसंख्या वर्तमानात १४२कोटी इतकी आहे. भारताने लोकसंख्येच्या बाबतीत जागतिक पातळीवर प्रथम प्रथम क्रमांक पटकाविला आहे. त्या पाठोपाठ चीनचा क्रमांक आहे. तर त्यानंतर अमेरिका व इंडोनेशियाचा क्रमांक लागतो.

वरील विश्लेषण वरून व लोकसंख्येच्या आकडेवारीवरून दिसून येते की एकंदर जागतिक पातळीवर वाढत्या लोकसंख्येचा प्रश्न ज्वलंत स्वरूप धारण करत आहे.

एकीकडे याचा अर्थ असा आहे की लोकसंख्या वाढीमुळे आर्थिक विकासासाठी मोठ्या प्रमाणावर वाढणारे कर्मचारी उपलब्ध आहेत. हे मनुष्यबळ देशाच्या आर्थिक विकासासाठी मोठी संपत्ती ठरू शकते. तर दुसरीकडे याचा अर्थ असा होतो की, या वाढत्या लोकसंख्येला तेवढ्यच प्रमाणात शिक्षण, आरोग्य आणि इतर सेवा पुरवल्या पाहिजेत. विशेषत: भारताची मर्यादित संसाधने पाहता, वाढती लोकसंख्या एक आव्हान ठरत आहे.

विकास म्हणजे काळानुसार कुठल्याही गोष्टीत होणारे गुणात्मक प्रकारात्मक किंवा दर्जात्मक आधिक्य होय .सहसा विकास म्हणजे आर्थिक विकास समजला जातो. जगातील प्रत्येक देशाचे लक्ष नियोजितपणे विकास करणे यावर आहे. विकास आणि नियोजित विकास यामध्ये अंतर आहे. ज्यावेळी नियोजनाच्या माध्यमातून कोणताही विकास होतो. त्या नियोजनाच्या परिणामास नियोजित विकास म्हणता येतो.योजनाद्वारा एका विशिष्ट स्थितीत असणाऱ्या सामाजिक किंवा आर्थिक स्थितीत त्यापेक्षा उच्च अशा सामाजिक किंवा आर्थिक स्थितीत प्रतिष्ठापित केले जाते. या नियोजित विकासाच्या परिणामांवर वाढत्या लोकसंख्येचा विपरीत परिणाम झाल्याचे दिसून येते. १९४७ पासून भारतात नियोजनबद्ध विकासाला सुरुवात झाली १५ मार्च १९५० ला योजना आयोगाची स्थापना करण्यात आली. देशातील संपूर्ण योजनांची निर्मिती नियंत्रण संचालन करण्याचे दायित्व योजना आयोगाकडे देण्यात आले.योजना आयोग हा केंद्रीय स्तरावरचा असल्याने योजना आयोग व राज्य सरकार यांच्यात समन्वय स्थापन करण्यासाठी राष्ट्रीय विकास परिषदेची स्थापना करण्यात आली. योजना आयोगाला दिशा निर्देश करण्याचे कार्य ही संस्था करीत असे. योजना आयोगाने पंचवार्षिक योजनांचा आराखडा राबवून भारतीय देशाचा विकास साधण्याचा प्रयत्न केला. परंतु वाढत्या लोकसंख्येच्या भस्मासुराने या योजनांच्या परिणामांना सहजपणे गिळंकृत केले. त्यामुळे हे परिणाम झालेले असतानाही नजरेस पडत नाही.

दरडोई उत्पन्नात वाढ होणे,राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होणे,दारिद्र्य निर्मूलन, उत्पन्नाच्या वाटणीतील विषमता कमी होणे, बेरोजगारीचा दर कमी होणे,देशाची लोकसंख्या आरोग्य दृष्ट्य सुदृढ असणे, पर्यावरणाचे संतुलन राखले जाणे,सामाजिक न्याय अधिकाधिक प्रस्थापित होणे,शांतता व सुव्यवस्था असणे,उपभोग क्षमता वाढणे इ. विकासाचे काही निकष आहेत. विकास म्हणजेच मानवाच्या कल्याणासाठी आवश्यक असणाऱ्या घटकांमध्ये प्रगतिशील स्वरूपाचे बदल घडून येणे होय.

वरील निकषांचा व वाढत्या लोकसंख्येचा संबंध तपासला असता वरील बाबींवर अतिरिक्त लोकसंख्या विपरीत परिणाम करत असल्याचे दिसून येते.

अतिरिक्त लोकसंख्या वाढीने देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात घट होते अतिरिक्त लोकसंख्या ही आर्थिक सामाजिक विकास प्रक्रियेत अडथळा निर्माण करतात

लोकसंख्या अतिरिक्त असल्याकारणाने उपलब्ध लोकांना रोजगार उपलब्ध होत नाही त्यामुळे बेकारीत वाढ होते. देशातील गुंतवणुकीवर व पर्यायाने आर्थिक विकासाच्या वेगावर प्रतिकूल परिणाम होतो. वाढत्या लोकसंख्येमुळे देशाची बचत गुंतवणुकीची क्षमता कमी होते. राष्ट्रीय उत्पन्न व दरडोई उत्पन्न इतके कमी होते ती व्यक्तीकडून बचत होऊ शकत नाही. त्यामुळे आर्थिक विकास अपेक्षित दराने होत नाही. अनुत्पादक उपभोक्त्यात वाढ होते व त्याचा भार कर्त्य उपभोक्त्यावर किंवा लोकसंख्या पडतो. शिक्षण, आरोग्य, आहार, वैद्यकीय सेवा सार्वजनिक सेवा इत्यादी खर्च वाढतो व आर्थिक विकासाला अडथळा बसतो. भांडवल निर्मितीत घट होते व विकास प्रक्रियेवर मर्यादा पडतात जनतेचा राहणीमानाचा दर्जा किमान पातळीवर टिकविणे कठीण जातो, त्यामुळे दारिद्र्यरेषेखालील जीवन

जगणाऱ्या लोकसंख्येत भर पडते.पर्यावरणाचा समतोल बिघडतो आणि त्याचा देशाचे विकासावर अत्यंत गंभीर स्वरूपाचा प्रतिकूल परिणाम होतो.

तसेच विविध सामाजिक समस्या, सामाजिक संघर्ष निर्माण होतात आणि ते देशाच्या विकासात अडथळे निर्माण करतात.

देशातील एकूण लोकसंख्येच्या प्रमाणात नगरातील लोकसंख्येत होणाऱ्या वाढीची प्रक्रिया म्हणजे नागरीकरण होय १९०१ च्या जनगणनेच्या अहवालानुसार भारताची शहरी लोकसंख्या ११ टक्के होती. ती १९९१ मध्ये २५.७२ टक्के झाली. अतिरिक्त लोकसंख्या वाढ ही नागरीकरणाच्या अनेक कारणांपैकी एक बाब आहे. नागरीकरणामुळे शहरात लोकांची गर्दी वाढलेली आहे व खेडी ओस पडताना दिसून येतात. नागरीकरणामुळे शहरांमध्ये पाण्याची समस्या, रस्त्यांच्या समस्या, घरांची समस्या, रहदारीच्या समस्या, वायू प्रदूषणाची समस्या, गर्दीची समस्या, गुन्हेगारी प्रवृत्तीची समस्या, झोपडपट्टीची समस्या, हवा प्रदूषणाची समस्या, शेतजमिनीच्या क्षेत्रातील घट होणे, अपघातांमध्ये भर पडणे, प्रशासनावर तान, गर्दी—गोंगाट अशा अनेक समस्या निर्माण झालेल्या आहेत.

लोकसंख्या वाढीमुळे दारिद्र्य व कुपोषण यांचा दर कमी करण्यात सरकारी पातळीवर बरी केल्या जाणाऱ्या प्रयत्नांना मिळणारे यश याचे प्रमाण कमी होते. सर्वसाधारणपणे उदरनिर्वाह करिता जेवढे उत्पन्न आहे ते प्रमाण म्हणजे दारिद्र्य रेषा त्या प्रमाणात खालील व्यक्ती दारिद्र्यरेषेखाली आहे असे समजले जातेकृ भारतात सध्या दारिद्र रेषेखालील लोकांचे प्रमाण इतके आहे. कमी दरडोई उत्पन्न हे देशाच्या अविकसित पणाचे लक्ष मानले जाते. इतर देशाची तुलना करतात भारतीयांचे उत्पन्न दररोज उत्पन्न कमी असल्याचे दिसून येते.

वाढत्या अपत्यसंख्येमुळे व अगोदरच दरडोई उत्पन्न कमी असणाऱ्या कुटुंबात सकस आहार घेण्याची ऐपतही त्यांच्यात नसते त्यामुळे कुपोषण होत.

वाढत्या लोकसंख्येला वस्तू व सेवांची वाढत्या प्रमाणात गरज असते व ही गरज पूर्ण करण्यासाठी औद्योगीकरणाचा वेगही वाढलेला आहे. या औद्योगिकीकरणाचे अनेक दुष्परिणाम झालेले दिसतात. औद्योगीकरणामुळे जल प्रदूषण, वायू प्रदूषण, नैसर्गिक संसाधनांवर दबाव व नैसर्गिक संसाधनांचे अतिरिक्त शोषण झाल्याचे दिसून येते. नैसर्गिक संसाधनांचे दोहण अशाच पद्धतीने व याच वेगाने होत राहिल्यास पुढील पिढीसाठी ही संसाधने उपलब्ध असणार नाहीत.पुढील पिढीला या संसाधनापासून कदाचित वंचित राहावं लागेल व याचे गंभीर परिणाम भोगावे लागतील.

अतिरिक्त लोकसंख्येमुळे अन्नधान्याचा पुरवठा मागणीपेक्षा कमी पडतो. ही बाब मागच्या काही काळात प्रकर्षाने जाणवली. यावर उपाययोजना म्हणून भारताने परदेशातून अन्नधान्याची आयात केली होती. वाढत्या लोकसंख्येची पोट भरण्यासाठी प्रदेशातून अन्नधान्याची आयात केली. वाढत्या लोकसंख्येला अन्नधान्याचा पुरवठा व्हावा व स्वावलंबी व्हावे. यासाठी भारताने हरित क्रांती घडवून आणली. परंतु या हरितक्रांतीचे अनेक विघातक परिणाम शेतजमिनीवर कीटक व प्राण्यांवर व मानवी आरोग्यावर होत आहेत. ज्या अन्नधान्याचा पुरवठा मोठ्या प्रमाणावर वाढत्या लोकसंख्येला होत आहे. ते अन्नधान्य संकरित असल्याकारणाने तसेच त्यावर प्रक्रिया केली जात असल्याने. विविध रासायनिक खते व जंतुनाशकांच्या उपयोगामुळे त्यातील पोषणमूल्य कमी झालेले आहे. हा वाढता लोकसंख्येचा एक मोठा गंभीर परिणाम आहे.

सारांश

अतिरिक्त लोकसंख्येच्या भारामुळे देशात अन्नधान्य व इतर जीवनावश्यक वस्तूंची टंचाई निर्माण होते .बेरोजगारच प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत जाते.उपासमार, कुपोषण इत्यादी समस्या निर्माण होतात.समाजात लुटमार, फसवणूक, आत्महत्या, खून,चोऱ्या,दरोडे, देहविक्रय ,भिक्षावृत्ती अशा अनेक समस्यांना उत येतो .समाजात परस्परांविषयी वाटणारी आपुलकी, प्रेम,सहानुभूती ,त्यागवृत्ती,प्रेम,सहानभूती अशा सामाजिक व मानवी सद्गुणांचा ऱ्हास होऊ लागतो .सामाजिक विघटनाला सुरुवात होऊ लागते.समाजात निरक्षरता वाढते व्यक्तिमत्त्वाचा विकास खुंटतो बालश्रमिकांची संख्या वाढते त्यातून शोषण वृत्ती देखील वाढते इतर देशांच्या तुलनेत अतिरिक्त लोकसंख्येचा देश मागे पडतो व त्याला भविष्यात स्वतंत्र गमविण्याची भीती नाकारता येत नाही. मनुष्याची कार्यक्षमता, श्रमशक्ती, कौशल्य ,ज्ञान याचा उपयोग होत नाही. परिणामतः अनेक चांगल्या निर्मितीला देशाला मुकावे लागते. विकासाचे लाभ गरीब जनतेपर्यंत पोहोचत नाही.त्यासाठी लोकसंख्या नियंत्रणासाठी वेळोवेळी योग्य ती पावले उचलणे आवश्यक आहे. यात प्रत्येक भारतीय नागरिकांणी आपले सामाजिक कर्तव्य म्हणून लोकसंख्या नियंत्रण

कार्यक्रमास मदत करावी.शेवटी असे म्हणता येईल की लोकसंख्या हा आर्थिक विकासाचा प्रमुख सक्रिय घटक व आधार आहे परंतु लोकसंख्येत होणारी वाढ ही त्या देशातील उपलब्ध असणाऱ्या नैसर्गिक साधनसामग्रीचा पुरेपूर किंवा पर्याप्त वापर होईल इतकी असावी अन्यथा अतिरिक्त लोकसंख्या वाढ अकरावी कळस स्वरूप धारण करेल आणि अनेक समस्या किंवा अडथळे निर्माण होते.एकीकडे देशाचा विकास तर दुसरीकडे अतिरिक्त लोकसंख्येच्या समस्येमुळे विकास प्रक्रियेत अनेक अडथळे निर्माण होत आहे आणि काळाच्या ओघात या अडथळ्यांमध्ये अधिक भर पडत आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

रायखेलकर डांगे, १९९८,भारतीय अर्थव्यवस्था ,विद्या प्रकाशन, नागपूर.

साठे मधुसूदन, २००८,आर्थिक सुधारणा आणि आर्थिक वाढ,डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे

पठाण बी.बी, २००७,लोकसंख्या शिक्षण, नित्य नूतन प्रकाशन, पुणे.

अहिरराव, अलिझाड, धापटे, वराट, भोस, १९९१, लोकसंख्या,निराली प्रकाशन, पुणे.

काचोळे दा .दू, २००१,लोकसंख्याशास्त्र, कैलाश पब्लिकेशन्स,औरंगाबाद.

कुलकर्णी एस. एन, श्रीवास्तव सतीश,१९९८ ,लोकसंख्या शास्त्र आणि लोकसंख्या शिक्षण,विद्या प्रकाशन, नागपूर.

इंदुरकर पुष्पा, २००६भारतीय अर्थशास्त्र,विद्या प्रकाशन,नागपूर.

आपटे जश,२००६,महाराष्ट्र ची लोकसंख्या नियोजन व विकास,डायमंड पब्लिकेशन्स,पुणे

आहूजा राम,२०१९,सामाजिक समस्या, रावत पब्लिकेशन,जयपुर.

शर्मा एम.एल, विकास एवं परिवर्तन का समाजशास्त्र, राजीव प्रकाशन, मेरठ.http://yojana.gov.in/July_marathi_2014.pdf

https://www.worldometers.info/world-population/

https://mr.wikipedia.org/wiki/

https://currentaffairs.adda247.com/most-populous-country-in-the-world/

https://mr.wikipedia.org/wiki/%E0%

28

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी ग्रामगीतेमध्ये सांगितलेली महिलोन्नती

प्रा. डॉ. प्रशांत सूर्यवंशी
पुरूषोत्तम थोटे समाजकार्य महाविद्यालय नागपूर

****

प्रास्ताविक

ग्रामीण भागातील महिलांमध्ये शिक्षणाचा अभाव असल्याने अंधश्रध्दा दारिद्रिय दिसून येते. आजहीसमाजात बालविवाह होतांना दिसून येतात. हुंडापद्धती, विधवापूर्नविवाह सारख्या समस्यांवर समाजात बोलल्या जाते. पण प्रत्यक्षात अमलात येत नाही. आधुनिक कालखंड असुनही हया सगळया रूढया समाजामध्ये मुळ धरूनच आहे. अनेक मुली हुंडयाला बळी पडत आहे. बालविवाहाविरूध्द कायदा केलेला असला तरी खेडयात सर्रास बालविवाह होतात. मुलीला विवाहाबद्दल स्वातंत्र्य नाही. पडदापध्दती, बुरखा पध्दती महिलांसाठीच आहेत. मुलगी जन्माला येताच तीची अवहेलना सुरू होते. वंशाचा दिवा म्हणून मुलगा पाहिजे असतो. देशात बलात्काराचे प्रमाण कमी होण्याऐवजी वाढतच आहेत. एकंदरीतच समाज अधोगतीकडे जाताना दिसतो.

यावरील उपाय आपल्याला राष्ट्रसंतांनी लिहिलेल्या साहित्यामध्ये दिसून येतो. राष्ट्रसंतांचे 'ग्रामगीते' मधील विचार प्रेरणादायी आहे. आज व्यक्तीच्या विचारात ज्या वेगाने परिवर्तन होते. त्या वेगाने समाज मनात होत नाही. म्हणून या कलियुगात आदर्श विवाह पध्दती कोणती? हे राष्ट्रसंतांनी ग्रामगीतेमध्ये सांगितले. महिलांचा सर्वांगीण विकास व्हावा, हे राष्ट्रसंतांचे स्वप्न होते.

ग्रामीण भागातील स्त्रियांची अधोगती लक्षात घेता, त्यांची कारणे व राष्ट्रसंतांचे विचार रूजवून उपाययोजना करणे हा उद्देश नजरेपुढे ठेऊन हा लेख लिहिण्याचा प्रपंच केलेला आहे.

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज म्हणतात,

"निर्भय हो यह देश की माता, मंगल किती कराने
सत्यशील अरू निर्मल मनसे, विरों को उपजाने।।

या संसारचक्राची सूत्रधार असलेली स्त्री हीच जगतजननी आहे. माता आहे. तिने संपूर्ण जगच आपल्या उदरात वाढवलेलं आहे. तिच्या बद्दल राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज ग्रामगीतेमध्ये लिहितात—

"स्त्रीलाच भक्ती स्त्रीलाच ज्ञान। तिलाच संयम शहाणपणा
तिच्यानेच हालती वाटे संपूर्ण। संसारचक्र।।३३।।
(ग्रामगीता अ. २०)

राष्ट्रसंतांच्या मते महिलोन्नती प्रकरणात भारतीय स्त्रीविषयक व्यक्त केलेले विचार अत्यंत महत्वपूर्ण, शास्त्रशुध्द प्रागतिक स्वरूपाचे आहेत. स्त्री ही संसारचक्राची सूत्रधार आहे. स्त्रीलाच भक्ती, ज्ञान, संयम आणि शहाणपणा इ. सद्गुणांची निर्सगाकडूनच उपजतच देण मिळाली आहे. किंबहूना तिच्यामुळेच संसारचक्राचे सूत्र सुरळीतपणे पुढे सरकत असल्याचे स्पष्ट जाणवते. ज्या समाजात स्त्रीची निंदा होते. स्त्रीचे महात्म ज्याला कळत नाही, ज्याचे अध:पतन अटळ आहे. राष्ट्रसंतांइतके व्यापक व पुरोगामी विचार इतरत्र दिसत नाही. स्त्री—पुरूष समान हक्काचा पुरस्कार करीत असतांना स्त्री व पुरूष ही संसाररूपी रथाची दोन चाके असल्याचे महाराज म्हणतात. पुरूष रथाचे एक मजबूत चाक आहे. स्त्रीशिवाय पुरूषाच्या जीवनात पूर्णता नाही. प्रपंचाला पूर्णता रमनियता नाही. घराला घरपण नाही. पण पुरूषाची चक्र पुढे जात आहे व स्त्रीरूपी चक्राला मागून फरफटत जावे लागत आहे, अशी ही विषम चक्रगती कायम राहिल्याने स्त्री जीवन निरस होते. स्त्री ही क्षणाची पत्नी असून अनंत काळाची माता आहे. स्त्रीच्या रूपातील वात्सल्य, कौटुंबिक जीवनात उफाळून येत असते. ती जशी संवेदनशील तशी प्रसंगी कठोरही बनते. ती जशी वेदांवर भाष्य करू शकते तशी ती हातात शस्त्रही घेऊ शकते. स्त्रीचे मन फुलाप्रमाणे कोमल असते. तशी प्रसंगी पाषाणासारखी कठोरही असते.

"स्त्रीयांसारखी मोहिनी नाही। स्त्रियेसारखी वैरागिनी नाही। स्त्रियेसारखी मुलायम नाही। आणि कठोर रणचंडिका।।५३।।
(ग्रामगीता अ. २०)

❖ **ग्रामगीतेमधील २० वा अध्याय:**

समाजी जो पुरूषास सादर। तैसाच महिलासी असावा व्यवहार।
किंबहूना अधिक त्याचा विचार। झाला पाहिजे समाजी।।

महिला या परिपूर्ण व्हाव्यात तिचा सर्वांगिण विकास व्हावा शारिरीक, मानसिकदृष्टया ती सुदृढ राहावी. सामाजिक, आर्थिक व राजकीय दृष्टयाही तिचा विकास व्हावा, ती आत्मनिर्भर व्हावी हया दृष्टीने वं. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी २० व्या अध्यायात स्त्री संबंधी आपले विचार मांडले आहेत. राजकारणातही स्त्रीने पूर्ण ताकदनिशी उतरावे. स्वत:चा निर्णय स्वत: घेता यावे. राजकारणात नुसती रबरूस्टॅमची भुमिका नसावी तर तीला तिची बुध्दीमत्ता दाखवता आली पाहिजे.

शिक्षणी सांभाळोनि तन मन। करावे मुलीबाळीने विद्वान।
अंगी असावे शौर्य पूर्ण। ब्रीद आपुले रक्षाया।।

आणि हे सर्व करतांना आपले घर कुटुंब मुले याला कुठेही त्रास होता कामा नये. तसेच अब्रू चारित्र्य यावरही कुठेही शिंतोडा उडणार नाही हया सर्व गोष्टींची जाण ठेऊनच महिलांना आपला विकास साधायचा असतो.

पुढे राष्ट्रसंत म्हणतात—

"विद्या गुरूहूनि थोर। आदर्श मातेचे उपकार।
गर्भापासून तिचे संस्कार। बालकावरी।।२।।

गर्भसंस्कारामुळे आपल्या तीन पिढयांचा उद्धार होतो. प्रथम मातेला सुसंस्कारीत होणे गरजेचे आहे. एक आई आपल्या बालकालाती गर्भात असतांनाच संस्कार देण्याचे तिचे प्रयत्न असतात. म्हणून त्या आदर्श मातेचे उपकारच असते, स्त्रीचे उपकार या समाजाने मानलेच पाहिजे. प्रत्येक आई आपल्या मुलांवर चांगले संस्कार करण्याचा प्रयत्न करते म्हणजेच या संपूर्ण समाजावरच आई संस्कार करीत असते.

❖ **महिलोन्नतीसाठी कुटूंबनियोजन:**

महिलांची प्रगती व्हावी असे वाटत असेल तर तिच्याकडे एक मादी म्हणून पाहणे बंद केले पाहिजे. कुटूंबनियोजनाचा प्रश्न समाजजीवनाशी तसेच राष्ट्र जीवनाशी अत्यंत निगडीत आहे. देशातील लोकसंख्या वाढते. तसेच मश्त्यूदर कमी होतो. योग्य त्या आरोग्यसेवा मिळत नाही. म्हणूनच कुटूंबनियोजनाचा प्रश्न स्त्री जीवनाच्या दृष्टीने अतिशय भावनिक व नाजूक आणि महत्वाचा आहे. वं. महाराज म्हणतात—

“परिपुत्राचिही असावी मर्यादा।
देशी न वाढवी आपदा।।२३ (ग्रामगीता अ. २१)

सरकारने कुटूंबनियोजनाची साधने अत्यल्प दरात उपलब्ध करून दिली आहेत पण आपण लोकसंख्या वाढवतोच आहे. त्याला मर्यादा असावी. लोकसंख्या वाढते म्हणजे या देशाची आपदा वाढल्यासारखेच आहे. या कुटूंबनियोजनातच राष्ट्रसंतांनी त्यांच्या एका ग्रंथात आधी जे “अष्टपूत्र सौभाग्यवती भव” हा आर्शीवाद दिला जायचा त्यावर टिका केली आहे. ते म्हणतात.

“एक स्त्री और दोनो पुत्र इनकोही निभाना दिव्य है।
अब अष्टपुत्र भव कहे यह आज अपसत्य है।। (लहर की बरखा पा. क्र. २१८)

असे असून सुध्दा आजही दोनपेक्षा अधिक पुत्र होऊ देतात खरे पाहता आज एका कुटूंबाला एकच मूलं हवं आणि ते कसं हवं तर राष्ट्रसंतांच्या स्वप्नातील हवं.

“थोडेकेचि पुत्रदे — परी सद्‌गुणि दे शांत दे।
कर्तव्यतत्पर शुर दे । सौजन्य निष्ठावंत दे।
उगीच संताने कशाला। व्याप आणि संतापते।।
काळजी करणे नको। या संततीला अंग दे।।

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे कुटूंबनियोजनाबद्दल, प्रस्तूत विचार सांप्रत काळातील सामाजिक परिस्थितीच्या पार्श्वभूमीवर व स्त्रीयांच्या भावनात्मक दृष्टीने देखील निश्चितच क्रांतीकारक व अभिनव स्वरूपाचे ठरतात.

❖ तुकडोजी महाराजांचे स्त्रीशिक्षणविषयक विचार:—

स्त्रिला सक्षम करणे म्हणजे आपल्या पायावर उभे करणे आणि तिच्या स्वत:च्या पायावर उभे करायचे असल्यास तिच्या शिक्षणाची वाटचाल सुरू ठेवणे. योग्य शिक्षण देऊन, शिकवून तिला तिच्यामध्ये असलेल्या कार्यकुशलतेची जाणीव करून देणे. मात्र समाजाच्या स्त्री शिक्षण विरोधी भुमिकेवर राष्ट्रसंतांनी टिका केली आहे.

“म्हणती स्त्री ही कार्यात धोंड। म्हणोनि तिच्या प्रगतीत पाडावा खंड।
ऐशापरी जाणोनि वाढविती दगड। मार्गी आपुल्या।।४७।। (ग्रामगीता अ. २०)

एक स्त्री ही शिकून मोठी झाली की नौकरी करते व आपल्या कुटूंबाला आर्थिक हातभार लावते तथा आपल्या कार्यातही तत्पर असते. निसर्गाने पुरूषांपेक्षा स्त्रियांना निश्चितच शरीराने ताकद कमी दिलेली आहे. हयात शंका नाही पण शिक्षणाने तिचा बौध्दिक विकास होतो. व ती पुरूषांच्या बरोबरीने नौकरी करू शकते. म्हणून स्त्रीच्या शिक्षणाला तुकडोजी महाराजांनी महत्व दिलेले आहे. ते म्हणतात,

मी पाहिले मुले फार शिकती। यंत्रविद् कारागीर होती।
परि मुलीसाठी योजना अति। मंद आहे शिक्षणाची।।८९।। (ग्रामगीता अ. २०)

आपल्या घरच्या मुलांना आपण तांत्रिक शिक्षण देतो ते कारागीर ही होतात, मुलींनाही त्या क्षेत्रात विविध योजना आहे मात्र आपले त्याकडे दूर्लक्ष आहे. समाजाची विचारसारणी या मधून दिसून येते. यावर राष्ट्रसंत म्हणतात,

ऐसे समाजी न व्हावे। मुलांपरीस मुलींना शिकवावे।
त्यांचे स्थान नेहमी असावे। सहकारितेचे।।९०।।
(ग्रामगीता अ. २०)

आपल्या समाजव्यवस्थेकडूनही आपल्याला शिक्षण मिळतं, पण समाजात स्त्रीला दुय्यम स्थान दिलं जातं साहजिकच मग मुलींना समाजकारण आणि राजकारण यापासून दूरं ठेवलं जातं म्हणून त्यांना समाजव्यवस्थेकडून मिळणारं शिक्षण मिळत नाही. म्हणूनच राष्ट्रसंतांनी वरील उपदेश केलेला आहे. समाजात स्त्रीयांचे स्थान त्यांना दिलेच पाहिजे तरच तिचे सक्षमीकरण होईल. आपण Gender Equality”वर भाष्य

करतो. बोलतो, शिक्षणातही तो विषय शाळेमधून शिकवला जातो. पण खरचं तसं होतं का? हा मोठा प्रश्न आहे. शिक्षणाने माणसाला अधिक सहिष्णू बनवायला पाहिजे होते. मात्र शिकूनही माणसाने स्त्री शिक्षणाला महत्व दिलेले नाही. मात्र कमी शिकलेले तुकडोजी महाराज शिक्षणाला महत्व देतांना दिसतात. ग्रामीण भागामध्ये ही लिंगभाव मोठया प्रमाणात दिसून येते. आज आदिवासी पाडयांमधील मुलीतर शिक्षणापासून वंचीत आहेत. ही भेदभावाची नितीच इथल्या स्त्रीयांचे खरे दु:ख आहे. स्त्री मागे पडण्याचे ते एकमेव कारण आहे. हीळमदकमतैमदजपअपजलसमजून घेणे आवश्यक आहे. पुरूषाला मर्द आहे असे संबोधले जाते तर महिलांना अबला, दूर्बल आहे असे म्हटले जाते. समाजात स्त्रीची हेळसांड होते ती थांब**ली पाहीजे.**

"मुलांस विविध उच्च ज्ञान द्यावे। तैसेचि मुलिंनाहि शिकवावे।

हेळसांड करू नये हे जाणावे। समाजाने।।९१।।

(ग्रामगीता अ. २०)

मुलगा—मुलगी समान समजून त्यांना त्या पध्दतीचे सारखे शिक्षण द्यावे स्त्रीची हेळसांड करू नये. महिलांच्या सर्वकंष उत्कर्षासाठी शिक्षणासारखे दुसरे माध्यम नाही. हे महिलोन्नतीतून वारंवार महाराजांनी सांगितले. जोपर्यंत महिलांचा उत्कर्ष घडून येत नाही तोपर्यंत पुरूषांच्या उन्नतीला काही अर्थ उरत नाही.

❖ स्त्री संघटन उभारण्याविषयक विचार:—

आजच्या घडीला हैद्राबाद सारख्या घटना, निर्भयासारख्या देशाला हादरविणाऱ्या घटना घडत आहेत. यावर उपाय म्हणजे स्त्रीयांचेही संघटन उभारून त्याद्वारे स्त्रीयांना विविध प्रशिक्षण देणे हा उपाय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी आपल्या साहित्यातून पूर्वीच सांगितला आहे. ते म्हणतात,

"जैसे मुलांची संघटीत सेवा। तैसी स्त्रियांची असावी संघटना।

आपुल्या सुखदु:खाच्या भावना। प्रगटवाच्या सभा संम्मेलनी।।

अन्याय अत्याचाराच्या प्रतिकाराचे शक्ती उभी करता यावी स्त्री संघटनेचा महाराज पुरस्कार करतात. या संघटनेच्या माध्यमातून स्त्रीयांचे मेळावे, स्त्री संम्मेलने, स्त्री समस्याविषयक शिबीरे इ. आयोजन करण्याची आवश्यकता ते प्रतिपादन करतात.

"स्त्रियांचे स्वतंत्र मेळे समुदाय। त्यांच्या उन्नतीचा कला गौरव।

प्रतिकारांची त्यांना जाणीव। अवश्य असावी।।

कोणत्याही संघटनेमुळे त्या समुहाला एक प्रकारची ताकद प्राप्त होते आणि दुर्बल घटकांमध्ये सुध्दा आपोआपच सबलता उत्पन्न होते.

❖ महिलोन्नतीसाठी इतर प्रयत्न:—

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी खऱ्या अर्थाने महिलांच्या प्रगतीचा विचार आपल्या साहित्यामधून मांडलेला दिसतो. स्त्रियांची आरती मंडळ, भजन मंडळ, गावागावातून इतर गट विकसित केले, उभारले. महिला व्यायाम मंदिरे, साक्षरता प्रचार वर्ग, हस्तकौशल्य, सुतकताई, भजन, गायन, ग्रामसफाई इ. प्रशिक्षण वर्ग चालवले. स्त्रीयांना बुध्दी आहे, आत्मा आहे, व्यक्तीमत्व आहे, अस्तित्व आहे, हदय आहे ,संवेदना आहेत, हेच राष्ट्रसंतांनी आपल्या २० व्या अध्यायातून प्रकर्षाने सांगितले आहे. त्यांना रोजगाराची अनेक क्षेत्रे उपलब्ध आहेत.

आपआपली सुखदु:खे मांडण्यासाठी, अन्यायाविरूध्द शस्त्र उपासण्यासाठी स्त्रीयांची संघटना असावी. स्वतंत्र्य वाचनालय असावे. उन्नती भुवनाच्या माध्यमातून हळदीकुंकू, शारदोत्सव, सहभोजन, कर्तबगार स्त्रियांच्या जयंत्या, पुण्यतिथ्या यासारख्या सोहळयांचे आयोजन करावे. हयात हरिजन महिलांचा समावेश असावा. स्त्रियांच्या उन्नतीचा प्रामाणिक पाठपुरावा करणारे मौलिक विचार आहेत. वास्तव जीवनाचा वेध घेऊन व जनसामान्याशी प्रत्यक्ष—अप्रत्यक्ष संवाद साधून आपल्या कल्पदृष्टीतील स्त्री उन्नती साकारण्याचा राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचा हा प्रयत्न अद्वितीयच आहे असे म्हणावे लागेल.

संदर्भ ग्रंथ

१. ग्रामगीता — तुकडोजी महाराज
२. लहर की बरखा —तुकडोजी महाराज
३. ग्रामदीप — ११० वी जयंती विशेषांक
४. श्री गुरूदेव मासिक — गुरूकुंज आश्रम मोझरी

29

भारतातील सामाजिक बहिष्कार : एक चिकित्सक अभ्यास

प्रा.डॉ. प्रेमसिंग प्र. जाधव
श्रीमती, पंचफुलादेवी पाटील समाजकार्य
महाविद्यालय खडकी अकोला

****

परिचय:

भारतातील सामाजिक बहिष्कार हा एक जटिल आणि व्यापक मुद्दा आहे जो देशातील विविध सीमांत गटांवर परिणाम करतो. हे ऐतिहासिक, सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय घटकांमध्ये रूजलेले आहे. सामाजिक अपवर्जन पध्दतशीर आणि स्टश्क्चरल प्रकियेचा संदर्भ देते ज्यामुळे विशिष्ट व्यक्ती किंवा गटांना शिक्षण, रोजगार, आरोग्य सेवा, यासारख्या समाजातील विविध बाबींमध्ये पूर्ण सहभागातून वगळले जाते, आणि राजकीय प्रतिनिधित्व. भारतातील सामाजिक अपवर्जन दुर करण्याच्या प्रयत्नांमध्ये शिक्षणातील आरक्षण आणि एससी, एसटी आणि ओबीसीसाठी सरकारी नोक.या यासारख्या सकारात्मक कृती धोरणांचा समावेश आहे, तसेच सीमान्त गटांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्याच्या उद्देशाने कायदेशीर तरतुदी. तथापि , आव्हाने कायम आहेत आणि सामाजिक अपवर्जनांना संबोधित करण्यासाठी बहुआयामी द्वष्टिकोनाची आवश्यता आहे ज्यात आर्थिक विकास, शिक्षण सुधारणा, सामाजिक जागरूकता मोहिम आणि सर्व नागरिकांच्या हक्कांचे रक्षण करण्यासाठी कायदेशीर सुधारणांचा समावेश आहे.

गृहित कृत्य

१. सामाजिक बहिष्कार हा धार्मिक असतो
२. सामाजिक बहिष्कार हा सामाजिक असतो.
३. सामाजिक बहिष्कार हा आर्थिक असतो.
४. सामाजिक बहिष्कार हा राजकीय असत

उद्विष्टे

१. सामाजिक बहिष्काराचे स्वरूप ओळखणे
२. सामाजिक बहिष्काराचे विश्लेषण करणे
३. बहिष्कार वरील उपाय सुचविणे

भारतात सामाजिक बहिष्काराचे काही महत्वाचे पैलू येथे आहेत :

जाती—आधारित भेदभाव: प्राचीन भारतीय समाजात मूळ असलेली जाती प्रणाली ही सामाजिक बहिष्काराच्या एक प्रमुख स्त्रोत आहे. अनुसूचित जाती एससी अनुसूचित जमाती एसटी आणि इतर बॅकवर्ड क्लास ओबीसी ऐतिहासिकद्रष्ट्या सामोरे गेले आणि विविध संधी आणि सेवांमधुन भेदभाव आणि वगळण्याचा सामना करत आहेत.

१. गरीबी आणि आर्थिक बहिष्कार :

गरीबी हा भारतातील सामाजिक बहिष्काराची महत्वपुण्ञ चालक आहे आणि धार्मिक अल्पसंख्याकांसह ब.याच दुर्लक्षित समूदायांचा दारिद्रियावर परिणाम होतो आणि मूलभूत सुविधा, शिक्षण आणि रोजगाराच्या संधीचा अभाव आहे.

२. लिंग — आधारित बहिष्कार

लिंग —आधारित अपवर्जन आणि भेदभाव प्रचलित आहेत. शिक्षण, रोजगार, आरोग्य सेवा आणि राजकीय प्रतिनिधित्व यासारख्या क्षेत्रात महिला आणि मुलींना ब.याचदा भेदभाव सहन करावा लागतो. बाल विवाह आणि लिंग—आधारित हिंसा यासारख्या मुद्द्यांमुळे त्यांच्या वगळण्यास हातभार लागतो.

३. धार्मिक आणि वांशिक अल्पसंख्याक

मूस्लिम आणि खिश्चनांसारख्या धार्मिक आणि वांशिक अल्पसंख्याकांनाही भारतात सामाजिक बहिष्काराचा अनूभव आहे. त्यांना रोजगारांच्या संधी, घरे आणि सामाजिक संवादांसह विविध प्रकारांमध्ये भेदभाव होउ शकतो.

४. शिक्षणाची प्रवेशयोग्यता

दर्जेदार शिक्षणापर्यंत असमान प्रवेश हा सामाजिक अपवर्जनात योगदान एक महत्वपूण्ञ घटक आहे. बऱ्यास दूर्लक्षित समुदायांमध्ये योग्य शाळा आणि शैक्षणिक संसाधनांमध्ये प्रवेश नसतो. ज्यामळे त्यांची सामाजिक—आर्थिक गतिशीलता अडथळा निर्माण होते.

५. हेल्थ केअरमध्ये प्रवेश

आरोग्य सेवा आणि सेवांमध्ये मर्यादित प्रवेश हा भारतातील सामाजिक बहिष्काराचा आणखी एक पैलु आहे. दूरस्थ आणि उपेक्षित समूदायांमध्ये बऱ्याचदा पुरेसे आरोग्य सेवांमध्ये प्रवेश नसतो, ज्यामुळे आरोग्याची असमानता होते.

६. राजकीय प्रतिनिधित्व

राजकीय संस्थांमधील दुर्लक्षित गटांचे प्रतिनिधित्व सामाजिक अपवर्जन कायम ठेवु शकते. होकारार्थी कृती धोरणे असूनही, राजकीय निर्णय घेण्याचया प्रक्रियेत एससी, एसटी आणि ओबीसीचे पूरेसे प्रतिनिधित्व साधण्यात अनेकदा आव्हाने असतात.

भारतातील सामाजिक बहिष्कार सोडविण्यासाठी येथे काही महत्वाचे उपाय

भारतातील सामाजिक अपवर्जन संबोधित करणे हे एक जटिल आणि बहूपक्षीय आव्हाण आहे ज्यास सरकारी धोरणे, नागरी समाज उपक्रम आणि सामाजिक द्रष्टिकोनातील बदल यांचा समावेश आहे. भारतातील सामाजिक बहिष्कार सोडविण्यासाठी येथे काही महत्वाचे उपाय आहेत.

१. शैक्षणिक सुधारणा

सर्वांसाठी विशेषत: दुर्लक्षित समुदायांसाठी दर्जेदार शिक्षणापर्यंत समान प्रवेश सूनिश्चित करा. ग्रामीन आणि दुर्गम भागात शालेय पायाभुत सुविधा सुधारण्यासाठी उपाययोजना राबवा. सर्वसमावेशक शिक्षणाला प्रोत्साहन द्या आणि उपेक्षित मुलांमध्ये सोडण्याचे दर कमी करा.

२. आर्थिक सशक्तीकरण

सर्वसमावेशक वाढीस चालना देणारी गरीब आणि मानसिकद्रष्ट्या समर्थक आर्थिक धोरणे लागु करा. रोजगार वाढविण्यासाठी कौशल्य विकास आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण कार्यक्रमाना समर्थन द्या. उद्योजकता आणि उपेक्षित समुदायांच्या पतपूरवठा प्रोत्साहित करा.

३. सकारात्मक कृती धोरणे

शैक्षणिक आणि सरकारी नोकरी, अनूसूचित जाती एससी, अनुसूचित जमाती एसटी आणि इतर बॅकवर्ड क्लास ओबीसी साठी आरक्षणे यासारख्या सकारात्मक कृती धोरणांना बळकटी आणि विस्तृत करा. या धोरणांच्या प्रभावीतेचे परिक्षण करा. आणि त्यांचे मूल्यांकन करा की ते त्यांच्या इच्छित लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोचतील.

४. आरोग्य सेवाचे विस्तारीकरण

ग्रामीण आणि अधोरेखित भागात आरोग्य सेवा पायाभुत सुविधा सुधारित करा — दुर्लक्षित समुदायांच्या गरजेनूसार जागरूकता आणि आरोग्य सेवा प्रोत्साहन द्या. कुपोषण आणि माता मुत्यू यासारख्या या समुदायांवर परिणाम करणारे विशिष्ट आरोग्याच्या समस्यांकडे लक्ष द्या.

५. कायदेशिर सुधारणा

उपेक्षित गटांच्या हक्कांचे रक्षण करण्यासाठी भेदभाव विरोधी कायदयांची अंमलबजावणी आणि बळकटी भेदभावाच्या बळी पडलेल्या न्यायालयात वेळेवर प्रवेश सूनिश्चित करा. सीमांन्त समूदायांसाठी जमीन हक्क आणि जमीन पुनर्वितरणाशी संबंधित मुदद्यांकडे लक्ष द्या.

६. लिंग समानता

जागरूकता मोहिमा आणि शिक्षणाद्वारे लैगिंक समानतेला प्रोत्साहन द्या. लिंग — आधारित भेदभाव आणि हिंचाराविरूध्द महिलांना सक्षम करा.

७. राजकीय प्रतिनिधित्व.

राजकीय प्रक्रियेत दुर्लक्षित गटांच्या अधिकाधिक सहभागास प्रोत्साहित करा. उपेक्षित समुदायांमध्ये नेव्रत्व विकासास प्रोत्साहन द्या. निवडलेल्या संस्थांमध्ये एससी, एसटी आणी ओबीसीसाठी आरक्षणाची प्रभावी अंमलबजावणी सुनिश्चित करा.

८. जागरूकता आणि संवेदनशीलता

सामाजिक पूर्वग्रह आणि रूढीवादींचा सामना करण्यासाठी जागरूकता मोहिमा आयोजित करा. आंतर — जाती आणि आंतर — समुदाय संवाद आणि सहकार्यास प्रोत्साहन द्या. मीडीया आणि करमणुक उद्योगांना सकारात्मक आणि सर्वसमावेशक कथा दर्शविण्यास प्रोत्साहित करा.

९. आंतरराष्ट्रीय सहकार्य

सामाजिक बहिष्कार सोडविण्यासाठी सर्वोत्तक पध्दती आणि प्रवेश संसाधनांमधुन शिकवण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय संस्था आणि इतर देशांशी सहयोग करा.

१०. दीर्घकालीन द्रष्टी

सामाजिक समावेशासाठी दीर्घकालीन द्रष्टी विकसित करा जी पिढ्या आणि समाजातील अनेक क्षेत्राांना उत्तेजन देते. हे ओळखणे महत्वाचे आहे की सामाजिक बहिष्कार दुर करणे ही एक चालू प्रक्रिया आहे ज्यास सरकार, नागरी संस्था आणि खाजगी क्षेत्रासह विविध भागधारकांची वचनबध्दता आणि सहकार्य आवश्यक आहे. याव्यतिरिक्त जनजागृती करणे आणि सामाजिक जबाबदारीची भावना वाढवणे हे भारतात अधिक समावेशक आणि न्याय समाज निर्माण करण्याचे महत्वपूर्ण पैलू आहेत.

निष्कर्ष

भारतातील सामाजिक बहिष्कार ही एक खोलवर रूजलेली समस्या आहे जी कायदेशीर प्रयत्नानंतरही कायम आहे यात जाती—आधारित, लिंग आधारित, धार्मिक आधि आार्थिक असमानत यासह विविध प्रकारचे भेदभाव आणि असमानता यासह विविध प्रकारचे भेदभाव आणि असमानता समाविष्ट आहे. या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी एक बहुआयामी द्रष्टीकोन आवश्यक आहे ज्यामध्ये कायदेशीर सुधारणा, आर्थिक सक्षमीकरण आणि सामाजिक जागरूकता यांचा समावेश करून भारतामध्ये आर्थिक समावेशक आणि न्याय समाज निर्माण करणे आवश्यक आहे.

संदर्भग्रंथ

१. दलिताचे सक्षमीकरण : आर्थिक आणि सामाजिक दरी साधनांचे : सबरवाल निधी, थोरात सुखदेव

२. मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय : प्रा. कुलकर्णी पि.के.

३. SOCIAL EXCLUSION AND STATUS FORMULATION : RAM JITENDRA

4- SOCIAL PROBEMS IN INDIA : AHUJA RAM

❑❑❑

30

स्त्रियांच्या सक्षमीकरणात राज्यघटनेची भुमिका

प्रा. डॉ. सुधिर मारोतराव गोटे
गुलाम नबी आझाद समाजकार्य महाविद्यालय,
पुसद, जि. यवतमाळ (महा.)

****

प्रास्ताविक —

आज भारत स्वातंत्र्याचे अमश्त महोत्सवी वर्ष साजरे करत आहे. जागतिक महासत्ता म्हणुन जी—२० चे अध्यक्षपदही भारताला मिळाले. ऐवढी प्रगती स्वातंत्र्याच्या ७५ वर्षात देशाने केली. अर्थातच या काळात विविध सरकारे आलीत व प्रगतीचे एक—एक पाऊल पुढे चालत १५० वर्ष गुलाम असलेला देश जगाच्या पाठीवर आपली वेगळी ओळख निर्माण केली. औद्योगिकरण असो किंवा आजचे चंद्रयान किंवा सुर्यावर पोहोचणारे यान, किंवा युध्द सामग्री असो भारत कुठल्याही क्षेत्रात मागे नाही. हे जगाला ठासुन सांगता येते. जवळपास १४० कोटीच्या लोकसंख्येच्या देशात अर्ध्या स्त्रियांची संख्या आहे. म्हणजेच भारतीय सामाजिक व्यवस्थेत स्त्रियांचा सुध्दा विकास तेवढयाच झपाटयाने झालेला दिसुन येणे गरजेचे आहे. भारताने लोकशाही मार्गाचा स्विकार करत राज्यघटनेमुळे स्त्रि—पुरूष असा कोणताही भेदभाव केलेला दिसुन येत नाही. भारतीय स्त्री, आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय, वैज्ञानिक असा कुठल्याही क्षेत्रात मागे दिसत नाही, ती पुरूषांच्या बरोबरीने काम करतांना, प्रगती करतांना दिसत आहे. परंतु सामाजिक व धार्मिक दश्ष्टीकोनातुन हिच भारतीय स्त्री दुय्यम स्थान स्विकारतांना दिसते. यात स्त्रियांची स्वत:ची मानसिकता असो किंवा पुरूषांची मानसिकता असो, स्त्रियांना दुय्यम दर्जा देण्यात पुरूषांना व दुय्यम दर्जा स्विकारतांना स्त्रियांना सुध्दा आनंद होतो. अर्थात याला अपवाद सुध्दा आहेत.

भारतातील अर्ध्या लोकसंख्येला विकासापासुन दुर ठेवणे अशक्य आहे. कार्लमार्क्सने म्हटले होते, अगदी सुरूवातीच्या कालखंडात, आदिम—साम्यवादी व्यवस्था होती. कारण या कालखंडामध्ये शोषण व्यवस्था होती. कारण या कालखंडामध्ये शोषण व्यवस्था अस्तित्वात आली. पर्यायाने शोषक व शोषीत वर्गाची निर्मिती झालेली दिसुन येते. परंतु भारतीय समाजातील एक महत्वपुर्ण घटक म्हणुन महिलांकडे बघितले जाते. प्रभावी व्यक्तीमत्व, कतृत्ववान खंबीर नेतृत्व या बहुगुणांच्या भरोशावर महिलांनी स्वत:ची वेगळी ओळख निर्माण केली. स्वत:च्या कतृत्वाने नविन वाटा निर्माण केल्या व सक्षमीकरणाकडे वाटचाल केलेली. स्त्रि—पुरूष अशा कुठल्याही लिंगभेदात न अडकता कौशल्याच्या व बौध्दीकतेच्या जोरावर विकास, प्रगती केलेली दिसुन येते. भारतीय राज्यघटनेने नव्या व्यवस्थेमध्ये महिलांच्या आयुष्याला दिलेले स्थैर्य, महिला सक्षमीकरणासाठी महत्वपुर्ण आहे. स्वातंत्र्य आणि समान अधिकार व समान संधी, समान न्याय यामुळे महिलांचे सक्षमीकरणात प्रभावी दिसुन येते.

देशाला स्वातंत्र्य मिळवण्याकरिता महिलांनी केलेले कार्य अतुलनीय आहे. कारण अनेक महिलांनी स्वातंत्र्य संग्रामात हिरीरीने सहभाग घेवुन देशाला स्वातंत्र्य मिळवुन दिले. भारताच्या विकासात महिलांच्या सक्षमीकरणाची गाथा कधीही न संपणारी आहे. भारतीय पारतंत्र्याचा काळ महिलांच्या योगदानाने सुवर्ण अक्षराने लिहीला गेला, पुरूषांच्या बरोबरीने अतिशय सक्षमपणे राजकारणातील सहभागाने कठीणात कठीण समस्यांचे निराकरण केले. राज्यकर्ती व राष्ट्रपती असा प्रवास करून देशाचे प्रतिनिधीत्व करण्याचे दैदोप्यमान कार्य महिलांनी केले आहे. रूढी, परंपरा, प्रथा यामध्ये अडकुन हजारो वर्ष शिक्षणापासुन महिलांना दुर ठेवण्यात होते. अशाही विपरित परिस्थितीत समाजसुधारकांनी, महिलांना शिक्षणाचे दारे खुली केलीत. शिक्षणाच्या क्षेत्रात महिलांचे योगदान देशाची मान उंचावणारी आहे. या शतकामध्ये ज्ञान, विज्ञान व तंत्रज्ञानाचे अवलंब करून वैज्ञानिक क्षेत्रात पाऊल ठेवुन आकाशाला गवसणी घातली आहे. तंत्रज्ञानाचे नवनवीन प्रयोगामध्ये, उपग्रह संशोधनामध्ये किंवा संशोधन क्षेत्रामध्ये सहभाग घेवुन देशाच्या विकासात मोलाची भर घातली आहे. स्त्रिया हया परावलंबी असतात हा समज दुर करून सायकल रिक्षा ते चंद्रयान—३ हा प्रवास असो किंवा सैन्यातील आघाडयावरील पदावर असो, खेळ क्रिडा असो, अशा कुठल्याही क्षेत्रामध्ये स्त्रिया पुरूषांच्या बरोबरीने किंवा वरचढ आहेत हे दाखवुन दिले. निर्णयक्षमता, कर्तव्यनिष्ठ देशसेवा यासाठी जगातील सर्वात मोठी व कठीण परिक्षा पास करून प्रशासकीय सेवेत येवुन समाजातील समस्या सोडविण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला आहे.

जागतिक स्तरावर स्त्रियांच्या हक्काविषयी उदासिनता दिसुन येते. युरोप—अमेरिका यासारख्या प्रगत देशामध्ये मतदानाच्या हक्कासाठी स्त्रियांना आंदोलने करावी लागली. याकरिता काहींना आपले प्राणही गमवावे लागले. तेव्हा कुठे त्यांच्या मागणीची दखल तेथील शासनाने घेतली. परंतु आजही काही देश आहे, त्या ठिकाणी शिक्षणाचा अधिकार नाही. त्यामुळे इतर व्यवसाय असेल ते क्षेत्र सर्व बंद केले आहे. परंतु स्वतंत्र भारतामध्ये मात्र स्त्रियांना अशा प्रकारची कुठलीही आंदोलने न करता न्याय, स्वातंत्र्य, समता व संधी उपलब्ध झाली. तसेच मतदानाकरिता कुठलेही आंदोलन करावे लागले नाही. कारण भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय संविधनातच महिलांना मतदानाच्या हक्काची तदतुद केली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय स्त्रियांच्या संदर्भात मांडलेले हिंदु कोडबील हे अत्यंत महत्वाचे मानले जाते. या बिलाद्वारे स्त्रियांना मुख्यत: वारसा हक्क आणि घटस्फोटाचा अधिकार मिळणार होता. मात्र कट्टरवादी माणसिकतेच्या लोकांनी आपलेल्या धर्मावरील हल्ला आहे असा अपप्रचार केला व या बिलाला विरोध करून पास होवु दिले नाही. या बिलाला पास करावे याकरिता काही महिलांनी संघर्ष केला परंतु पुरूषी व धार्मिक मानसिकतेने हे बिल पास होवु दिले नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यासारख्या संवेदनशील व्यक्तीने मात्र कायदा मंत्री पदाचा राजीनामा देवुन आपला रोष व्यक्त केला.

भारतातील महिलांना राजकारणातील सहभाग हा नाममात्र राहीला आहे. घराबाहेर पडुन समाजकारण व राजकारण करणाऱ्या स्त्रियांची संख्या भारतात अतिशय

कमी आहे. स्व.इंदिरा गांधी, सोनिया गांधी, सुषमा स्वराज, उमा भारती, शिला दिक्षीत, जय ललिता, ममता बॅनर्जी अशा काही बोटावर मोजण्या इतकीच नावे घेता येते. एवढे मात्र खरे आहे की, या स्त्रियांनी आपल्यावरची जबाबदारी समर्थपणे पार पाडलेली आहे. राजकारणात या कुठेली कमी पडलेल्या नाहीत. उलट त्यांनी कुशल नेतश्त्वाने आपल्या व्यक्तीमत्वाचा प्रभावी ठसा या क्षेत्रात उमटविलेला आहे. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारतीय संविधानानुसार स्त्री—पुरूष समानतेचा स्विकार केला असला तरी राजकीय क्षेत्रात स्त्रिया फारशी प्रगती करू शकल्या नाहीत. सद्यस्थितीतील सत्तेचे राजकारण हे पुरूषाभोवतीच फिरत आहे. त्यामुळे त्यात स्त्रियांचा सहभाग असण्याची पुरूषांना गरज वाटत नाही. म्हणुन स्त्रियांचा राजकारणातील सहभाग हा द्वितीय स्तरावरच राहिला आहे. हे आजच्या संसदेतील तसेच राज्याच्या विधीमंडाळातील महिला सदस्यांच्या संख्येवरून दिसुन येते. महाराष्ट्राला महापुरूषांच्या विचारांचा वारसा लाभलेला आहे. म्हणुन पुरोगामी महाराष्ट्र अशी ओळख आहे. महाराष्ट्राच्या सर्वांगीण विकासाच्या दश्ष्टीकोनातुन सर्व क्षेत्राचा विकास झाला पाहिजे. तसेच पुरूषांच्या बरोबरच महिलांचाही सर्वांगीण विकास झाला पाहिजे. महिला सबलीकरण खऱ्या अर्थाने करावयाचे असेल तर आर्थिक, सामाजिक व राजकीय स्वातंत्र्याबरोबरच समान संधी दिल्याशिवाय त्यांचा विकास होणार नाही. भारतीय राज्यघटनेतील कलम १४ नुसार समान संधी देणे आवश्यक आहे. भारतातील स्त्री ही पुरूषप्रधान व्यवस्थेची गुलाम बनली आहे. ही मानसिक, धार्मिक गुलामगिरी तोडण्याचे कार्य शिक्षणामुळे प्रभावीपणे घडुन येवु शकते. त्यामुळे आर्थिक निर्णयप्रक्रियेत स्त्रियांचा सहभाग वाढेल व आर्थिक सुबलतेसोबतच सामाजिक व राजकीय सहभाग वाढल्यास सामाजिक दर्जा उंचावण्यास मदत होईल.

समारोप —

अशाप्रकारे भारतीय स्त्रियांचे सबलीकरण उदारमतवादी दृष्टीकोनातुन होणे गरजेचे आहे. समाजातील पुरूषी वर्चस्वाची मानसिकता दुर सारून स्त्री सबलीकरणाची प्रक्रिया प्रभावीपणे राबविता येते. शतकानुशतकाच्या गुलामगिरीमुळे महान शक्ती असणाऱ्या स्त्रीची शक्ती समाजातील पुरूषप्रधान व्यवस्थेने कमालीची क्षीण करून टाकली आहे. म्हणुन संख्येने निम्म्या असलेल्या स्त्रियांना समाजात समान स्थान नाही. ही काळाची गरज म्हणुन स्त्री सबलीकरणावर अधिक भर देणे आवश्यक आहे. स्त्री सक्षमीकरणाकरिता केंद्र व राज्याच्या विविध योजना आहे. त्या माध्यमातुन स्त्रियांचे योग्य सबलीकरण करावयास पाहिजे. समाज स्त्री रथ विकासाकडे दौडवायचा असेल तर पुरूष—स्त्री चाकासोबतच स्त्री—स्त्री चाकालाही विकासाची तेवढीच चालना मिळण्यासाठी महिला सक्षमीकरणाच्या विविध योजना महत्वाच्या ठरतात. स्त्री पुरूषांच्या बरोबरीने सर्व क्षेत्रात आघाडीवर आहेत. परंतु महिलांवर होणाऱ्या अनेक प्रकारच्या अत्याचारामुळे त्या भयभीत अवस्थेत असतात. उभ आयुष्य कौटुंबिक जबाबदाऱ्या पार पाडण्यात पणाला लावतात. स्त्रियांची ही अंतवेदना, दुःख पुरूषांनी समजुन घेतल्यास व लिंगभेदाभेद न करता कुटुंब व्यवस्थेचा अविभाज्य घटक म्हणुन स्त्रिला मानाचे स्थान दिल्यास महिलांकडे पाहण्याचा समाजाचा दश्ष्टीकोन बदलेल व भारतातील एकुण लोकसंख्येच्या अर्ध्या लोकसंख्येला न्याय मिळेल तेव्हाच स्त्रि सक्षमीकरणाची संकल्पना सत्यात येईल.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१) स्त्री—प्रश्नांची वाटचाल — विद्युत भागवन, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे.

२) महिला कल्याण आणि विकास — सौ. माधवी काळे, विद्या प्रकाशन, नागपूर.

३) भारतातील सामाजिक समस्या — रा.ज. लोटे.

४) महिला स्वयंसहाय्यता बचतगट — एम. यु.मुलानी, डायमंड प्रकाशन, २००६.

५) महाराष्ट्रातील समाजसुधारक — के. सागर, के. सागर प्रकाशन, पुणे.

६) भारतीय राज्य व्यवस्था — भा. ल. भोळे.

❑❑❑

31

ग्रामीण भागातील अनुसूचित जाती—जमातीतील महिला लोकप्रतिनिधींचा राजकीय नेतृत्व विकास— एक दृष्टिक्षेप

डॉ. तक्षशिला मोटघरे
महात्मा ज्योतिबा फुले कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, यवतमाळ

****

सारांश :

जागतिक व भारताच्या इतिहासात डोकावून पाहिले तर असे लक्षात येते की महिलांना मतदान करण्याकरिता देखील लढा द्यावा लागला. त्यानंतर संविधानातील तरतुदीनुसार राजकीय क्षेत्रात महिलांना आरक्षण देण्यात आले परंतु आजही विधानसभा व लोकसभेमध्ये महिला उमेदवारांची संख्या बोटावर मोजता येण्यासारखी आहे. १९७१ मध्ये भारतातील महिलांची स्थिती व दर्जा सुधारण्याकरिता विशेष प्रयत्न करण्यात आले आणि त्यात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे महिलांनी राजकीय क्षेत्रात पदार्पण करावे म्हणून महिलांकरिता आरक्षणाची तरतूद करण्यात आली. सद्य:स्थितीत स्थानिक स्वराज्य संस्था मध्ये ५० टक्के जागा महिलांकरिता राखीव ठेवण्यात आल्या. आरक्षण हे एक असे माध्यम आहे की ज्याच्या माध्यमातून महिला या बलशाली होऊन सक्षमाच्या दिशेने वाटचाल करीत आहे .

भारतीय संस्कृतीत महिला या कुटुंबापर्यंत मर्यादित होत्या, आता शिक्षणाच्या प्रभावामुळे आणि शासकीय आरक्षणामुळे राजकीय क्षेत्रात प्रवेश करू लागलेल्या आहे. त्यामुळे स्थानिक राज्यसंस्थामध्ये महिलांचे प्रतिनिधित्व वाढलेले असून, महिलांनी स्थानिक पातळीवरील लोकांच्या मुलभूत गरजा व सुविधांना प्राधान्य देऊन, योग्य संसाधनाचा वापर करून त्यांनी ग्रामविकास केलेला दिसून येतो. त्यामुळे राजकीय क्षेत्रात काम करण्याचा महिलांचा नवीन उत्साह व दृष्टीकोन प्रत्ययास येतो. महिलांमधील असलेल्या कल्पकतेचा आणि सामजस्य, विवेकशील वृत्तीचा वापर करून राजकीय क्षेत्रात गुणात्मक बदल घडवीत आहे, आज शासन महिलांच्या विकासासाठी त्यांच्या सार्वजनिक जीवनात स्त्री—अत्याचार, लिंगभावात्मक न्याय, स्त्री सुरक्षितता, स्त्री सक्षमीकरण, स्त्रियांचा सार्वजनिक जीवनातील वाढता सहभाग, महिला विकास, स्त्रियांचे हक्क, स्त्री—पुरुष समता या विषयावर कार्य करीत सक्षम नेतृत्वाच्या दिशेने शिक्षित महिला समोरे येत आहे, जरी याचे प्रमाण अत्यल्प असले तरी हे सकारात्मक पाऊल आहे.

कीवर्ड : अनुसूचित जाती— जमातीच्या महिला, लोकप्रतिनिधी, राजकीय नेतृत्व, विकास

विषय निवडीचे कारण :

भारत जगातील सगळयात मोठी लोकशाही असलेला देश आहे. भारताचा विचार केल्यास महिलांचे स्थान अजूनही दुय्यमच आहे. एखाद्या देशाचा विकास हा स्त्री—पुरुष साक्षरता प्रमाणावर अवलंबून असतो,परंतु २१ व्या शतकातही आपणास स्त्री—भृण हत्या, बेटी बचाव — बेटी पढाओ या महत्त्वाच्या समस्यावर कार्य करावे लागत आहे. जिथे स्त्री जन्म घेण्याकरता संघर्ष करावा लागतो, तिथे जन्मानंतर महिलांना मोठया समस्यांना सामोरे जावे लागते जसे— कौटुंबिक अत्याचार, बलात्कार इत्यादी. एकंदरीत असे म्हणता येईल की, महिलांना कौटुंबिक, सामाजिक, शैक्षणिक, धार्मिक आणि राजकीय क्षेत्रात संघर्ष करावा लागत आहे.

महिलांना राजकीय क्षेत्रात प्रवेश घेणे आणि पुढे येणे इतकं सोपं नाही आहे. क्षणा—क्षणाला महिलांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. राजकारणामध्ये महिलांचे प्रमाण व सक्रिय सहभाग हा सतत चर्चेचा विषय राहिला आहे. संविधानातील तरतुदीनुसार राजकीय क्षेत्रात महिलांना आरक्षण देण्यात आले. परंतु आजही विधानसभा व लोकसभेमध्ये महिला उमेदवारांची संख्या बोटावर मोजता येण्यासारखी आहे. यामागील कारणांचा विचार केल्यास आज देखील अनेक महिला शिक्षणापासून वंचित आहे. काही शिक्षित आहे पण

काम नाही. काहीना काम आहे, पण योग्य मोबदला नाही. अशावेळेस आपल्या मूलभूत गरजा पूर्ण होत नाही तेव्हा राजकारणामध्ये प्रवेश करणे ही तर दूरची गोष्ट झाली,शिवाय पालक वर्ग सुद्धा महिलांना राजकीय क्षेत्रात पाठविन्यास उदासीन दिसून येतात. या सर्व गोष्टीचा विचार करीता संशोधिकेने सदर विषय संशोधनाकारिता निवडलेला आहे.

उद्देश :

१. ग्रामीण भागातील अनुसूचित जाती व जमातीच्या महिलांची वैयक्तिक व कौटुंबिक पार्श्वभूमी अभ्यासणे.

२. ग्रामीण भागातील अनुसूचित जाती व जमातीच्या महिलांच्या राजकीय नेतृत्वाचा अभ्यास करणे.

३. ग्रामीण भागातील अनुसूचित जाती व जमातीच्या महिलांचे राजकीय नेतृत्व आणि विकासात्मक कार्यातींल त्यांची सहभागिता अभ्यासणे.

साहित्य परिक्षण :

• **प्रवास महिला सबलीकरणाचा !** (१५एप्रिल २०११) (Maharashtra Times)

स्थानिक स्वराज्य संस्थांत महिलांना ५० टक्के आरक्षण देण्याचा ऐतिहासिक निर्णय बुधवारी राज्याच्या विधानसभेने घेतला. असे आरक्षण देणारे महाराष्ट्र हे बिहार, उत्तराखंड, हिमाचल प्रदेश, मध्य प्रदेश आणि यांच्यानंतर देशातील पाचवे राज्य ठरले.

• **भोईर, स्मिता (डिसेंबर, २०१९)**

ग्रामीण स्थानिक शासन संस्थेचे बदलते स्वरूप महिलांचा राजकीय दर्जा

(थिंक इंडिया जर्नल(ISSN– 0971260] Vol- 22])

निष्कर्ष :

प्राचीन पंचायती पासून तर आधुनिक पंचायतराज व्यवस्थेपर्यंतची पंचायत संस्थाची वाटचाल ही वैशिष्ट्यपूर्ण दिसून येते. स्थानिक स्वराज्य शासन संस्थेचे स्वरूप हे ७३ व्या घटनादुरुस्तीने बनलेले दिसते. कुणाच्याही गणतीत नसणाऱ्या आणि निर्णय प्रकियेत कोणतेही स्थान नसणाऱ्या महिला आरक्षणामुळे सत्तेच्या प्रकाश झोत्यात आल्या.

• **सिन्हा, अनिल किशोर (२००४)**

'पंचायत राज आणि महिला सक्षमीकरण' या पुस्तकात लेखकाने महिलांच्या सहभागाचे विशेषत: लोकशाहीच्या तिसऱ्या सरकारमध्ये स्पष्टीकरण देण्याचा प्रयत्न केला आहे. यामध्ये महिला आरक्षणाबाबतची घटनात्मक तरतूद आणि या वर्गाची वाढती नेतृत्व क्षमता स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. वरील अभ्यासात लेखिकेने स्त्रियांच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, आरोग्य आणि कायदेशीर स्थितिच्या उन्नतीमध्ये पंचायत राजच्या भूमिकेचे विश्लेषणात्मक वर्णन केले आहे.

• **ग्रामपंचायतमध्ये महिला सदस्यांचा टक्का वाढला ! (२० जानेवारी २०२१)**

(लोकमत न्यूज — वाशिम)

वाशिम — ग्रामपंचायत निवडणुकीत महिलांना ५० टक्के आरक्षण असले तरी यापेक्षा अधिक संख्येने महिला उमेदवार या निवडून आलेल्या आहेत.

अनुसूचित जाती व जमातीच्या महिला लोकप्रतिनिधी :

भारतातील लोकशाही प्रणाली सुदृढ, सक्षम व विकसित करण्याच्या उद्देशाने सरकारने कल्याणकारी शासन व्यवस्थेचा स्वीकार केला. या संकल्पनेत केंद्रशासन, राज्यशासन आणि ग्रामपंचायती— पासून महानगरापर्यंतच्या स्थानिक शासन संस्था अशी त्रिस्तरीय राज्य—कारभाराची व्यवस्था अभिप्रेत होती. त्या दृष्टिकोणातून तळागाळातील स्थानिक संस्थांना स्वायत्ता व स्वातंत्र्य देण्यात आले. त्याला अनुसरून १९४७ मध्ये ग्रामपंचायतींचे पुनरुज्जीवन करण्यात आले. महात्मा गांधीजींच्या 'ग्रामस्वराज्य' संकल्पनेचा पुरस्कार करण्यात आला. यासाठी 'गाव तिथे ग्रामपंचायत' या तत्त्वाचा स्वीकार करण्यात आला. संविधानाच्या चौथ्या भागातील चाळीसाव्या अनुच्छेदात काही मार्गदर्शक तत्त्वे अंतर्भूत करण्यात आली. काटजू समितीने १९५४ मध्ये या बाबतीत अनेक शिफारशी केल्या. विकास कार्यक्रमात स्थानिक स्वराज्य संस्थांना कोणते स्थान असावे, याचा विचार करण्यासाठी नॅशनल डेव्हेलपमेन्ट काउन्सिलची स्थापना बळवंतराव मेहतांच्या अध्यक्षतेखाली करण्यात आली. (१९५५) मेहता समितीने तीन स्तरांच्या स्थानिक स्वराज्याची कल्पना मांडली आणि ग्रामपंचायत, तालुका पंचायत व जिल्हा परिषद यांकडे अधिकारविषयक अनेक शिफारशी केल्या. त्यानुसार लोकशाही विकेंद्रीकरणाच्या तत्त्वानुसार पंचायत राज्य संस्थांची १९५७ मध्ये स्थापना झाली. 'पंचायत राज' हा विषय राज्यसूचीत समाविष्ट करण्यात आला आणि घटक राज्यांनी आपल्या सोयीनुसार पंचायत राज्याची निर्मिती केली.

महाराष्ट्रात प्रदेशपरत्वे ब्रिटिश काळापासून वेगवेगळे कायदे होते. 'बॉम्बे व्हिलेज पंचायत ॲक्ट' १९३३ हा पश्चिम महाराष्ट्रात लागू होता, तर विदर्भात

जनपद कायदा आणि मराठवाड्यात १९४९ नंतरचा ग्राम—पंचायत कायदा लागू होता. या सर्वांचा विचार वसंतराव नाईक यांच्या अध्यक्षतेखालील समितीने करून जिल्हा परिषदांच्या निर्मितीस मान्यता दिली (१९५८). पुढे १९६५ च्या कायद्याने यातील काही तांत्रिक बदलांना अनुमती दिली व ते सुधारले. निवडून आलेल्या सदस्यांतून सरपंच, उपसरपंच, अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, महापौर, उपमहापौर इत्यादींची निवड करण्याची पद्धत रूढ झाली. महिलांना राजकीय क्षेत्रात प्रवेश घेणे आणि पुढे येणे इतकं सोपं नाहीये. क्षणाक्षणाला महिलांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. राजकारणामध्ये महिलांचे प्रमाण व सक्रिय सहभाग हा सतत चर्चेचा विषय राहिला आहे. यात दोन गोष्टी बघायला मिळतात एक म्हणजे निवडणुकीत उभे राहणे आणि दुसरं म्हणजे मतदान करणे. जागतिक व भारताच्या इतिहासात डोकावून पाहिले तर असे लक्षात येते की महिलांना मतदान करण्याकरिता देखील लढा द्यावा लागला. त्यानंतर संविधानातील तरतुदीनुसार राजकीय क्षेत्रात महिलांना आरक्षण देण्यात आले परंतु आजही विधानसभा व लोकसभेमध्ये महिला उमेदवारांची संख्या बोटावर मोजता येण्यासारखी आहे. यामागील कारणांचा विचार केल्यास आज देखील अनेक महिला शिक्षणापासून वंचित आहे, काही शिक्षित आहे पण काम नाही, काहींना काम आहे, पण योग्य मोबदला नाही. अशावेळेस आपल्या मूलभूत गरजा पूर्ण होत नाही तेव्हा राजकारणामध्ये प्रवेश करणे ही तर दूरची गोष्ट झाली, शिवाय पालक वर्ग सुद्धा महिलांना राजकीय क्षेत्रात पाठवण्यास उदासीन दिसून येतात.

नेतृत्व विकास :

आरक्षणामुळे महिलांना राजकारणात संधी तर मिळाली पण त्यांच्या अमंलबजावणीचा हक्क मात्र पुरुष वर्गाकडे राखीव झाला. जी महिला लोकप्रतिनिधी म्हणुन गावातून निवडून येते ती पदाधिकारी म्हणुन ओळखली जाते परंतु जिथे निर्णय घेण्याची वेळ येते तिथे त्यांच्याच कुटुंबातील पुरुष जसे— पती, मुलगा, सासरा इ. निर्णय घेतात. सोबतच ज्या गावाची सरपंच महिला असते आणि पुरुष उपसरपंच अशा वेळेस सर्व विकास कार्यातील निर्णय उपसरपंच घेतो. म्हणजेच शासनाने महिलाना अधिकार देऊनही त्याचा वापर करण्याचा आत्मविश्वास बहाल केला नाही. कित्येक गावात हीच स्थिती दिसून येते परंतु काही ठिकाणी आपणास अपवाद देखील दिसून येतो.

आज राजकारणात महिला उत्स्फूर्तपणे सहभागी होऊन राजकारण स्वत: करतात. यात राजकारणातील सशक्त महिला सुषमा स्वराज, सुमित्राताई महाजन इ. त्यातील मुख्यमंत्री पद भूषविले अशा महिला ममता बॅनर्जी, मायावती, जयललिता राबडीदेवी, शीला दीक्षित, उमा भारती, वसुंधरा राजे इ. सोबतच देशातील पहिल्या महिला राष्ट्रपती होण्याचा मान प्रतिभाताई पाटील यांना मिळाला आणि अशीच महान कर्तबगार महिला आपल्या भारत देशाला पंतप्रधान म्हणून लाभल्या स्व. इंदिरा गांधी, या एकमेव महिला प्रधानमंत्री आहेत म्हणून संख्या जरी कमी असली तरी राजकारणातील क्षेत्रात प्रवेश होत आहे आणि भविष्यातील काळात महिलांचा सहभाग मोठया प्रमाणावर दिसून येणार आहे. शेवटी महिलांमध्ये कर्तृत्व, चिकाटी, कामाची जिद्द, हुशारी, पुरुषांच्या तुलनेत नक्कीच दोन पावलं पुढे असते म्हणून महिलांचे राजकारणातील भविष्यही उज्वल आहे असे म्हणता येईल.

अनुसूचित जाती—जमातीचे राजकीय नेतश्त्व हे राज्यघटनेतील आरक्षणामुळे आलेले दिसून येते. ग्रामीण व आदिवासी क्षेत्राची तुलना केल्यास आदिवासी राजकीय उच्च शिक्षण मोठया प्रमाणात झालेले नाही. त्यामुळे त्यांचा राजकारणात प्रभाव पडत नाही. ग्रामपंचायत, पंचायत समिती आणि जिल्हा परिषद आदिवासीसाठी राखीव जागा असल्या तरी निर्णय व अंमलबजावणी सत्ताधारी राजकीय नेतृत्वाच्या सल्ल्यानुसार घेतली जातात. यात जमेची बाजू म्हणजे अनुसूचित जमातीमध्ये प्रत्येक जमातीनुसार त्यांचे राजकीय संघटन दिसून येते. यवतमाळ जिल्ह्यात सुद्धा विविध राजकीय संघटना असन सुद्धा पाहिजे त्या प्रमाणात आदिवासी जमातीची प्रगती झालेली दिसून येत नाही. बदलत्या काळानुसार राजकीय क्षेत्रात महिलांचे आरक्षणामुळे त्या निवडून आल्यास भविष्यामध्ये आपल्या जमातीतील विकासात्मक कार्य करून, त्यांचे प्रतिनिधित्व करून या महिला सकारात्मक त्यांच्या जमातीमध्ये बदल घडवून आणू शकतात. त्यामुळे ग्रामीण भागातील अनुसूचित जाती व जमाती मधील महिलांच्या राजकीय नेतश्त्व विकासाचा अभ्यास करणे अत्यावश्यक ठरते. या सर्व बाबींचा विचार करता प्रस्तुत विषयाची निवड केलेली आहे.

संशोधन पद्धती:

सदर शोधनिबंध हा दुय्यम माहिती स्त्रोतावर

व आकडेवारीवर अवलंबून असून यात वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर केलेला आहे.

निष्कर्ष :

१. अनुसूचित जाती—जमातीच्या महिलांची कौटुंबिक स्थिती ही सर्वसामान्य आहे.

२. अनुसूचित जातीच्या महिलांच्या तुलनेत अनुसूचित जमातीच्या महिलांची शैक्षणिक स्थिती ही अत्यल्प आहे.

३. महाराष्ट्र अधिनियम २०११ नुसार महिलांना मिळालेल्या राजकीय आरक्षणामुळे त्यांचे राजकीय नेतृत्व हे विकसित झालेले दिसून येते.

४. ग्रामीण भागात निवडून आलेले लोकप्रतिनिधी या महिला असल्याने त्यांना अजूनही समाजात काही प्रमाणात दुय्यम दर्जा दिला जातो.

५. ग्रामपंचायत, पंचायत समितीमध्ये अनुसूचित जाती — जमातीतील महिला या सामाजिक विकासात्मक कार्यात अधिक क्रियाशील असतात.

संदर्भग्रंथ सूची:

- गवाणकर, रोहिणी (१९९६). मराठी स्त्री शक्तीचे राजकारणी रूप. वितरण ग्रंथावली.
- दाते, ए. भारतीय स्थानिक स्वराज्य संस्था. शारदा प्रकाशन.
- पाटील, वा. भा. (१९९८). संशोधन पद्धती. श्री. साईनाथ प्रकाशन.
- पाटील, भारती. (१९९४). स्त्रियांचा सत्तेतील सहभाग सबलीकरण प्रक्रियेतील महत्त्वाचा टप्पा. शास्त्रीय समाजवादाचे खुले व्यासपीठ, इचलकरंजी.
- <https://www.google.com/search?q=E%E0%A4%88%E0%A4%95%E0%A4%BE%E0%A4%AE%E0>
- <https://www.google.com/search?q=%E0%A4%A8%E0%A5%87%E0%A4%A4%E0%A5
- <http://research-chronicler.com/reschro/pdf/v4i5/4510.pdf>

32

शहरी आणि ग्रामीण महिलांचा सक्षमीकरणात सहभाग

प्रा. यादव रामदास गहाणे

मराठी विभाग प्रमुख,

फुले— आंबेडकर कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, गडचिरोली

****

सार :—

प्रस्तुत लेखात ग्रामीण आणि महिला सक्षमीकरण महिलांचा सहभाग या विषयावर अध्ययन करण्यात आलेले आहे. यात खरोखरच महिलांचे सक्षमीकरण झालेले आहे का? सक्षमीकरणासाठी कोणत्या उद्देशांची आवश्यकता आणि उपक्रमांची गरज, स्त्री सक्षमीकरणाच्या योजना, महिला हक्कांचे बळकटीकरण याबाबत अध्ययन करण्यात आलेले आहे.

प्रस्तावना :—

शहरी आणि ग्रामीण क्षेत्र जीवनाचा महत्त्वपूर्ण भाग आहे. प्रत्येक क्षेत्रातील स्त्रियांची समर्थ आणि विकासातून उच्च स्थान असलेली भूमिका आवश्यक आहे. शहरी आणि ग्रामीण या दोन्ही क्षेत्रातील महिलांना सशक्त करण्याची अपार संधी उपलब्ध आहे.

प्रत्येक क्षेत्रातील महिलांना जीवनात वाढत असताना घेतलेल्या त्यांच्या स्वतंत्र आत्मविश्वासाने व आपल्या विकासासाठीचे ज्ञान आत्मसात करण्याची प्रवृत्ती वाढते, प्रत्येक महिलांना स्वतंत्र अधिकाराची जाणीव, उच्च शिक्षण व्यवस्था, आरोग्य स्वच्छता, आर्थिक स्वावलंबन, तांत्रिक प्रगती, सामाजिक, राजकीय संरचना, न्यायप्रियता, विज्ञान, औद्योगिक, कृषी आणि वातावरण संरक्षण इत्यादी क्षेत्रात आणि विविध कार्यक्षेत्रात महिला सशक्तीकरणाची आवश्यकता फार मोठ्या प्रमाणात आहे.

शहरी आणि ग्रामीण क्षेत्रातील महिलांना सशक्त करण्यासाठी खास करून या संदर्भात महिलांचे शैक्षणिक

स्वास्थ, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक मुद्द्याबद्दल शोध आणि माहिती प्राप्त करण्याचा प्रयत्न केला जाईल. तसेच ग्रामीण आणि शहरी क्षेत्रातील महिलांचे सशक्ति करण्याच्या कार्यक्रमाचे मूल्यांकन करून शहरी आणि ग्रामीण क्षेत्रातील महिलांच्या सशक्तिकरणासाठी यशस्वी प्रयत्न पुढील प्रमाणे करतायेईल —

उद्देश —:

शहरी — ग्रामीण क्षेत्रातील महिलांचा शैक्षणिक स्थितीचे मूल्यांकन

शहरी — ग्रामीण क्षेत्रातील महिलांचा स्वास्थ आणि स्वच्छतेच्या संदर्भात मूल्यांकन

आर्थिक स्वावलंबनाचे मूल्यांकन

शहरी — ग्रामीण क्षेत्रातील महिलांच्या सशक्तिकरणाचे मूल्यांकन

प्रत्येक क्षेत्रातील महिलांचे आर्थिक स्वालंबन

सशक्तिकरणासाठी यशस्वी उपाययोजना

शहरी आणि ग्रामीण महिलांचा सक्षमीकरणातील सहभागाचा विचार करता. शहरी भागातील महिलांचा सहभाग मोठ्या प्रमाणात दिसून येत आहे. तर ग्रामीण क्षेत्रातील महिलांना सशक्त करण्याच्या विविध उपायांना परिणाम स्वरूप त्यांच्या वातावरणात मार्गदर्शन केले पाहिजे. ग्रामीण क्षेत्रातील महिलांना त्यांच्या आत्मविश्वासाची वाढ, उच्च शिक्षणाची जागृती, आरोग्य स्वच्छतेची माहिती, आर्थिक स्वावलंबनाची ओळख, सामाजिक सांस्कृतिक प्रगती, समान अवकाश व अधिकार संरक्षणाची प्राधान्यता, समान संधी हक्क यासंबंधी जागृती होणे गरजेचे आहे. महिला हक्काची, सामाजिक आणि आर्थिक क्षेत्रातील समावेशाची सुरुवात ग्रामीण भागापासून तर शहरी भागापर्यंत पोहोचली नाही महिलांना जीवनातील प्रत्येक क्षेत्रात समान अवसर मिळावे ही आपल्या समाजाची आवश्यकता आहे. या दिशेने जिंकण्यासाठी महिलांना त्यांच्या स्वातंत्र्याची आणि समानतेची आवश्यकता आहे.

महाराष्ट्रातील शहरी भागातील महिला शैक्षणिक, सामाजिक, राजकीय तसेच व्यापार व उद्योग निर्माण करण्याच्या हेतूने प्रत्येक क्षेत्रात झेप घेत आहेत. महिला आर्थिक आणि सामाजिक विकासासाठी महत्त्वाच्या आहेत. महिलांना व्यापारासाठी व आर्थिक स्वावलंबनासाठी तात्पर्य सापडल्यास त्यांच्या वाढत्या प्रगतीची नक्कीच खात्री आहे. महिलांना शिक्षणासोबतच प्रशिक्षणाची ही अत्यंत आवश्यकता आहे. त्यासोबतच आपले अधिकार मिळावे, यासाठी महिलांना संघर्षाची आवश्यकता आहे. तसेच सहकार्याची आणि समान दर्जाची वागणूक देणे गरजेचे आहे.

सहभाग :—

सोशल मीडियाद्वारे महिला सशक्तीकरण झाले आहे. असे वारंवार सांगून प्रसिद्ध केले जात आहे. समाजसेवा विकसित झालेली आहे. समाजातील प्रत्येक वर्ग राजकारणात भागीदारी व समान संधी, शिक्षा, वैद्यकीय सुविधा या सर्व बाबतीत विकास घडलेला दिसत असेल. तर समाज विकासीत झाले असे मानले जाते. परंतु लाजिरवाणी बाब ही आहे की, ५०% पेक्षा जास्त प्रतिनिधित्व करणाऱ्या महिला विकासाच्या स्पर्धेत मागे राहिल्या आहेत. आजही वास्तविकता हीच आहे की, दुर्बल घटकच महिलांना समजले जाते, महिलांना आत्मनिर्भर बनण्यासाठी शासन मोठे—मोठे उपक्रम राबवितात. परंतु त्यांचा उपयोग फक्त काही मोठ्या शहरापुरतीच मर्यादित होत असते, असे दिसून येते. तर ग्रामीण भागात अजूनही महिलांची दयनीय परिस्थिती आहे.

पूर्ण दिवस कार्य केल्यानंतर जर प्रशंसा मिळत नसेल तर कशाचा समाज आणि कशाची माणुसकी.! ग्रामीण महिलांमध्ये अशी विडंबना आहे की, आपले काम म्हणजे आपले कर्तव्य समजुन विसरून जातात. तर शहरी भागातील महिलांची स्थिती तर ऑफिस आणि घराची संपूर्ण जबाबदारी पार पाडावी लागते. अगदी बरोबर आहे की, शहरी भागात मुलींना शिक्षणाच्या फार मोठ्या प्रमाणात संधी आहे. परंतु ग्रामीण आणि दुर्गम भागात अत्यंत वाईट परिस्थिती आहे. विभिन्न सामाजिक आर्थिक कारणामुळे शिक्षणापासून विद्यार्थिनींना वंचित राहावे लागते. स्वत: शासनाचे अशी आकडेवारी दर्शविते की, मुलांपेक्षा मुलींचे शिक्षणाचे प्रतिशत टक्केवारी मोठ्या प्रमाणत आहे. परंतु हे पूर्ण सत्य नाही. जो समाज मुलगी असेल तर गर्भपात करतो. त्या समाजाला कसे सभ्य म्हणायचे आपण सर्व बोलतो फक्त महिला सशक्तिकरण

झाले आहेत. परंतु आजही स्थिती पाहिली तर लाखो मिल दूरपर्यंत सशक्तिकरण झालेले नाही. जर आपल्याला वास्तविकमध्ये महिला सशक्तिकरण पाहिजे असेल तर प्रथमतः स्वतःची विचार करण्याची क्षमता विचारसरणी बदलावी लागेल. प्रत्येक महिलेला त्यांचे हक्क द्यावे लागेल. तेव्हा खरच महिला सशक्तिकरण झाले असे समजू शकतो.

स्त्री सक्षमीकरणाच्या योजना :—

महाराष्ट्र शासनाने विविध महिला धोरणे जाहीर केलेले आहेत. त्या सर्व धोरणांमध्ये स्त्री विषयक कायदे, त्यांच्या आर्थिक दर्जात सुधारणा, प्रसारमाध्यमांची भूमिका, स्वयंसेवी संस्थांच्या सहभाग, स्त्रियांना केंद्रस्थानी मानून योजनांची निश्चिती, स्वयंसहायता बचत गटांचा विकास यांचा प्रामुख्याने विचार झाला त्याचे परिणाम अनेकांना दिसून आले.

स्त्रियांच्या आणि मुलींचे साक्षरतेचे प्रमाण वाढताना स्त्री विषयक धोरणे आणि कायदे अधिक कडक झाले. शासकीय, निम—शासकीय यंत्रणांमध्ये स्त्रियांना नोकरीत ३० टक्के आरक्षण मिळाले. स्थानिक स्वराज्य संस्थेत ५० टक्के आरक्षण मिळाले आहे. महिला आर्थिक विकास महामंडळाच्या माध्यमातून राज्य ग्रामीण जीवन्नोती अभियानाच्या माध्यमातून स्त्री आणि व्यवसाय शिक्षण प्रशिक्षणाच्या संधी उपलब्ध झाल्या कायदेशीर मदतीसाठी राज्य महिला आयोग स्थापन झाले. स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या जिल्हा परिषद, पंचायत समिती, ग्रामपंचायत स्व उत्पन्नातील दहा टक्के निधी स्त्री आणि बालकल्याणासाठी राखून ठेवण्याची तरतूद करण्यात आली.

जिल्हा परिषदेने राबवायचे विविध योजना
व्यवसायिक आणि तांत्रिक प्रशिक्षण
स्वसंरक्षण व शारीरिक विकास प्रशिक्षण
समुपदेशन केंद्र
संगणक प्रशिक्षण
तालुकास्तरावरील मुलींसाठी वस्तीगृह
महिलांसाठी विविध क्षेत्रात पुरस्कार
शस्त्रक्रियांसाठी अर्थसहाय्य
आरोग्य शी संबंधित साहित्य पुरविणे
शालेय मुलींना सायकल वाटप करणे
घरकुल योजना

जिल्हा परिषदमध्ये महिला व बालकल्याण सभापतींच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती असते. ही समिती त्यांच्या जिल्ह्यातील गरजा, उपलब्ध आर्थिक तरतूद लक्षात घेऊन स्त्रियांसाठी व बालकांसाठी राबविण्यात येणाऱ्या योजनांची निश्चिती करते. उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी बालकल्याण हे या समितीचे सदस्य सचिव असतात. योजनेची निश्चिती झाल्यानंतर वश्त्तपत्रात जाहिरात देऊन योजनेच्या अनुषंगाने काम करणाऱ्या प्रशिक्षण संस्थेची निवड केली जाते. त्याचप्रमाणे लाभार्थ्यांना पण प्रयोजनाच्या अनुषंगाने अर्ज सादर करण्यास सांगितले जाते. शासनाच्या योजना मोठ्या प्रमाणात आहे. परंतु महिलांपर्यंत त्या पोहोचत नाही. त्याची जनजागश्ती होत नाही. त्यामुळे काही ठराविक लोकांना त्याचा फायदा मिळतो. याकरीता या सर्व योजनांची जनजागश्ती जर झाली तर दुर्बल घटकापर्यंत माहिती पोहोचेल आणि महिला सक्षमीकरण होण्यास मोठ्या प्रमाणात मदत होईल व सर्व योजनांची अशाप्रकारे समाजात अंमलबजावणी होईल.

महिला हक्काचे बळकटीकरण आवश्यक :—

भारतीय राज्यघटनेचे कलम १५ अन्वये धर्म, वंश, जात, लिंग, किंवा जन्मस्थान या कारणांमुळे भेदभाव करण्यास मनाई आहे. पुरुष आणि स्त्री यांना समान अधिकार आणि हक्क प्राप्त झाले आहेत. मात्र अद्यापही महिला त्यांच्या हक्क आणि अधिकारापासून वंचित आहेत. अधिकार व कायद्यांची अंमलबजावणी केल्यास महिलांना त्यांचे हक्क अधिकार मिळवून देण्यास निश्चितच मदत होईल आणि महिला सक्षमीकरण होण्यास मदत होईल.

संदर्भ :—

१. सिंह,मीनाक्षी.महिला सशक्तिकरण का सच, ओमेगा प्रकाशन नई दिल्ली २०११

२. नरखेडकर प्रगती, ग्रामीण समुदाय सर साहित्य केंद्र नागपूर २०१२

३. नितीन कुमार, महिला सशक्तीकरण की विविध आयाम,रीगल पब्लिकेशन दिल्ली,२००९.

४. डॉ. पांगुल नंदा, भारतीय नागरी समुदाय विकास, आर्मी प्रकाशन,नागपूर २०११.

33

सामाजिक समावेशन : आव्हाने आणि उपाय

Dr.Chandrasekhar N.Mohod
Matoshree Anjanabai Mundaphale College of Social Work, Narkhed

****

सारांश :

भारत हे एक कल्याणकारी राज्य आहे ज्यामध्ये सर्व नागरिकांचा सामाजिक समावेश सुनिश्चित करण्याची, समाजातील दुर्बल, उपेक्षित आणि असुरक्षित घटकांची विशेष काळजी घेण्याची जबाबदारी सरकारवर सोपवण्यात आली आहे, या संदर्भात भारतीय राज्यघटनेने सर्व नागरिकांना जात, वंश, लिंग यांचा विचार न करता त्यांच्या मूलभूत हक्कांची हमी दिली आहे आणि त्यासोबतच मागासवर्गीयांचे कल्याण व्हावे यासाठीही स्पष्ट सूचना देण्यात आल्या आहेत. राज्य धोरणाच्या निर्देशात्मक तत्त्वांमध्येही, या वर्गांचे संरक्षण आणि त्यांच्या कल्याणास प्रोत्साहन देण्याचे म्हटले आहे. दुर्बल घटकांच्या गरजा लक्षात घेऊन अशा उपेक्षित लोकांसाठी विविध सरकारांनी अनेक पावले उचलली आहेत आणि त्यांच्या भल्यासाठी धोरणे आणि कार्यक्रम आखले आहेत, जिथे हे कार्यक्रम आणि धोरणे अपेक्षित परिणाम देण्यात अपयशी ठरली आहेत, तिथे कायदे केले गेले आहेत. कल्याणकारी राज्य संकल्पनेनुसार दुर्बल घटकांना समान संधी मिळू शकतात आणि त्यांना लाभ मिळू शकतात. याच अनुषंगाने प्रस्तुत शोधपत्रात आजच्या आधुनिक काळात सामाजिक समावेशन संबंधित आव्हाने आणि उपायांवर चर्चा करण्यात आली आहे.

मुख्य शब्द: सामाजिक समावेशन, कल्याणकारी राज्य, कमकुवत वर्ग, राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे.

प्रस्तावना :

भारतात, स्वातंत्र्यानंतर, लागोपाठच्या सरकारांनी समाजातील काही विशेष वर्ग ओळखले आहेत ज्यांना सामाजिक समावेशन सुनिश्चित करण्यासाठी मदतीची आवश्यकता आहे. भारतीय समाजात असे अनेक वर्ग आहेत, जे समाजाच्या मुख्य प्रवाहाच्या बाहेर आहेत, जसे की महिला, हाताने सफाई कामगार आणि आदिवासी, त्यांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे याला सामाजिक समावेशन म्हणतात. जेणेकरुन समाजातील भेदभाव संपुष्टात येईल आणि प्रत्येक व्यक्तीला त्याच्या विकासाची पूर्णता प्राप्त होईल. सर्वसमावेशक समाजाचा विकास हा त्यात अंतर्भूत असलेल्या संपूर्ण मानवी क्षमतेच्या कार्यक्षमतेवर अवलंबून असतो. सर्वसमावेशक समाजाचा विकास समाजातील सर्व घटकांच्या सहभागाशिवाय शक्य नाही. भारतीय राज्यघटनेत समता, स्वातंत्र्य, सामाजिक न्याय आणि व्यक्तीचा सन्मान ही मूल्ये साध्य करायची आहेत. आपली राज्यघटना जात, वर्ग, धर्म, उत्पन्न आणि लिंग या आधारावर कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव करण्यास मनाई करते. आपली घटनात्मक मूल्ये लोकशाही समाजाच्या स्थापनेसाठी स्पष्ट मार्गदर्शक तत्त्वे देतात. जोपर्यंत हे नियम आणि परंपरा समाजात वैज्ञानिकतेसोबत आहेत, तोपर्यंत समाजाचा योग्य विकास होतो. पण जेव्हा या परंपरा पूर्वग्रह, खोट्या तथ्ये, विचित्र मानसिकता आणि भेदभाव इत्यादींनी व्यापलेल्या असतात तेव्हा एकरूप समाजाला अडवतात. रुसोच्या मते, असे व्यक्त केले गेले आहे की माणूस स्वतंत्रपणे जन्माला येतो, परंतु तो सर्वत्र बेड्यांमध्ये बांधलेला असतो. सामाजिक बंध खूप घट्ट असतात. ज्याद्वारे समाज पारंपारिक परस्पर संवादासाठी सक्षम असलेल्या कठोर वर्गांमध्ये वर्गीकृत केले जाते.

भारतीय समाज हा विविधतेने भरलेला समाज आहे. परंतु काही वेळा ही विविधता स्वत:मध्ये असा भ्रम निर्माण करते की काही लोक क्षमता आणि बुद्धिमत्तेत इतरांपेक्षा कनिष्ठ आहेत. म्हणूनच त्यांच्यावर पुढील पद्धतीने उपचार केले पाहिजेत. हे देखील घडते कारण समाजातील काही लोकांना फायदे आणि अधिकारांचा जास्तीत जास्त वाटा स्वत:साठी ठेवायचा असतो. म्हणूनच सर्वसमावेशक समाजाने

बौद्धिकदृष्ट्या उपेक्षित लोकांशी मानवतेने वागणे आवश्यक आहे. गेल्या सहा दशकांच्या नियोजनाच्या अनुभवांवरून असे दिसून येते की विकास आणि आधुनिकीकरणाच्या प्रक्रियेचे फायदे सर्वांनाच मिळाले आहेत परंतु समाजातील प्रभावशाली समुदायांना मिळालेले नाहीत. मूलभूत सामाजिक—आर्थिक निर्देशकांवर आधारित अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, इतर मागासवर्ग, अल्पसंख्याक आणि इतर सर्व विभागांमध्ये लक्षणीय फरक आहे. भारतासारख्या विकसनशील देशात असे अनेक वर्ग आहेत, ज्यांना समान वागणूक दिली जाऊ शकत नाही. याचे मुख्य कारण त्यांना त्यासाठी योग्यता मिळवता आली नाही, असे नाही, तर जन्मापासूनच त्यांना इतर लोकांकडून त्यासाठी विकसित होण्याचा अधिकार नाकारण्यात आला आहे. या वर्गांना समान अधिकार मिळणे आवश्यक आहे, परंतु यामध्ये सर्वात मोठा अडथळा आहे सामाजिक गुंतागुंत, पुराणमतवाद आणि सामाजिक नियम आणि कठोर धार्मिक बंधने, ज्यामुळे अपंगत्व त्यांच्यावर परंपरेने जबरदस्तीने लादले गेले आहे. सध्या, त्यांना नाकारणे केवळ क्लिष्ट नाही, तर धर्माच्या विरुद्ध, अनैतिक आणि वाईट कृत्य देखील मानले जाते.

सर्वसमावेशक विकासाचा अर्थ :

सर्वसमावेशक विकासाचा अर्थ समजून घेण्यासाठी त्याला वेगवेगळ्या संदर्भात पाहणे आवश्यक आहे, जसे की—

● सर्वसमावेशक विकासाचा अर्थ अशा विकासातून घेतला जातो ज्यामध्ये रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात आणि जे गरिबी कमी करण्यासाठी उपयुक्त ठरतात.

● यामध्ये संधींची समानता प्रदान करणे आणि लोकांना शिक्षण आणि कौशल्यांसह सक्षम करणे, म्हणजेच संधींच्या समानतेसह विकासाला चालना देणे समाविष्ट आहे.

● दुसऱ्या शब्दांत, विकास जो केवळ नवीन आर्थिक संधी निर्माण करत नाही तर समाजातील सर्व घटकांसाठी निर्माण केलेल्या अशा संधींचा समान प्रवेश सुनिश्चित करतो.

● वस्तुनिष्ठपणे, सर्वसमावेशक वाढ अशा परिस्थितीचा संदर्भ देते जिथे उच्च दरडोई जीडीपी वाढ उत्पन्न आणि संपत्ती वितरणातील असमानता कमी करून उच्च जीडीपी वाढ दरामध्ये दिसून येते.

● सर्वसमावेशक विकासाचा भर लोकसंख्येच्या सर्व घटकांना मुलभूत सुविधा, म्हणजे घर, अन्न, पिण्याचे पाणी, शिक्षण, आरोग्य तसेच सन्माननीय जीवन जगण्यासाठी उपजीविकेचे साधन निर्माण करण्यावर आहे. या सर्वांसोबतच सर्वसमावेशक विकासासाठी पर्यावरण रक्षणाची काळजी घेणेही आवश्यक आहे कारण पर्यावरणाच्या अधोगतीवर केलेला विकास शाश्वत किंवा सर्वसमावेशक म्हणता येणार नाही.

सामाजिक न्यायाचे महत्त्व :

सामाजिक न्याय ही संकल्पना सामाजिक कार्याच्या अभ्यासात केंद्रस्थानी आहे. हे व्यावसायिक सामाजिक कार्याच्या मुख्य मूल्यांपैकी एक आहे. नॅशनल असोसिएशन ऑफ सोशल वर्कर्सच्या मते, सामाजिक न्याय हे सामाजिक कार्याचे मार्गदर्शक तत्त्व आहे ज्यामध्ये मूलतः समान आर्थिक, राजकीय आणि सामाजिक अधिकारांना प्रोत्साहन देणे समाविष्ट आहे. ते असमानता आणि दडपशाहीविरुद्ध अनेक महत्त्वाच्या मार्गांनी लढण्याचा प्रयत्न करतात, ज्यांना सर्वात जास्त गरज आहे त्यांना मदत करण्यावर सामान्य लक्ष केंद्रित केले जाते. सामाजिक न्याय ही संकल्पना खूप व्यापक आहे. यामध्ये व्यक्तीचे नागरी हक्क आहेत, तसेच सामाजिक (भारताच्या संदर्भात जात आणि अल्पसंख्याक) समानतेचा अर्थही निहित आहे. हे दारिद्र्य, साक्षरता, अस्पश्श्यता, स्त्री—पुरुष प्रत्येक पैलू आणि त्याचे नमुने दर्शवते. सामाजिक न्यायाच्या संकल्पनेचा मुख्य अर्थ असा आहे की नागरिकांमध्ये सामाजिक स्थितीत फरक नसावा. विकासासाठी सर्वांना समान संधी मिळायला हवी. पुढे आणि मागासलेल्यांना त्यांच्या लोकसंख्येनुसार विकासाच्या संधी उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत जेणेकरून सामाजिक विकासाचा समतोल निर्माण होईल. सामाजिक न्यायाचे अंतिम ध्येय हे देखील आहे की समाजातील दुर्बल घटक, जे स्वतः ची काळजी घेण्यास सक्षम नाहीत. विकासात त्यांचा सहभाग निश्चित केला पाहिजे. अपंग, अनाथ मुलांप्रमाणे. दलित, अल्पसंख्याक, गरीब, महिला यांना असुरक्षित वाटू नये. जगातील सर्व

आधुनिक न्यायप्रणाली नैसर्गिक न्यायाच्या कसोटीवर जगण्याचा प्रयत्न करतात, समाजातील दुर्बल घटकांचे हित जपले जावे आणि अन्याय होऊ नये हेच अंतिम ध्येय असते. जर आपण सध्याची भारतीय न्यायव्यवस्था पाहिली तर ती अनेक विभागांमध्ये विभागली गेली आहे, जसे की फौजदारी, दिवाणी, कुटुंब, ग्राहक इ. परंतु या सर्वांचा एक ना एक प्रकारे सामाजिक न्यायाशी संबंध आहे.

सर्वसमावेशक विकासाची गरज:

सर्वसमावेशक विकास हा केवळ आर्थिक विकास नसून ती एक सामाजिक आणि नैतिक गरज आहे. सर्वसमावेशक विकासाअभावी कोणताही देश स्वतःचा विकास करू शकत नाही. शाश्वत विकासासाठी सर्वसमावेशक विकास आवश्यक आहे, विकास शाश्वत नसेल तर अर्थव्यवस्थेत घसरण होण्याची परिस्थिती निर्माण होईल. सर्वसमावेशक वाढीच्या अनुपस्थितीत, उत्पन्नाच्या वितरणात असंतुलन होईल, ज्यामुळे संपत्तीचे केंद्रीकरण काही लोकांकडे असेल, परिणामी, मागणी कमी होईल आणि जीडीपी वाढ कमी होईल. एकसमान सर्वसमावेशक विकासाअभावी देशाच्या विविध भागात विषमता वाढत आहे, त्यामुळे वंचित घटक विकासाच्या मुख्य प्रवाहात सामील होऊ शकत नाहीत. सर्वसमावेशक विकासाच्या अभावामुळे कधी—कधी देशात असंतोषाची परिस्थिती निर्माण होते, परिणामी देशाच्या भौगोलिक सीमांमध्ये जातीयवाद, प्रादेशिकता यांसारख्या विघटनकारी प्रवृत्ती जन्म घेतात. समाजातील विविध सामाजिक क्षेत्रातील किंवा श्रेणीतील लोकांसाठी सामाजिक संसाधनांमध्ये प्रवेश करण्याच्या बाबतीत विद्यमान संधी आणि भेदभावाची असमानता सामाजिक असमानता म्हणून वर्णन केली जाते. सामाजिक संसाधनांमध्ये आर्थिक, सांस्कृतिक आणि सामाजिक भांडवल यांचा समावेश होतो. सामाजिक असमानता ही लोकांमधील जन्मजात किंवा 'नैसर्गिक' भेदांचा परिणाम नाही, तर ते ज्या समाजात राहतात त्या समाजातून निर्माण होते. त्यातून सामाजिक स्तरीकरणाचा मार्ग मोकळा होतो. या असमानता राजकीय असमानतेचे रूप घेतात (म्हणजे कायद्यासमोर नागरी समानतेचा अभाव), उत्पन्न आणि संपत्तीमधील असमानता, जीवनातील असमानता इ. उदाहरणार्थ, दलित हे पारंपारिक व्यवसाय जसे की शेतमजुरी, सफाई किंवा चामड्याचे काम इत्यादींपुरते मर्यादित राहण्याची शक्यता असते. सामाजिक बहिष्कार यापेक्षा वेगळा आहे. हे ज्या मार्गांनी व्यक्ती किंवा व्यक्तींच्या गटांना व्यापक समाजात पूर्ण समावेशापासून वेगळे केले जाते त्या मार्गांचा संदर्भ देते. हे व्यक्ती आणि व्यक्तींच्या गटांना बहुसंख्य लोकसंख्येपर्यंत पोहोचण्यायोग्य सुविधा जसे की अन्न, घरे, जीवनावश्यक वस्तू आणि सेवा जसे की शिक्षण, आरोग्य, वाहतूक, विमा, सामाजिक सुरक्षा, बँकिंग आणि पोलिस आणि न्यायव्यवस्थेत प्रवेश करण्यापासून प्रतिबंधित करते. व्यक्तींना त्यांचे लिंग, धर्म, वांशिकता, भाषा, जात आणि अपंगत्व यामुळे सामाजिक बहिष्काराचा सामना करावा लागतो. उदाहरणार्थ, अल्पसंख्याक धार्मिक आणि वांशिक गटातील मध्यमवर्गीय व्यावसायिकांना मध्यमवर्गीय वसाहतीमध्ये घरे मिळवण्यात अडचणी येऊ शकतात. त्याचप्रमाणे, सार्वजनिक सेवांच्या गैर—प्रतिक्रियाशील पायाभूत सुविधांमुळे अपंग व्यक्तींना वगळण्याचा अनुभव येतो. ट्रान्सजेंडर्सनाही जीवनाच्या विविध टप्प्यांवर बहिष्काराचा सामना करावा लागतो.

सर्वसमावेशक विकासापुढील आव्हाने:

गावात मूलभूत सुविधांचा अभाव असल्याने लोक खेड्यातून शहरांकडे स्थलांतरित होतात. त्यामुळे शहरांमध्ये लोकसंख्येचा ताण वाढतो. शहरी भागात स्थलांतराचा कृषी अर्थव्यवस्थेवर नकारात्मक परिणाम होत आहे, त्यामुळे कृषी उत्पादकतेत घट नोंदवली जात आहे. भ्रष्टाचाराचा देशाच्या अर्थव्यवस्थेवरही नकारात्मक परिणाम होतो ज्यामुळे सर्वसमावेशक विकासाच्या गतीला बाधा येते. ग्रामीण भागात अजूनही कायमस्वरूपी आणि दीर्घकालीन रोजगाराच्या स्रोतांची गरज आहे कारण ग्रामीण भागात मनरेगा आणि इतर अनेक रोजगाराभिमुख योजना राबवल्या जात आहेत, परंतु त्यांचा रोजगाराच्या कायमस्वरूपी साधनांमध्ये समावेश करता येत नाही. युनायटेड नेशन्सने सन २०३० पर्यंत सर्व प्रकारची गरिबी (बेरोजगारी, कमी उत्पन्न, दारिद्र्य इ.) संपवण्याचे उद्दिष्ट शाश्वत विकास ध्येयामध्ये नमूद केले आहे. कृषी क्षेत्रामध्ये एकूण

कामगारांपैकी निम्मे कामगार काम करतात. याशिवाय, सरकारने २०३० पर्यंत शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्याचे उद्दिष्टही ठेवले आहे, परंतु या क्षेत्रातील दरडोई उत्पादकता खूपच कमी आहे, ज्यामुळे ते सर्वाधिक दारिद्र्य क्षेत्राशी संबंधित आहे. त्यामुळे भारताला जलद सर्वसमावेशक विकासाचे उद्दिष्ट साध्य करायचे असेल तर कृषी क्षेत्रावर विशेष लक्ष देण्याची गरज आहे.मात्र, १.२१ अब्ज लोकसंख्येच्या देशात विकासाचे फायदे सर्व घटकांपर्यंत कसे पोहोचवायचे हे सर्वात मोठे आव्हान आहे. हे आव्हान पेलण्यासाठी नुकताच सुरू केलेला डिजिटल इंडिया कार्यक्रम हा एक चांगला उपक्रम आहे.

समारोप:

स्वातंत्र्यानंतर २६ जानेवारी १९५० रोजी भारतात लोकशाही प्रस्थापित झाल्यावर एक व्यक्ती—एक मत अशी परिस्थिती निर्माण झाली. भारत हे प्रजासत्ताक देश असल्यामुळे वंचित वर्गाला काही अधिकार मिळाले. पण तरीही गुंतागुंतीच्या सामाजिक घटक आणि पूर्वीची पारंपारिक कारणे वंचित वर्गाच्या कृतज्ञतेसाठी, वंचित वर्गाची मतदानाची वागणूक त्यांच्या इच्छा आणि गरजांऐवजी भ्रमित करण्यात आली त्यामुळे सध्याच्या वातावरणात वंचितांना राजकीयदृष्ट्या सक्षम बनविण्याचे आव्हान आहे, जेणेकरून ते मूल्ये साध्य करू शकतील. यावरून हे स्पष्ट होते की, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय समाजाच्या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी आपले विचार मांडले होते, त्यांच्या मते देशात सामाजिक आणि आर्थिक लोकशाही प्रस्थापित होणार नाही, फक्त राजकीय लोकशाही असेल. त्यासोबतच सध्याच्या ज्ञानाधिष्ठित समाजाच्या दिशेने वाटचाल करण्यासाठी आपल्या सरकारला उच्च शिक्षणाचा गांभीर्याने विचार करावा लागेल, तरच वंचित लोक किंवा घटक समाजाच्या मुख्य प्रवाहात येऊ शकतील. सामाजिक भान, विवेक, मूल्यांबाबत सहिष्णुता वाढवणे आवश्यक आहे जेणेकरून समाजातील सर्व प्रकारची विषमता मुळापासून उखडून टाकता येईल, तरच बहुसंख्य समाजातील सर्वसमावेशक विकासाच्या संकल्पनेची आयामी उद्दिष्टे पूर्ण होतील.

संदर्भ:

- प्रदीप त्रिपाठी— भारतीय संविधान और मानवाधिकार राधा पब्लिकेशन दिल्ली २००६
- कृष्ण कुमार— भारतीय दलित और मानवाधिकार, बुक एनक्लेव, जयपूर २००२
- एस्टिविल, जे. (२००३). सामाजिक बहिष्कार से निपटने के लिए अवधारणाएँ और रणनीतियाँ: एक सिंहावलोकन । अंतर्राष्ट्रीय श्रमिक संगठन।
- फ्रेजर, एन. (१९९७). जस्टिस इंटरप्टस: उत्तर—समाजवादी स्थिति पर गंभीर विचार, लंदन और न्यूयॉर्क रूटलेज।
- गोर, सी. और फिगुएरेडो, जेबी (संस्करण)। (१९९७)। सामाजिक बहिष्कार और गरीबी—विरोधी नीति: एक बहस (खंड ११०)। अंतर्राष्ट्रीय श्रम कार्यालय।
- मान, एम. (१९८६)। सामाजिक शक्ति के स्रोत, खंड ५ शक्ति का इतिहास ।
- मैथिसन, जे.य पोपे, जे.य हनोक, ई. य एस्कोरेल, एस.य हर्नान्डिज, एम.य जॉनसन एच और रिस्पेल, एल. (२००८)। सामाजिक बहिष्करण — अर्थ, माप और अनुभव और स्वास्थ्य असमानताओं के संबंध: साहित्य की समीक्षा, डब्ल्यूएचओ सामाजिक बहिष्करण ज्ञान नेटवर्क पृष्ठभूमि पेपर ।
- म, जी. (१९९५). गरीबी और सामाजिक बहिष्कार: नीति और अनुसंधान के लिए नया एजेंडा। सामाजिक बहिष्कार का माप और विश्लेषण. ब्रिस्टल: पॉलिसी प्रेस.

❑❑❑

34

भारतातील लोकसंख्या वाढीचा विकास

डॉ. लक्ष्मीकांत चोपकर
सहाय्यक प्राध्यापक,
कुंभलकर समाजकार्य सांध्यकालीन महाविद्यालय, नागपूर

****

सारांश :

जगाची लोकसंख्या सतत वाढत आहे आणि अपेक्षित आहे. सन २१०० च्या आसपास सुमारे ११ अब्ज शिखर स्तरावर असेल. लोकसंख्या वाढ कमी–उत्पन्न आणि निम्न मध्य उत्पन्न असलेल्या देशांमध्ये होईल. युनायटेडच्या लोकसंख्या अंदाजानुसार अपेक्षित राष्ट्रे जलद लोकसंख्या वाढ हे आव्हान वाढवू शकते. भविष्यातील विकास शाश्वत आहे. याची खात्री करण्यासाठी आणि समावेशक शाश्वत विकास उद्दिष्ट्ये साध्य करणे विशेषत: आरोग्य, शिक्षण आणि लिंगाशी संबंधित समानता जागतिक लोकसंख्या कमी करण्यासाठी योगदान देऊ शकतात. आजच्या तुलनेत उच्च प्रजनन क्षमता असलेल्या देशांमध्ये शिक्षण आणि आरोग्य क्षेत्रात मोठी गुंतवणूक होऊ शकते. लोकसंख्या वाढीचा हानीकारक प्रभाव पर्यावरणावर होतो. आर्थिक प्रक्रिया व दरदोडी उत्पन्न अधिक महत्त्वाचे आहे. लोकसंख्या वाढीमुळे उत्पादन आणि वापर वाढेल.

मुख्य शब्द : पहिली अवस्था, दुसरी अवस्था, तिसरी अवस्था, लोकसंख्या वाढ व विकास

प्रस्तावना :

२०२३ मध्ये भारतात सध्याची लोकसंख्या १४२,८६,२७,६६३ आहे जी २०२२ च्या तुलनेत ०.८१ टक्के ने वाढली आहे. २०२२ मध्ये भारताची लोकसंख्या १४१,७१,७३,१७३ होती. २०२१ च्या तुलनेत ०.६८ टक्के वाढ झाली आहे. कोणत्याही देशाची लोकसंख्या वाढत असेल व वाढता–वाढता ती जर अतिरिक्त झाली तर अशा वाढत्या लोकसंख्येचे बरेवाईट परिणाम देशाला भोगावे लागते. वाढत्या लोकसंख्यामुळे काही काळ देशाला फायदा जरी होत असला तरी फायद्यांमध्ये तोटे अधिक पडतात. त्यामुळे अलिकडे वाढत्या लोकसंख्यापासून मिळणारे फायदे मिळविण्यापेक्षा वाढत्या लोकसंख्यामुळे देशाला तोटे कमी करण्याचाच अनेक ठिकाणी प्रयत्न केलेला आढळतो तसेच देशाची लोकसंख्या जरी घटत असली तरी देशातील काही आर्थिक परिणामांना तोंड द्यावे लागते.

आपण अद्भुतपूर्व लोकसंख्या वाढीच्या युगात जगत आहोत. विसाव्या शतकाच्या माध्यमापासून जगाची लोकसंख्या आकाराने तिप्पट झाली आहे किंवा जवळजवळ पोहोचली आहे. सन २०२२ मध्ये ८ अब्ज लोकसंख्या असून युनायटेडच्या अंदाजानुसार २१०० मध्ये ११ अब्ज पर्यंत वाढू शकते. सुमारे १९७० पासून जागतिक लोकसंख्या वाढ मंदावली आहे आणि सन २०२० च्या शतकाअखेरीस स्थिर होण्याची शक्यता आहे.

Hkkj r kd Ms 3D आहेत. Democracy (लोकशाही), Demography (लोकसंख्या) आणि Demand (मागणी). भारतात सध्या कार्यकारी वयोगटात सर्वाधिक लोकसंख्या २०५० पर्यंत हा साठा न आटणारा आहे. त्यामुळे उत्पादन क्षेत्राशी उपलब्ध होऊ शकणारे जास्तीचे श्रम मुबलक आहे. श्रमपुरवठयाचे २ गट पाडता येतील. एक म्हणजे अकुशल श्रमपुरवठा (Unskilled Labour) दुसरा म्हणजे कुशल श्रमपुरवठा (Skilled Labour) नोंदणीकृत उत्पादन क्षेत्र केवळ कुशल श्रमपुरवठयाला सामावून घेत असतात. अकुशल लोकसंख्या शहरीकरणाच्या प्रवाहात सापडते आणि शहरातील दारिद्र्यात वाढ करते. अकुशल श्रम पुरवठयाचे पुनर्वसन करायचे की कुशल श्रमपुरवठयाचे संवर्धन करायचे यावर उपाय म्हणजे अकुशल श्रमपुरवठयाचे कुशल श्रमपुरवठयात रुपांतर करणे हा भारत शासनाने कुशल भारत या योजनेत केला आहे.

उत्पादन क्षेत्र, उच्च उत्पादन, व्यापारक्षम आणि बदल अनुसारी आहे. कुशल भारत योजनेमुळे ते कौशल्य समावेशक होईल. भारतीय अर्थव्यवस्था शीघ्रगतीने विकसित होईल या कारणासाठी मेक इन

इंडिया हे अभियान सुरु करण्यात आले आहे. स्टार्टअप इंडिया, तीव्र रोजगार निर्मिती व संपत्ती निर्माण करणाऱ्या उद्योगांना स्टार्टअप म्हटले जाईल. स्टॅण्डअप इंडिया हे तळागाळातील पातळीवर व्यवसायीकतेस प्रोत्साहन देऊन आर्थिक सबलीकरण आणि रोजगार निर्मितीसाठी प्रोत्साहन देवून आर्थिक सबलीकरण आणि रोजगार निर्मिती सुरु करण्यात आलेले अभियान आहे.

युनायटेड नेशन्स पॉप्युलेशन फंड या संस्थेच्या स्टेट ऑफ वर्ल्ड पॉप्युलेशन रिपोर्ट, २०१६ या अहवालानुसार जगात १३८.२ कोटी लोकसंख्या असलेला चीन पहिल्या क्रमांकावर असून दुसऱ्या क्रमांकावर होता. भारतात १३२.६ कोटी लोकसंख्या असून जगातील १७.८ टक्के लोकसंख्या ही भारतात राहत होती.

IMF च्या आकडेवारीनुसार २०१५ मध्ये १९५१ मधील ३६.१ कोटी लोकसंख्या २०११ मध्ये १२१.०८ कोटी झाली. स्त्रोत, वाढ, विकास या साऱ्याच घटकावर लोकसंख्या वाढ ही परिणाम करीत असते.

माल्थसच्या लोकसंख्या विषयक सिध्दांत भारताच्या दृष्टीने अद्याप महत्त्वाचा असला तरी सापेक्षतेने किंवा तुलनात्मक दृष्टीने भारताच्या लोकसंख्येच्या संक्रमणाचा सिध्दांत अधिक उपयुक्त वाटतो. आर्थिक विकासाच्या निरनिराळया टप्प्यात जन्मदर आणि मृत्यूदर यामध्ये कसे बदल घडून येतात त्याचा लोकसंख्येच्या वाढीच्या दरावर कसा परिणाम होत असतो याचे विश्लेषण लोकसंख्येच्या संक्रमण सिध्दांतात आढळते.

भारत एक युवा देश असून २०७० पर्यंत आपला देश युवा असणार आहे. देशातील १४० कोटी मनुष्यबळापैकी, सुमारे १०० कोटी म्हणजे एक अब्ज नागरिक ३५ वर्षे वयाखालील आहेत. आपली सरासरी वय २९ इतकी आहे. २०४७ साली जागतिक कार्यशक्तीपैकी २१ टक्के कार्यशक्ती भारताची राहील. आज जगातील एकूण लोकसंख्येपैकी ११ टक्के लोकसंख्या भारतातील ग्रामीण भागात राहते आणि दर मिनिटाला ग्रामीण भागातील सरासरी ३० टक्के लोक गावातून स्थलांतरित होत असतात. ही आकडेवारी लक्षात घेता २०४७ पर्यंत जगातील एकूण मध्यम वर्गापैकी २० टक्के मध्यमवर्गीय लोक भारतात असतील.

उद्दिष्टये :

१) भारतातील लोकसंख्या वाढ अवस्थेचा अभ्यास करणे.

२) भारताची वाढीव लोकसंख्या ही जगातील लाभांष लोकसंख्या वाढ आहे.

३) भारतामध्ये लोकसंख्या वाढ ही आर्थिक विकासात कार्यकारी लोकसंख्या जास्त आहे.

संशोधन पध्दत :

वरील लेखात दुय्यम तथ्य संकलन पध्दतीचा व साहित्य परीक्षणाचा उपयोग केला असून भारतातील लोकसंख्या वाढीची अवस्था, लोकसंख्या वाढ व विकासाबाबत शोध घेण्यात आला.

लोकसंख्या वाढीच्या अवस्था :

सन १८७१ मधील पहिल्या भारतीय जनगणनेनुसार भारताने लोकसंख्यामध्ये मोठया प्रमाणात वाढ नोंदविली आहे. सध्या भारत १४० कोटी लोकसंख्येसह जगातील पहिल्या क्रमांकावर सर्वाधिक लोकसंख्या असलेला देश आहे. भारतातील लोकसंख्या जलद वाढीचे वैशिष्टये, जलद शहरीकरण आणि सामान्य लोकसंख्येच्या सरासरी वयात होणारी घट ज्यामुळे भारत जगातील सर्वात तरुण राष्ट्रांपैकी एक राष्ट्र बनले आहे. लोकसंख्यावाढीचे टप्पे चार वेगवेगळया टप्प्याटप्प्यामध्ये वर्गीकरण केले जाऊ शकते ज्यामध्ये इ.स. १८९१—१९२१ मधील स्थिर वाढीचा टप्पा, १९२१—१९५१ हा सुध्दा स्थिर वाढीचा टप्पा, १९५१—१९८१ लोकसंख्या स्फोटाचा टप्पा, १९८१—२०११ (साथीच्या रोगामुळे २०२१ ची अनुसूचित जनगणना पुढे ढकलण्यात आली) लोकसंख्या स्थिरतेचा टप्पा आहे. लोकसंख्येच्या वाढीबरोबरच किशोरवयीन मुलांचे कौशल्य प्रशिक्षण, लहान मुलांसाठी पोषक आहाराची तरतुद, वाढत्या तरुणांसाठी रोजगार संधी इत्यादी समस्या निर्माण होत आहेत.

लोकसंख्या संक्रमणाचा पहिला टप्पा : देशाची लोकसंख्या १८९१ मध्ये २३.६ कोटीवरुन १९२१ मध्ये २५.१ कोटीवर (म्हणजेच फक्त ०.१९ टक्के वाढ) गेली आहे. या टप्प्यात लोकसंख्येच्या स्थिर आणि मंद वाढीमुळे लोकसंख्या वाढीचा टप्पा स्थिर

आहे. लोकसंख्येतील अशा निराशाजनक वाढीचे मुख्य कारण म्हणजे आरोग्याच्या पायाभूत सुविधा आणि सेवांचा अभाव होता. या टप्प्यात दर हजार लोकसंख्येमागे ४७ जन्मदर होता व मृत्यूदर ४५ इतका होता. बालमृत्यू दर देखील १००० जन्मामागे २१८ मृत्यूच्या शिखरावर होता.

भारतातील आरोग्य सेवांबाबत ब्रिटीश प्रशासनाच्या आर्थिक दृष्टिकोनामुळे १९९० च्या दशकातील कुप्रसिध्द प्लेग किंवा १९२० च्या दशकातील स्पॅनिश फ्लू सारख्या विविध साथीच्या प्रादुर्भावाना तोंड देण्यास प्रशासन असहाय्य ठरले ज्यामुळे लोकसंख्या मागे पडली.

लोकसंख्या संक्रमणाचा दुसरा टप्पा : इ.स. १९२१—१९५१ पर्यंत लोकसंख्या वाढीच्या टप्प्याला स्थिर वाढ कालावधी म्हणून संबोधले जाते. या कालावधीत १९२१ मधील २५.१ कोटीवरुन १९५१ मध्ये ३६.१ कोटी लोकसंख्या वाढ झाली. ११ कोटीची वाढ किंवा १.२२ टक्केची CAGR जी मध्यम वाढ दर मानली जाते. या टप्प्यामध्ये भारतातील लोकसंख्या शास्त्राचे एका नविन युगात संक्रमण झाले. जे देशात होत असलेल्या सामाजिक—राजकीय बदलाचे परिणाम होते.

प्रति हजार लोकसंख्येचा जन्मदर ४२ वर स्थिर राहला परंतु मृत्यूदर १००० लोकसंख्येमागे ४५ वरुन २७ प्रति १००० लोकसंख्येवर घसरला. देशाच्या आरोग्याच्या पायाभूत सुविधांमध्ये सुधारणा आणि साथीच्या रोगावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी प्रशासनाचे यशस्वी प्रयत्न आणि या टप्प्यातून मृत्यूचे प्रमाण कमी करण्यात उद्रेकाने मोठा हातभार लावला. भारताने लोकंसख्याशास्त्रीय संक्रमणाच्या दुसऱ्या टप्प्यात प्रवेश केला ज्यामध्ये उच्च जन्मदराचा समावेश आहे तर यामुळे मृत्यूचे प्रमाण कमी होत आहे.

पहिल्या अवस्थेत अर्थव्यवस्था शेतीप्रधान अर्थव्यवस्था असते. पोषक आहाराचा अभाव, सार्वजनिक आरोग्याकडे होणारे दुर्लक्ष, प्रभावी वैद्यकीय मदतीचा अभाव इत्यादी कारणामुळे पहिल्या अवस्थेत मृत्यूदर फार मोठा असतो तसेच निरक्षरतेचा अभाव, जुन्या सामाजिक चालीरीती, अंधश्रध्दा, कुटुंब नियोजनासंबंधी अज्ञान, बालविवाह पध्दती, अपत्यांच्या संख्येबद्दल परंपरेने चालत आलेल्या कल्पना, मृत्यूदर व जन्मदर हे दोन्ही मोठे असल्यामुळे लोकसंख्यावाढीचा दर कमी असतो.

लोकसंख्या संक्रमणाचा तिसरा टप्पा : इ.स. १९५१—१९८१ च्या तिसऱ्या ३० वर्षाच्या टप्प्यात Hkkjrkrhy yksdla[;k 2-14 VDdsP;k CAGR सह ३६.१ कोटीवरुन ६८.३ कोटीपर्यंत जवळजवळ दुप्पटीने वाढ झाली. भारतीय लोकसंख्या वाढीच्या दरातील ही सर्वात तीव्र झेप होती त्यामुळे हा टप्पा ''जलद उच्च वाढ'' म्हणून ओळखला जातो. भारतील लोकसंख्येमध्ये ३२ कोटीची विक्रमी वाढ झाली आहे जी मागील टप्प्यातील वाढीच्या तीनपट होती.

जनसांख्यीकीय संक्रमणाचा तिसरा टप्पा जन्मदर घसरण आणि मृत्यूदरात मोठी घसरण याद्वारे वैशिष्टयकृत ज्यामुळे लोकसंख्येमध्ये उच्च निव्वळ वाढ होते. लोकसंख्येच्या वाढीच्या या टप्प्यात भारताचा जन्मदर १००० लोकसंख्येमागे ४२ वरुन ३२ प्रति १००० लोकसंख्येवर घसरला तर मृत्यूदर २७ प्रति १००० लोकसंख्यावरुन १५ वर आला. कुटुंब नियोजन, आरोग्य आणि कल्याण यांच्याशी संबंधित उपाययोजना, योजना आणि कार्यक्रमाच्या मदतीने देशातील आरोग्याच्या पायाभूत सुविधावरील मृत्यू आणि मृत्यूच्या घटनांवर नियंत्रण ठेवण्यात आले. याच टप्प्यात भारताने विविध सामुहिक लसीकरण कार्यक्रम विकसित करण्यात आणि हे सर्व जन्मदर सतत उच्च असतांना यामुळे देशाच्या लोकसंख्येमध्ये मोठा स्फोट झाला.

दुसऱ्या अवस्थेत लोकसंख्यावाढीचा दर जास्तीचा असतो जेव्हा कोणत्याही देशाची आर्थिक विकासाकडे वाटचाल सुरु होते तेव्हा मृत्यूदर बराच कमी होऊ लागतो परंतु जन्मदर मात्र पुर्वीइतकाच स्थिर असतो. सकस आहार, वैद्यकीय सोयी तसेच वाहतूनक व दळणवळण सुरळित सुरु झाल्यामुळे अन्नधान्याच्या नियमित पुरवठा अशाप्रकारच्या विविध सोयी उपलब्ध झाल्यामुळे देशाचा मश्त्यूदर बराच कमी होऊ लागतो.

सामाजिक व धार्मिक परंपरा, अंधश्रध्दा पूर्वापार चालत आलेल्या समजुती हयात हळूहळू बदल होत

असल्यामुळे जन्मदरात फारसा बदल होत नाही. जन्मदर हा पुवीइतकाच असतो. मृत्यूदर फार कमी होतो पण जन्मदर स्थिर राहणे ज्यामुळे दुसऱ्या अवस्थेत लोकसंख्या वाढत्या गतीने वाढते. लोकसंख्यावाढीचा दर फारच जास्त असतो. म्हणून या अवस्थेला लोकसंख्या स्फोटाची (Population Explosion) असे म्हटले जाते. ही अवस्था देशाच्या औद्योगिकीकरणाच्या प्रक्रियेतील मोठा अडथळा असतो कारण लोकसंख्यावाढीचा दर हा देशातील आर्थिक विकासाचा दरापेक्षा बराच जास्त असतो. त्यामुळे खऱ्या अर्थाने आर्थिक विकास होत नाही. ही लोकसंख्या विकासाची विलंबित विस्तारशील अवस्था आहे. ज्यामध्ये कमी होणारा मृत्यूदर, कमी होणारा जन्मदर यामुळे लोकसंख्या कमी होते.

पहिल्या अवस्थेतील अपत्य म्हणजे वरदान ही भावना नाहिशी होऊन दुसऱ्या अवस्थेत अपत्यांची संख्या म्हणजे एक ओझे असे वाटू लागते. राहणीमानाचा दर्जा कसा उच्च ठेवता येईल त्याकडे लक्ष देऊन मुलवाढीची संख्या ही कमी करुन कुटुंबाचा आकार लहान ठेवण्याची प्रवश्ती वाढते त्यामुळे जन्मदर बराच कमी होऊ लागतो. मृत्यूदर कमी झालेला असतो त्यमाुळे लोकसंख्यावाढीचा वेग कमी होऊन लोकसंख्येत अल्पशी किंवा मर्यादित वाढ होते. अशाप्रकारे अर्थव्यवस्था विकसित होत असतांना लोकसंख्येतील बदलाची अवस्था दिसून येते. आर्थिक विकासाच्या दश्ष्टीने स्फोटाची झालेली अवस्था अत्यंत घातक असते म्हणून असंतुलन नाहीशे करण्याकरिता पुढच्या अवस्थेत संक्रमण होणे आवश्यक आहे.

लोकसंख्या संक्रमणाचा चौथा टप्पा : इ.स. १९८१—२०११ लोकसंख्याशास्त्रीय संक्रमणाच्या अंतिम टप्प्यात जन्मदर आणि कमी मृत्यूदर याचा समावेश होतो. ज्यामुळे लोकसंख्या स्थिर होते परंतु जन्मदर मृत्यूदरापेक्षा खूप जास्त असल्याने देशाची लोकसंख्या १९९१ मधील ७४.३ कोटीवरुन २०११ मध्ये १२१ कोटीपर्यंत वाढ गेली. एकूण ७७ टक्के वाढ या टप्प्याला ''मंद होण्याची चिन्हे असलेला उच्च वाढीचा टप्पा'' म्हणून संबोधण्यात येते. १९९१—२००१ या दशकात लोकसंख्या ८४.४ कोटीवरुन १००.२ कोटी झाली आणि २००१—२०११ या दशकामध्ये ती १००.२ कोटीवरुन १८.१ कोटीच्या वाढीने १२१ कोटीवर गेली.

या टप्प्यात जन्मदर ३२ प्रति १००० लोकसंख्येवरुन २२ प्रति १००० पर्यंत सतत घसरत आहे. जन्मदरासह मृत्यूदर देखील ७ प्रति लोकसंख्येपर्यंत खाली आलेला आहे. अशा अभुतपूर्व आकडेवारीचे मुख्य कारण म्हणजे १९९१ च्या सुधारणानंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेची वाढ देशाच्या लोकसंख्या वाढीचा आणखी एक महत्त्वाचा पैलू म्हणजे किशोरवयीन लोकसंख्येचा वाट वाढणे.

या अवस्थेत उत्पादन रचनेत बदल, औद्योगिकीकरणात काम मिळविण्याकरिता मोठया शहराकडे स्थलांतरीत होऊ लागते कारण मोठी शहरे औद्योगिकीकरण केंद्रे असतात म्हणजे लोकसंख्येचा शहरीकरणाला सुरुवात होते. स्त्रियाही नोकरी मिळविण्यासाठी घराबाहेर पडू लागते. संयुक्त कुटुंब पध्दती नष्ट होऊ लागते. विभक्त कुटुंब पध्दती उदयास येते.

२०११ च्या जनगणनेनुसार किशोरवयीन लोकसंख्या एकूण लोकसंख्येच्या २०.०९ टक्के होती. भारतासारख्या विकसनशील देशासाठी हा एक मोठा सकारात्मक मुद्दा आहे जो डेमोग्रॉफीक डिव्हीडंडचे फायदे घेऊ शकतो. संबंधित कौशल्य शिक्षा, आरोग्य, रोजगार आणि इतर संधी आणि पायाभूत सुविधा प्रदान करुन वरील उल्लेखित मालमत्तेचा काळजीपूर्वक उपयोग करणे सरकारसाठी देखील तितकेच महत्त्वाचे आहे.

१८९१—१९२१ अवरुध्द लोकसंख्या, १९२१—१९५१ मर्यादित वाढ लोकसंख्या, १९५१—१९८१ तीव्र जास्त वाढ लोकसंख्या दर आणि १९८१—२०११, उच्च वाढ परंतु कमी लोकसंख्या होण्याचे स्पष्ट दर्शविते.

तालिका 1: भारत में जनसंख्या की वृद्धि दर

जनगणना वर्ष	जनसंख्या (करोड़ों में)	10-वर्षीय वृद्धि या कमी (करोड़ों में)	दशक में प्रतिशत वृद्धि या कमी
1891	23.6	–	–
1901	23.6	0.0	0.0
1911	25.2	+1.6	+5.7
1921	25.1	−0.1	−0.3
(1891-1921)		+1.5	+0.19
1931	27.9	+2.8	+11.0
1941	31.9	+4.0	+14.2
1951	36.1	+7.2	+13.3
(1921-1951)		+11.0	+1.22
1961	43.9	+7.8	+21.5
1971	54.8	+10.9	+24.8
1981	68.3	+13.5	BB+24.7
(1951-1981)		+32.4	+2.14
1991	84.6	+16.1	+23.9
2001	102.9	+18.3	+21.5
2011	121.0	+18.1	+17.6
(1981-2011)		52.7	+1.91
जनसंख्या वृद्धि दर (वार्षिक)			
1891-1921			0.19
1921-1951			1.22
1951-1981			2.15
1981-1991			2.11
1991-2001			1.93
2001-2011			1.64

स्रोत: Census of India 2001, series 1, Paper 1 of 2001, Provisional, Population Totals, economic Survery 2009–10, census 2011 (PPT)

लोकसंख्या

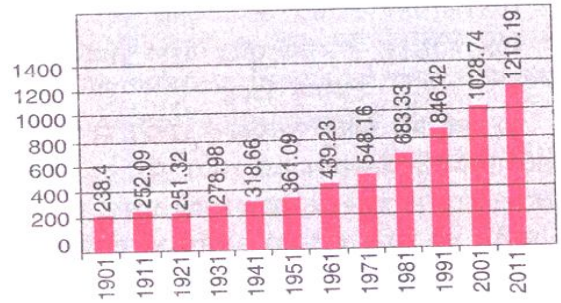

वरील आलेखावरुन असे दिसून येते की, ३० वर्षात पहिल्या अवस्थेमध्ये १८९१ मध्ये २३.६ करोड लोकसंख्या वाढून १९२१ मध्ये २५.१ करोड झाली. या काळात केवळ १.५ करोड लोकसंख्या वाढ झाली म्हणजेच वार्षिक वृध्दीदर ०.१९ टक्के होती. जन्मदर व मृत्यूदर सारखे होते. १९२१ मध्ये २५.१ करोड वरुन १९५१ मध्ये ३१.१ करोड झाली. या वर्षामध्ये ११ करोड लोकसंख्यावाढ झाली म्हणजेच जनसंख्येची चक्रवृध्दीदर (Common Growth Rate) प्रतिवर्षी १.२२ टक्के होते. १९५१ मध्ये ३६.१ करोड वरुन १९८१ मध्ये ६८.३ करोड झाली. म्हणजेच ३० वर्षामध्ये ३२.२ करोड लोकसंख्या वाढ झाली. प्रतिवर्षी २.१४ टक्के असून ती मागील अवस्थेच्या जवळजवळ दुप्पट होती तर २००१ मध्ये १०२.७ करोड झाली जी २० वर्षात ५० टक्के लोकसंख्या वाढ होती. वार्षिक वृध्दीर २.०५ टक्के होती.

१९९१—२००१ या दशकात लोकसंख्यावाढ कमी होऊन १.९३ टक्के झाली तर २००१—२०११ मध्ये कमी होऊन १.६४ टक्के प्रतिवर्ष राहिली.

भारतातील लोकसंख्या १९०१ मध्ये २३.८ कोटीवरुन २००१ मध्ये १०२.८ कोटी झाली असून २०११ मध्ये १२१ कोटी झालेली आहे असे दिसून येते. सध्या २०२१ मध्ये १४०.७ कोटी पर्यंत वाढ झालेली आहे.

भारतातील दशकनिहाय लोकसंख्या वाढ (१९५१—६१ ते २००१—११)

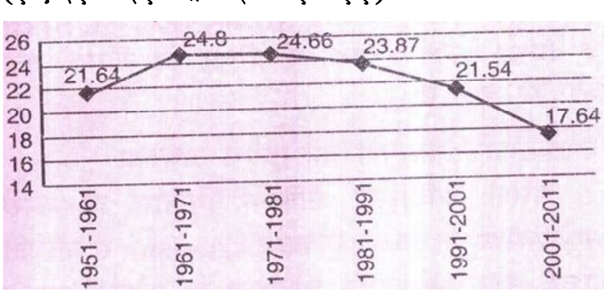

भारतातील लोकसंख्या १९५१ ते १९६१ या दशकामध्ये २१.६४ टक्के वाढ, १९६१—१९७१ या दशकामध्ये २४.६ टक्के तर २००१ ते २०११ या दशकामध्ये १७.६४ टक्के वाढ दर्शवित आहे म्हणजेच लोकसंख्या वार्षिक दर वाढत असला तरी तो कमीकमी होत आहे.

लोकसंख्या वाढ व आर्थिक विकास :

देशाची लोकसंख्या वाढत असेल तर देशात मजुरांचा पुरवठा वाढतो आणि अशा देशाला जर मजुरांची आवश्यकता असेल तर सर्व मजुरांना नोकरी मिळते व त्यामुळे देशाचे उत्पादन वाढते. देशात उत्पादनाची काही क्षेत्रे अशा असतात की तेथे कामासाठी प्रचंड प्रमाणात मजुरांची आवश्यकता असते. उदा. रिक्षा, रेल्वे, धरणे इतयादी बांधकाम करणे तसेच कारखाने, इमारतीची उभारणी करणे अशा कामांसाठी मजूर उपलब्ध होऊ शकतील व त्यामुळे देशाचा फायदाच होईल. देशाची लोकसंख्या वाढली असेल तर अनेक लोकांना अन्न, वस्त्रे व निवाऱ्याची गरज भासेल तसेच देशातील लोकांना अनेक सुखसोईच्या व चैनीच्या वस्तू लागतील. त्यामुळे वाढती लोकसंख्या म्हणजे ह्या सर्व वस्तूंना वाढती मागणी म्हणजेच देशातील विविध वस्तूंच्या बाजारपेठा फोफावतील. म्हणून वाढत्या लोकसंख्येमुळे देशातील बाजारपेठा विस्तीर्ण बनतात.

वाढत्या लोकसंख्येमुळे विविध वस्तूंची मागणी वाढत आहे. वाढत्या लोकसंख्येमुळे विविध वस्तूंची प्रचंड मागणी आली की मग अशा वस्तूंचे उत्पादन मोठया प्रमाणावर करणे शक्य होते आणि मोठया प्रमाणावर उत्पादन केले की त्याचे फायदे मिळू लागतात. ज्या देशाला नेहमी युध्दाला तोंड द्यावे लागते, त्या देशाला वाढती लोकसंख्या उपकारक ठरते. कारण वाढत्या लोकसंख्येमुळे सैनिकांचा तुटवडा पडत नाही. तसेच युध्दासाठी लागणारे विविध उत्पादन करण्यासाठी देखील लोकांचा खूप उपयोग होतो. त्यामुळे परकीय आक्रमणाला तोंड देऊन देशाचे स्वातंत्र्य अबाधित राखण्यास वाढती लोकसंख्या उपयोगी ठरते.

लोकसंख्या वाढ आणि राष्ट्रीय दरडोई उत्पादनातील वाढ : भारतासारख्या अविकसित व अतिरिक्त लोकसंख्या असणाऱ्या देशाला वेगाने

वाढणाऱ्या लोकसंख्येमुळे आर्थिक विकासाच्या वेगावर अनेक प्रतिकुल परिणाम दिसून येतात. सन १९५१ पासून भारतात दरवर्षी सुमारे ३ ते ४ टक्के दराने आर्थिक विकास घडून येत आहे. पण भारतातील दरडोई उत्पन्नातील वाढ मात्र प्रतिवर्षी फक्त सुमारे १ टक्का किंवा त्यापेक्षा थोडासा अधिक इतकाच आहे. याचे मुख्य कारण म्हणजे भारताची आधीच प्रचंड असलेली लोकसंख्या प्रतिवर्षी सुमारे २.५ टक्क्यानी वाढत आहे. भारतातील प्रतिवर्षी होणाऱ्या उत्पन्नातील वाढीपैकी बराच भाग वाढत्या लोकसंख्येच्या पोषणासाठी खर्च होत आहे. त्यामुळे ज्या देशात बहुसंख्य लोकांची जीवनपातळी अत्यंत खालच्या पातळीवर आहे, त्यात अत्यंत कमी वेगाने सुधारणा घडून येत आहे. याचा अर्थ असा की, बहुसंख्य भारतीयांचे जीवनमान शक्यतो लवकर सुधारावयाचे असेल तर आपणास आर्थिक वृध्दि द—दर झटपट अधिक वाढविणे शक्य नसल्यामुळे, लोकसंख्यावाढीचा वेग बराच कमी करणे आवश्यक आहे. भारतातील आर्थिक वृध्दी—दर व लोकसंख्यावाढीचा दर सध्या आहेत तसेच चालू राहिले तर बहुसंख्यांचे दारिद्रिय दूर करण्यास फार दीर्घ काळ लागेल.

लोकसंख्येतील वाढ आणि अन्नधान्याचा पुरवठा : लोकसंख्यावाढीवर परिणामकारक बंधन घातले न गेल्यास देशाच्या अन्नधान्याच्या वाढीच्या मानाने लोकसंख्येतील वाढ कितीतरी मोठी राहील व लोकांचे दारिद्रिय तसेच राहील. सन १९५१ मध्ये भारताची लोकसंख्या ३६.१ कोटी होती व अन्नधान्याचे उत्पादन त्या वर्षी ५०.८ दशलक्ष टन इतके होते. सन १९९१ मध्ये भारताची लोकसंख्या ८४.४ कोटी इतकी झाली व अन्नधान्याचे उत्पादन १७० दशलक्ष टन इतके वाढले. सन १९५१ व १९९१ मध्ये भारतातील अधिक प्रचंड असलेली लोकसंख्या हया ५० वर्षात २.३ पटीने वाढली म्हणजे प्रतिडोई अन्नधान्याची उपलब्धता झपाटयाने वाढवावयाची असल्यास लोकसंख्यावाढीत झपाटयाने घट घडून आणली पाहिजे.

वाढती लोकसंख्या आणि अनुत्पादक उपभोक्त्यांचे वाढते ओझे : देशाच्या लोकसंख्येचे उत्पादक आणि अनुत्पादक अशा दोन गटांत वर्गीकरण करण्यात येते. अनुत्पादक गटांत १४ वर्षाखालील मुले व ६० वर्षावरील वश्ध्द लोक यांचा समावेश केला जातो. १५ ते ६० वयोगटांतील लोकांचा उत्पादक गट समजला जातो. सन १९८१ च्या जनगणनेनुसार १५ ते ६० वयोगटात एकूण लोकसंख्येच्या ५४ टक्के होते. हयाचाच अर्थ भारतात सुमारे अर्धी लोकसंख्या अनुत्पादक गटात मोडते. अशा रीतीने अन्नधान्य व इतर वस्तूंची व सेवांची आधीच टंचाई भासत असतांना त्यांच्या प्रतिडोई उपलब्धतेवर आणखी ताण पडतो व जीवनमान मोठया प्रमाणावर उंचावणे कठीण होते.

वेगाने वाढणारी लोकसंख्या आणि बेरोजगार : लोकसंख्येच्या मोठया वाढीमुळे रोजगाराची मागणी करणाऱ्या लोकांत प्रचंड वाढ होते. आधीच कोटयवधी लोक बेरोजगार असतांना व बचतीचा व गुंतवणूकीचा दर कमी असल्याने प्रतिवर्षी लोकसंख्या सुमारे १.५ कोटीने वाढल्यामुळे बेकारात व अर्ध—बेकारात व विशेषत: ग्रामीण भागात त्यांच्या संख्येत दिवसेंदिवस प्रचंड वाढ होत आहे. देशात एवढे वाढती बेकारी असणे हयाचे सामाजिक, आर्थिक व राजकीय दुष्परिणाम अत्यंत प्रतिकूल होऊ शकतात. वाढत जाणारी नक्षलवादी चळवळ हे इतर कारणाबरोबर वाढत्या बेकारीचे व उपासमारीचे फळ होय.

वाढती लोकसंख्या व आर्थिक विकास असणाऱ्या सोयीसुविधांवर वाढत ताण व त्याची वाढती टंचाई : सन १९८१ च्या जनगणनेनुसार सुमारे ४० टक्के लोक १४ वर्षाखालील आहे व ६ टक्के ६० वर्षाखालील आहे. मुलांना प्राथमिक शिक्षण देणे आवश्कय आहे व वश्ध्दांना वैद्यकीय मदतीची आवश्यकता असते. वाढत्या लोकसंख्येमुळे शैक्षणिक सेवा, वैद्यकीय मदत, पिण्याचे पाणी, वाहतूकसेवा, सार्वजनिक आरोग्य, विजेचा पुरवठा, इत्यादी सोयीसुविधांवर वाढता ताण पडत आहे व त्याचा आर्थिक प्रगतीच्या विकासाच्या वेगावर प्रतिकूल परिणाम घडून येत आहे. जनन—दर कमी करुन हा ताण कमी करणे शक्य आहे.

भारतासारख्या विकसनशील देशात अतिरिक्त लोकसंख्यावाढीचा वेग मोठा असल्यास त्याचा दरडोई उत्पन्नातील वाढीचा दर, अन्नधान्याची दरडोई

उपलब्धता, उत्पादन उपभोग, रोजगाराची संधी, उत्पादक क्षेत्राकडे वळविली जाणारी उत्पादन सामग्री व भांडवलनिर्मिती हयावर प्रतिकूल परिणाम घडून येऊन त्याचा आर्थिक विकासाच्या वेगावर प्रतिकूल परिणाम घडून येतो. भारत दारिद्रयाच्या दुष्टचक्रात अडकून पडण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे भारताची वाढती लोकसंख्या होय.

निष्कर्ष :

● जनगणनेनुसार २००१—२०११ मध्ये स्वतंत्र भारताचे पहिले दशक आहे. ज्यामध्ये भारताची एकूण लोकसंख्या मागील दशकाच्या ०.८६ मिलियन कमी आहे. सध्या जगातील ७ कोटीमध्ये १ भारतीय आहे.

● नमुना निबंधन प्रणाली २०१३ नुसार १९७१—८१ मध्ये ० ते १४ वयोगटातील लोकसंख्या ४१.२ टक्के वरुन कमी होऊन ३८.१ टक्के होती जेव्हा १९९१—२०१३ मध्ये ३६.३ टक्के पेक्षा कमी होऊन २८.४ टक्क्यावर आली. याप्रमाणे ० ते १४ वयोगटातील लोकसंख्या कमी झाली.

● कार्यकारी लोकसंख्या (१५ ते ५९ वर्षे) वयोगटातील १९७१—१९८१ मधील ५३.४ टक्के पेक्षा वाढून ५६.३ टक्के झाली तर १९९१ ते २०१३ मधील ५७.७ टक्के पेक्षा वाढून ७३.३ टक्के झाली. ही लोकसंख्या लाभांष म्हणून ओळखली जाते.

● २००१ ते २०११ हा लोकसंख्येचा वृध्दी दर १७.७ टक्के होता. याआधी १९५१ नंतर तो सतत २० टक्केच्या वर होता. १५ ते ६४ वर्षे या कार्यकारी वयोगटातील लोकसंख्येचे प्रमाण एकूण लोकसंख्येच्या ६३.४ टक्के होते.

● २०१३ मध्ये एकूण जननदर (Total Fertility Rate) २.३ टक्के झाला असून या दशकात तो २.१ टक्के म्हणजेच पुन्हा पुर्नस्थापनेच्या स्तरावर (Replacement Level) होता. दशकामध्ये लाभांष मिळणारी उत्तम स्थिती (Sweep spot) भारतात तयार झाली आहे.

● शिक्षण, आरोग्य सुविधा व जीवनशैलीत वाढ झाल्यामुळे ६० वर्षे पेक्षा जास्त वयोगटातील लोकसंख्या वाढत असून क्रमश: १९७१—८१, ५.३ टक्के वरुन ५.७ टक्के वर १९९१—२०१३ मध्ये ७ टक्के वरुन ८.३ टक्के पर्यंत या काळात वाढ होत आहे.

● श्रमशक्तीची वृध्दी २००१ पर्यंत लोकसंख्येच्या वाढीपेक्षा श्रमशक्ती वाढ अधिक राहिली आहे. भारतीय श्रमअहवालानुसार २०२५ पर्यंत ३०० मिलीयन युवक श्रमबल (Labour Force) राहील आणि पुढील तीन वर्षापर्यंत जगात एकूण श्रमिकांच्या २५ टक्के श्रमिक भारतीय राहील.

● जागतिक अर्थव्यवस्था २०२० मध्ये युवक लोकसंख्या ५६ मिलियनची कमीचा सामना करीत राहील तेव्हा भारत हा एक देश असेल तेथे अतिरिक्त ४७ मिलियन लोकसंख्या असेल.

● विकासाचा लाभ भारताच्या गरीबापर्यंत पोहचत नाही. त्याकरिता अनेक कारणे आहेत. उदा. भूमी व अन्य संपत्तीच्या मालकी अन्यायपूर्ण संरचना, समाजातील गरीब वर्गाच्या उत्थानाकरिता निर्देशित उपाययोजनावर भर आणि भारतात मागील दोन दशकातील आर्थिक विकासाची कमी गती असून त्याचबरोबर लोकसंख्यावाढ ही महत्त्वपूर्ण कारण आहे.

● आज भारताची स्टार्टअप व्यवस्था जगभरात नव्या लाटा निर्माण करीत आहे. भारताच्या स्टार्टअपची ताकत ही आहे की व्यवस्था संपूर्ण उत्कृष्ट भावनेने प्रमाणित आणि सचोटी या गुणावर आधारित असून रोजगार निर्मिती होत आहे.

उपाययोजना :

भारतात कार्यकारी वयोगटातील लोकसंख्या उत्पादक होण्यासाठी सरकारी धोरणाची आवश्यकता असते. नाविण्यता, कौशल्यविकास, रोजगार निर्मिती आणि उत्पादन वाढीसाठी अधिक भांडवलामध्ये गुंतवणूक करणे आवश्यक आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या वाढीस प्रोत्साहन देण्यासाठी लोकसंख्या स्थिरीकरण करणे, माध्यमिक आणि उच्च शिक्षण अवस्थेत सुधारणा करणे आणि कौशल्य विकासाच्या योजना राबविणे या बाबी आवश्यक असून जनसांख्यिकीय लाभांष मिळविण्यासाठी अनिवार्य आहे.

आर्थिक सर्व्हेक्षण २०१४—१५ नुसार 'रोजगार प्रदान करणे नसून श्रम भाराला रोजगार योग्य बनविणे'. व्यक्तीकरिता ज्ञान आणि कौशल्य विकासावर निर्भय असून त्याकरिता गुणवत्तापूर्ण शिक्षण तथा प्रशिक्षण हे माध्यम आहे.

वाढणारी रोजगार क्षमता याकरिता शिक्षण, आरोग्य (सामान्य आरोग्य), लैंगिक व रोजगारसृजनची योजना बरोबर चालविणे व लागू करणे आवश्यक

आहे. शैक्षणिक शिक्षावृत्ती, वृध्द पेंशन, राष्ट्रीय खाद्य सुरक्षा योजना, मनरेगा इत्यादी उपाययोजना करुन सामाजिक व आर्थिक विकास साधला पाहिजे.

सर्वांकरिता चांगले शिक्षण दिल्या गेले पाहिजे त्यामुळे गैरहजेरीचे प्रमाण कमी होऊन सर्वांना शिक्षण मिळेल तसेच उच्च शिक्षण अंतर्गत पं. मदनमोहन मालवीय नेशन ऑन टीचर्स ट्रेनिंग, कृत्रिम बुध्दिमत्ता, स्वयम् इत्यादी द्वारे शिक्षण दिल्या जात असून कौशल्य विकासाद्वारे कौशल्य भार मिशन, भावी युवकांना प्रशिक्षण दिल्या जात आहे त्यामुळे स्वयंरोजगार करुन आर्थिक विकासाला चालना मिळत आहे. भारत सरकारने स्टार्टअप इंडिया व स्टॅण्डअप इंडिया हे उपक्रम राबविल्यामुळे देशात रोजगार निर्मिती होत आहे.

प्रधानमंत्री कौशल्य विकास योजनेअंतर्गत कृत्रिम बुध्दिमत्ता, थ्री डी प्रिंटींग देशात एकूण ३० कौशल्यविकास आंतरराष्ट्रीय केंद्रे, तीन कृत्रिम बुध्दिमत्तेसाठी उत्कृष्ट केंद्रे आणि ५ जी अप्लीकेशन्सच्या विकासासाठी १०० प्रयोगशाळा उघडल्या जातील. प्रत्येकाला समान संधी मिळावी यासाठी सरकार ४७ लाख तरुणांना अभ्यासवृत्ती देणार असून रोजगार निर्मिती केल्या जाईल.

कृषि स्टार्टअप माध्यमाद्वारे युवा उद्योजकांनी या क्षेत्रात पुढे जावून त्यांचे ध्येय साध्य केले पाहिजे. आपल्या छोट्या शेतकऱ्यांच्या फायद्यासाठी तसेच या क्षेत्रातील स्टार्टअपच्या वाढीच्या शक्यता वाढविण्यासाठी श्री अन्न म्हणजे भरड धान्याचा अधिकाधिक प्रसार केला पाहिजे.

संदर्भ :

१) देसाई, श्री. मु. आणि भालेराव, निर्मल (२००४). ''भारतीय अर्थव्यवस्था'', निराली प्रकाशन, पुणे.

२) देसले, किरण (२०१७) ''अर्थशास्त्र'', दीपस्तंभ प्रकाशन, जळगांव

३) देशपांडे, ज्योत्सना (२०११) 'विकासाचे अर्थशास्त्र'', पिंपळापुरे ॲण्ड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर

४) दत्त, गौरव आणि महाजन अश्विनी (२०१३) ''भारतीय अर्थव्यवस्था'', एस. चन्द आणि कंपनी लि., नवी दिल्ली.

५) सिंह, रमेश (२०२१) ''भारतीय अर्थव्यवस्था'', मॅकग्रा हिल पब्लिकेशन, नवी दिल्ली.

६) योजना, एप्रिल—२०२३

७) https://en.wikipedia.org/wiki/Population_growth

35

Development and Women –
विकास आणि महिला

Dr. Mahendra A. Pakhale
Associate Professor,
Gulam Nabi Azad College of Social Work, Pusad

****

कोणत्याही समाजामध्ये स्त्री—पुरुषांची संख्या समान असणे हे नैसर्गिक आहे. भारतीय समाज रचनेचा विचार करता प्रथमपासून हा समाज पुरुषप्रधान राहीला आहे. पुरुष प्रधानता येथील धर्म, धार्मिक वाङ्ःमयामध्य असलेली स्त्रियांबाबतची मते—मतांतरे इत्यादिमुळे भारतीय समाजाची एवढी मोठी स्त्रियांची संख्या दुर्लक्षित राहीली. भारतीय समाजामध्ये स्त्रियांचे स्थान हे दुय्यम किंवा कनिष्ठ मानल्या गेले. समाजात स्त्रिला जे स्थान असते त्या स्थानापासून तिला काही विशेष अधिकार प्राप्त होतात. तसेच काही कर्तव्यही तिला पार पाडावी लागतात. उदा. पतीला पतिचे संरक्षण मिळते व त्या बदल्यात तिला घराची देखभाल करावी लागते. हे अधिकार आणि कर्तव्य समाजात स्त्रियांची स्थिती निश्चित करतात.

समाजामध्ये वावरत असतांना स्त्रियांना अनेक भूमिका पार पाडाव्या लागतात. उदा. स्त्री ही एकाच वेळी आईवडीलांची आज्ञाधारक मुलगी, पतीच्या दृष्टीने कर्तव्य पार पाडणारी पत्नी आणि मुलांच्या दृष्टीने चांगली माता होऊ शकते तर त्याचवेळी ती आपल्या कार्यालयात व तिच्या क्षेत्रात तिच्या सहकाऱ्यांना मदत करणारी मैत्रीणही असते.

आजच्या स्त्रीने विविध क्षेत्रात पुरुषांच्या बरोबरीने दर्जा प्राप्त केला आहे असे सहजपणे जाणवते तरीही महिलांच्या विकासाच्या आड बऱ्याच बाबी अडथळयाप्रमाणे आहेत. अगदी युरोप, अमेरिकेतील आधूनिक समाज असो तेथील स्त्रियांनाही स्त्री म्हणून अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. अद्यापही तिचा

दर्जा गौण आहे. स्त्री व पुरुष समान आहेत या वस्तुस्थितीचा सहजगत्या स्विकार केला आहेत्र असे दिसून येत नाही.

भारतीय समाजामध्ये कुटूंब अतिशय महत्वपूर्ण संस्था आहे. आणि या संस्थेची मुख्य आधारस्तंभ महिला आहे. पितृकुल आणि पतिकुल दोघांना जोडणारी दोन्ही घराची मर्यादा कुळाची सुरक्षा, कौटुंबिक वृद्धीचे सशक्त माध्यमासोबतच पुरुषांची जीवनसाथी आहे. कुटूंबामध्ये स्त्रियांना महत्वपूर्ण स्थान आहे. औद्योगिकरण, नागरीकरणामध्ये आणि आधुनिक मुक्त बाजार व्यवस्था यासारख्या विविध ठिकाणी महिला कौटूंबिक भूमिकेसोबतच बाहेरच्या जगामध्ये सामाजिक, आर्थिक, राजकिय कार्यक्रमामध्ये भाग घेत आहेत. महिलांनी शिक्षण आणि कौशल्याच्या आधारावर व्यावसायिक क्षेत्रामध्ये आपले पदार्पण करुन स्वत:ची आणि कुटूंबाची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी विविध प्रकारच्या कार्यामध्ये योगदान देत आहे.

आज स्त्रिया कुटूंबामध्ये आणि कुटूंबाबाहेर दोन्ही ठिकाणी यशस्वीपणे आपली भूमिका पार पाडत आहे. आणि दोन्ही भूमिका पार पाडत असतांना काही वेळेला कौटूंबिकदृष्टया संघर्ष होण्याची शक्यता असते. स्त्रियांच्या जीवनात वैयक्तिक आणि सामाजिक परिवर्तन होण्यास त्यांना मिळालेले आर्थिक स्वातंत्र्य कारणीभूत आहे. स्त्री जीवनाचा अभ्यास करण्याच्या दृष्टीने आर्थिक बाबींचा विचार हा प्रकर्षाने करावा लागतो.

सध्याचे जग व शतक हे विज्ञान आणि तंत्रविद्येचे असून हजारो महिलांनी या विज्ञान आणि तंत्रविद्येच्या क्षेत्रात प्रवेश केलेला आहे. काही महिला या तांत्रिक संस्थेमध्ये आणि प्रयोगशाळेत जबाबदारीची पद सांभाळतांना दिसतात. अभियांत्रिकी आणि वेद्यकिय क्षेत्रातही महिला आघाडीवर आहे. तंत्रविद्येतील प्रगतीचा परिणाम हा दैनंदिन जीवनावर झालेला दिसतो. सुशिक्षित महिला जीवनातील विविध समस्या सोडविण्यासाठी महिलांमध्ये हळूहळू बुद्धीवादी व वैज्ञानिक दृष्टीकोन निर्माण होत आहे. हा फार मोठा बदल महिलांमध्ये झालेला दिसतो. वैज्ञानिक म्हणून काम करणाऱ्या स्त्रियांनी विज्ञान हे जनसामान्यापर्यंत नेले. १९७३ साली भारतातील स्त्री वैज्ञानिकांनी संघटना स्थापन केली व हया सर्व महिला स्त्रियांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टीकोन निम्राण करण्याचे कार्य करतात.

लोकशाही राष्ट्रात स्त्रियांना पुरुषाइतकेच समान स्थान मिळाले पाहिजे. जेव्हा कोणताही समाज हा स्त्री—पुरुषांना विकासाच्या समान संधी आणि स्थान उपलब्ध करुन देतो तेव्हा त्या समाजाचा विकास होत असतो. 'सर्वांसाठी शिक्षण' ही आजची गरज आहे. ज्ञान वैज्ञानिक दृष्टीकोन आणि मानवतावादी विचार हे सर्व शिक्षणामुळेच निर्माण होऊ शकतात.

आज कोणत्याही देशाची प्रगती मोजतांना देशातील स्त्रियांचे स्थान व प्रमाण महत्वाचे मानले जाते. कोणत्याही राष्ट्राच्या समाजाचा व व्यक्तीचा विकास घडवून आणावयाचा झाल्यास व्यक्ती—व्यक्तीमध्ये लिंगावरुन भेदभाव न करता स्त्री—पुरुषांना समान संधी मिळणे आवश्यक असते.

आपल्या देशातील लोकसंख्येच्या अर्ध्या हिश्याचे प्रतिनिधित्व स्त्रिया करतात आणि म्हणून विकास कार्यक्रमातील त्यांची भागीदारी अपरिहार्य आहे. आर्थिक विकास म्हणा किंवा सामाजिक विकास म्हणा कोणत्याही बाबतीत देशाचा स्त्रियांशिवाय विकास यशस्वी होऊ शकत नाही. समाजात सामाजिक विषमता अस्तित्वात असली तरी स्त्रियांच्या सामाजिक व आर्थिक दर्जात मोठया प्रमाणात सुधारणा घडून आल्याने आज स्त्रिया उच्च पदे भूषवित आहेत आणि त्यांच्या जीवनाच्या अंगभूत व उत्साही स्वभावामुळे अनेक घरे उजाळून निघाली आहे. स्वातंत्र्याच्या ७७ वर्षाच्या काळात स्त्रि शिक्षणाचा प्रसार खूप मोठया प्रमाणात झाला. स्त्री शिकली पाहिजे, स्त्रि शिकली पाहिजे, स्त्रियांचा विकास झाला पाहिजे, स्त्रियांचे शिक्षणाचे महत्व खेडोपाडी पटू लागले. शहरी भागातील बऱ्याच मुली उच्च शिक्षण घेऊ लागल्या. मध्यमवर्गीय व उच्चवर्गीय मुलींना चांगल्या नोकऱ्या मिळू लागल्या, केवळ परंपरेनेच चालत आलेल्या नोकऱ्या महिला करु लागल्या असे नाही तर चाकोरीच्या बाहेर जाऊन सुद्धा आव्हानात्मक नोकऱ्याही त्यांनी स्विकारल्या ज्या पदावर काही महत्वाचे निर्णय घ्यावे लागतात असे पदेही त्यांनी सांभाळली आणि आजही त्या सांभाळत आहेत.

स्त्रियांच्या दर्जात झालेला बदल —

स्त्रियांच्या दर्जात दृष्य आणि अनुकूल बदल मोठया प्रमाणात दिसून येतात एकोणविसाव्या शतकात सुरु झालेल्या सामाजिक सुधारणांच्या चळवळीने स्त्रियांच्या परिस्थितीमध्ये सुधारणा घडवून आल्या आणि अनेक कायदेशिर सुधारणांना गती मिळाली. या कायदयामध्ये इतर तरतूदीबरोबरच स्त्रिभ्रूण हत्या, बालविवाह, विधवा, पुनर्विवाह, सतीप्रथा संबंधित तरतुदीचा समावेश होता. स्त्रियांना विकासान्मुख करण्यासाठी पुढे टाकलेले एक पाऊल होते. पण त्या कायदयाचा पाहिजे तसा परिणाम समाज जिवनावर झालेला दिसून येत नाही.

समाजाचा स्त्रि बद्दलचा दृष्टीकोन —

भारतीय समाजामध्ये स्त्रिबद्दलचा दृष्टिकोन हा त्यांच्या प्रगतीत बाधा आणतो. स्त्रियांच्या प्रगतीस पोषक वातावरण व संधी मिळत नाही हे होत असतांना दुसरीकडे स्त्री कडून असणाऱ्या अपेक्षा आदर्शवादी कधी—कधी वास्तवास सोडून असणाऱ्या अपेक्षा आदर्शवादी कधी—कधी वास्तवास सोडून असणाऱ्या असतात. सामाजिक परिस्थिती प्रमाणे राजकिय, आर्थिक बंधने आणि कष्टमय जीवन हया बाबी स्त्रियांच्या समस्या वाढवितात. नोकरी करणाऱ्या महिलांना कामाच्या ठिकाणी सुद्धा चांगली वागणूक मिळत नाही. त्याठीकाणी सुद्धा भेदभाव केल्याचे आढळते. सहकाऱ्याप्रमाणे त्यांना सुद्धा समान वेतन मिळत असले तरी उच्च पदांच्या बढतीच्या बाबतीत त्यांना डावलले जाते. यामागे स्त्रिबद्दलचा समाजात रुजलेला पूर्वग्रह कारणीभूत आहे. काही वेळेला कौटूंबिक जबाबदाऱ्यामुळे तिच्यावर एक प्रकारचा मानसिक आघात होतो. तर काही वेळेला कौटूंबिक जबाबदाऱ्यामुळे महिला उच्चपदे स्विकारण्यास तयार होत नाही ही सुद्धा वस्तुस्थिती आहे.

कोणत्याही व्यक्तीचा विकास घडवुन आणावयाचा असेल तर लिंग भेदावरुन भेदभाव न करता स्त्री—पुरुषांना समान संधी मिळणे आवश्यक आहे. तेव्हाच देशाचा विकास होऊ शकतो. महिलांच्या विकासाच्या कल्यानार्थ अनेक योजना आखण्यात आल्या व विविध कायदे करण्यात आले व विकासाच्या दृष्टीकोनातून अनेक योजना राबविण्यात येत आहे व त्याचा फायदा महिला घेत आहे व विकासाच्या प्रक्रियेत आपली भूमिका बजावत आहे. महलांना जर संधी मिळाली तर त्या महिला समस्यावर मात करुन आपला व देशाच्या विकासात महत्वाचे योगदान देऊन विकासाच्या वाटा पादाक्रांत करु शकतात यात मुळीच शंका नाही.

36

तेजस्विनी कार्यकमाचे महिला सक्षमिकरणात योगदान : सद्यास्थिती

डॉ. मनिश प्रभाकरराव मुडे
सहायक प्राध्यापक,
कॉलेज ऑफ सोशल वर्क, कामठी

****

सारांश —

महिला आर्थिक विकास महामंडळाव्दारे महाराष्ट्र राज्यातील ३४ जिल्हयामध्ये ३१५ लोकसंचालित साधन केंद्रांच्या माध्यमातून १०,२५० गावांमध्ये ४१,४६९ स्वयंसहाय्य बचत गटांच्या माध्यमातून ५.०६ लक्ष महिलांच्या आरोग्य, सामाजिक, राजकिय, सांस्कृतीक, शैक्षणिक, क्रिडा विषयक, पर्यावरण पुरक तेसच आर्थिक उच्चाटनाकरीता करीता कार्य सुरू केले परंतु सन २०२३ मध्ये जर आपण या चळवळीचा जो उद्देश होता तो कितपत पूर्ण झाला किंवा त्याचा प्रभाव समाजातील आर्थिक मागास महिलांच्या सक्षमिकरणावर किती पडला याचा जर अभ्यास केला तर आज महाराष्ट्रातील लोक सहभागातून सुरू असलेले लोक संचालित साधन केंद्र यांनी गाव विकास समितीच्या माध्यमातून गावातील महिला व गाव यांचा विकास साध्य करतांना प्रमुख जी भूमीका वठवायची होती ती वठवतांना दिसून येत नाही.

प्रस्तावना —

महाराष्ट्र राज्यामध्ये महिला आर्थिक विकास महामंडळाचा जेव्हा जेव्हा उल्लेख केला जातो तेव्हा हे महामंडळ केवळ महिलांच्या उत्थानाचे कार्य करण्यासाठी स्थापन झाल्याचा आपणास बोध होतो. महामंडळाचे ध्येय धोरण हे महिला सक्षमीकरणासाठी आखण्यात आल्याचे दिसून येते. महाराष्ट्रात खेडोपाडी माविम म्हणून प्रसिध्दीस पावलेली महिला बचत गटाची चळवळ हिच माविम ची खरी ओळख आहे.

तेजस्वीनी प्रकल्प :

महिला आर्थिक विकास महामंडळाने सर्वप्रथम १९९४ साली आंतरराष्ट्रीय कृषी विकास निधी (आयफॅड) च्या सहाय्याने महाराष्ट्र ग्रामीण पतपुरवठा कार्यक्रमाच्या माध्यमातून स्वयंसहाय्य बचत गटाच्या निर्मितीचे कार्य हाती घेतले. महाराष्ट्र ग्रामिण पतपुरवठा कार्यक्रमाच्या यशस्वी अनुभवाच्या आधारावर महाराष्ट्रामये महिला सक्षमीकरणाची चळवळ पुढे नेणारा 'तेजस्विनी महाराष्ट्र ग्रामिण महिला सक्षमिकरण कार्यक्रम' आयफॅड च्या मदतीने २००७—०८ मध्ये महिला व बालविकास विभागाच्या वतीने सुरू करण्यात आला.

तेजस्विनी महाराष्ट्र ग्रामिण महिला सक्षमीकरण कार्यक्रमांतर्गत स्थापन झालेले स्वयंसहाय्यता बचत गट चिरकाल टिकण्याच्या दृष्टीने लोक संचालित साान केंद्र ही संकल्पना पुढे आली. ही संकल्पना महाराष्ट्राकरीता व माविम करीत नवीन हाती त्यामुळे ही संकल्पना समजून घेवून यशस्वीपणे राबविण्याकरीता माविम व्यवस्थापन व टिमने भारतातील दक्षिनेतील राज्य तामिळनाडूमधील 'धान फाउंडेशन' व आंध्रमधील 'मायराडा' या स्वयंसेवी संस्थानी महिला बचत गटाची चळवळ उभारून महिलांच्या मालकिची 'लोकसंचालित साधन केंद्र' यशस्वीरित्या उभी केली त्याच धर्तीवर महाराष्ट्र सरकारणे तेजस्विनी महाराष्ट्र ग्रामिण महिला सक्षमीकरण कायक्रमाची आखणी केली व राबवलीही.

पहिला स्तर : स्वयंसहाय्य बचत गट —

गावातील गरीब, गरजू व मागास वर्गातील १० ते १२ महिलांचा स्वयंसहाय्य बचत गट तयार करून महिलांना मासिक अर्थिक बचत, अडचणीच्या वेळी कर्ज व्यवहाराचा उपयोग व आलेल्या बचतीचा लेखी हिशोब ठेवण्याचे प्रशिक्षण देण्यात येते.

स्वयंसहाय्य बचत गटाच्या विकासामध्ये गटामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या कार्यक्रमाची भूमिका महत्वाची ठरते. गटामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या कार्यक्रमामुळे गटाचा विकास तर होत असतो त्याच बरोबर सदर कार्यक्रम राबविणाऱ्या महिलांचाही वैयक्तिक व सामाजिक विकास होत असते.

या कार्यक्रमामध्ये पुढील विविध कार्यक्रमांचा सहभाग होता.

उदा. — आरोग्य, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतीक, शैक्षणिक, क्रिडा विषयक, पर्यावरण, आर्थिक, इ.

दुसरा स्तर : गाव विकास समिती —

'वैयक्तिक विकासाकडून गाव विकासाकडे' महिला गटात आल्यानंतर सर्वप्रथम वैयक्तिक विकासावर भर देत असतात मग पूढे जावून गाव विकास असा विचार करू लागते. गावातील स्थापन केलेल्या प्रत्येक बचत गटाची संघटिका व सहसंघटिका यांची मिळून एक समिती तयार करण्यात येते. या सर्व महिलांमधून एक कार्यकारणीची निवड करण्यात येते. त्या कार्यकारणीला गाव विकास समिती असे संबोधले जाते. ती कार्यकारणी गावातील सर्व बचत गटांच्या कामकाजावर लक्ष ठेवून आवश्यकतेनुसार मार्गदर्शन करते तसेच गावातील विकासात बचत गटांच्या माध्यमातून कामे हाती घेते जेणेकरून गावातील विकास कामे करून गावाचा तसेच बचत गटातील महिलांचा विकास होईल.

तिसरा स्तर : लोकसंचालित साधन केंद्र —

लोकांनी लोकांच्या (स्वत:च्या) विकासाकरीता स्वत: चालविलेली संस्था होय. १५ ते २० कि. मी. च्या परिघामध्ये येणाऱ्या २५ ते ३० गावातील सर्वसाधारणपणे २००० महिलांच्या स्वयंसहाय्य बचत गाटांचे संघटन होय.

प्रमुख उद्देश :

१) महिलांचा व गावाचा निरंतर सर्वांगिण विकास घडवून आणणे.

२) महिलांचे परिसर स्तरावर संस्थात्मक व्यासपीठ निर्माण करणे.

३) जास्तीचा आर्थिक स्त्रोत मिळविण्यासाठी.

४) परिसर स्तरावर बाजारपेठ निर्मिती व जोडणी करण्यासाठी.

५) महिला सक्षमीकरणाची चळवळ व परिसर स्तरावर महिलांची संघटीत ताकत निर्माण करण्यासाठी.

६) सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व सांस्कृतीक या विषयावर भरीवपणे काम करण्यासाठी.

७) विमा, आरोग्य, शिक्षण व प्रशिक्षण यासारख्या विविध सेवा पुरविण्यासाठी लोकसंस्था उभारणीमधील

पहिला स्तर म्हणजे स्वयंसहाय बचत गट व दुसरा स्तर गाव विकास समिती व तिसरा स्तर म्हणजे लोक संचालित साधन केंद्र.

आयफॅड आणि माविम यांच्या संयुक्त विद्यमाने राबविण्यात येणाऱ्या तेजस्विनी कार्यक्रमाअंतर्गत लोक संस्था म्हणजे लोक संचालित साधन केंद्राला जी आर्थिक पाठबळ देण्यात येणार होते ते असे तेजस्विनी कार्यक्रमाची सुरूवात झाली तेव्हापासून २०१५ पर्यंत पुढील प्रमाणे.

वर्ष	आयफॅड निधी	लोकसहभाग
तेजस्विनी कार्यक्रमाच्या सुरूवातीपासून सहा वर्षापर्यंत (२०१३) पर्यंत	१०० टक्के आर्थिक पाठबळ	०० टक्के
तेजस्विनी कार्यक्रमाच्या सातव्या वर्षी (२०१३—२०१४)	७० टक्के आर्थिक पाठबळ	३० टक्के
तेजस्विनी कार्यक्रमाच्या आठव्या वर्षी (२०१४—२०१५)	५० टक्के आर्थिक पाठबळ	५० टक्के
तेजस्विनी कार्यक्रमाच्या नवव्या वर्षी (२०१५—२०१६)	०० टक्के आर्थिक पाठबळ	१०० टक्के

तेजस्विनी कार्यक्रमाचे सक्षमिकरणात योगदान—

महिला व बालविकास विभागाच्या वतीने महिला आर्थिक विकास महामंडळाव्दारे २००७—०८ मध्ये 'तेजस्विनी महाराष्ट्र ग्रामिण महिला सक्षमिकरण कार्यक्रम' आयफॅड च्या मदतीने सुरू करण्यात आला. सदर कार्यक्रमाचा जो उद्देश महामंडळाद्वारे ठरविण्यात आला होता त्या उद्देशाला अनुसरून महिला आर्थिक विकास महामंडळाने महाराष्ट्रातील ३४ जिल्हयांमध्ये सहयोगीनीच्या माध्यमातून खेडोपाडी जावून तेथील आर्थिक मागास घटाकातील गरजू महिलांचे बचत गटांची स्थापना केली असे दिसून येते. याकरीता महामंडळाला आयफॅड द्वारा आर्थिक पाठबळ देण्यात आले.

गावोगावी खेडयापाडयात ज्या महिलांच्या बचत गटांची स्थापना केली व त्यामध्यील सदस्य महिलांना 'परावलंबनाकडून स्वावलंबनाकडे, स्वावलंबनाकडून परस्परावलंबनाकडे जाण्यासाठी स्वेच्छेने, सहमतीने, सामुदायीकपणे बचतीच्या निमित्ताने केलेला प्रवास होय.

म. टी. एस. थेकेकरा, व्यवस्थापकीय संचालक, महिला आर्थिक विकास महामंडळ यांनी सहयोगीनी स्वयंसहाय्य बचत गट चळवळीचा कणा या पुस्तिकेची पहिली आवृत्ती दि. २७ मार्च २००२ रोजी प्रकाशित केली त्यात नमुद केलेली आकडेवारी पुढील प्रमाणे.

तेजस्विनी प्रकल्प राबवित असलेले जिल्हे	३४ जिल्हे
लोक संचालित साधन केद्राची स्थापना	३१५ लोक संचालित साधन केंद्र
बचत गट चळवळ राबवित असलेल्या गावांची संख्या	१०,२५० गावे
एकूण स्वयंसहाय बचत गटांची संख्या	४१,४६९ स्वयं सहाय्य बचत गट
बचत गटामध्ये सदस्य असलेल्या महिला लाभार्थी	५.०६ लक्ष महिला

तेजस्विनी प्रकल्प राबविण्यापूर्वी गावातील आर्थिक मागास वर्गातील महिलांच्या वैयक्तिक, कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक तसेच राजकिय दर्जा हा अत्यंत मागास होता. तेजस्विनी कार्यक्रम ज्या उद्देशाने हाती घेतला त्या उद्देशाने प्रेरीत होवून माविम ने सहयोगीनीच्या सहयाने त्रिस्तरीय कामाची सरूवात गेली गेली.

पहिल्या स्तरावर गावा गावात जावून एक एक महिलांना एकत्र करून बचत गटांची स्थापना केली. त्यांना एकतेची भावना समजवून त्यांचे गट तयार करण्यात आले. त्यानंतर त्यांना विविध विषयांवर प्रशिक्षणे दिली, बचत करून गटाचे उत्पन्न कसे वाढवायचे व अल्पशा टक्केयावरी वर पैशांचा व्यवहार कसा करायचा, लेखे कसे लिहायचे, तसेच आरोग्य विषयक जनजागृतीद्वारे महिलांमध्ये आपल्या व कुंटबाच्या आरोग्याची काळजी कशी घ्यावयाची याची माहिती दिली, लिंग समभाव प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून महिलांमध्ये समतेची भावना आणली, नेतश्त्व प्रशिक्षण तसेच विविध स्पर्धांच्या माध्यमातून महिलांमध्ये आत्मविश्वास वाढविला, विविध महिलांविषयींच्या कार्यक्रमातून तसेच गावपातळीवरील सामाजिक उपक्रमातील सहभागातून सामाजिक बांधीलकीची जाण निर्माण केली.

दुसऱ्या स्तरावर गाव विकास समीती स्थापन करून गावामध्ये दबावगट तयार करण्यात आला. गावातील विविध योजनांवर महिला लक्ष घालायला लागल्या. त्यामधुन महिलांमध्ये उद्योजकता वाढीस लागली. गावातील छोटया छोटया गटांचे व्यवसाय

सुरू होउ लागले त्याची महिलामध्ये उत्सुक्ता निर्माण झाली. उद्योगासाठी नवनवीन प्रशिक्षणे महिलांनी घेण्यास सुरूवात केली. तसेच स्वयंसहाय्यता बचत गट व लोक संचालित साधन केंद्र यामधील दुवा म्हणून गाव स्तरीय समिती काम करण्यास सुरूवात झाली.

गाव विकास समितीची कामे.

१) गावातील बचत गटाच्या प्रगतीवर लक्ष ठेवून येणाऱ्या अडचणी सोडविणेसाठी मदत करणे.

२) गटांना प्रशिक्षण देणे, आर्थिक व्यवहार करण्यास मदत करणे, गटाची प्रतवारी, मुल्यांकन, तसेच कर्ज परतफेड करण्यास मदत करणे.

३) गावातील दबाव गट म्हणून काम करणे तसेच गावाच्या विकासाची कामे हाती घेणे.

तिसऱ्या स्तरावर तालुक्याच्या ठिकाणी लोक संचालित साधन क्रेद्र स्थापन करण्यात आले. त्या मध्ये गावागावातून महिलांची लोकशाही पध्दतीने निवड करून त्यांची एक कार्यकारणी तयार करण्यात येते. लोकसंचालित साधन केंद्र हे दुय्यम निबंधक यांचे कडे नोंदणी केलेली असल्याकारणाने सर्व प्रक्रिया हया नियमात बसून करणे गरजेचे आहे. लोकांची सत्ता लोकांच्या हाती हया संकल्पनेतून लोकसंचालित साधन केंद्राची स्थापना झाली.

लोकसंचालित साधन केंद्र गाव विकास समितीच्या माध्यमातून गावा गावातील बचत गटावल पुढील विषयांवर कार्य करतात.

१) आरोग्य — गावा गावातील बचत गटातील महिलांसाठी वैयक्तीक स्वच्छता व आरोग्य या विषयांवर मार्गदर्शन तथा आरोग्य तपासणी शिबीराचे आयोजन करणे.

२) कायदेविषयक — महिलांना त्यांच्या हक्क व अधिकाराची माहिती साधन व्यक्तींच्या मार्फत देणे.

३) सामाजिक — विविध सामाजिक अपप्रवश्त्तीच्या विषयी जागृत करून त्यांना त्याच्या विरोधात उभे करणे. उदा. हुंडा पध्दती, दारूबंदी, उघडयावर संडास करणे इ. ग्राम स्वच्छता सारख्या विविध कार्यक्रमात सहभागी करणे.

४) शैक्षणिक — महिलांच्या तसेच मुलींच्या शिक्षणाप्रती महिलांना जागृत करणे.

५) पर्यावरण — गावातील जंगल जमिनिचा ऱ्हास होवू नये म्हणून जंगल तोड थांबविण्यास मदत करणे. घराभोवती रिकाम्या जागेत परसबाग व वनऔषधी वाढविणे. सौर उर्जेचा वापर करणे.

६) क्रिडा विषयक — महिला व मुलींच अंगी असणा—या क्रिडा विषयक गुणांना वाव देणारी क्रिडा स्पर्धा आयोजित करणे.

७) सांस्कृतिक — महिला व मुलींच्या अंगी असणाऱ्या सुप्त गुणांना वाव देण्याकरीता विविध सांस्कृतीक कार्यक्रमांचे आयोजन व नियोजन करणे.

८) आर्थिक — स्वयंसहाय्य बचत गटामध्ये आर्थिक कार्यक्रमाचे अत्यंत महत्वाची भूमीका आहे. गटाचे आर्थिक व्यवहार तपासणे, बॅंक सोबत संलग्नीकरण करणे, उद्योग व्यवसायास कर्ज मिळवून देणे. त्यांच्या मालाला बाजारपेठ निर्माण करून देणे.

वरील प्रमाणे सर्व सेवा लोकसंचालित साधन केंद्रव्दारे राबविण्यात येतात त्या बदल्यात प्रत्येक बचत गट त्यांना फी देणार त्यास लोक सहभाग असे म्हटले आहे. त्यातून लोक संचालित साधन केंद्र चालवायचे होते.

तेजस्विनी कार्यक्रमाची सद्यास्थिती —

महिला आर्थिक विकास महामंडळाद्रारे महाराष्ट्र राज्यातील ३४ जिल्हयामध्ये ३१५ लोकसंचालित साधन केंद्रांच्या माध्यमातून १०,२५० गावांमध्ये ४१,४६९ स्वयंसहाय्य बचत गटांच्या माध्यमातून ५.०६ लक्ष महिलांच्या आरोग्य, सामाजिक, राजकिय, सांस्कृतीक, शैक्षणिक, क्रिडा विषयक, पर्यावरण पुरक तेसच आर्थिक उच्चाटनाकरीता कार्य सुरू केले परंतु सन २०२३ मध्ये जर आपण या चळवळीचा जो उद्देश होता तो कितपत पूर्ण झाला किंवा त्याचा प्रभाव समाजातील आर्थिक मागास महिलांच्या सक्षमिकरणावर किती पडला याचा जर अभ्यास केला तर आज महाराष्ट्रातील लोक सहभागातून सुरू असलेले लोक संचालित साधन केंद्र यांनी गाव विकास समितीच्या माध्यमातून गावातील महिला व गाव यांचा विकास साध्य करतांना प्रमुख जी भूमीका वठवायची होती ती वठवतांना दिसून येत नाही.

काही निवडक लोक संचालित साधन केंद्र

ज्यांना शासनाच्या मार्फत काही योजना राबविण्याकरीता मिळाल्या आणि त्यातून आर्थिक मिळकत सुरू झाली त्या लोकसंचालित साधन केंद्र सद्या सुरू असल्याचे दिसून येते परंतु जी लोक चळवळ म्हणून लोक संचालित साधन केंद्राकडे बधितल्या जात होते ते पूर्ण झाल्याचे दिसून येत नाही.

लोक संचालित साधन केंद्राव्दारे ज्या प्रमाणे संघटन तयार होवून त्या अंतर्गत येणाऱ्या गावविकस समिती मार्फत त्यांच्या दृारा स्थापित स्वयंसहाय्य बचत गटांतील महिलांचे जे सामाजिक स्थान उंचवायला हवे होते ते दिसून येत नाही. प्रत्येक गावात बचत गटांची विस्कळीत परिस्थिती आढळून येते, महिलांमधील आंतरीक वाद त्यास प्रामुख्याने कारणीभूत असल्याचे प्राथमिक दर्शनी दिसून येते. गाव विकास समिती तसेच लोक संचालित साधन केंद्रादृारे महिलांमध्ये एकची भावना व संघटन वृत्ती जी वाढविली होती त्या मध्ये खिंडार पडल्याचे दिसून येते.

निष्कर्ष — लोकसंचालित साधन केंद्र ज्या प्रमाणे बचत गटातील महिलांना आर्थिक सक्षम बनविण्यात अपयशी असल्याचे दिसून येते गाव स्तरावर बहुतेक बचत गटांचे उद्योग बंद असल्याचे किंवा विस्कळीत झाल्याने लोकसंचालित साधन केंद्राला लोक सहभाग मिळत नाही. त्यामुळे लोकसंचालित साधन केंद्र नावा पुरतेच उरलेले आहे असे निदर्शनास येते त्यांनी उभारलेली महिलांची लोक चळवळ आज प्रसार माध्यमांमध्ये कुठेही अन्यायाविरोधात असो किंवा चांगल्या कामी असो झळकतांना दिसत नाही.

लोकसंचालित साधन केंद्र व त्या मध्ये कार्यरत कर्मचारी यांची सुध्दा फरफट होतांना निदर्शनास येते. शासकिय आर्थिक पाठबळावर टिकून असलेली ही संस्था आणखी कितपत तग धरेल हे भविष्यच आपल्याला सांगू शकते.

संदर्भ —

१) थेकेकरा, टी. एफ. (२००६). माविम सहयोगिनी (कार्यकर्ती) मार्गदर्शक पुस्तिका : महिला आर्थिक विकास महामंडळ.

२) पांगुळ, डॉ. नंदा. (२०१२). भारतीय ग्रामीण समुदाय विकास : आर. बी. प्रकाशन.

३) कर्वे, स्वाती (२००३). स्त्री विकासाच्या पाउलखुणा. पुणे : प्रतिभा प्रकाशन.

४) कवी, माधवी (१९९९). महिला कल्याण आणि विकास. नागपूर : विद्या प्रकाशन.

37

समाजिक न्याय व महिलांचा सर्वांगीण विकास

डॉ.नारायण एम. वघाळे
मातोश्री अंजनाबाई मुंदाफळे समाजकार्य महाविद्यालय नरखेड, जि. नागपूर

****

प्रस्तावना —

भारताच्या संविधानात स्त्री—पुरूष भेद न ठेवता समानतेचे तत्व हा नागरिकांचा मूलभूत हक्क मानण्यात आला आहे. तसेच महिलांच्या बाबतीतदेखील भारतीय घनेमध्ये सकारात्मक धोरण स्वीकारण्यात आले आहे. महिलांना पुरूषांच्या बरोबरीने संधी देणे अपेक्षित असले. तरी काही बाबतीत स्त्रियांना समान संधी प्रत्यक्षात मिळत नाही. स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी त्यादश्ष्टिने खरा प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. त्याकरिता महिलांचे सक्षमीकरण व समाजाच्या सर्व क्षेत्रामध्ये महिलांचा सक्रिय सहभाग करूण घेणे, मानवी विकासाच्या विविध क्षेत्रांमध्ये सकारात्मक परिणाम घडवून आणण्यासाठी महिलांच्या बाबतीतील विविध बाबींकडे जसे की शिक्षण आरोग्य, आहार, राजकीय सहभाग, निर्णय घेण्यामध्ये सहभाग — विशेष लक्ष देणे आवश्यक आहे.

भारत सरकारने महिला सबलीकरण याकडे विशेष लक्ष दिले व २००१ हे वर्ष महिला सबलीकरणाचे वर्ष म्हणून घोषित करण्यात आले होते. स्त्रियांच्या सबलिकरणासाठी राष्ट्रीय धोरण २००१ मध्ये मंजूर करण्यात आले.

भारतीय संविधानामध्ये सर्व भारतीय स्त्रियांना समान अधिकार, देश व राज्यांकडून होणाऱ्या भेदभावापासून संरक्षण, समान संधी, समान कामासाठी समान वेतन यांची हमी देण्यात आली आहे. याशिवाय स्त्रियांसाठी विशेष कायदे करण्याचे अधिकार देखील

राज्य सरकारला देण्यात आले आहेत. स्त्रियांच्या प्रतिष्ठेला हानी पोहोचवणाऱ्या प्रथा बंद करणे व कामाच्या ठिकाणी न्याय व सुरक्षित परिस्थिती व प्रस्तुत साह्य देण्याची सोय इत्यादी बाबी महिला सबलिकरणाच्या दृष्टिने केल्या गेल्या.

भारतीय संविधानामधील/घटनेमधील ७३ व ७४ कलमातील दुरूस्तीनुसार स्त्रियांना स्थानिक सरकारी संस्थामध्ये — पंचायत व नगर पालिकामध्ये ३० टक्के महिलांकरिता आरक्षित केले आहे व त्यातील ३० टक्के अनुसूचित जाती व जमातीकरिता आरक्षित आहेत. पंचायतराज हे आपल्या देशातील सर्व सामान्यांकरिता लोकशाही पध्दत आहे.

१९९० मध्ये महिलांच्या हक्कांचे व नियमांचे संरक्षण करण्याकरिता राष्ट्रीय महिला आयोग स्थापना करण्यात आला. १९९३ मध्ये भारतीय घटनेमधील ७३ व ७४ या कलमांमध्ये केलेल्या दुरूस्तीनुसार पंचायत व नगरपालिके मध्ये महिलांकरिता जागा आरक्षित करण्यात आल्या. यामुळे महिलांना स्थानिक पातळीवर निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेत सहभागी होता येते.

भारत सरकारने महिला सबलीकरण याकडे विशेष लक्ष दिले व २००१ मध्ये महिला सबलिकरणाकरिता राष्ट्रीय धोरण आणि दहाव्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये महिला सबलीकरण व कल्याण याकरिता विशेष तरतुद केली. महिला सबलीकरणाकरिता बरेच प्रकल्प सुरू केले. महिलांचा दर्जा वाढविण्याकरिता २००१ हे वर्ष महिला सबलीकरण वर्ष घोषित करण्यात आले होते.

महाराष्ट्र राज्याने जानेवारी १९९३ मध्ये महिला आयोगाची स्थापना केली. समाजच्या दुर्बल घटकांच्या विशेष गरजांवर लख केंद्रित करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने महिला व बालविकास हा स्वतंत्र विभाग जून १९९३ मध्ये स्थापन केला.

हे धोरण म्हणजे स्त्रियांची स्थिती सुधारण्यासाठी त्वरित पावले उचलली जाण्याचे निश्चित करण्याचा एक प्रयत्न आहे. हे प्राथमिक पाऊल आहे. एक क्रांतिकारी पर्वाची आणि प्रक्रियेची ही सुरूवात आहे. झपाटयाने बदलणाऱ्या जगामध्ये सामाजिक गरजांचे स्वरूपदेखील बदलत राहणार आहे. हे धोरण या बदलांशी सुसंगत राहण्याच्या दृष्टिने दर तीन वर्षांनी या धोरणांतर्गत घेतलेल्या निर्णयांची फेर तपासणी करून त्यात आवश्यकतेनुसार बदल घडवून आणण्याचा शासनाचा मानस आहे.

महिलांच्या शारीरिक, मानसिक व भावनिक जीवनाची गुणवत्ता सुधारणे हे या धोरणाचे उद्दिष्ट आहे. जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रांमध्ये म्हणजेच आर्थिक, सामाजिक, मानसिक व सांस्कृतिक क्षेत्रामध्ये महिलांना समानता प्राप्त झाल्यास हे उद्दीष्ट साध्य होऊ शकते.

स्वातंत्र्य प्राप्ती नंतर ६४ वर्षा नंतर देखील आपल्या देशातील बऱ्याच महिलां पर्यंत विकासाची फळे पोहोचू शकली नाहीत. या ५० टक्के जनतेच्या बौध्दिक व्यक्तिगत क्षमतांच्या विकासाच्या मार्गात अनेक आर्थिक, सामाजिक व राजकीय अडथळे आहेत. या अडथळ्यांमुळे केवळ महिलांच्याच विकासाची नाही. तर पूर्ण समाजाच्या विकासाची गती मंदावते. हा असमतोल नाहीसा व्हावा व महिलांना आपल्या क्षमतांची जाणीव व्हावी या दृष्टिने शासनाने प्रयत्न केल्यास समाज व देशाची प्रगती व विकास होऊ शकेल.

समाजातील उत्पादक घटक म्हणून पुरूषांच्या बरोबरीने अधिकार व जबाबदाऱ्या पेलणाऱ्या, पुरोगामी राष्ट्राच्या नागरिक म्हणून महिलांकडे पाहिले जाणे व स्त्री—पुरूषांच्या भूमिका व संबंध या विषयीच्या प्रचलित परंपरा व संकल्पना बदलण्यासाठी प्रयत्न करणाऱ्या व्यक्ती व संघटनांना मदत करण्याची जबाबदारी शासनाने स्वीकारली आहे.

महिलांना सक्षम करूनच आपण समाजाला व राष्ट्राला बलवान करू शकतो. महिलांना सहभाग, त्यांना संरक्षण, त्यांची आर्थिक उन्नती, त्यांच्या क्षमतेचे संवर्धन व या सवारंसाठी अनुकूल वातावरण निर्मिती या सर्वांचा महिला धोरणात समावेश आहे.

महिला सबलीकरणाकरिता राष्ट्रीय पातळीवरील प्रयत्न —

१. कायदेविषयक पध्दतशीर
२. स्त्री — पुरूष समानता
३. निर्णय घेणे
४. राजकीय सबलीकरणा

५. घटनात्मक तरतुद व धोरण

६. महिलांचे आर्थिक सबलीकरण

७. गरीब महिलांचे सबलीकरण

८. महिलांचे सामाजिक सबलीकरण

९. जागतिकीकरण

१०. कृषी क्षेत्रातील महिलांचे योगदान

❖ **कायदेविषयक पध्दतशीरता :**

अन्याय निवारणासाठी कायद्याचा आधार घेण्याची संधी मिळणे हा प्रत्येक महिलेचा मूलभूत हक्क आहे. बहुसंख्या महिलांसाठी ही संधी कागदावरच राहते. गेल्या अनेक वर्षात कायद्याची यंत्रणा व कायदे विकसित झाले आहे. त्यांची गती मात्र बदलत्या सामाजिक परिस्थितीला अनुरूप अशी राहिली नाही. त्यामुळे महिलांना समान संधी मिळाली पाहिजे, या दशष्टिने सध्याचे कायदे व न्याय यंत्रणा यांचे मुल्यमापन करणे व आवश्यकतेनुसार त्यात योग्य सुधारणा करणे गरजेचे आहे.

महिलांना पुरूषांबरोबर वारसा हक्क मिळाले. शिक्षणामुळे महिलांना घराबाहेरची अनेक दालने खुली झाली. अर्थार्जन करण्याची क्षमता असल्यामुळे महिलांची अस्मिता जागी झाली. त्यांच्या जीवनातील प्रश्न सोडविण्यासाठी कायद्यामध्ये हुंडाबळीसारखे गुन्हे अंतर्भूत करण्यात आले, त्यांना शिक्षा देखील भरपूर ठेवली. पुराव्यांच्या नियमां मधील क्लिष्टता व आत्यंतिकता कमी करण्यात आली. महिला मिळकती नसल्यास पोटणी मिळण्यासाठी सुविधा प्राप्त झाल्या आहेत.

❖ **स्त्री – पुरूष समानता :**

स्त्री व पुरूष हे दोघेही मानव असून, दोघांना मिळणाऱ्या संधी, दर्जा व सन्मान यात बरीच विषमता आहे. भारतीय समाज व्यवस्थेत सर्वच क्षेत्रांत महिलांना दुय्यम स्थान दिले जाते व त्यामुळे त्या संधीवंचित, सत्तवंचित व प्रतिष्टावंचित राहिल्या आहेत. महिला विविध क्षेत्रांत दिसायला लागल्या तरी काही क्षेत्रांमध्ये त्यांचे प्रमाण फारच कमी आहे. राजकीय क्षेत्रात व राजकारणात महिलांना समानतेची संधी लाभण्याकरिता निर्णय प्रक्रियेमध्ये तिचा सक्रिय सहभाग आवश्यक आहे. स्त्री मनुष्य बळाची बुध्दिमत्ता, कार्यक्षमता व गुणवत्ता यांचा उपयोग सर्वच क्षेत्रांत पुरेशा प्रमाणात न केल्यामुळे समाजाचे नुकसान होत आहे. महिलांच्या क्षमतांचा पुरेपूर उपयोग केल्यास समाजाची प्रगती होईल.

❖ **निर्णय घेणे :**

निर्णय प्रक्रियेमध्ये ज्या समाज घटकांचा अंतर्भाव होतो, त्या समाज घटकांना लोकशाही व्यवस्थेमध्ये सत्ता व प्रतिष्ठा लाभते. राजकीय स्तरावर निर्णय प्रक्रियेत महिलांना सहभाग वाढल्यास व पुरूषांएवढा झाल्यास राजकारणात बदल होईल. राजकारणाला नवीन दृष्टी मिळेल व राजकारणात संस्थात्मक बदल देखील होईल. राजकारणाची व समाजाची दिशा बदलण्यास महिलांचा राजकारणातील सहभाग वाढणे आवश्यक आहे. त्यामुळे महिलांना निर्णय प्रक्रियेत समाविष्ट होता येईल.

राजकीय निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग लोकसभेपासून सुरू करण्याऐवजी ग्रामपंचायतीपासून सुरू झाला. ही एक महत्त्वपूर्ण बाब आहे. यामुळे तळागाळापासून महिला नेतृत्व विकसित होण्याकरिता प्रयत्न केले गेले. १९९० च्या दशकात झालेल्या पंचायतराज व्यवस्थेच्या निवडणुकांमध्ये महिलांना एक तृतियांश जागा राखीव झाल्यामुळे ग्राम स्तरावरील महिलांना देखील राजकीय क्षेत्रात संधी मिळाली.

❖ **राजकीय सबलीकरण :**

राजकीय घडामोडींचे स्वरूप ठरवण्यात व राजकीय सत्ता मिळवण्यात स्त्रियांना मिळालेले स्वातंत्र्य आणि समान हक्क त्याचप्रमाणे स्त्रियांच्या या भूमिकेला समाज देत असलेले महत्त्व म्हणजेच स्त्रियांचा राजकीय दर्जा होय. भारतीय घटनेने स्त्री–पुरूषांच्या राजकीय समानतेला मान्यता दिली.

७२ व ७३ व्या घटना दुरूस्तीनुसार महिलांना ग्रामपंचायत, पंचायत समिती व जिल्हा परिषदांमध्ये एक तशतियांश जागा राखीव ठेवल्या गेल्यामुळे सामाजिक स्तरावर लोक प्रतिनिधींचा सामाजिक चेहरा बदलला आहे. ग्रामस्तरावर राजकारणात अल्प प्रमाणात असलेल्या महिलांचे प्रमाण या राखीव जागांमुळे लक्षणीय रितीने वाढलेले दिसून येते.

विकासाच्या प्रक्रियेचा एक भाग म्हणून महिलांना राजकीय क्षेत्रात प्रधान्यक्रमाने पुढारीपणाची संधी देणे संयुक्त राष्ट्र संघाने आवश्यक मानले आहे. या दृष्टिने

महाराष्ट्रातील पंचायतराज व्यवस्थेतील महिलांचा लोक प्रतिनिधी म्हणून समावेशामुळे ग्रामीण महिलां देखील राजकारणात सक्रिय झाल्या.

❖ **घटनात्मक तरतूद व धोरण :**

महिलांच्या सक्षमीकरणाकरिता, त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्याकरिता व त्यांना कायदेविषयक अधिकार देण्याकरिता १९९० मध्ये महिलांकरिता राष्ट्रीय कमीशन संसदेच्या संमतीने स्थापन करण्यात आले. पाचव्या पंचवार्षिक योजनेपासून १९४४—७८ महिला विकासाकरिता मोठ्या प्रमाणात प्रयत्न केले गेले. विशेषत: १९४५ मध्ये जागतिक महिला वर्ष घोषित करण्यात आले होते. तेव्हापासून या दृष्टिने शासन पातळीवर विशेष प्रयत्न केले गेले.

❖ **महिलांचे आर्थिक सबलीकरण :**

महिला या आर्थिक दृष्ट्या स्वतंत्र व स्वावलंबी झाल्या तर त्यांचे सबलीकरण झाले असे म्हणता येईल. गेल्या काही वर्षामध्ये औपचारिक व अनौपचारिक कामांमधील महिलांचा सहभाग वाढला आहे. जागतिकीकरणामुळे व बदलत्या आर्थिक संरचनेमुळे महिलांचे उत्पन्न आवश्यक होत आहे.

भारतामध्ये ९० दशलक्ष महिला या कमावतात. त्यातील ९० टक्के महिला या असंघटित क्षेत्रात उदा. शेती व इतर कार्य करतात. महिलांचे कामामधील सहभागाचे प्रमाण हे १९७१ मध्ये १४.२ टक्के होते तर १९९१ मध्ये २२.३ टक्के ऐवढे झाले. महिलांचा संघटित क्षेत्रामधील कामाचा हिस्सा १९७१ मध्ये ११ टक्के होता तर १९९७ मध्ये १५.९ टक्के झाला.

महिलांचे आर्थिक दृष्टिने स्वातंत्र्य ही आजची गरज आहे. महिला व बालविकास विभागाने महिलांच्या प्रगतीसाठी विविध प्रकल्प हाती घेतले आहेत. या विविध प्रकल्पांमध्ये समन्वय साधण्याचे काम या धोरणाअंतर्गत होते. लाभार्थीना अग्रक्रम देणाऱ्या २७ योजनांचे या विभागातर्फे मॉनिटरिंग होते.

ग्रामीण महिलांना प्रशिक्षण व रोजगार प्राप्त करून देण्याकरिता कार्यक्रम १९८७ मध्ये सुरू करण्यात आला. यामध्ये ग्रामीण महिलांना पारंपारिक क्षेत्रांमध्ये अद्यावत कौशल्ये प्राप्त करण्याकरिता उदा. दुग्ध व्यवसाय, पशुपालन, रेशीम उद्योग, हातमाग व सामाजिक वनीकरण या क्षेत्रांत प्रशिक्षण दिले जाते. या योजनेमुळे आतापर्यंत ४,४८,००० महिलांना याचा लाभ झाला.

❖ **गरीब महिलांचे सबलीकरण :**

विविध धोरणांमुळे अनेक देशामधील आर्थिक वाढीमुळे गरीबी दूर करणे किंवा कमी करणे यामध्ये प्रगती झालेली दिसून येते. गरीब जनतेमध्ये ग्रामीण महिलांचा अधिक समावेश आढळतो. ग्रामीण भागातील गरिबांमध्ये महिला प्रमुख असणारी कुटुंबे अधिक आढळतात. या सर्व परिस्थितीमुळे महिलांना सक्षम करण्याकरिता गरीबी मी करणे फार महत्त्वाचे असल्याचे दिसून येते.

❖ **महिलांचे सामाजिक सबलीकरण :**

भारतीय स्त्रियांचा खरा सामाजिक दर्जा हे राज्यघटनेने व कायद्याने तिला प्रदान केलेले स्थान व भूमिका व सामाजिक परंपरांनी तिच्यावर लादलेले स्थान व त्याच्या अनुषंगाने तिला करावी लागणारी भूमिका यांच्यामधील अंतर दाखवणारे एक उदाहरण आहे. ज्या गोष्टी सैध्दांतिक दृष्टिने महिलांना प्राप्त होतात त्या प्रत्यक्षात क्वचितच त्यांना लाभतात. यांत्रिक व शैक्षणिक प्रगती, शहरीकरण, वाढती लोकसंख्या, वाढती महागाई व बदलते राहणीमान इत्यादी घटकांमुळे समाज व्यवस्थेमध्ये ज्या गतीने बदल घडून येतो त्या गतीने समाजाच्या वर्तन प्रमाणकात बदल घडून येत नाही. त्यामुळे कायदा व शैक्षणिक धोरण हे घटक सामाजिक अभिवृत्तींवर अपेक्षित प्रभाव पाडण्यास फारसे यशस्वी झाले नाहीत.

सामाजिक अभिवृत्ती व संस्था यांच्यात वेगाने बदल घडवून आणणे जरी शक्य झाले नाही तरी हेतु पुरस्पर व नियोजकपूर्वक प्रयत्नांद्वारे परिवर्तनाच्या प्रक्रियेचा वेग वाढवणे शक्य आहे. राज्य सरकार, समुदाय, त्याप्रमाणेच स्त्री—पुरूष समानतेवर त्यांची श्रध्दा आहे. अशा सर्वांनीच परिवर्तनाची गती वाढण्याची जबाबदारी घेतली पाहिजे. या संदर्भात बहुपत्नी विवाह, हुंडा पध्दती, बालविवाह व विवाहाच्या वेळेस केला जाणारा दिखाऊ व अवाजवी खर्च या सारख्या अनिष्ट व जुल्मी चालीरिती विरूध्द केल्या जाणाऱ्या सामाजिक प्रयत्नांना बळकट करण्याची व जनमत तयार करण्याची तसेच महिलांना आपल्या सनदशीर हक्कांची जाणीव करून देण्याची गरज आहे.

महिला सबलीकरण हे सामाजिक न्याय व समानता यांच्याशी जोडले गेले आहे. समाजामध्ये समान वागणूक मिळणे ही महिला सबलीकरणाची प्रमुख गरज आहे. महिला सबलिकरणामुळे महिला राजकरणामध्ये सक्रिय होतील, आर्थिक दृष्टिने उत्पादक घटक म्हणून काम करतील व अशाप्रकारे स्वावलंबी होतील.

महिला सबलीकरणामुळे आर्थिक उत्पादनामध्ये वाढ झाली व शिशु मृत्युदर कमी झाला. यामुळे आहार व आरोग्यामध्ये सुधारणा झाली व मुलींना शिक्षणाच्या अधिक संधी उपलब्ध झाल्या. परंतु अद्यापदेखील काही भागांमध्ये विशेषत: ग्रामीण भागांमध्ये महिला सामाजिक, राजकीय व आर्थिक क्षेत्रांमध्ये पूर्णपणे सहभागी होऊ शकत नाहीत. विकास प्रक्रियेमध्ये त्यांच्या कमी प्रमाणात सहभागाची विविध कारणे म्हणजे असाक्षरता, घराशी व कुटुंबाशी संबंधित परंपरागत मुल्ये, कमी वेतन, जास्त वेतन प्राप्तीकरण आवश्यक असणाऱ्या कौशल्यांचा अभाव व प्रतिकुल समाजार्थिक संरचना ही आहेत. हे सर्व घटक परस्पर संबंधित आहेत व त्यामुळे विकासामध्ये महिलांच्या सहभागाचे प्रमाण कमी आढळते. जगभरातील ७०० दशलक्ष व्यक्तींपैकी २/३ महिला आहेत. महिला साक्षरतेच्या कमी प्रमाणामुळे आधुनिकतेकडे वाटचाल करण्यामध्ये अडथळे निर्माण होतात व त्यामुळे पर्यायाने स्त्री—पुरूष समानतेच्या मार्गात बाधा येते व याचा परिणाम म्हणून अद्यापदेखील महिलांना लहाणपणी वडील, नंतर पती व वृध्दावस्थेत मुलांच्या अधिपत्याखाली राहावे लागते. असाक्षरतेमुळे किंवा त्यांना संधी न मिळाल्यामुळे कौशल्ये कमी प्रमाणात विकास झाल्यामुळे कमी वेतन असलेल्या राजगारांवर त्यांना समाधान मानावे लागते.

संदर्भ ग्रंथ —

१. चोरमोरे विजय : स्त्री सत्तेची पहाट एक्सप्रेस पब्लिशिंग हाऊस, कोल्हापूर, जानेवारी २००४.

२. पवार डॉ. दिपक : महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण, श्री साईनाथ प्रकाशन, १, भगवाधर कॉम्पलेक्स धरमपेठ, नागपूर—४४००१०.

३. वैरागडे डॉ. उज्वला/मुळे प्रो. विदयुल्लता : सामुदायिक विकास : विस्तार शिक्षण व महिला सबलीकरण, विद्या बुक्स पब्लिशर्स औरंगपुरा, औरंगाबाद.

४. कोलारकर डॉ. रा. गो. : चाकोरी बाहेरच्या धाडसी स्त्रिया, श्री मंगेश प्रकाशन २ इ फार्मलॅंड, श्री शांतादुर्गा निवास, नवी रामदासपेठ, नागपूर—४४००१०.

५. मेहेत्रे डॉ. स्मिता : भारतीय स्त्री आणि मानवाधिकार, श्री साईनाथ प्रकाशन, धरमपेठ नागपूर.

६. कवि प्रा. सौ. माधवी : महिला कल्याण आणि विकास, विद्या प्रकाशन रूईकर रोड, नागपूर.

७. देशपांडे डॉ. शिला द : कुटुंब संस्था आणि परित्यक्तास्वी श्री साईनाथ प्रकाशन धरमपेठ, नागपूर.

38

कौटुंबिक विकासामध्ये ज्येष्ठ नागरिक महिलांची भूमिका

डॉ. लक्ष्मी सीताराम डाखोळे
सहाय्यक प्राध्यापक,
बी पी एन आय एस डब्ल्यू, नागपूर

****

गोषवारा (Abstract) :

प्रस्तुत अध्ययनामध्ये ३० ज्येष्ठ नागरिक महिलांची निवड दक्षिण नागपूरमधील सद्गुरु नगरातून सोयीस्कर नमुना निवड पद्धतीचा वापर करून करण्यात आली. ज्येष्ठ नागरिक महिलांची कौटुंबिक विकासामध्ये भूमिका अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे. कुटुंबाला ज्येष्ठ नागरिकांची गरज आहे. ज्येष्ठ नागरिकांचे अनुभव, ज्ञान त्यांच्या जवळील कौशल्याचा कुटुंबाला उपयोग होतो. नैतिकमूल्ये, नितिमत्ता, सुसंस्कार ज्येष्ठ नागरिक महिला कुटुंबातील सदस्यांना देतात. ज्येष्ठ नागरिक महिला कुटुंबाच्या उन्नतीसाठी वेगवेगळ्या भूमिका पार पाडतात. ज्येष्ठ नागरिक महिला कुटुंबातील सदस्यांना मायेचा ओलावा आणि मानसिक बळ देतात. कुटुंबावरती येणाऱ्या संकटाच्या वेळी ज्येष्ठ महिला धीराने संकटाला सामोरे जाण्याचे नेतश्त्व करतात. ज्येष्ठ नागरिक महिला ह्या सतत कुटुंबाचा विकास व्हावा या दृष्टीने कुटुंबामध्ये कार्य करतात. कुटुंबातील प्रत्येक गोष्टीकडे सकारात्मक दृष्टीने बघतात. ज्येष्ठ नागरिक महिला या कुटुंबाचा आधार घराचे कुलूप आणि संस्कार केंद्र आहे.

मुख्य शब्द (Key Words) : ज्येष्ठ नागरिक, कौटुंबिक विकास, भूमिका.

प्रस्तावना (Introduction) :

कुटुंबामध्ये ज्येष्ठांचे महत्त्व मोठे आहे. कुटुंबात ज्येष्ठ नागरिक सदस्यांना संस्कार देतात. वृद्धांजवळ अनुभवाची शिदोरी असल्यामुळे ते कुटुंबातील सदस्यांना मार्गदर्शन करतात. ज्येष्ठ नागरिकांमुळे घराला घरपण

येते. ज्येष्ठ नागरिकांमुळे कुटुंबात मायेचा ओलावा टिकून राहतो. कुटुंबात वृद्ध म्हणजे एक आधाराची सावली असते की ज्याच्याखाली अन्य कुटुंब सदस्य निर्भयपणे वावरू शकतात. वृद्ध म्हणजे घराचे कुलूप असतात ते घरात असले म्हणजे घराला कुठेही जातांना कुलूप न लावता त्यांच्या भरवशावर ठेवून जाता येत. कुटुंबाच्या उन्नतीसाठी वृद्धांची फार मोठी मदत असते. आजचे युग हे विज्ञानयुग आहे. आज विज्ञानाच्या अनेक शाखा निर्माण झाले आहेत तर तंत्रज्ञानाने मानवाच्या भौतिक सोयी सुख सोयी वाढविल्या आहेत. पण या सुखाचा आनंद घ्यायला आपल्याकडे वेळ नाही. आपण सारे जण फक्त सुखाच्या अपेक्षेने धावत आहोत. आज वेळ दर्शवणारे घड्याळ आपल्या मनगटावर बसण्याऐवजी मानगुटीवर बसले आहे. आज त्यामुळे आपल्या जीवनात एक यांत्रिकपणा निर्माण झाला आहे. त्याचा गंभीर परिणाम वृद्धांवर होत आहे. आज आपण घरातील ज्येष्ठ नागरिकांना जेवढा वेळ देणे आवश्यक आहे तेवढा वेळ आपण देऊ शकत नाही. परंतु ज्येष्ठ नागरिकांचे कार्य आपल्या कुटुंबाच्या विकासासाठी हे सुरूच असते.

आज जगात ६०+ ज्येष्ठ नागरिकांची संख्या अंदाजे ७५ कोटी आहे. यापैकी ११.५ कोटी भारतात आणि १४ कोटी चीनमध्ये आहेत. इतर सर्व देशात मिळून बाकीचे ४९.५ कोटी आहेत. २०२५ मध्ये जगातील ज्येष्ठ नागरिकांची संख्या १२० कोटी असेल. जन्मदर आणि मृत्युदर कमी होणे, सुधारलेल्या आरोग्यसेवा वैद्यकीय शास्त्रातील संशोधन, लोकांची सुधारलेली जीवनशैली, सुधारलेले पोषण यामुळे माणसांचे आयुर्मान वाढत आहे. भारतातील ११.५ कोटी ज्येष्ठांपैकी १ कोटी १५ लाख महाराष्ट्रात आहेत. महाराष्ट्रात प्रतिवर्षी तीन लाख ज्येष्ठ नागरिकांची वाढ होते. तर भारतात प्रतिवर्षी ३० लाख ज्येष्ठ नागरिकांची वाढ होते.

वयाची साठ वर्षे पूर्ण झालेल्या व्यक्तीला ज्येष्ठ नागरिक असे म्हणतात. ज्येष्ठत्व हे स्वावलंबी आणि दुसऱ्यास आधार देणारे असते. म्हणून ते सन्माननीय आहे. भारतातील ज्येष्ठ नागरिक हे वयाने ज्येष्ठ अनुभवाने श्रेष्ठ आणि भारताचे जबाबदार नागरिक आहेत. महाराष्ट्रात २०११ मध्ये ज्येष्ठांची संख्या १ कोटी ११ लाख ७ हजारांवर होती. भारतीय संविधानाच्या कलम ३९,३९ अ व ४१ अनुसार ज्येष्ठ नागरिकांना उतार वयात मानाने जगण्यासाठी आवश्यक अशा तरतुदी शासनाने कराव्यात असे सांगितले. समान, भेदभावरहित वागणूक व सामाजिक सुरक्षा याही घटनेच्या मार्गदर्शक तत्त्वात अंतर्भूत आहेत.

ज्येष्ठ नागरिक समाजाला लाभलेले एक वरदान आहे. मानवी जीवनाच्या ज्या अवस्था आहेत त्यात बाल्यावस्था, तारुण्यावास्था, प्रौढावस्था, वृद्धावस्था. भारतामध्ये मानवी जीवनाची विभागणी ब्रह्मचर्याश्रम, गृहस्थाश्रम, संन्यासाश्रम अशी केलेली आहे. त्यामुळे विद्यार्जन, अर्थार्जन, प्रजोत्पादन आणि पालन वैराग्यांकित कुटुंब.

समाजऋण प्रदान आणि शेवटी सर्वसंग परीत्याग जीवनमुक्ती. म्हणूनच भारतीय जीवनपद्धती ही एक उत्कृष्ट अनुसरणीय अशी जीवनपद्धती म्हणून २००२ साली युनोच्या ज्येष्ठ नागरिक विषयक धोरणात समाविष्ट झाले. भारतात परंपरेने ज्येष्ठ नागरिकांना कुटुंबामध्ये मानाचे स्थान लाभलेले आहे. ज्येष्ठ नागरिक हे एक समाजावरील ओझे नसून वार्धक्य हे उत्पादनशील आहे. कुटुंबातील ज्येष्ठ नागरिक सर्वांसाठी सुसंस्काराची गोड शिदोरीच होय.

अध्ययनाचे उद्देश (Objective of Study) :

१) कौटुंबिक विकासामध्ये ज्येष्ठ नागरिक महिलांची भूमिका अभ्यासणे.

२) ज्येष्ठ नागरिक महिलांची कुटुंबातील गरज जाणून घेणे.

अध्ययनाचे क्षेत्र (Area of Study) :

नागपूर शहरातील दक्षिण नागपूर येथील सद्गुरु नगर या क्षेत्राची अध्ययनासाठी निवड करण्यात आली.

नमुना निवड व तथ्य संकलन (Sampling & Data Collection) :

प्रस्तुत अध्ययनासाठी ३० ज्येष्ठ नागरिक महिलांचे निवड करण्यात आली. तथ्य संकलनासाठी गैरसमभांव्यता नमुना निवडमधील सोयीस्कर नमुना निवड पद्धतीचा वापर करण्यात आला. प्राथमिक संशोधन पद्धतीमधील मुलाखत अनुसूचीचा वापर करून तथ्य

संकलित करण्यात आले. प्रस्तुत अध्ययनासाठी दुय्यम संशोधन पद्धती मधील इंटरनेट, मासिके, लेख यांचा उपयोग केलेला आहे.

तथ्य विश्लेषण आणि निर्वचन (Data Interpretation & Analysis) :

प्रस्तुत अध्ययनामध्ये मुलाखत अनुसूची या पद्धतीचा वापर करताना उत्तरदात्यांसोबत झालेल्या चर्चेदरम्यान मिळालेली माहिती पुढील प्रमाणे

ज्येष्ठ नागरिक महिला कुटुंबातील आनंदासाठी तडजोड करणे आवश्यक आहे हा मूलमंत्र देतात. समाधानाने जगण्यासाठी सकारात्मक जीवनशैली अंगीकारावी. दिनचर्या ही नियोजनबद्ध असावी यामध्ये संतुलित आहार, विश्रांती, छंद आणि सतत सक्रिय राहावे. जेष्ठ महिला कुटुंबातील सदस्यांना व्यसनापासून दूर राहण्यासाठी परावश्त्त करतात. स्वत:चे मन नेहमी स्वच्छ, निर्मळ, सोज्वळ, दृढ, शक्तिशाली, नेहमी कर्मशील ठेवले पाहिजे. झोपण्याच्या वेळा जर योग्य असल्यास तब्येत चांगली राहते. सतत मनामध्ये सकारात्मक विचार ठेवावे. नेहमी आपल्या कामाशी व स्वत:शी प्रामाणिक राहावे.जीवनात कितीही संकट आले तरीही त्याचा धीराने सामना करावा. कोणी आपल्याशी कसेही वागले तरीही आपण त्यांच्याशी चांगलेच वागायचे कारण आपल्या संस्कार आहे. संताच्या पुस्तकाचे वाचन, देवधर्माचे पुस्तके वाचावित.जर शक्य असेल तर इतरांना मदत करावी. गरिबांना मदत करणे, कर्ज काढून कोणतीही गोष्ट विकत घेऊ नये किंवा घरामध्ये कोणताही कार्यक्रम करू नये. आपण कष्टाने कमवलेल्या पैशातून सर्व काही करावे. हे सर्व आपल्या आर्थिक परिस्थितीप्रमाणे करावे. निसर्गाशी जवळीक साधावी. आपल्या आजूबाजूचा परिसर स्वच्छ ठेवावा. झाडे लावावी त्यांचे संरक्षण व संवर्धन करावे.स्वत:चे छंद जोपासवे. कष्टाला पर्याय नाही त्यानुसार कठोर परिश्रम करावे. सतत मनामध्ये सकारात्मक विचार करावे. न घाबरता जीवनातील समस्यांना तोंड द्यावे. मनामध्ये इतरांबद्दल द्वेष ठेवू नये मोठ्यांचा सन्मान करावा. जिथे आवश्यकता आहे तेथेच आपले मत द्यावे. इतरांच्या गोष्टी करण्यामध्ये वेळ घालवण्यापेक्षा आपले जे कार्य अभ्यास, घरातील कामे, नोकरीतील कामे आहे त्यावर लक्ष केंद्रित करावे. इतरांच्या गोष्टी केल्याने आपला वेळ वाया जातो व आपली ऊर्जा खर्च होते. कुटुंबामध्ये स्नेह, प्रेम, जिव्हाळा, आदर हा असावा. नात्यांनात्यांमध्ये उबदारपणा हवा. एकाला काटा टोचला तर दुसऱ्याला दु:ख होईल.असे कौटुंबिक संबंध असावे असे ज्येष्ठ नागरिक महिला कुटुंबातील सदस्यांना वारंवार सांगतात. ज्येष्ठ महिला कुटुंबातील सदस्यांचे बारीक—सारीक गुणांचे कौतुक करतात. नवीन पिढीला त्यांच्या चुका काढणं आवडत नाही परंतु त्यांना जीवनाचे सत्य समजावून सांगितले तर ते नक्कीच समजतात. कौतुक सर्वांनाच आवडते मग मुलं खुश राहतात व वृद्धांचे मनही मोकळ होत. वेगवेगळ्या प्रकारचे ताणतणावही कमी होतात.

जेष्ठ महिला कुटुंबामध्ये अध्यात्मामुळे मन शांत राहते, शुद्ध संकल्पनांमुळे विचार सकारात्मक होतात. दृष्टी,वृत्ती, भावभावना सकारात्मक बनतात. ताणतणाव दूर होतात. भौतिकतेबरोबरच सुखशांतीची अनुभूती येते. वर्तमान सफल करण्याकडे लक्ष केंद्रित करावे. आजचा दिवस आपला आहे असं समजून रचनात्मक कार्य करावे. कधीही कोणाचीही निंदा करू नये. हातामध्ये घेतलेले कोणतेही काम पूर्णत्वास न्यावे. नवनवीन गोष्टी तंत्रज्ञान शिकावे.

आपले आरोग्य उत्तम राखण्याकडे लक्ष द्यावे. रोज पहाटे उठून आपली दिनचर्या सुरू करावी.झेपेलल तेवढा व्यायाम, प्राणायाम, योगा, ध्यान करावे.नेहमी आशावादी रहावे. जीवनात सतत पुढे पुढे चालत राहावे. प्रयत्न केल्याने प्रत्येक गोष्टीमध्ये यश हे मिळणारच. ज्येष्ठ नागरिक महिला आजचे जग हे स्पर्धेचे आहे धावपळीचे आहे परंतु कोणत्याही गोष्टीचा ताण न घेता ते कार्य करावे त्याचप्रमाणे कुटुंबातील सदस्यांच्या अडीअडचणी समजून घेतात व कुटुंबाची उन्नती व्हावी असे सर्वांना मार्गदर्शन करतात. कुटुंबातील सदस्य वाईट मार्गाने जात असेल तर त्याला योग्य मार्गावर आणण्यासाठी मदत करतात, मार्गदर्शन करतात. कुटुंबातील सर्व सदस्यांवर बारीक लक्ष ठेवून त्यांच्या विकासासाठी मदत करतात. ज्येष्ठ नागरिक हे कुटुंबाचे ओझे नसून कुटुंबातील ज्येष्ठ महिला कुटुंबाचे मार्गदर्शन केंद्र आहे. ज्येष्ठ नागरिक महिला कुटुंबातील काही गोष्टी पटत नसल्या तरीही त्या कुटुंबाचा एक भाग म्हणून सकारात्मकतेने त्याकडे बघतात. जेष्ठ महिलांच्या आयुष्याचा अनुभव, परिस्थितीचा साकल्याने विचार करण्याची क्षमता, अडचणींवर मात करण्याची परिणामकारक उपाययोजना त्यामुळे आज मुलगा व

वडील यांच्यामध्ये पडणार पिढीचं अंतर हे नातू व आजोबा यांच्यामध्ये मात्र कमी झालेले दिसून येत. कुटुंबातील व्यक्तींना ज्येष्ठ नागरिक महिला आपल्या अनुभवाच्या शिदोरीच्या साह्याने मार्गदर्शन करतात. छोट्यांवर संस्कार करतात. कुटुंबात येणाऱ्या संकटाच्या वेळी ज्येष्ठ महिला धीराने संकटाला सामोरे जाण्याचे नेतृत्व करतात. ज्येष्ठ महिलांचा उत्साह कुटुंबातील तरुणांना लाजवेल असा आहे. कुटुंबातील प्रत्येक कार्यामध्ये ज्येष्ठ महिला ह्या उत्साहाने सहभाग घेतात.

कुटुंबातील ज्येष्ठ महिला कुटुंबातील सदस्यांवर संस्कार हे उपदेशात्मक कथा,कविता यांच्या माध्यमातून बिंबवण्याचा प्रयत्न करतात. कुटुंबातील ज्येष्ठ महिला त्यांच्या बोलण्यातून, आचार विचारांच्या सुसंबद्ध कृतीतून नैतिकमूल्ये, नितिमत्ता व सुसंस्कार बालमनावर व कुटुंबातील सदस्यांवर करीत असतात. जेष्ठ कुटुंबातील सदस्यांसाठी संस्कारक्षम शिदोरी आहेत. कुटुंबातील ज्येष्ठांची वागणूक प्रत्येकासाठी प्रचंड प्रमाणातील ऊर्जा आहे. घरातील डॉक्टर, वकील व न्यायाधीश, कुलूप किल्ली या सर्व भूमिका कुटुंबातील ज्येष्ठ नागरिक महिला पार पाडतात. कुटुंबातील चढत्या व उतरत्या काळामध्ये जेष्ठ या आधारस्तंभ व धैर्याचे कुटुंबाचे प्रतीक असतात. खरा आधार ज्येष्ठ महिलांचा कुटुंबाला असतो.नातवंडाना आई—बाबांनी रागवले तर रडणारी नातवंडे आजीच्या कुशीत गेल्यावर तेथे होणारा मायेचा स्पर्श हा जगातील सर्व श्रेष्ठ संस्काररूपी आधारच आहे. शाळा कॉलेजमधील नातवंडाची विचारपूस करून त्यांच्या मनाचे भाव जाणून त्यांना योग्य मार्गदर्शन करणारे ज्येष्ठ असतात.जिव्हाळा, आत्मीयता, स्नेह, वासल्याची साक्षात प्रेरणास्तोत्र म्हणजे ज्येष्ठ हे घरातील बोलके विद्यापीठ. संस्कार व नैतिकमूल्यांचे महाभंडार आहे.

निष्कर्ष (Conclusion) :

- ज्येष्ठ नागरिक महिलांची कुटुंबाला गरज आहे.
- ज्येष्ठ नागरिक महिला ह्या सतत कुटुंबाचा विकास व्हावा या दृष्टीने कुटुंबामध्ये कार्य करीत असतात.
- ज्येष्ठ नागरिक महिला ह्या प्रत्येक गोष्टीकडे सकारात्मक दृष्टीने बघावे असे मार्गदर्शन कुटुंबियांना करतात.
- ज्येष्ठ नागरिक महिला कुटुंबाचा आधार घराचे कुलूप, संस्कार केंद्र आहे.
- कुटुंबातील ज्येष्ठ महिला कुटुंबातील सदस्यांचा शारीरिक, मानसिक, भावनिक, आर्थिक, मूल्यशिक्षण, सामाजिक, अध्यात्मिक विकासावर काम करतात.
- कोणतेही काम करताना एकाग्रतेने काम करा, कामात जीव ओतून काम करण्याची स्वत:ला सवय लावावी अशी ज्येष्ठ नागरिक महिलांची कुटुंबातील सदस्यांना शिकवण असते.
- ज्येष्ठ नागरिक महिलांच्या अनुभवाचा नेहमी कुटुंबातील सदस्यांनी उपयोग करून घ्यावा.

सूचना व शिफारशी (Suggestions & Recommendation) :

- प्रत्येक ज्येष्ठ नागरिक स्त्री—पुरुषांना कुटुंबामध्ये सन्मानाने वागणूक द्यावी.
- ज्येष्ठ नागरिकांचा कुटुंबाच्या विकासासाठी दिलेला निर्णय नेहमी ऐकावा.
- ज्येष्ठ नागरिकांना कुटुंबातील प्रत्येक सदस्यांनी वेळ द्यावा.
- कुटुंबीयांनी ज्येष्ठ नागरिकांजवळील ज्ञानाचा, अनुभवाचा व कौशल्याचा उपयोग कुटुंबाच्या विकासासाठी सतत करून घ्यावा.
- कुटुंबातील प्रत्येक निर्णयामध्ये व प्रत्येक कार्यामध्ये ज्येष्ठ नागरिकांना कुटुंबातील सदस्यांनी सहभागी करून घ्यावे.
- ज्येष्ठ नागरिकांच्या मार्गदर्शनाचा उपयोग कुटुंबाच्या उन्नतीसाठी करून घ्यावा.

संदर्भ (References) :

- पुजारी, मोहन(२०१३): मनोहरी मनोयुवा ,वर्ष ११वे, अंक १२ व १२ नोव्हेंबर डिसेंबर, महाराष्ट्र ज्येष्ठ नागरिक महासंघाचे मुखपत्र, औरंगाबाद.
- चौधरी, द.तु (२०१६) : मनोहरी मनोयुवा, वर्ष २४ वे अंक ९—१० व ११—१२, सप्टें— ऑक्टो व नोव्हें— डिसें,महाराष्ट्र ज्येष्ठ नागरिक महासंघाचे मुखपत्र, कोल्हापूर.
- मोडक,सुधीर (२०१७) : मनोहारी मनोयुवा, वर्ष २५वे अंक ३ व ४, मार्च व एप्रिल महाराष्ट्र ज्येष्ठ नागरिक महासंघाचे मुखपत्र, कोल्हापूर.
- कुलकर्णी, मधुकर (२००९) : मनोहरी मनोयुवा, वर्ष ७ वे, अंक ९ व १० सप्टें—ऑक्टो, महाराष्ट्र ज्येष्ठ नागरिक महासंघाचे मुखपत्र, नाशिक.
- राजपूत, धोंडीरामसिंह (२०१८) : मनोहरी मनोयुवा, वर्ष २६, अंक ७ वा, जुलै, महाराष्ट्र ज्येष्ठ नागरिक महासंघाचे मुखपत्र, अकोला.

39

नाभिक समाजातील व्यावसायिक परिवर्तन एक समाजशास्त्रिय अध्ययन

सौ. अर्चना किशोर येऊलकर

****

प्रस्तावना :—

भारतीय समाज बहुतत्वीय आहे. भारतात विविध वंश, पंथ, धर्म आणि संस्कृतीचे लोक रहातात. त्यामुळे भारतीय समुदायात वांशिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक भिन्नता आढळुन येते. त्याचबरोबर भारतात जातीव्यवस्था अस्तित्वात असून जातीसंस्था ही विषमतेवर आधारित आहे. खोट्या धार्मिक श्रध्दा, परंपरा आणि शोषणावर जातीव्यवस्था आधारित असल्याचे आढळून येते. आज सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, शैक्षणिक क्षेत्रात झपाट्याने परिवर्तन होत आहेत परिवर्तन हा निसर्गाचा नियम आहे. सामाजिक परिवर्तन ही व्यापक संकल्पना आहे. परिवर्तनाच्या क्रमबद्ध प्रक्रियेच्या चिंतनाला १६ व्या शतकापासून प्रारंभ झाला. परिवर्तन हा समाजाचा शास्वत नियम आहे. समाजातील कोणताही बदल म्हणजे सामाजिक परिवर्तन नव्हे तर सामाजिक कृतीचे, आंतरक्रियांचे आकृतीबंध, मुल्ये, प्रतिके, सांस्कृतिक फलिते या अविष्कारासह होणा—या बदलांना सामाजिक परिवर्तन असे म्हणतात.

सामाजिक परिवर्तनाचा संबंध सामाजिक संरचना व व्यवस्थेशी आहे. कोणताही समाज स्थिर किंवा स्थायी न राहता परिवर्तन ही निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. परिवर्तनाला गती देणारे अनेक घटक आहेत त्या घटकांपैकी एखादया समाजामध्ये नविन शोध लावण्याची क्षमता तसेच त्यांचा समाजाकडुन होणारा स्विकार व नकार अश्या विविध गोष्टीचे अध्ययन परिवर्तनाअंतर्गत करता येते. समाजात भौगोलिक, लोकसंख्या, जैविक, आर्थिक, तांत्रिक, सांस्कृतिक या घटकांमुळे तसेच विचारसरणी, मुल्यव्यवस्था या घटकांमुळेही समाजात परिवर्तन घडुन येते. सामाजिक परिवर्तनास कोणताही एक घटक जबाबदार नसुन मानसिक प्रेरणा, शिक्षण, सामाजिक गतिशिलता, व्यवसाय इत्यादि कारणांमुळे सुध्दा सामाजिक परिवर्तन घडून येते.

अश्याच परिवर्तनाच्या विविध घटकांचा व्यापक अभ्यास नाभिक समाजाच्या व्यावसायीक परिवर्तनाच्या अध्ययनात केला आहे. प्राचीन ग्रामव्यवस्थेतील विविध पारंपारिक व्यवसायांपैकी एक प्रमुख व्यवसाय म्हणजे नाभिक व्यवसाय होय. अश्याच नाभिक व्यवसायाचे परिवर्तनाचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे:—

नाभिक समाज :—

भारतीय समाज हा अत्यंत प्राचीन व संकीर्ण असा समाज आहे. महाराष्ट्रातील बारा बलुतेदारांपैकी एक जात म्हणुन नाभिक या जातीचा समावेश असल्याचे आढळते. त्याला परंपरेने काही हक्क मिळाले नसले तरी, परंपरेने चालत आलेला जातीनिष्ठ असा व्यवसाय तो करीत असतो, नाभिक या शब्दाचा अर्थ ना भिक म्हणजेच भीक न मागणे, सतत कार्य करणे होय. नाभिक या समाजाचा हजामत करणे, केशकर्तन करणे हा परंपरागत व्यवसाय आहे. नाभिक समाजाची संस्कृती, परंपरा, भाषा, सण, संस्कार या इतर जातीप्रमाणे आढळते, खेडयांमध्ये वसलेला तसेच शहरात वास्तव्यास असलेला नाभिक समाज आपल्या परंपरागत व्यवसायाला घेवून स्वत:च्या उन्नतीसाठी, प्रगतीसाठी स्थलांतरीत होवु लागला आहे. भारतातील सर्व राज्यात विविध नावारूपास असलेला नाभिक समाज आहे. संस्कृत भाषेत नाभिक जातीला नापित असे नांव आहे. नापित्य म्हणजे न्हाव्याचा धंदा किंवा व्यवसाय होय.

नाभिकांना भारतातील विविध भागात विविध नावाने ओळखले जाते. नापित, न्हावी, वारिक, क्षारक, कारागिर, हजाम, वार्डीग, सन्मुख, वालंद, नायीद, म्हाली इ. समाजाच्या दैनंदिन व्यवहारामध्ये नाभिकांचे स्थानक कनिष्ठ असले तरी उच्चवर्णीयां एवढीच विद्वत्ता, हजरजबाबीपणा, राजघराण्यांशी जवळचे संबंध आणि सामाजिक कार्यातील सक्रिय सहभागामुळे गावपातळीवर नाभिक समाजाला इतर उच्चवर्गीय घटकांप्रमाणेच महत्व होते. नाभिक समाजातील लोक देखील

केशकर्तनाव्यतिरिक्त निरोप देणे, विवाह सोहळयात पुढाकार घेणे, प्रसंगी पौराहित्य करणे या सारखी कार्ये करीत असत. हिंदु वैदिक काळामध्ये नाभिक समाजाच्या कामाचे स्वरूप लक्षात घेतल्यास समाज व्यवस्थेतील विविध महत्वाचे कार्य नाभिकांकडे सोपविलेली असायची. परंतु वर्तमान काळात बलुतेदारी व्यवस्थेचा —हास झाल्याने शहरी व्यावसायिकांप्रमाणे ग्रामीण भागातही रोख स्वरूपात मोबदला घेवुन नाभिक व्यावसायिक आपले सेवा कार्य करीत असल्याचे निदर्शनास येते.

नाभिक व्यवसायाचे स्वरूपातील परिवर्तन :—

प्रत्येक समाजाची जीवन जगण्याची विशिष्ट पध्दत असते. इतर समाजाच्या तुलनेत थोडीफार भिन्न स्वरूपाची असल्याचे दिसुन येते. नाभिक व्यवसायाचे स्वरूप इतर व्यवसायाप्रमाणे असल्याचे आढळते. व्यवसाय ही एक व्यापक संज्ञा आहे. यामध्य व्यापार, वाणिज्य, उदयोग धंदा व सेवा या सर्वांचाच समावेश होतो. समाजाचा विकास आणि व्यापार या दोन्हीमध्ये फार जवळचा धनात्मक संबंध आहे. समाजाच्या विकासाबरोबर व्यवसायाचे क्षेत्र व स्वरूप यामध्ये प्रामुख्याने बदल झाल्याचे आढळून येते. नाभिक व्यवसायातून देखील आर्थिक मुल्यांची निर्मिती होवून समाजाचे आर्थिक व सामाजिक कल्याण होते. नाभिक व्यवसायाच्या स्वरूपाचा विचार केल्यास आज नाभिक व्यवसायाच्या स्थितीमध्ये काळानुसार परिवर्तन झाल्याचे दिसुन येते.

जागतिकीकरणाच्या काळात समाजव्यवस्था बदलली, विस्थापिकरण वाढले १९९० च्या दशकानंतर या देशात संक्रमण व्यवस्था आली. आज आपण ही व्यवस्था अनुभवलेलं आहोत या संक्रमण अवस्थेतून आजही आपण चालत आहोत या प्रवासात सांस्कृतिक, राजकीय, आर्थिक, सामाजिक क्षेत्रामध्ये बदल झालेले आहेत. गाव बदलताहेत, शहर बदलताहेत एवढेच काय तर माणसेही बदलत आहेत आतापर्यंत नाभिक समाज हिणवला गेला. शिक्षण, संस्कृती, भाषा, साहित्य, आर्थिक मागासलेपणा या सर्व बाबतीत नाभिक समाज पिछाडीला होता. परंतु जागतिकिकरण, आधुनिकिकरणाच्या प्रवाहात तसेच आर्थिक जागतिकिकरणाचे समाज जीवनाच्या इतरही क्षेत्रावर झालेले परिणाम नाभिक समाजावर परिणामी व्यवसायावर झाल्याचे निदर्शनास येते.

कभी न भिक मागणारा हा नाभिक समाज वाटीत पाणी सदा अबादाणी म्हणत पुर्वी गरिबीत दिवस काढत होता. ग्रामीण भागातील समाज बलुतेदारीवर जगत होता. सावकारांकडुन कर्जबाजारी झालेला समाज, मुला—मुलीचे लग्न करण्याकरिता जमिनी विकणारा, मुला मुलीना पैशाअभावी शिक्षण देवु शकत नव्हता. परंतु आता नाभिक समाज सुधारलेला आहे. नाभिक समाजाच्या उच्च, मध्यम, कनिष्ठ वर्गाच्या स्थितीतही बदल दिसत आहेत.

आज नाभिक समाजावर अध्ययने संशोधने होवू लागली आहे. बालाजी तुरेकर यांनी केशकर्तनालय व्यवसायाचा आर्थिक अभ्यास करतांना जातीवरून व्यवसाय की व्यवसायावरून जात असा प्रश्न मांडला आहे. ह्मघ व्या शतकात संगणकीय क्रांती झाल्यानंतर नवे आर्थिक धोरण भारतात लागू झाल्यानंतर केशकर्तनालय व्यवसाय व यातील स्पर्धा मोठ्य प्रमाणात वाढत आहे. या व्यवसायात बहुराष्ट्रीय कंपन्या दाखल झाल्याचे दिसते. त्याचबरोबर समाजातील इतर जातीतील लोक, व्यावसायिक ही या व्यवसायाशी जोडले जात आहे. तेव्हा या व्यवसाच्या स्पर्धेत अस्तित्व टिकवावयाचे असल्यास या व्यवसायाकडे पाहण्याच्या दृष्टीकोनात परिवर्तन होण्याची गरज आहे. हे परिवर्तन समाजाकरिता आर्थिक व सामाजिक दृष्ट्या फायदेशीर ठरेल असे मत तुर्रकर यांनी मांडले.

विविध संशोधकांनी विविध लेखांतुन, संशोधनातून नाभिक समाजाच्या स्थितीचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला. विविध संशोधनाअंती असे आढळले की, नाभिक समाजातील लोकांना परिणामी नाभिकांच्या परंपरागत व्यवसायाला कनिष्ठ दर्जाची वागणूक, त्यांना हिन समजल्यामूळे शिक्षणाच्या सोयीचा अभाव या सगळ्यामुळे आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेतून समाज काही अंशी मागासलेला दिसतो. परंतु भारतीय समाजात शिक्षणाच्या माध्यमातून लोकांचे विचार आणि दृष्टीकोन बदलला आहे. या बदलामुळे समाजामध्ये परिवर्तन आढळुन येते.

पारंपारिक व्यवसायात गुरुफटलेला हा समाज

आज प्रगतीकडे वाटचाल करतो आहे. बदलत्या काळाप्रमाणे या समाजाने शिक्षणाच्या क्षेत्रात प्रगती केली आहे. नाभिक समाजातील नव्या पिढीतील मुले मुली उच्च शिक्षण घेत असुन नव्या नव्या क्षेत्रात यश मिळवित आहेत. बदलत्या काळाबरोबर नाभिक समाजाने कात टाकत नविन क्षेत्रे पादाक्रांत केली आहे. शिक्षणामुळे आधुनिकीकरणामुळे समाजाच्या पारंपारिक व्यवसायातही परिवर्तन झाल्याचे निदर्शनास येते.

आज स्वीयांच्या बरोबरीने पुरुषांमध्ये देखील सौंदर्याच्या बाबतीत जागृकता दिसुन यायला लागली आहे. नाभिक कलेची आधुनिक माहिती मोठी मनोरंजक आहे. केशकर्तन व केशभूषा या कलांचा उगम कधी व कसा झाला हे नक्की सांगता येणारे नसले तरी ही कला प्राचीन काळापासून अस्तित्वात आहे हे मात्र खरे, काळानुसार, गरजेनुसार व्यवसायाचे स्वरून बदलले. त्याचबरोबर नाभिक व्यवसायातील सांधनांमध्येही परिवर्तन झाल्याचे आढळून येते. आधुनिक काळात नाभिक व्यवसायामध्ये जी साधने उपकरणे वापरली जातात ती प्राचीन काळी नव्हती. परंतु आता या व्यवसायाला कौशल्य आणि तंत्राच्या जोडीने उच्च स्वरूप प्राप्त झाले आहे.

आधुनिक काळात नाभिकांचा व्यवसाय फक्त केशकर्तना पुरता मर्यादित राहिलेला नसुन त्याला उदयोगाचे स्वरूप प्राप्त झालेले आहे. त्याचा हा उत्कट नमुना म्हणजे या व्यवसायावरही आता कोट्यावधी लोक खर्च करू लागले आहेत. जागतिकिकरणामुळे पददेशी नागरिकांची भारतातील उदयोग जगतातील गुंतवणूक वाढली त्याला हा व्यवसाय ही अपवाद राहिलेला नाही. या व्यवसायाच्या सलुनच्या अंतर्गत सजावटीसाठी लाखोंची गुंतवणुक केली जात आहे. एक काळ होता हजामत करणारा न्हावी काखेत धोपटी घेवुन घरोघरी जात असे नंतर एखादया ईमारतीच्या कडेला दुकान थाटणारा, समोरच्या ग्राहकाला पोत्यावर बसवुन एकाच स्टाइलने केस कापनारा नाभिक त्यातही सुधारणा होवुन एखादे दुकान घेवुन त्यात टेबल, खुची, आरसा असणार केश कर्तनालय आता तेच पंचतारांकित बार्बर शॉपी झाले अलीकडे युनिसेक्स सलोन निर्माण झालेत त्याचबरोबर काही ठिकाणी तरूणांसाठी कौशल्यपूर्ण सलोन ॲकॅडमी निर्माण झाल्या इतके या व्यवसायाच्या स्वरूपाला महत्व प्राप्त झाल्याचे निदर्शनास येते. यावरून नाभिकांच्या या व्यवसायामधील परिवर्तन दिसुन येते.

आज समाजातील लोकांच्या दृष्टीकोनात परिवर्तन झालेले आहे. अंधविश्वास, रुढी परंपरा या गोष्टीवरून समाजातील लोक तर्कवाद, प्रगतीवादाकडे झुकले नविन विचारांच्या प्रचार आणि प्रसाराला शिक्षणाने बळकटी प्राप्त झालेली आहे. त्याचबरोबर व्यवसायामध्ये सामाजिक गतिशिलता वाढली आहे. समाजातील लोकांनी आपल्या परंपरागत व्यवसायाबरोबरच नवीन व्यवसायांना स्विकारले आहे. शिक्षणामुळे स्त्रियांच्या स्थितीमध्ये क्रांतीकारी परिवर्तन दिसुन येते. व्यवसाय हा कधीच श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ नसतो उच्च किंवा निम्न नसतो.

एकुणच समाजामध्ये परिवर्तन आणायचे असल्यास समाजाची प्रगती करायची असल्यास समाजात जागृती मोहीम राबवून कनिष्ठ जातीना त्यांच्या हक्कांची जागृती करून देवून जातीवर आधारित नसलेला केवळ समानता आणि एकता यावर आधारित असलेल्या समाजाची स्थापना केली तसेच ख—या अर्थाने समाजाला नवी दिशा प्राप्त होईल आणि ख—या अर्थाने समाजपरिवर्तन होईल.

मुल्यमापन :—

परंपरागत जाती संस्थेवर आधारित व ग्रामीण समाजरचनेचा महत्वाचा भाग असणाऱ्या नाभिक व्यवसायाचे स्वरूप बदललेले आहे. आणि दिवसेंदिवस या व्यवसायात बदल होत चालला आहे. काळाच्या ओघात अनेक जातीव्यवस्थेवर आधारित व्यवसाय अन्य समाजाकडे परावर्तीत झाले असले तरी नाभिक व्यवसाय मात्र आजही मोठया प्रमाणात नाभिक समाजाकडेच असल्याचे दिसुन येते. आपल्या परंपरागत नाभिक व्यवसायात असलेल्या नाभिक समाजाच्या आर्थिक, सामाजिक व शैक्षणीक प्रगतीवर दृष्टीक्षेप टाकल्यास नाभिक व्यावसायिकांच्या जीवनमानाचा दर्जाचे पैलू स्पष्ट होतात. नाभिक व्यावसायीकांचा जिवनमानाचा दर्जा उंचावल्याचे निदर्शनास येते. आधुनिकीकरणामुळे व्यवसायाचे स्वरूप दिवसेंदिवस बदलत असल्याचे

आढळून आले. एकूणच नाभिक समाजाच्या व्यवसायाच्या स्वरूपात आमुलाग्र परिवर्तन झाल्याचे आढळून येते.

संदर्भ ग्रंथसूची :—

१. डॉ. मदन जी. आर. परिवर्तन एवं विकास का समाजशास्त्र, विवेक प्रकाशन दिल्ली २००६

२. शर्मा के. एल. भारतीय सामाजिक संरचना एवं परिवर्तन, रावत पब्लिकेशन दिल्ली २००६

३. डॉ. आगलावे प्रदिप भारतीय समाज संरचना आणि समाज, साईनाथ प्रकाशन, नागपुर, प्रथम आवृत्ती जुलै २००३

४. डॉ. खडसे भा. कि. भारतीय समाज आणि सामाजिक समस्या.

५. डॉ. पवार मधुकर व्यवसाय व्यवस्थापन अनुराधा प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती ५ सप्टेंबर २०१७ — ६. तुर्रकर बालाजी केशकर्तनालय व्यवसायाचा आर्थिक अभ्यास, संदर्भ नांदेड जिल्हा,

७. बगारे राजेंद्र शिक्षा और सामाजिक परिवर्तन — डिसेंबर २०१२

८. प्रा. पिस्तुलकर निवृत्ती नाभिक व्यवसायाच आर्थिक अध्ययन

६. महाराष्ट्र नाभिक साहित्य कलादर्पण संघ, महाराष्ट्र

१०. चव्हाण शशिकांत नाभिक वार्ता २०१, अदिती शिवसेना भवन पथ, मुंबई पान नं. ८.१०

२१. चव्हाण शशिकांत नाभिकांची परिवर्तन याजा अद्वैत प्रणव प्रकाशन मुंबई २००६ —

१२. दैनिक लोकसत्ता ३ जुलै २००५ देशमुख प्रकाशन हजामत पंच तारांकितः पान नं. ३

❑❑❑

40

भारत में हाशियाकरण एवं हाशिये पर समूह का संभावित विकास

प्रा. डॉ. अशोक रा. सलामे

सहा. प्राध्यापक,

पुरूषोत्तम थोटे, समाजकार्य महाविद्यालय, नागपूर

****

सारांश :—

ग्रामीण एवं शहरी दोनों क्षेत्रों में, विशेषकर सुखा—प्रवण और गरिबी ग्रस्त क्षेत्रों में, रोजगार गारंटी योजनाओं की समीक्षा करने और उन्हें मजबूत करने की आवश्यकता है । बडे पैमाने पर रोजगार कार्यक्रम के माध्यम से ग्रामीण बुनियादी ढांचे, और अन्य उत्पादक पूंजीगत संपत्तियॉं, अलग कि जा सकती है । यह गरीबी को कम करने और पुंजीगत और बुनियादी ढांचे मे सुधार के माध्यम से आर्थिक विकास सुनिश्चित करने का उद्‌देश्य पुरा हो सकता है ।

शिक्षा एवं मानव संसाधन विकास :—

हाशिये पर स्थित समूह के विकास में जो भेदभाव दिखाए देता है उसे पहले खत्म करना होगा गावों और शहरी क्षेत्रों मे सार्वजनिक शिक्षाप्रणाली कों आज की तुलना में कही अधिक बडे पैमान पर मजबूत करने के लिए प्रमुख कार्यक्रमों को विकसित करने चाहिए । शिक्षा एवं व्यावसायिक प्रशिक्षण के लिए सरकारी संसाधनों को पुनः आवंटित करणे की आवश्यकता है ।

कि वर्डस् :— हाशियाकरण, हाशिये पर स्थित समूह, वंचित, संभावना, विकास

परिचय :—

हाशियाकरण उसे माना जाता है जिसे सामाजिक रूप से समाज से परे बहिस्कृत, तथा समाज की मुख्यधारा ओंसे हाशिये पर धकेला दिया जाता है । सामान्यतः ऐसे समूहों के हितोंकी अनदेखी की जाती

है । ऐसे समूह संसाधनों तक पहूँच सुनिश्चित करने तथा सामाजिक जीवन में सहभागीता हेतू संघर्षरत रहते है । ऐसे समूह प्राय: मागास या अल्पसंख्याक समूह के अंतर्गत आते है और सामान्यत: इनके हितोंकी अनदेखी की जाती है ।

हाशिये पर रहने वाले समूह सामान्यत: वंचित समूह के रूप में जाने जाते है । दुसरे शब्दों मे इसे दुसरे शब्दों मे हाशिये पर रहने वाला समूह सामाजिक, आर्थिक, राजनितीक और कानुनी रूप से उपेक्षित एवं बहिस्कृत भी हो सकते है । इसिलिए वे असुरक्षित होते है ।

हाशिये पर स्थित समूह जो शारिरीक और भावनात्मक क्षती की दृष्टिसे अत्याधिक संवेदनशिल होते है । या समाज में अपेक्षाकृत कम लाभ की स्थिती में होते है । उन्हें असुरक्षित वर्ग के अंतर्गत शामील किया जाता है जैसे प्रवाशी, नि:शक्त व्यक्ति आदी।

युरोपीय संघ के अनुसार, ''वे समूह जो आम जनता की तुलना में आर्थिक गरीबी एवं सामाजिक बहिष्कार के शिकार होते है उन्हें असुरक्षित कहलाते है''

हाशियाकरण की परिभाषाएँ —

शब्दकोष के अनुसार — ''हाशियाकरण वह प्रक्रिया है जिसके व्दारा एक समूह व्यक्तियों को कम महत्त्व दिया जाता है ।''

वेब परिभाषा — ''हाशियाकरण वह प्रक्रिया है जिसमें कोई चीज या कोई व्यक्ति समूह किनारे की और ध केल दिया जाता है तथा उसका महत्त्व कम ऑका जाता है ।''

यह एक सामाजिक अवधारणा है ।

एनसायक्लोपीडीया के अनुसार — ''हाशियाकरण से अभिप्राय हाशिए पर लाने से है और इस प्रकार केंद्र मे स्थित सुविधाओं एवं शक्तियों से बहर कटना है ।''

हाशिये पर स्थित विभिन्न समूह :—

लगभग सामाजिक रूप से बहीष्कृत हर समाज में सबसे कमजोर हाशिये पर रहने वाले समूहों को निम्नंनुसार प्रस्तुत किया जा सकता है। जीनकी सामाजिक जीवन में सहभागीता हेतू संघर्षरत रहते है । ऐसे समूह जिनकी प्रत्याभूत अधिकारों तक स्वतंत्र पहूँच निश्चित नहीं होती । सामाजिक सांस्कृतिक, आर्थिक देशाओं के परिप्रेक्ष में इनकी परिभाषां बदलती रहती है । लिंग, प्रजाती जन्म, समुदाय अथवा धर्म के आधार पर पक्षपात का सामना कर रहे लोंगों को इसमें शामिल किया जाता है ।

सामान्यत: असुरक्षित उपेक्षित एवं हाशिये पर स्थित समूहों के साथ होने वाला भेदभाव पूर्ण व्यवहार अक्सर उन के अपमान उत्पीडन एवं डराने धमकाने के रूप में देखने को मिलता है । और ऐसे व्यवहार को सामाजिक एवं राजनितिक आर्थिक परंपराओं तथा सांस्कशतिक कार्य से अनुचित समर्थन भी प्राप्त होता है । वह इस प्रकार में आते है ।

१) महिलाएँ एवं बालिका :— यह वर्ग संपूर्ण विश्व में उपेक्षित समूह के अंतर्गत आते है।

हॉलाकी विकसित देशों की महिलाओं की तुलना में विकास शिल देश की महिलाएँ भेदभाव यौन शोषण, हिंसा, बलात्कार, कम वेतन, निर्धनता जैसी सामाजिक एवं सांस्कृतिक कुप्रथाओं के कारण अधिक असुरक्षित है ।

२) बच्चे :— गरिबी एवं कुपोषण जैसी अनेक समस्याओं के कारण बच्चे असुरक्षित एवं उपेक्षित समूह में आते है । वर्तमान में बच्चे श्रम, यौन शोषण जैसी समस्याओंका भी सामना कर रहे है ।

३) प्रवाशी श्रमिक :— संयुक्त राष्ट्र के अनुसार, प्रवाशी — श्रमिक वह व्यक्ति है जो उस देश की शैक्षणिक गतिविधीयों मे संलग्न रहा है , जहाँ का वह नागरिक नही होता । विश्व के अलग हिस्सों में प्रवाशी श्रमिक शब्द के अलग—अलग अर्थ है । इनका संबंध अंतरराष्ट्रीय एवं राष्ट्रीय दोनों तरह के प्रवाशियों से है ।

४) शरणार्थी :— जो अपने देश से किसी दुसरे देश मे अस्थायी शरण हेतू पलाएन कर जाते है,वह शरणार्थी कहलाते है । इस पलायन का कारण अकाल, गृह—युध्द, धार्मिक भेदभाव महामारी आदि कुछ भी हो सकता है । ये मानवाधिकार से वंचित होते है ।

५) विकलांग या नि:शक्तजन :— संयुक्त राष्ट्र की घोषणा के अनुसार ऐसे व्यक्ति जो जन्मजात रूप से

शारिरीक अथवा मानसिक क्षमता के चलते पूर्ण या आंशिक तौर पर व्यक्तिगत या सामाजिक जीवन की आवश्यकताओं को पुरा करने में सक्षम नहीं है । उसे नि:शक्त जन माना जाता है ।

विकलांग लोगों की सदियों से चली आ रही पक्षपात पूर्ण धारणाओं, हढियों एवं तर्कहिन भय के खिलाफ संघर्ष करना पडा है । विकलांगता को कलंकित करने के परिणाम स्वरूप सामाजिक और आर्थिक रूप से हाशिये पर धकेल दिया जाता है । इन विकलांग लोंगो को सदियों से गंभिर दरिद्रताकी स्थिती में छोड दिया जात है । भारत मे विकलांग आबादी का अनुपात लगभग २१९ मिलियन है ।

६) अनुसूचित जाती (दलित) :— जाती व्यवस्था शुद्रता की अंतनिर्हित धारणाओं पर आधारित, दलितों का हाशिये पर जाना उन के जीवन के सभी क्षेत्रों को प्रभावित करता है । जैसे सामाजिक, आर्थिक, राजनितिक और सांस्कृतिक अधिकारों जैसे बुनियादी मानवांधिकारों का उल्लंघन होता है ।

जाती — आधारित हाशिया करण आज दुनिया में सबसे गंभीर मानवाधिकार मुद्दों मे एक है । हालॉकी हाल के वर्षो में सकारात्मक कार्रवाई और कानूनी संरक्षण कें कारण जाती आधारित हाशिए की तिव्रता कम हो रही है ।

७) वृध्द या उम्रदराज लोग :— उम्र बढना जीवन में एक अपरिहार्य और कठोर है । जैसे जैसे व्यक्ति की शारीरिक सक्रियता कम होती है वैसी—वैसी उन की असुरक्षा भी बढती है, पारिवारिक, सामाजिक तथा अन्य स्तरों पर उनके अधिकारों का हनन भी किया जाता है। भारत में बुजुर्गो की आबादी तेजी से बढ रही है । भारत की जनसंख्या की आयु के आंकडों के अनुसार ६० वषे से अधिक उम्र के ७६.६ मिलियन के अधिक है । उनके जीवनसाथी बच्चों एवं परिवार के अन्य छोटे सदस्यों पर उनकी आर्थिक निर्भरता के कारण भी है, भारत में ३३.१ प्रतिशत बुजुर्ग अपने जीवन साथीया परिवार के बिना रहते है । बुजुर्गो की बुनियादी जरूरतों मे दवा सबसे बडी जरूरत है । बुजुर्गो की स्वास्थ्य देखभाल समाज के लिए प्रमुख चिंता का विषय है । क्यों की उम्र बढने के साथ अक्सर कई बिमारी यॉ और शारीरिक परेशानियॉ भी आती है ।

८) अनुसूचित जनजातियॉ (आदिवासी) :— ये वे सामाजिक समूह है जो राज्य के विकास के पूर्व अस्तित्व मे ये, इनकी अलग और विशिष्ट संस्कृती होती है । जिनका संरक्षण आवश्यक है । किंतु पुंजीवादी वर्ग व्दारा शोषण एवं राज्य की उदासिनता के कारण ये वर्ग हाशिये पर स्थित वर्ग मे शामिल है । भारत में उनका प्रतिशत अलग—अलग राज्यों मे वह अलग—अलग रहते है । वे मुख्य रूप से भूमिहीन है । और भूमि, जंगल और पानी जैसे संसाधनों पर उनका बहुत कम नियंत्रण है ।

यह समुदाय खेतिहर मजदुरों, दिहाडी मजदुरों, औद्योगिक मजदुरों, बागान मजदुरों आदी का बडा हिस्सा है । इसके परिणाम स्वरूप उनके गरीबी, शिक्षा का निम्न स्तर खराब स्वास्थ्य स्वास्थ्य सेवाओं तक पहूँच कम ही मिलती है ।

९) लैंगिक अल्पसंख्यांक / गे और ट्रान्सजेंन्डर्स :— यह समुदाय अपनी भिन्न लैंगिकता एवं उन्मुखता और विशिष्ट यौन प्राथमिकता के कारण ये समूह प्राय: समाज व्दारा अवमानना एवं उपेक्षा के शिकार होते है । परिणाम सदर समाज मे उनकी सरयानात्मक सहभागीता में कमी आती हैं ।

१०) वेश्यावृत्ती मे संम्मिलित महिलाएँ :— इस वर्ग की सम्मिलित महिलाएँ सामाजिक शोषण की शिकार होती है । कानून नियमों के अभाव में यह वर्ग उपेक्षित हाशिये पर स्थित एवं असुरक्षित समूह में सम्मिलित है।

इस वर्ग के अतिरिक्त भी समाज में कुछ ऐसे समूह है जिन्हें असुरक्षित, उपेक्षित एवं हाशिये परस्थित समुदाय मे शामिल किया जाता है ।

११) एचआयव्ही पॉजिटीव्ह / एड्स संक्रमित :— एचआयव्ही संक्रमित व्यक्ति पुरे विश्व में सामाजिक रूपसे बहिस्कृत होते है । इस बिमारी से बच्चों पर सर्वाधिक बुरा प्रभाव पडता है। क्योंकी ऐसे बच्चों को समाज शिक्षा के मूल अधिकारों तक से वंचित कर देते है ।

१२) खाना बदोश या मुसाफीर :— ये समूह स्थिर,

एक जगह नहि दिखता इनके पास अपना कोई स्थायी पेशा या जीविका उपार्जन के उचित साधन नही होते है । वे जीवन जीने के लिए एक क्षेत्र से दूर दुसरे क्षेत्र में घुमते रहते है । फल स्वरूप इनके लिए अपने अधिकार प्राप्त करना अत्यंत दुष्कर हो जाता है ।

हाशिये पर स्थित समूह में विकास घटनाओं का अभाव :—

अपना अपेक्षित विकास अभाव के कारण ये समूह अन्य समूह से पिछडे है इनके विकास मे कुछ निम्न घटकों को बनाना अनिवार्य है ।

अ) शिक्षा का अभाव

ब) रोजगार के अवसरों का अभाव

क) राष्ट्रीय संसाधनो तक पहूँच का अभाव

ड) खाद्य —संसाधनों का अभाव

इ) निर्धनता की निधी

फ) मानवाधिकारो का उल्लंघन

ग) सामाजिक सुरक्षा का अभाव

ह) पौष्टिक भोजन तथा स्वास्थ्य सुविधाओं का अभाव—

हाशिये पर समूह संभावित विकास —

भारत में हाशिये पर जाने के रूप अलग—अलग हो सकते है, और उनकी अपनी अलग—अलग समस्या हो सकती है समस्याओं से संबधित हाशिये पर समूह के विकास के लिए राज्य में अन्य कही योजनाये एवं नितियों के माध्यम से इन समूह का विकास किया जा सकता है ।

१) योजना में राज्य की सक्रिय भुमिका :— अधिकांक्ष समूह अशिक्षित, बेरोजगार, बेकार, होने से राज्य को अपना हस्तक्षेप महत्त्वपूर्व एवं आवश्यक है । हस्तक्षेप के माध्यम से जाना जा सकता है विकास में संबंधित समूह के लिए क्या योजनाएँ बनाई जाए, या निती निर्धारण के रूप मे विकास किस तरह से किया जाए, उसके लिए आर्थिक एवं सामाजिक नियोजन की आवश्यकताओं को ध्यान में रखते हुये इस देश में हाशिये पर गये समूह के लिए सामाजिक, आर्थिक विकास में उचित पहूँच और भागीदारी सुनिश्चित करने के लिए नियोजित राज्य का हस्तक्षेप आवश्यक है । तभी ऐसे समूह को न्याय मिल पायेगा ।

कृषी भूमि तक पहूँच :—

हाशिये पर रहने वाले सामाजिक समूहों के बिच गरीबी और अभावकी उच्च घटनाओं का कारण उनकी आय अर्जित करने वाली पूंजीगत संपत्तीयों (कृषी, भूमि और गैर भूमि संपत्ती) तक इनकी पहुँच की निरंतर कमी, मजदूरी रोजगार पर भारी निर्भरता, अन्य बेरोजगारी मे इन समूह को देखने को मिलता है । इनकी स्वामित्व मे सुधार, रोजगार मानव संसाधन और स्वास्थ्य की स्थिती और हाशिये पर लोगों की उचित भागीदारी सुनिश्चित करने के लिए भेदभाव की रोकथाम के लिए कृषी भूमितक पहुँच के लिए नितियों की आवश्यकता ध्यान देना बहुत महत्त्वपूर्व है ।

पूंजी तक बेहतर पहुँच :—

ऐसे समूह ये कृषको के बीच गरिबी का स्तर क्रमशः ३० प्रतिशत है, पर्याप्त पूंजी, सूचना, प्रौद्योगिको और बाजारों तक पहुँच प्रदान करके स्व—रोजगार परिवारों की व्यवहार्यता और उत्पादकता में सुधार करने की आवश्यकता है ।

सार्वजनिक एवं निजी क्षेत्रों में बेहतर रोजगार :—

ग्रामीण एवं शहरी दोनों क्षेत्रों में, विशेषकर सुखा—प्रवण और गरिबी ग्रस्त क्षेत्रों में, रोजगार गारंटी योजनाओं की समीक्षा करने और उन्हें मजबूत करने की आवश्यकता है । बडे पैमाने पर रोजगार कार्यक्रम के माध्यम से ग्रामीण बुनियादी ढांये, और अन्य उत्पादक पूंजीगत संपत्तियाँ, अलग कि जा सकती है । यह गरीबी को कम करने और पुंजीगत और बुनियादी ढांचे मे सुधार के माध्यम से आर्थिक विकास सुनिश्चित करने का उद्देश्य पुरा हो सकता है ।

शिक्षा एवं मानव संसाधन विकास :—

हाशिये पर स्थित समूह के विकास में जो भेदभाव दिखाए देता है उसे पहले खत्म करना होगा गावों और शहरी क्षेत्रों मे सार्वजनिक शिक्षाप्रणाली कों आज की तुलना में कही अधिक बडे पैमाने पर मजबूत करने के लिए प्रमुख कार्यक्रमों को विकसित करने चाहिए । शिक्षा एवं व्यावसायिक प्रशिक्षण के लिए सरकारी संसाधनों को पुनः आवंटित करणे की आवश्यकता है ।

खाद्य सुरक्षा कार्यक्रम :—

सार्वजनिक विमरण प्रणाली को पुनर्जिवित

और मजबुत किया जाना चाहिए । गावों मे उचित मूल्य की दुकान के वितरण में हाशिये पर गये समूह को प्राथमिकता दी जानी चाहिए क्यूँकी कूँछ अध्ययनों से पता चला है की, सार्वजनिक वितरण प्रणाली और मध्यान्ह भोजन योजनाओं में उनके साथ भेदभाव किया जाता है ।

सार्वजनिक स्वास्थ्य प्रणाली :—

ग्रामीण एवं पहाडी क्षेत्रों में, सार्वजनिक स्वास्थ्य प्रणाली काफी हद तक उपेक्षित रही है । इसिलिए ग्रामीण एव पहाडी क्षेत्रों मे सार्वजनिक स्वास्थ्य प्रणाली को पुनर्जिवित कर उसे ज्यादा से ज्यादा धन आंवरीत कर लोगों तक स्वास्थ्य सुविधाएँ पहूँचाने मे मदत हो सकती है ।

अस्पृश्यता और भेदभाव को मिटाना :—

छूआ—छूत की प्रथा और गरिब समूह पर बडी संख्या मे आज भी अत्याचार जारी है। जिसका मुख्य कारण विशेष कानूनों के कार्यान्वियन के लिए जिम्मेदार अधिकारी यों की और से छूपे पूर्वाग्रह और उपेक्षा है, यानी नागरिक अधिकार संरक्षण अधिनियम (पी सी आर ए) और अत्याचार निवारण अधिनियम (पी ओ ए) / सरकार को इस संबंध मे सार्थक हस्तक्षेप करना चाहिए ताकि छूआ छूत की प्रथा और उनपर होने वाले अत्याचारों के कारण इन समूह की पीडा को कम किया जा सके और इस मामले के आधार पर निपटाया जाना चाहिए ताकि यह सुनिश्चित किया जा सके कि अधिकारी और नागरिक समाज बडे पैमाने पर संवेदनशिल होकर इसे जल्द से जल्द मिटाया जाए ।

विषय :— ''भारत में हाशियाकरण एवं हाशिये पर समूह का संभावित विकास''

अनुसंधान क्रिया विधी उद्देश —

हाशियाकरण समुदाय को समझना है ।

हाशियाकरण से निर्माण होनेवाली समस्याओं कों पहचानना है ।

हाशिये करण पर समुदाय की विकास को समझना है ।

हाशिये करण पर समूह के परिणाम को जानना है ।

परिकल्पना :—

हाशिया करण पर समुदाय को आर्थिक एवं सामाजिक समस्याएँ आती है ।

हाशिये पर स्थित समूह को स्वास्थ्य से संबंधित समस्याएँ बढती है ।

हाशिये पर स्थित समूह राष्ट्रहित में विषमता एक समस्या है ।

हाशिये पर समूह मानवाधिकारोंसे वंचित है ।

हाशिये पर समूह विकास बहिस्कृत रहते है ।

अन्वेशनात्मक शोध अभिकृत्य :—

इस पेपर मे हाशिये पर रहने वाला समूह सामाजिक, आर्थिक, राजनितिक एवंम कानुनी या मानवाधिकार उपेक्षित एवं बहिष्कृत होने के कारण उनके विकास मे काफी दिक्कते आती है । ऐसे समूह शारिरीक और भावनात्मक क्षती की दृष्टी से अत्याधिक संवेदनशिल होने के कारण इन तक पहुँच कर इनका विकास करने में काफी राज्य सफल नही हो पाता है ।

इस शोध पेपर में हाशिये करण पर समूह के बारें में जानकारी प्राप्त करना, और इनकी समस्याओं को पहचानकर सूझॉव देने के साथ साथ, विकास नितियो के बारें मे भी जानना है ।

इस समुदाय मे विपणन समस्याओं में अंन्तर्निहित कारणों को ढूंढना है इसीलिए इस शोध पेपर में अन्वेषणात्मक शोध अभिकल्प को अपनाया गया है ।

ऑकडा संग्रह :— व्दितीय स्रोत

इस शोध पेपर मे हाशिये पर समूह के समस्याओं को अधिक स्पष्ट से जानने के लिए जानकारी हेतू – डाटा संकलन हेतू व्दितीयक स्त्रोतों के अंतर्गत आंकडो के प्रकाशित और अप्रकाशित, तथ्य संदर्भ ग्रंथ एव संशोधक पत्रिकाओंको इस्तेमाल किया गया है ।

निष्कर्ष :—

इस पेपर में शहरी तथा ग्रामीण दोनो क्षेत्रों से हाशिये पर समूह के बारे में धार्मिक तथा जातीय अल्पसंख्यांको अनुसूचित जाति/ जनजाति के समुदाय एवं अन्य हाशिये पर समूह का आत्मविश्वास तथा आलोचनात्मक जागरूकता का विकास से संबंधित समुदायसे संपर्क करना, बातचित करना और प्रतिसंवेदनशिल हो या व्यक्तिगत, इन तक शिक्षा की

पहुँच अनिवार्य है ।

व्यवहार के दृष्टी से समानता की भावना उत्पन्न करने तथा वंचित वर्गो के प्रति संवेदनशिल बनाने के लिए निष्पक्ष दृष्टीकोणसे योजनाओंका अंमल होना चाहिए । साथ में लिंग, जाति, धर्म एव समुदायकी अस्मिता को लेकर आलोचनात्मक समझ को खत्म करना महत्त्वपूर्ण है । दुसरे लोगों के व्दारा हाशिये पर समूह का शोषण होता है इसे रोकने के लिए सीमान्त वर्ग के प्रत्येक व्यक्ति को शिक्षित होने की आवश्यकता है । उन्हें अपनी उन्नत प्रगती का मार्ग खोजने समर्थ हो ऐसा प्रशिक्षण की व्यवस्था करना आवश्यक है । अपनी आर्थिक परेशानियों से चलते इन्हें रोजगार, उद्योग एवं अन्य घटकोंसे परिचित करना आवश्यक है।

संदर्भ सूची :—

यादव, चौथीराम (२०१४),''उत्तरशक्ती के विमर्श और हाशिये का समाज नई दिल्ली : (अनामिका पब्लिशर्स एंड डिस्ट्रीब्युटर्स प्रा. लिमिटेड'')

Gupta. S. (2018), CHALLENGES OF MARGINALIZED PEOPLE IN INDIA : ANALYSIS , Academic social Research (p) (E) ISSN : 2456-2645

Dhavleshwar. C.V. and Bansode (2017) , Dr. B.R. Ambedkar as a social worker for the marginalized of human Resources and social Sciences, 4(10).

Web site : -https://hinditechara.com (2023/01), ''हाशिये करण से आप क्या समझते है।''

-https://ncert.nic.in, '' हाशिये करण से निपटना'', अध्याय ८, २०१५—१६

-https://www.researchgafe.net. ''भारत में हाशिये पर मौजूद समूहों के बिच उद्यमिता''

-https://becomm.mp.gov.in, ''समाज के कमजोर वर्गो के आर्थिक तथा सामाजिक उत्थान के उपाय''

-https://www.un.org, संयुक्त राष्ट्र (२०२३)''जागतिक समस्या : सिमांतकरण.''

-https://www. Equalityhumanrights.com, ''समानता आणि मानवाधिकार आयोग (२०२३) प्रेस रिपार्ट : विभाजित ब्रिटनला बरे करणे''

E gyankosh :- https:// egyankosh.ac.in

41

विद्यार्थी जीवन मे खेल प्रतिभा का महत्व एवं व्यक्तिमत्व विकास

प्रा. डॉ. रामप्रकाश बोरबन
पुरूषोत्तम थोटे समाजकार्य महाविद्यालय नागपूर

****

सारांश :

विद्यार्थी जीवन में खेलों का बहुत बड़ा और महत्वपूर्ण महत्व है। यह सचमुच माना जाता है कि अच्छे और सफल जीवन की नींव हमेशा स्कूल में रखी जाती है। खेल का मैदान और विभिन्न खेलों के माध्यम विद्यार्थियों को जीवन में कई आशावादी बातें सिखाते हैं। इससे छात्रों में मजबूत शरीर, टीम भावना, साहसी इच्छाशक्ति, खेल कौशल, हंसमुख स्वभाव, हास्य की अच्छी भावना और सकारात्मक दृष्टिकोण भी विकसित होता है। खैर, ये सभी सफल और सार्थक जीवन के महत्वपूर्ण और उपयोगी लक्षण हैं। सभी छात्रों को अपने जीवन में एक हरफनमौला और आदर्श व्यक्तित्व प्राप्त करने के लिए ठीक से और लगन से पढ़ाई करनी चाहिए और खेल—कूद में भी भाग लेना चाहिए। खेल के क्षेत्र में विद्यार्थी शिष्टाचार, शिष्टाचार, सकारात्मक दृष्टिकोण के साथ—साथ हार—जीत का अच्छे भाव से सामना करने की क्षमता भी सीखता है।

कि वर्ड्स : विद्यार्थी, खेल, महत्व, विकास, व्यक्तिमत्व विकास

प्रस्तावना :—

खेलों के विद्यार्थीयों में शारीरिक स्वास्थ्य लाभ:—

स्क्रीन और गैजेट्स की गतिहीन जीवनशैली से चिह्नित युग में, खेल वस्तुत: ताजी हवा का झोंका है! हम समझते हैं कि शारीरिक स्वास्थ्य ही सफल जीवन की नींव है, तो खेल से बेहतर क्या होगा? खेलों में शामिल होने से न केवल शारीरिक फिटनेस में

सुधार होता है बल्कि समग्र कल्याण को भी बढ़ावा मिलता है। हमारे छात्रों के पास अत्याधुनिक खेल सुविधाओं तक पहुंच है, जिसमें सुव्यवस्थित खेल मैदानों से लेकर इनडोर खेल मैदान तक शामिल हैं, जिससे यह सुनिश्चित होता है कि वे शारीरिक गतिविधियों की एक विस्तृत श्रृंखला का पता लगा सकें।

फुटबॉल से लेकर तैराकी, एथलेटिक्स से लेकर योग, टेबल टेनिस से लेकर बैडमिंटन तक हमारे छात्रों को उन खेलों में भाग लेने के लिए प्रोत्साहित किया जाता है जो उनकी रुचि के अनुरूप हों। लाभ स्पष्ट हैं. हम देखते हैं कि हमारे छात्र दिन–ब–दिन मजबूत, स्वस्थ, मानसिक रूप से स्वस्थ, नैतिक रूप से मजबूत और अधिक ऊर्जावान होते जा रहे हैं । मोटापा, जो आज के समाज में बढ़ती चिंता का विषय है, को दूर रखा गया है क्योंकि हमारे छात्र सक्रिय रूप से खेलों में शामिल होते हैं, आजीवन स्वस्थ आदतें स्थापित करते हैं जो स्वस्थ आहार, चिकित्सा आपात स्थिति और बहुत कुछ के लिए माता–पिता की चिंताओं को कम करते हैं।

खेलों के मानसिक स्वास्थ्य लाभ :—

खेल का महत्व शारीरिक योग्यताओं से परे है, क्योंकि यह मानसिक स्वास्थ्य में अमूल्य योगदान देता है। सनबीम वर्ल्ड स्कूल में, हमारा मानना है कि स्वस्थ शरीर स्वस्थ दिमाग को बढ़ावा देता है। खेल गतिविधियों में शामिल होना एक प्रभावी तनाव निवारक और मूड बढ़ाने वाला है। मैदान पर बनाया गया सौहार्द, प्रतिस्पर्धा की खुशी और व्यक्तिगत उपलब्धियों की संतुष्टि हमारे छात्रों की भावनात्मक भलाई में योगदान करती है ।

हमने अपने छात्रों में उल्लेखनीय परिवर्तन देखे हैं जिन्होंने अपनी ऊर्जा को खेल में लगाकर चिंता और अवसाद से लड़ाई लड़ी है। खेल लचीलापन, हार से मुकाबला करना और मजबूत होकर वापसी करना सिखाते हैं। ये पाठ खेल के मैदान से आगे बढ़ते हैं, छात्रों को सकारात्मक मानसिकता के साथ जीवन की चुनौतियों का सामना करने में मदद करते हैं, चाहे वह परीक्षा हो या मैच, खामियों को स्वीकार करना और जीत के लिए और भी अधिक मेहनत करना हमारा अंतिम लक्ष्य है।

खेल सीखना अकादमिक प्रदर्शन में सहायकः—

इस गलत धारणा के विपरीत कि खेल शिक्षा से ध्यान भटकाते हैं, हमारा मानना है कि वे पूरी तरह से एक–दूसरे के पूरक हैं। खेलों में शामिल होने से छात्रों को अपना समय कुशलतापूर्वक प्रबंधित करने में मदद मिलती है, उन्हें खेल और अध्ययन दोनों के लिए अपने लक्ष्यों को पूरा करने के लिए क्या पूरा करना है और कब पूरा करना है, इसे प्राथमिकता देकर संतुलन की कला सिखाना अभूतपूर्व है। अध्ययन खेल भागीदारी और शैक्षणिक सफलता के बीच एक सकारात्मक सहसंबंध दिखाते हैं, और हमने इस सहसंबंध को सनबीम वर्ल्ड स्कूल में प्रत्यक्ष रूप से देखा है ।

हमारे छात्र कक्षा और मैदान दोनों में लगातार उत्कृष्ट प्रदर्शन करते हैं। खेल के माध्यम से वे जो अनुशासन और समय प्रबंधन कौशल हासिल करते हैं, वह बेहतर अध्ययन की आदतों और बेहतर एकाग्रता में बदल जाता है क्योंकि खेल उन्हें प्रत्येक मिनट को पास करने के महत्व को सीखते हैं और उन्हें वांछित परिणाम प्राप्त करने के लिए अपने प्रयासों को अधिकतम करने पर ध्यान केंद्रित करने की आवश्यकता होती है। शिक्षा के प्रति यह समग्र दृष्टिकोण हमारे छात्रों को एक सर्वांगीण व्यक्ति बनने की राह पर ले जाता है, जहां वे समय का सदुपयोग करते हैं।

चरित्र विकास के माध्यम के रूप में खेल :—

टीमवर्क सपनों को साकार करता है सनबीम वर्ल्ड स्कूल में एक तकियाकलाम से कहीं अधिक हैय यह भी जीने का एक तरीका है। हमारे खेल कार्यक्रम टीम वर्क, अनुशासन, दृढ़ता, संचार और खेल कौशल जैसे आवश्यक जीवन कौशल विकसित करते हैं। छात्र सीखते हैं कि सफलता न केवल व्यक्तिगत उपलब्धि के बारे में है, बल्कि एक–दूसरे का समर्थन करने और उसे आगे बढ़ाने के बारे में भी है। खेलों के माध्यम से, हमारे छात्रों में पढ़ाई की तरह अपने और अपनी टीम के लिए जिम्मेदारी और जवाबदेही की मजबूत भावना विकसित होती है । वे

अपने ग्रेड के लिए जिम्मेदार हैं। वे लक्ष्य निर्धारित करना, अपनी ताकत को पहचानना, गलतियों पर अथक प्रयास करना और अपने—अपने लक्ष्यों को प्राप्त करने के लिए बदलती परिस्थितियों के अनुरूप ढलना सीखते हैं। मैदान पर अपनाए गए मूल्य उनके चरित्र का एक अभिन्न अंग बन जाते हैं, जो उन्हें किसी भी क्षेत्र में जिम्मेदार और दयालु व्यक्ति बनने के लिए मार्गदर्शन करते हैं, जिसका वे नेतश्त्व करना चाहते हैं। एक महान नैतिक समझ एक छात्र को अपने करियर में सही और गलत के बीच निर्णय लेने में सक्षम बनाती है और खेल यही महत्व पैदा करता है।

खेल और सामाजिक उत्तरदायित्व :—

हम सतत विकास के साथ—साथ समाज पर सकारात्मक प्रभाव डालने की खेल की शक्ति में विश्वास करते हैं । हमारे छात्रों को सामाजिक कारणों और सामुदायिक विकास के लिए अपने खेल मंच का उपयोग करने के लिए प्रोत्साहित किया जाता है। चाहे वह चौरिटी रन आयोजित करना हो, वंचित बच्चों के लिए खेल शिविर आयोजित करना हो, महत्वपूर्ण सामाजिक मुद्दों के बारे में जागरूकता बढ़ाना हो, खेल विकास पर मुफ्त कार्यशालाओं का आयोजन करना हो, या गैर सरकारी संगठनों को वित्तपोषित करने के लिए चौरिटी कार्यक्रम शुरू करना हो, हमारे छात्र समुदाय को वापस देने में सक्रिय रूप से शामिल हैं। सनबीम वर्ल्ड स्कूल में, हम इस विचार को आत्मसात करते हैं कि खेल में सफलता को सामाजिक जिम्मेदारी की भावना के साथ जोड़ा जाना चाहिए। हमारे छात्र समझते हैं कि वे रोल मॉडल हो सकते हैं और मैदान के अंदर और बाहर अपने कार्यों के माध्यम से सकारात्मक बदलाव के लिए प्रेरित कर सकते हैं।

खेल शिक्षा का भविष्य :—

खेल शिक्षा के प्रति हमारा समर्पण दृढ़ है, यह मानते हुए कि यह केवल एक पाठ्येत्तर गतिविधि नहीं है बल्कि एक छात्र के समग्र विकास का एक अभिन्न पहलू है। हमारा अनूठा दृष्टिकोण खेलों को पाठ्यक्रम में सहजता से एकीकृत करता है, जिससे प्रत्येक छात्र को अपनी गति से अपनी एथलेटिक क्षमता का पता लगाने का मौका मिलता है। हमारे अनुभवी कोच, तकनीकी कौशल प्रदान करने से परे, खेल कौशल, अखंडता और दृढ़ संकल्प जैसे आवश्यक मूल्यों को स्थापित करते हुए, संरक्षक और रोल मॉडल के रूप में कार्य करते हैं। हमारी अत्याधुनिक खेल सुविधाओं में सुव्यवस्थित मैदान, एक पूरी तरह सुसज्जित व्यायामशाला और एक समर्पित खेल स्टाफ शामिल है। इसके अलावा, हमारे खेल आयोजन और प्रतियोगिताएं छात्रों के लिए वैश्विक स्तर पर अपनी प्रतिभा प्रदर्शित करने के लिए मंच के रूप में काम करती हैं, जिससे उनका आत्म—सम्मान और आत्मविश्वास बढ़ता है।

विद्यार्थी जीवन में खेलों के लाभ :—

यह प्रतिस्पर्धा की स्वस्थ, निष्पक्ष और मजबूत भावना पैदा करता है। यह यह भी संचालित करता है कि सकारात्मक प्रतिस्पर्धा विद्यार्थी जीवन में प्रतिस्पर्धा का सबसे अच्छा और सक्रिय तरीका है।

यह बच्चे को अधिक सक्रिय, धैर्यवान और अनुशासित बनाता है।

यह हमें टीम वर्क, अपनेपन की भावना और नि:स्वार्थ खेल के बारे में सिखाता है। और यह हमें अपनी व्यक्तिगत उपलब्धि के बजाय टीम के लिए खेलने के लिए प्रोत्साहित भी करता है।

यह हमारे शरीर को अच्छे आकार में रखता है और हमेशा शारीरिक फिटनेस को ताकत देता है। यह मांसपेशियों को भी टोन करता है और हमारे शरीर की हड्डियों को मजबूत बनाता है।

जब हम प्रदर्शन करते हैं और जब हम विशेष कौशल में उत्कृष्टता प्राप्त करते हैं तो यह हमारा मनोबल बढ़ाता है। दूसरी ओर, यह हमारे आत्म—सम्मान और शारीरिक मुद्रा में भी सुधार करता है, जिससे हम अधिक आत्मविश्वास और दृढ़ महसूस करते हैं।

यह हमारे शरीर की प्रतिरक्षा प्रणाली में सुधार करता है जो हमें अच्छा स्वास्थ्य और शरीर प्रदान करता है। यह हमारी शारीरिक और मानसिक ऊर्जा को अधिक मजबूत, सक्रिय और सकारात्मक तरीके से संचालित और बनाए रखता है। यह हमें बहुत प्रेरणा देता है और हमारे शरीर को ऊर्जावान बनाता है।

खेल और खेल हमें जीवन की सभी कठिन

चुनौतियों का सामना करने के लिए प्रोत्साहन देते हैं। यह हमें शारीरिक शक्ति प्रदान करता है जिसकी हमारे कार्य करने के लिए सदैव आवश्यकता होती है। ऐसा माना जाता है कि खेलों के बिना लोग आमतौर पर जीवन में नीरस, उबाऊ, निराशावादी और असफल हो जाते हैं। जीवन में विभिन्न प्रकार के खेल और खेल हैं, लेकिन उनमें से कुछ बहुत महत्वपूर्ण हैं जैसे दौड़ने वाले खेल — रग्बी, फुटबॉल, हॉकी और दौड़ आदि जो हमारी चपलता शक्ति का विकास करते हैं। दूसरा है जंपिंग गेम जैसे — वॉलीबॉल, बैडमिंटन और बास्केटबॉल आदि जो हमारी ऊंचाई बढ़ाते हैं और हमारा वजन भी कम करते हैं। खैर, दोनों खेल भी शिक्षा का एक महत्वपूर्ण हिस्सा हैं और छात्रों को शरीर और दिमाग के विकास में मदद करते हैं। खेल हमें जीवन में अनुशासन और खेल भावना का मूल्य सिखाते हैं। यह हमारे चरित्र और सकारात्मक दृष्टिकोण के विकास में भी मदद करता है।

विद्यार्थी जीवन में खेलों का बहुत बड़ा और महत्वपूर्ण महत्व है। यह सचमुच माना जाता है कि अच्छे और सफल जीवन की नींव हमेशा स्कूल में रखी जाती है। खेल का मैदान और विभिन्न खेलों के माध्यम विद्यार्थियों को जीवन में कई आशावादी बातें सिखाते हैं। इससे छात्रों में मजबूत शरीर, टीम भावना, साहसी इच्छाशक्ति, खेल कौशल, हंसमुख स्वभाव, हास्य की अच्छी भावना और सकारात्मक दृष्टिकोण भी विकसित होता है। खैर, ये सभी सफल और सार्थक जीवन के महत्वपूर्ण और उपयोगी लक्षण हैं। सभी छात्रों को अपने जीवन में एक हरफनमौला और आदर्श व्यक्तित्व प्राप्त करने के लिए ठीक से और लगन से पढ़ाई करनी चाहिए और खेल—कूद में भी भाग लेना चाहिए। खेल के क्षेत्र में विद्यार्थी शिष्टाचार, शिष्टाचार, सकारात्मक दृष्टिकोण के साथ—साथ हार—जीत का अच्छे भाव से सामना करने की क्षमता भी सीखता है।

विद्यार्थी के जीवन में खेल एक महत्वपूर्ण एवं मूल्यवान भूमिका निभाते हैं। एक छात्र के जीवन में खेलों का सार उन्हें एक रचनात्मक वातावरण प्रदान करना है जो उनके व्यक्तित्व, मानसिक क्षमता, सोचने की शक्ति को बढ़ावा देता है और उनके सभी प्रयास अस्तित्व में आते हैं। खेल हमेशा बच्चों की क्षमताओं और कौशल को बढ़ाते हैं और उनकी चुनौतीपूर्ण भावनाओं को विकसित करते हैं। यह हमें स्वस्थ दिमाग और फिट शरीर के विकास में मदद करता है। यह वास्तव में देखा गया है कि स्वस्थ शरीर में ही स्वस्थ दिमाग निवास करता है, इसलिए सभी छात्रों को नियमित रूप से खेलों का अभ्यास करना चाहिए।

खेल—कूद शिक्षा का आवश्यक अंग है। छात्र विभिन्न खेल खेलकर अपने स्वास्थ्य को अच्छा बना सकते हैं। सच ही कहा गया है कि खेलों के बिना शिक्षा अधूरी है। यह हमें अनुशासन, धैर्य और खेल भावना सिखाता है। यह छात्रों के नीरस और उबाऊ जीवन में भी एक अच्छा उत्साह और आनंद प्रदान करता है। शिक्षा का उद्देश्य व्यक्ति के संपूर्ण व्यक्तित्व का सर्वांगीण विकास करना है, इसलिए छात्र के शारीरिक पहलू की उपेक्षा नहीं की जानी चाहिए। जैसा कि हम सभी जानते हैं कि अच्छी शिक्षा के रास्ते में दिमाग और शरीर का विकास भी उतना ही महत्वपूर्ण है। खेल—कूद शिक्षा का अभिन्न अंग हैं इसलिए शारीरिक प्रशिक्षण, व्यायाम और खेल—कूद के बिना शिक्षा बिल्कुल अधूरी होगी। खैर, शिक्षा के साथ—साथ खेल भी हम सभी को जीवन की सभी कठिन चुनौतियों का सामना करने के लिए तैयार करते हैं। खेल विद्यार्थियों को एक—दूसरे का सहयोग करना और जीवन में सफलता प्राप्त करना सिखाते हैं। वे हमसे सर्वोत्तम और अधिकतम आउटपुट प्राप्त करने के लिए हमारे कौशल और क्षमताओं का विकास करते हैं। वे हमें आज्ञाकारिता, शिष्टाचार और सख्त अनुशासन के मूल्य भी सिखाते हैं। हम सभी के लिए खेलों के सभी नियमों और विनियमों का पालन करना बहुत महत्वपूर्ण है क्योंकि यह हमें पेशेवर, अच्छे नेता और अनुशासित नागरिक बनने में मदद करता है। यह हमें निष्पक्ष खेल और समानता एवं न्याय में विश्वास रखना सिखाता है। वे हमें जीवन में हार और जीत दोनों को प्रसन्नतापूर्वक और सराहनीय तरीके से लेने के लिए सकारात्मक तरीके से सक्षम बनाते हैं। खेल हमें अपने खााली समय का सर्वोत्तम उपयोग भी प्रदान करते हैं। वे सभी

छात्रों के लिए वास्तविक वरदान और आशीर्वाद साबित होते हैं। खेल खेल के विभिन्न रूपों में लोगों के बीच देशभक्ति और राष्ट्रीय एकता को भी विकसित और बढ़ावा देते हैं।

संशोधन विषय :—

''विद्यार्थी जीवन मे खेल प्रतिभा का महत्व एवं व्यक्तिमत्व विकास''

संशोधन उद्देश :

१) युवाओं में खेल प्रतिभा का महत्व की जाणकारी प्राप्त करना ।

२) विद्यार्थी जीवन मे खेल प्रतिभा का महत्व एवं व्यक्तिमत्व विकास का अध्ययन करना ।

संशोधन आराखडा व नमुना निवड पध्दती :—

प्रस्तुत संशोधन में वर्णणात्मक संशोधन आराखडा का इस्तेमाल किया गया तथा नमुना आकार के संदर्भ में गैरसंभाव्यता नमुना निवड पध्दती अंतर्गत सहेतूक नमुना इस पध्दती का इस्तेमाल करके ८० विद्यार्थीयों का मत प्राप्त किया गया है ।

निष्कर्ष :—

अधिकांश उत्तरदाता के अनुसार, शिक्षा में खेलों के महत्व को कम करके नहीं आंका जा सकता।

अधिकांश उत्तरदाता के अनुसार, सनबीम वर्ल्ड स्कूल में, हम खेलों के माध्यम से न केवल दिमाग बल्कि अपने छात्रों के शरीर और चरित्र का भी पोषण करने के लिए उत्साहित हैं।

अधिकांश उत्तरदाता के अनुसार, हमारा शिक्षा पाठ्यक्रम शिक्षा, शारीरिक फिटनेस, मानसिक कल्याण और चरित्र विकास के लिए छात्र विचारधारा और दृष्टिकोण को अपनाने के लिए उन्नत और विकसित होता है।

अधिकांश उत्तरदाता के अनुसार, हम माता—पिता और छात्रों को एक उज्जवल और स्वस्थ भविष्य की ओर इस यात्रा में शामिल होने के लिए आमंत्रित करते हैं।

अधिकांश उत्तरदाता के अनुसार, पिछले सात दशकों में भारत को कई अग्रणी खेल क्षणों का सामना करना पड़ा है। भारत में खेल से तात्पर्य भारत में खेले जाने वाले विभिन्न प्रकार के खेलों से है, जो आदिवासी खेलों से लेकर मुख्यधारा के खेलों तक हैं।

अधिकांश उत्तरदाता के अनुसार, भारत को खेलों में शानदार प्रदर्शन करने वालों का समूह माना जाता है।

अधिकांश उत्तरदाता के अनुसार, आज कई तरह के खेलों को बड़े चाव और सम्मान से देखा जाता है।

संदर्भ :—

१. डॉ. माथूर एस. एस. 'सामान्य मनोविज्ञान', विनोद पुस्तक मंदिरए आगरा।

२. डॉ. शर्मा आर. ए., २००६, शिक्षा अनुसंधान' आर. लाल बुक डीपो मेरठ।

३. जुमवार के. के., १९५९, 'मनोविज्ञान अध्ययन, अध्ययन आदत एवं बौद्धिक क्षमता का तुलनात्मक अध्ययन।

६. जैन भरत कुमार(१९६७): मनोविज्ञान अध्ययन, अध्ययन आदत विद्यालयीन प्रयास।

Chavous, T.M., Bernat, D.H., Schmeelk-Cone, K., Caldwell, C.H., Kohn-Wood, L., & Zimmerman, M.A. (2003).Racial identity and academic attainment among African American adolescents.Child Development, 74, 1076-1090.

Chubb, J. E. & Moe, T. M. (1990).Politics, ma, and America's rkets schools. Washington, D.C.: Brookings Institution.

Clampet-Lundquist, S. (1998). Expanding the neighborhood effects model: Mixing quantitative and qualitative analysis. Urban Geography, 19, 459-476.

Clements, M.A., Reynolds, A.J., & Hickey, E. (2004).Site-level predictors of children's school and social competence in the Chicago child-parent centers.Early Childhood Research Quarterly, 19, 273-296.

Coatsworth JD, Conroy DE. The effects of autonomy-supportive coaching need satisfaction, and self-perceptions on initiative and identity in youth swimmers.

Coakley, J., & White, A. (1992). Making decisions: Gender and sport participation among

British adolescents. Sociology of sport journal, 9(1), 20-35.

Driscoll,A.K. (1999). Risk of high school dropout among immigrant and native Hispanic youth.International Migration Review, 33, 857-875. dropout from the achievement goal theory. Psicothema, 19(1), 65-71.

Dunham, R. & Wilson, G. (2007). Race, within-family social capital, and school dropout: An analysis of Whites, Blacks, Hispanics, and Asians. Sociological Spectrum, 27, 207-221.

Dunn, C., Chambers, D., & Rabren, K. (2004).Variables affecting students' decisions to drop out of school.Remedial and Special Education, 25, 314-323.

www.nss.gov.in

www.scotbuzz.org

www.shodhganga.Inflibnet.ac.in

❑❑❑